

LIMBURGS GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

L G O G

Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2009

deel 145

Inhoud

Woord vooraf	7
--------------	---

Hein H. Jongbloed

Listige Immo en Herswind. Een politieke wildebras in het Maasdal (938-960) en zijn in Thorn rustende dochter	9
--	---

De kwestie-Lotharingen	10
‘Listige Immo’ in ‘onze streken’	13
Widukinds probleem	14
Maastricht (944)	16
Weer een opstand (953-954)	17
Graaf Immo/Erenfried, sinds april/mei 959 ook van de Condroz	20
Opnieuw rebels (959-960)	22
Immo’s einde (≤ 965)	23
Andere Immo’s, Emmo’s en Er(m)enfrieden	24
De eerste Ansfried (vm. 855-866)	25
Ansfried ‘II’ en ‘III’	26
De vader van Ansfried ‘III’, bisschop van Utrecht (995-1010)	27
Ansfried ‘III’ in Italië en Thorn	30
Welke graafschappen van welke Ansfried?	31
‘Mevrouw Ansfried’	33
Thornse oorkonden te hulp	36
<i>Heresuint – Herinsinde – Herswindis</i>	38
Nogmaals de <i>Vita Brunonis altera</i>	40
Ottonenverwantschap van de Ricfriedzoons	42
Listige Immo $\equiv$ Stavelots vicevoogd Erenfried $\equiv$ bisschopsbroer Irimfried	45
Bijlagen	48
Noten	50

Frank Hovens en Anke Kappler

De verbouwing van Kasteel Neubourg in de jaren 1733 - 1735 door architect Johann Joseph Couven	67
--	----

De brieven van Brauman	71
‘Untertänige Anfrage’	75
De eerste bouwhoeve	76

Het herenhuis	79
In ongenade	84
De relatie tussen Couven, Schlaun en Plettenberg	89
Betekenis voor de carrière van Couven	90
Bijlagen	92
Noten	104

G.H.A. Venner

Het Hof van Gelder te Roermond 1580-1794.

Enige aspecten van zijn geschiedenis, samenstelling en bevoegdheden	115
---	-----

Het Hof van Gelder tegen de achtergrond van de staatkundige geschiedenis	116
De samenstelling van het Hof	142
De taken en bevoegdheden van het Hof	168
Noten	192

Antoine Jacobs

De Derde Orde van Onze Lieve Vrouw van de berg Karmel en de broederschappen van het Heilig Scapulier in Limburg

205

Karmelieten en karmelitessen in Limburg	205
De derde orde	208
De Akense karmelitessen te Sint-Pieter	211
De derde orde van de berg Karmel te Maastricht	212
De derde orde tijdens het Interbellum	214
Nieuw elan na de Tweede Wereldoorlog	215
Een nieuw vaandel	216
Neergang en opheffing	217
Bestuur en leden van de derde orde	218
Vorming en tucht	220
Devoties en geestelijk leven	221
Financiën	223
De derde orde te Geleen en Merkelbeek	225
De devotie tot het scapulier	223
Scapulierbroederschappen in Limburg	229
Nieuwe bloei in de negentiende eeuw	230
Het scapulier in de volksbeleving	232
De scapulierdevotie in de twintigste eeuw	233
De scapulierbroederschap van Wyck	235
De processie naar Vreeren	236

De financiën van de broederschap	237
Het jubileum van 1767	233
Nieuwe bloei in de negentiende eeuw	239
De jubilea van 1817 en 1867	240
De twintigste eeuw: van groei naar krimp	241
De Wycker bronk	244
Besluit	244
Noten	247

Julien Daenen

Een leven als pandoer – Lambert-Henri d’Olne (Baarlo 1712 – Maastricht 1766)	257
---	-----

De familie d’Olne	260
Geen rozen zonder doornen	264
Een man in een grote oorlog	277
De één zijn dood is de ander zijn brood	279
Het was al gezegd: geen rozen zonder doornen	283
Ritorna vincitor	286
Lage landen	289
Op het verkeerde paard gegokt?	293
Kolonel zonder regiment	299
Maastricht	301
Tot besluit	302
Kadertekst 1: Trenck en zijn pandoerenregiment	275
Kadertekst 2: Trencks roem en ondergang	281
Kadertekst 3: Beschrijving der pandoeren in de <i>Nouveau almanach</i> te Maastricht – vertaling uit het Frans	292
Noten	304

Personalia auteurs	309
--------------------	-----

Verslag over 2008	311
Verslag over 2009	337

Register van plaats- en persoonsnamen	369
---------------------------------------	-----

Colofon	383
---------	-----

Woord vooraf

Dit jaarboek van het LGOG, de *Publications 2009*, is divers in zijn historische onderwerpen. Over een periode van meer dan 1000 jaar Limburgse geschiedenis komen religieuze en politieke thema's aan bod, rechterlijke en bestuurlijk-institutionele onderwerpen, architectuurgeschiedenis en een militair-prosopografische analyse van een adellijke officier.

Hein Jongbloed schreef een artikel over Immo, een politiek woelwater, die in de volle of hoge Middeleeuwen (ca. 950) in het Maasdal actief was. Anke Kappler en Frank Hovens maakten een studie over de architect Johann Joseph Couven (1701-1763) en de verbouwing van het Kasteel Neubourg bij Gulpen. In 2009 werd het inventarisatieproject van het archief van Hof van Gelder te Roermond (1580-1794) beëindigd. Dit werk werd door Gerard Venner, verbonden aan het Regionaal Historisch Centrum Limburg, voltooid. De inleiding met de geschiedenis en werking van het Hof, behorende bij de inventaris van dit voor de midden-Limburgse regio erg belangrijke archief, is in deze *Publications* integraal opgenomen. De vierde bijdrage in het jaarboek is een overzichtsartikel van Antoine Jacobs over de geschiedenis van de derde orde van de Karmelieten in Limburg. Julien Daenen, ten slotte, bestudeerde in het Regionaal Historisch Centrum Limburg jarenlang het wel en wee van baron d'Olne die in de achttiende eeuw een opmerkelijke militaire loopbaan meemaakte. Behalve een beschrijving van zijn militaire staat van dienst onderneemt de auteur een poging om het carrièreverloop van officieren in de Europese legers tijdens het Ancien Régime in een breder historisch perspectief te plaatsen.

In het vervolg zullen de jaarverslagen van het LGOG en van de kringen, secties en commissie opgenomen worden overeenkomstig de jaargang van de *Publications*.

In 2009 hebben Roelof Braad, Barbara Kruijsen en Gerard Venner de redactie van de *Publications* verlaten. Hun plaats wordt vanaf 1 januari 2010 ingenomen door Rob Dückers (Emerson College European Center), Dries Lyna (Universiteit Antwerpen) en Jacques van Rensch (Regionaal Historisch Centrum Limburg).

Met ingang van het volgende jaarboek wordt de secretaris van de redactie, Erwin Steegen, opgevolgd door Régis de la Haye. Hij blijft wel redactielid. De redactie is hem grote dank verschuldigd voor zijn inzet.

De Redactie van de *Publications*

Listige Immo en Herswind. Een politieke wildebras in het Maasdal (938-960) en zijn in Thorn rustende dochter

Hein H. Jongbloed¹

‘Zolang ik op Immo kon rekenen, hield ik alle Lotharingers met gemak in bedwang, maar zelfs samen met alle Lotharingers kan ik hem in z’n eentje niet te pakken krijgen’.

Dat legt Widukind van Corvey in zijn rond 970 geschreven Saksenkroniek een vertwijfelde hertog Giselbert van Lotharingen in de mond, nadat deze vergeefs Immo’s burcht had belegerd. Giselbert had er zijn gram willen halen omdat Immo hem een troep varkens had ontstolen. Maar het liep wat anders: Immo had een stuk of wat bijenkorven naar zijn belegeraars geworpen, de ziedende bijen stortten zich op de paarden van de belegeraars die vervolgens hun berijders afwierpen. De verwarring had Immo benut voor een uitbraak waarmee hij de aanvallers had verdreven. Immo heet bij Widukind dan ook handig en listig. Ook van politiek vernuft was Immo niet gespeend. Aanvankelijk had hij de Lotharingse opstand (938-939) tegen koning Otto I (936-973) aangehangen, waarvan dezelfde Giselbert, Otto’s zwager, één van de kopstukken en Otto’s jongere broer Hendrik het boegbeeld was geweest. Maar Immo had op tijd zijn jas gekeerd, in Widukinds relaas kort nadat Hendrik de wijk had moeten nemen uit Saksen. Dat situeert ons tussen de twee militaire confrontaties van 939, begin maart bij Birten (nabij Xanten) en begin oktober bij Andernach (noordwestelijk van Koblenz). Was Birten nog een dubbeltje op zijn kant geweest, Andernach bracht een duidelijke beslissing: het rebellenleger werd overrompeld en in de pan gehakt, Giselbert en zijn collega-hertog Everhard van Franken lieten er het leven.²

Na Andernach weigerde Giselberts weduwe Gerberga, een zuster van Otto I, aan haar verslagen broer Hendrik de toevlucht op Giselberts burcht, Chèvremont.³ Hendrik week toen maar uit naar het Westfrankische rijk. Daar belandde Gerberga trouwens ook: zij huwde nog in 939 de Westfrankische koning Lodewijk IV ‘van Overzee’.⁴ Chèvremont liet zij achter in de hoede van twee getrouwen, Ansfried en Arnold. De burcht deed zijn naam eer aan: alleen berggeiten konden het terrein aan, Otto I had eerder in de opstand de onneembaarheid ervan zelf ook al ondervonden. Maar daar wist Immo wel raad op. Volgens Widukind zond hij een boodschapper naar de verdedigers met het bericht: ‘Van jullie is bekend dat jullie de leiders van dit volk zijn. Het lijdt geen twijfel dat twee handen meer vermogen dan één. Zeker is ook dat drie handen weer meer kunnen dan twee. Welke noodzaak dwingt ons eigenlijk, de Saks [Otto I] te dienen, tenzij onze eigen twee-

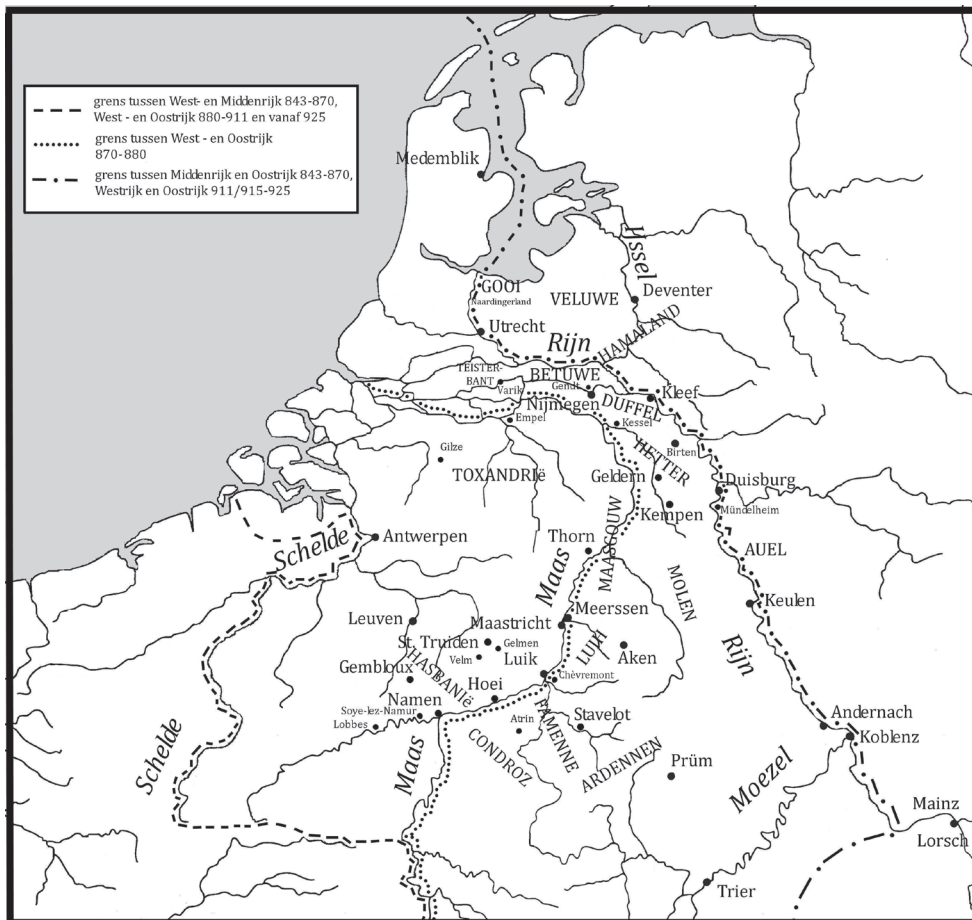
dracht? (..) Ik heb de beste mens op aarde, die mij van kinds af heeft gevoed, mij altijd als vriend heeft beschouwd en me met grote macht heeft bekleed, onze gezamenlijke gebieders [Giselbert], verlaten en mij onder levensgevaar met de Saks verbonden; nu heb ik, dat weten jullie, in plaats van de verdiende eer slechts schimp en schande van hem ondervonden en ben, omringd door wapens, van een vrij man bijna een knecht geworden. Opdat jullie weten dat ik eerlijk voor het algemene nut wil instaan, zal ik jou, Ansfried, mijn enige dochter verloven, zodat ik bij jullie niet onder de verdenking van ontrouw kan komen te staan. Noem een plaats om te overleggen en ik zal jullie de goede trouw laten wedervaren die je via een bode niet kunt ondervinden.’

Ansfried had kennelijk oren naar het voorstel, want met Arnold kwam hij inderdaad opdagen voor het overleg. Immo nam beide prompt gevangen en zond hen op naar de koning. ‘De grootste’, liet hij erbij zeggen, ‘is de slapste en heeft boeien noch de zweep van node, want al onder bedreiging vertelt hij alles wat hij weet. Maar Ansfried is harder dan ijzer en bestand tegen de ergste tormenten’. Otto I hield hen enige tijd in detentie, won hen voor zich en liet hen toen in vrede gaan.⁵

Ziedaar Immo’s glorieuze debuut in de schijnwerpers der geschiedenis. Daarbij is het ook niet gebleven, zullen we dadelijk zien. Maar het lijkt me wel handig om eerst even in grote lijnen het decor te tekenen waartegen en het gezelschap waarin Immo voor het voetlicht trad. Dat decor heet Lotharingen, de inzet van het toenmalige ‘oost-west-conflict’ in Europa. Een korte terugblik maakt dat duidelijk.

De kwestie-Lotharingen

Toen Karel ‘de Grote’ (768-814) overleed, was van zijn zoons alleen nog Lodewijk ‘de Vrome’ (814-840) in leven, aan wie dan ook de ongedeelde opvolging toeviel. Lodewijk overleed echter met nalating van drie zoons uit twee huwelijken. Nog voor hij dat tweede huwelijk was aangegaan, had hij een opvolgingsregeling getroffen, die natuurlijk enkel zijn zoons uit eerste echt betrof, Lotharius en Lodewijk. Toen het tweede huwelijk nóg een zoon voortbracht, Karel, en diens moeder ook voor háár zoon een deelrijk en koningskroon verlangde, waren flinke moeilijkheden ontstaan. Het Verdrag van Verdun (843) had die opgelost door een driedeling tot stand te brengen: tussen het Oostfrankische rijk van Lodewijk bijgenaamd ‘de Duitser’ (843-876) en het Westfrankische rijk van Karel, aangeduid als ‘de Kale’ (843-877), kwam het ‘Middenrijk’ van Lotharius (843-855) te liggen, als een smalle corridor van Noord-Italië via de Provence, Bourgondië en het stroomgebied van Maas en Moezel naar westelijk ‘Friezenland’.⁶ Erg levensvatbaar was dat Middenrijk niet gebleken. Lotharius’ oudste zoon Lodewijk werd in 850 in Italië geïnstalleerd en met de keizerstitel uitgerust, waarna Lotharius op zijn sterfbed het resterende gebied verdeelde tussen zijn jongere zoons: Karel kreeg het zuiden

(de Provence) en Lotharius II het noordelijke deel. Dat laatste ging al spoedig naar zijn koning heten: Lotharingen. Maar toen Lotharius II in 869 zonder wettige erfgenamen stierf, verkavelden zijn ooms Karel 'de Kale' en Lodewijk 'de Duitser' bij het verdrag van Meerssen (870) zijn Lotharingen, langs de Maas, Ourthe en Moezel als hoofdscheidslijn. Eén van de zoons van Lodewijk 'de Duitser', Lodewijk 'de Jongere' (876-882), wist vervolgens bij de verdragen van Verdun (879) en Ribemont (880) het Westfrankische deel van Lotharingen aan zijn nog jeugdige achterneefjes te ontfutselen. Toen Lodewijk 'de Jongere' in 882 onverwacht stierf, beërfde zijn broer Karel 'de Dikke' als laatstovergebleven zoon van 'de Duitser' het hele Oostfrankische rijk dat inmiddels dus ook héél Lotharingen omvatte. 'De Dikke' volgde in 884 zelfs even in het Westfrankische rijk op na de vroege dood van diezelfde achterneefjes. Maar toen hij in 887 onttroond werd door Arnulf 'van Karinthië', kwam aan die hereniging weer een eind: Arnulf zelf volgde in

het Oostfrankische rijk plus Lotharingen op (887-899), terwijl in het Westrijk Odo ‘van Parijs’ (888-898) tot koning werd gekozen – dat gebeurde toen nog, koningsverkiezingen. Arnulf benadrukte dat Lotharingen intussen tot het Oostfrankische rijk behoorde door er zijn (onwettige) zoon Zwentibold onderkoning (895-900) te maken.

Met Arnulfs wettige zoon Lodewijk ‘het Kind’ stierf in 911 de Oostfrankische Karolingendynastie uit. In het Westfrankische rijk had het Karolingenhuis met Karel ‘de Eenvoudige’ (898-923) weer de troon weten te heroveren. Karel zag in 911 kans om met medewerking van de inheems-Lotharingse magnaat Reinier I ‘Langhals’ heel Lotharingen los te breken van het Oostrijk en aan het Westrijk toe te voegen. De gekozen koning in het Oostrijk, Koenraad I (911-918), berustte daarin, maar zijn – ook al: gekozen – opvolger Hendrik I (919-936, ‘de Vogelaar’) benutte interne verwickelingen in het Westrijk om Lotharingen in 925 terug te nemen, nu met medewerking van de zoon en opvolger van Reinier I, Giselbert. Die werd in 928 beloond met de hand van koningsdochter Gerberga en met zijn benoeming tot hertog van Lotharingen.

Het jaar 936 bracht nieuwe spelers. In het Westen besteed Lodewijk ‘van Overzee’, zoon van Karel ‘de Eenvoudige’, de troon, enkele maanden later volgde Otto I in het Oostrijk zijn vader Hendrik I op. Otto stelde in 936 zijn jongere broer Hendrik voorzorgshalve in verzekerde bewaring om te beletten dat zijn inhuldiging kon worden verstoord. Hendriks duidelijke ambities zijn denkbaar nog eens flink aangewakkerd toen hij in 938 enige tijd de gevangene was van hertog Everhard van Franken, de bondgenoot van Hendriks (en Otto’s) halfbroer Thancmar in diens opstand tegen de koning. Nauwelijks was Thancmar bedwongen of een nieuwe rebellie diende zich aan, nu met Hendrik als boegbeeld en de hertogen Everhard en Giselbert als leiders. Deze tweede opstand heet veelal de ‘Lotharingse’, hoewel de kring van aanhangers zeker ruimer is geweest dan enkel Lotharings. Wel waren het Lotharingse magnaten, Giselbert voorop, die in 939 Lodewijk ‘van Overzee’ overhaalden om de rebellie te steunen. Uiteindelijk wist Otto in 939 het pleit in zijn voordeel te beslechten. Zijn verweduwd zuster Gerberga stapte, zagen we al, ijlings over op het huwelijksbootje van Lodewijk ‘van Overzee’. Die maakte in 941 zijn politieke programma publiek toen hij zijn eerste zoon de naam Lotharius meegaf: een duidelijker signaal dat het Westfrankisch revanchisme jegens Lotharingen nog springlevend was, valt nauwelijks te bedenken.

Met die Lotharingse opstand van 938-939 zijn we aangekomen bij het theater waarin listige Immo zijn debuut maakte. Ook naderhand loopt de Lotharingse kwestie als een rode draad door Immo’s levensverhaal. Dat komt te blijken wanneer we ons afvragen wie die Immo nu eigenlijk was. Daarbij komt meteen aan het licht wat hij met ‘ons land’ te maken heeft gehad.

‘Listige Immo’ in ‘onze streken’

In 1898 publiceerde Kurth een korte biografie van listige Immo waarin hij hem afschilderde als stamvader van hetzij het gravenhuis van Loon hetzij van de hertogen van Limburg.⁷ Gorissen wilde in 1951 listige Immo identificeren met de broer Irmfried van de Utrechtse bisschop Balderik (918-976), die hij identiek achtte met de ‘Ezzoon’ Erenfried II.⁸ Dat laatste kan beslist niet kloppen, betoogde ik elders al. In datzelfde onderzoek kon ik die bisschopsbroer Irmfried aanwijzen als de schoonvader van de beruchte gravin Adela ‘van Hamaland’ (c. 950 – c. 1025): zij huwde in eerste echt Irmfrieds vermoedelijk jongere, maar oudstoverlevende zoon Immed.⁹ Door dat huwelijk raakten de hoogheidsgebieden van de Eltense linie van het Hamalandse gravenhuis – Hamaland en de Veluwe – verenigd met die van Immeds voorzaten, het ‘eerste Kleefse gravenhuis’ dat in de Betuwe, de Duffelgouw en de Hettergouw de grafelijkheid uitoefende. Toen Immeds en Adela’s zoon Diederik op 7 april 1017 of 1018 was overleden met nalating van enkel dochters, volgde eerst een Verduns intermezzo dat in 1046 eindigde met de ambtsontzetting van Godfried ‘met de Baard’. Daarna konden de *Flamenses* hun rechten doen gelden en uitgroeien tot het Gelderse gravenhuis. Zij werden de scheppers van wat nog steeds Gelderland heet, al ging het Overkwartier met het naamgevende Geldern sinds 1590 een eigen weg om tenslotte slechts ten dele in de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg te belanden.¹⁰

Die bisschopsbroer Irmfried is dus al een personage van enige betekenis op het schouwtoneel van wat nu ‘Nederland’ heet en meer in het bijzonder natuurlijk voor Gelderland en Limburg. Gorissens voorstel om hem ook nog eens te vereenzelvigen met de ‘listige Immo’ die Kurth eerder uittekende, zou hem een nog aanzienlijk ruimere actieradius verschaffen. Dat voorstel verdient het dus beslist om eens van dichterbij bekeken te worden. Gorissen zelf baseerde zich hoofdzakelijk op het – onbetwistbare – gegeven dat Immo een roepnaam is van de volle naam Irminfried – zoals Immed trouwens ook.¹¹ Enkel zo’n naambrug vinden we tegenwoordig wat mager als grondslag voor vereenzelving, zoals Gorissens gelijktijdige maar onhoudbare identificatie met de ‘Ezzoon’ Erenfried II maar al te duidelijk uitwijst. Maar zulke naambruggen hebben wél de potentie om de richting aan te geven waarin nader onderzoek zich zou kunnen of moeten bewegen om verdere indicaties op te diepen. Eén zo’n indicatie droeg Gorissen zelf al aan: Irmfrieds (en Balderiks) broer Nevelung was gehuwd met een dochter van Reinier II, de broer van hertog Giselbert. Gorissens voorstel zou dus Immo’s aanvankelijke deelname aan de Lotharingse opstand op het alleszins plausibele fundament van cognatische verwantschapsbetrekkingen stellen.¹²

Bij aandachtige beschouwing blijkt het beschikbare bronnenmateriaal nog vrij wat meer aanwijzingen op te leveren die Gorissens voorstel stutten. Een oorkonde of betrouwbare brontekst die met zoveel woorden zegt dat listige Immo een broer Balderik had die bisschop van Utrecht was, heeft weliswaar niemand nog kunnen opdiepen en kan ook ik niet vertonen, maar de convergerende indicaties stellen de juistheid van Gorissens vermoede-

den desondanks buiten zinvolle twijfel. Kurths betoog dat listige Immo in zijn tijd een Lotharings potentaat van betekenis is geweest, blijft daarbij als zodanig overeind, maar tegelijk vallen er belangrijke correcties en aanvullingen op zijn biografie aan te brengen. Met een voor de tiende-eeuwse context ongewone scherpste komt de politieke gestie van 'listige Immo' vervolgens uit de bronnen tevoorschijn: in 22 jaar tijds kwam hij niet minder dan viermaal in conflict met het bevoegd gezag. Niet enkel listig dus, maar bepaald ook *lástig*, roerig en zelfs óproerig: we zullen 'listige Immo' leren kennen als een potentaat die een ruimbemeten geldingsdrang paarde aan onbekommerd opportunisme. Allengs duidelijker bemoeid om het onderste uit de kan te krijgen, kreeg hij weliswaar het lid op de neus maar wist zich tenslotte toch te redden dank zij de hoge protectie waarop hij kon terugvallen.

Ziedaar in het kort de materie van dit opstel: Immo's 'politieke biografie' en tegelijk de adstructie bij Gorissens voorstel om hem te vereenzelvigen met de broer Irimfried van Utrechts bisschop Balderik (918-976). Voor die 'politieke biografie' gaan we eerst te rade in Stavelot. Immo's 'list van Chèvremont' legt het verband met het 'dossier épineux'¹³ waaraan de naam Ansfried kleeft en dat ons naar Gembloux, Hoei én Thorn voert. Xanten en Maastricht lagen trouwens net zo goed in Immo's actieradius, zullen we zien. Het eerste bronbewijs komt in zicht dat hijzelf en zijn bisschoppelijke broer verwant waren met het Ottonenhuis, wat al lang vermoed maar nooit bewezen is. In Gembloux kunnen we enkele misvattingen opruimen over de 'Belgische' tiende eeuw die via Utrechts bisschop Ansfried (995-1010) ook hun weerslag op de 'Nederlandse' hebben gehad. Nieuws is er ook over Thorns oudste geschiedenis, al blijven daar nog genoeg vraagtekens over. Een mooie wandeling door gevarieerd terrein dus.

Beginnen kunnen we het beste bij de man die listige Immo aan ons heeft voorgesteld, Widukind van Corvey. In zijn relaas over de nasleep van de Lotharingse opstand na de slag bij Andernach bleef hij hoorbaar met een probleem zitten. Dik duizend jaar later kunnen we dat oplossen.

Widukinds probleem

In hoofdstuk 26 van zijn tweede boek verhaalt Widukind achtereenvolgens de slag bij Andernach, de benoeming van Otto 'van Verdun' tot hertog van Lotharingen als opvolger van de verdronken Giselbert, het pleegvaderschap van diezelfde Otto voor Giselberts zoontje Hendrik, dan het huwelijk van Gerberga met Lodewijk 'van Overzee', de vlucht van koningsbroer Hendrik naar het Westrijk en tenslotte de strenge winter die volgde op Andernach, dus van 939 op 940. Het (korte) hoofdstukje 27 meldt dat Immo 'later' (*post haec*) toch weer tegen de koning was opgestaan, midden in de winter in zijn burcht was ingesloten en tot overgave gedwongen, om nadien 'trouw en nuttig' (*fidelis et utilis*) te blijven. Echt zeker was Widukind daar niet van, hij maakte er een duidelijk voorbehoud: 'of dat

waar is of niet, weet ik niet' (*re vera nescio an falso*). Hoofdstuk 28 opent vervolgens met het bericht dat de 'neven van Giselbert', de zoons van diens broer Reinier II, zich na Andernach onderwierpen aan Otto I en hun versterkingen mochten behouden. Meteen daarna krijgen we Immo's listige inname van Chèvremont geserveerd. In hoofdstuk 29 vertelt Widukind dan dat Otto I zijn broer Hendrik 'van Lotharingse burchten voorzag en hem daar liet resideren'. Een andere bron, Adalberts voortzetting van de kroniek van Regino van Prüm, geeft daaraan met zoveel woorden de duiding dat Hendrik in Lotharingen het vacante hertogsambt toegeschoven kreeg. Dat hij nog hetzelfde jaar door de inheemse adel werd verjaagd, vinden we wel bij Adalbert, maar ontbreekt bij Widukind geheel.¹⁴

Widukinds verontschuldiging aan het eind van hoofdstuk 28, dat hij de Lotharingse gebeurtenissen niet in een chronologische orde kon weergeven en er daarom een in zijn ogen logische aan had gegeven, is alleszins gegrond. Wij weten immers dat Gerberga's tweede huwelijk nog eind 939 is gesloten.¹⁵ Hendriks vlucht naar Frankrijk moet daaraan voorafgegaan zijn, omdat Gerberga hem immers op Chèvremont nog de toegang had geweigerd. De benoeming van Otto 'van Verdun' tot hertog is pas in 942 afgekomen, weten we nu.¹⁶ De chronologie is dus geweest dat koningsbroer Hendrik zich in de loop van 939, tussen maart en oktober, genoopt zag Saksen te verlaten. Na de slag bij Andernach, begin oktober, klopte hij vergeefs bij zijn verweduwd zuster aan. Hendrik week uit naar Frankrijk, welks koning nog in 939 Gerberga huwde – of Hendrik daarin een rol als huwelijksmakelaar heeft gespeeld, weten we niet. Gerberga liet bij haar vertrek naar Frankrijk Chèvremont achter in de zorg van Ansfried en Arnold, die door Immo met list onschadelijk werden gemaakt. Dat zal dan ruwweg rond de jaarwisseling 939-940 hebben plaatsgevonden. Hendrik verzoende zich in diezelfde tijd met zijn broer Otto I en keerde in 940 kortstondig terug in Lotharingen, denkkelijk wel als hertog, maar niet tot genoegen van de inheemse potentaten. Pas in 942 benoemde Otto I zijn naamgenoot Otto van Verdun († 944) tot hertog van Lotharingen en gaf hem Giselberts zoontje Hendrik te verzorgen. Het kind overleed echter nog vóór zijn pleegvader.

Widukinds hoofdstuk 26 is dus een samenraapsel van gebeurtenissen die met zekerheid uit drie kalenderjaren stammen. Chronologisch hoort de materie van hoofdstuk 28 daar ook in thuis, maar Widukind heeft het daar stellig uitgelicht om Immo's stoute stukje bij Chèvremont zijn eigen redactionele kader te geven. Het tussenliggende hoofdstuk 27 heeft Widukind dan tussen de slag van Andernach en de inname van Chèvremont geplaatst, in een tijdsbestek dus dat maar enkele maanden kan hebben belopen. Is Immo's hernieuwde afval en inkeer in zo'n kort tijdsbestek al amper mogelijk, vooral de logica ervan is volstrekt zoek. Na de beslissende slag van Andernach is toch nauwelijks voorstelbaar dat Immo zich opnieuw tegen de koning verhief, nadat hij medio 939, na Birten, blijkbaar al knopen had geteld en op de overwinning van het bevoegd gezag gokte. Het lijkt er dus nogal op dat Widukind hier een hem bekend gegeven, Immo's hernieuwde afvalligheid, in de samenhang van zijn hoofdstukken 26-28 heeft verwerkt omdat hij er elders geen raad mee wist.

Waarschijnlijk heeft hij die verwikkeling in hoofdstuk 27 vormgegeven omdat 26 afsloot met de strenge winter van 939-940 en Immo's inkeer en overgave van hoofdstuk 27 'mid-den in de winter' plaatsvond. Het voorbehoud dat hij met zoveel woorden maakte, getuigt ervan dat hijzelf ook twijfels hield maar geen andere oplossing kon bedenken.

Kurth loste die tegenstrijdigheden op door Immo's afval van Giselbert en overgang naar het koningskamp pas ná Andernach te situeren en Widukinds bewering dat Immo nog bij leven van Giselbert was overgestapt, als fabel af te doen. Dan is er voor de vijandelijkheden tussen Immo en Giselbert die Widukind met smaak opdist, geen plaats meer in het verhaal. Kurth hield het er dus op dat Widukind een volksverhaal dat hem erg beviel, beslist in zijn kroniek heeft willen verweven maar daarbij de historische feiten enigszins geweld heeft aangedaan.¹⁷ Ook de laatste MGH-uitgever (1935) wist niet goed raad met het geval: met de rebellie van 'een' Immo in '958-960' – ik kom er straks op terug – viel Widukinds hoofdstuk 27 onmogelijk te rijmen en vóórdien was een opstand van Immo onbekend. 'Ich halte diese erste Erhebung des Lothringers daher für einigermaßen fraglich'.¹⁸ Begrijpelijk maar ten onrechte.

Maastricht (944)

De bronnen laten immers bij herhaling één of meerdere onruststokers Immo zien. Adalberts voortzetting van Regino's kroniek vertelt hoe in 944 'een' graaf Immo de geestelijken van het eerbiedwaardige Servaaskapittel te Maastricht dermate hinderde dat de broeders in mei van dat jaar hun Servaasreliken naar Duisburg torsten om zich op de Rijksdag aldaar bij de koning te beklagen.¹⁹

De last die die Immo Maastricht bezorgde, was geen op zichzelf staand incident. Hetzelfde jaar stuurde Otto I immers niemand minder dan hertog Herman I van Schwaben af op de zoons van Reinier II, Reinier III van Henegouwen en diens broer Rudolf. Hertog Herman was één van de veldheren geweest die in 939 de victorie van Andernach hadden bevochten.²⁰ Kennelijk hadden Reinier III en Rudolf het 'Reinierse' familiehandwerk van onrustzaaien in Lotharingen intussen zover onder de knie dat deze Zuidduitse houwdegen eraan te pas moest komen. Daar hadden de broers niet van terug.²¹

Dat Immo het in 944 op St. Servaas gemunt had, valt daarmee moeiteloos in verband te brengen. In 928 had hertog Giselbert die eerbiedwaardige kapittelkerk levenslang in precarie verkregen van de aartsbisschop van Trier, maar hoewel Giselbert al in 939 was verscheiden, duurde het tot 29 december 945 (!) eer Otto I die formeel aan Trier restitueerde.²² Goed denkbaar is dat Reinier III en Rudolf getracht hebben om in de Maastrichtse precarie-rechten van wijlen oom Giselbert te treden, terwijl het Maastrichtse kapittel én uiteraard de aartsbisschop van Trier zulke precariehouders liever kwijt dan rijk waren. In die omstandigheden zien we dan 'een' graaf Immo de Maastrichtse broeders belagen. Hij poseert daar

kennelijk als een partijganger van de ‘Reinierse’ broers – net als vijf jaar eerder listige Immo in de aanvang van de Lotharingse opstand had gedaan ...

Voorjaar 945 lijken die problemen gladgestreken. Ruim vóór Otto het Maastrichtse kapittel restitueerde, had hij op 4 mei 945 al een zekere Rabangar met horigen begunstigd op voorspraak van ‘een’ graaf Ymmo.²³ Is die voorspreker van 945 identiek met de belager van St. Servaas het jaar tevoren, en is/zijn (één van) beide vervolgens dezelfde persoon als listige Immo? Kurth, die de ‘Reinierse’ greep op St. Servaas buiten beschouwing liet, ging daar stilzwijgend vanuit.²⁴ Negen à tien jaar later kennen we verwikkelingen die dat inderdaad hoogst aannemelijk maken.

Weer een opstand (953-954)

Vanaf maart 953²⁵ zag Otto I zich opnieuw geconfronteerd met een rebellie, nu van zijn eigen zoon kroonprins Ludolf en diens zwager, Otto’s schoonzoon Koenraad ‘de Rode’, die sinds 945²⁶ hertog van Lotharingen was. Otto’s broer Bruno, medio 953 aartsbisschop van Keulen geworden, werd op een tijdstip tussen 20 augustus en 21 september²⁷ met dat hertogdom belast. Koenraad zal daarvan vervallen zijn verklaard als represaille voor zijn rebellie. Dat moet dan wel aan Bruno’s benoeming voorafgegaan zijn.

Volgen Kurth heeft Immo zich niet aan die revolte gebrand en zich trouw betoond aan het bevoegd gezag.²⁸ Het tegendeel is het geval geweest. De *Vita Brunonis altera*, een bron die ten opzichte van Ruotgers levensbeschrijving van Bruno maar weinig aandacht trekt maar hier meermalen buitengewoon behulpzaam zal blijken,²⁹ vertelt dat Bruno rond 21 september 953 in Aken met de Lotharingse groten confereerde over de politieke toestand. Daar verscheen ook de bejaarde en ziekelijke abt Odilo van Stavelot die er Bruno huldigde. Daardoor ontstak ‘een’ Emmo dermate in woede dat hij zich aan de goederen van Stavelot vergreep. Toen Bruno daar genoeg van had, stuurde hij het leger erop af. Emmo werd in zijn schuilhoek gevat en in ‘de ergste gevangenschap’ gehouden,

‘(..) totdat hij [Bruno], onder borgstelling van zijn [Bruno’s] verwant de Luikse bisschop en op bezwering van de ander [Emmo] dat hij voortaan iets dergelijks niet weer zou uithalen, bevel gaf om hem [Emmo] uit de boeien van het bevoegd gezag te bevrijden’.³⁰

Wie deze Emmo was kunnen we heel nauwkeurig vaststellen: de vicevoogd van Stavelot Erenfried, die als zodanig tussen medio 943 en medio 959 bekend is. Uit een oorkonde van 947 weten we dat een goederenruil met Stavelot de toestemming vergde van ‘hertog Koenraad die toen krachtens opdracht van koning Otto de abdij Stavelot bestierde’, onmiskenbaar dus Koenraad ‘de Rode’. In dezelfde oorkonde treedt ook een Erenfried als ‘voogd’ op. Daaruit valt al op te maken dat hertog Koenraad hoogvoogd van Stavelot was en Erenfried diens vicevoogd.³¹ Dat krijgen we bevestigd met een oorkonde van 8 mei 959, toen een zekere Rambert aan Stavelot een schenking deed van goederen in de Condroz op

beding van vruchtgebruik (precarie) van abdijgoederen in het graafschap Hoei. Met hulp van ‘voogd en graaf’ Ermenfried had Rambert daarvoor de toestemming van Bruno verzocht, Bruno had die op raad van dezelfde Ermenfried ook inderdaad gegeven, waarna de abt van Stavelot en voogd Ermenfried uiteindelijk Rambert in het genot van zijn precariegoed hadden gesteld.³² Daar zien we dus Bruno als hoogvoogd en Ermenfried als uitvoerend vicevoogd van Stavelot acteren. Vijf maanden later, op 31 oktober 959, beoorkondde Bruno in persoon een goederenruil tussen Stavelot en een graaf Werner die ten overstaan van Bruno zelf (*coram celsitudine nostra*) had plaatsgevonden, omdat Stavelot ‘onder de bescherming van onze voogdij’ (*sub nostre tuitionis defensione*) stond.³³ Kennelijk was de hoogvoogdij van Stavelot een vast attribuut van het Lotharingse hertogsambt. We kunnen er dan veilig van uitgaan dat de ‘voogd’ Erenfried die vanaf 943 als ‘voogd van Stavelot’ optrad, als vicevoogd voor die hertogen fungeerde.³⁴

Stavelot had tot in 938 hertog Giselbert van Lotharingen als lekenabt gehad, zoals diens vader Reinier I voor hem. In 938 verscheen een echte abt ten tonele, de net genoemde Odilo die tot zijn dood op 3 oktober 954 aanbleef.³⁵ Giselberts vervanging zal vast niet losgestaan hebben van zijn deelname aan de Lotharingse opstand. Ook de hoogvoogdij van Stavelot zal hij wel verloren hebben, want de Stavelotse (hoog)voogd kreeg, op zijn minst sinds 938, zijn rechtsmacht (*bannum*) van de koning/keizer.³⁶ De hoogvoogdij was dus een rijksleen, maar voor een belening van Giselbert ontbraken in 938 bepaald de omstandigheden.

In april 943 blijkt dan een Odilard ‘voogd’ van Stavelot te zijn. Gegeven het voorgaande zal hij een leenman zijn geweest van de toen fungerende hoogvoogd van Stavelot, hertog Otto van Lotharingen (942-944). In de twee oorkonden van 943 waaruit we Odilard kennen, fungeert een Ermenfried als getuige. Nog datzelfde jaar blijkt een Erenfried, waarschijnlijk wel dezelfde man als de eerdere getuige, zelf ‘voogd’ geworden.³⁷ Voor het laatst treffen we hem in die kwaliteit in de net genoemde oorkonde van 8 mei 959, onderwijl is hij herhaaldelijk in beeld.³⁸

Nu wil een gelukkig toeval dat van 2 resp. 6 augustus 953 twee Stavelotse oorkonden zijn overgeleverd. De abdij was op 6 augustus partij in een goederenruil die ‘met instemming van hertog Koenraad’ en in bijzijn van vicevoogd Erenfried werd afgewikkeld.³⁹ Exact diezelfde transactie was echter op 2 augustus ook al beoorkond, zij het in een iets eenvoudiger vorm: geen belendingen, minder getuigen, nog met de vader van de actoren van 6 augustus als partij, wiens zoons ook toen al procuratie hadden, en met enkel Erenfried als vertegenwoordiger van de abdij.⁴⁰ Vergelijking van beide stukken laat in het eerste echter geen fatale imperfecties zien, het karakteristieke verschil is de instemming van Koenraad in de tweede beoorkonding. Dat moet dan wel de reden zijn geweest dat die er is gekomen. Andere Stavelotse oorkonden vertonen zo’n scherpslijperij niet, in oorkonden van 946 en [958 of 959] was het ontbreken van zelfs de vicevoogd geen beletsel om zaken te doen.⁴¹ Blijkbaar stond hertog Koenraad begin augustus 953 ineens hevig op zijn voogdijstrepen.

Dát nu is alleszins begrijpelijk. Koenraads rebellie, vanaf maart 953, heeft hem immers op enig moment zijn ambtsontzetting opgeleverd, waarna Bruno tussen 20 augustus en 21 september tot opvolger werd benoemd. Koenraad, weten we, wilde niet van wijken weten, pas militaire druk noopte hem om in oktober 953 de wijk nemen uit Lotharingen.⁴² Pas in juni 954 haalde Koenraad bakzeil, de verzoening met Otto werd in december van dat jaar geformaliseerd te Arnstadt, waar Koenraad het verlies van zijn hertogsambt erkende.⁴³ De nadruk die Koenraad begin augustus 953 op zijn kwaliteit als hoogvoogd van Stavelot gelegd wilde zien, is dus volstrekt logisch: daargelaten of zijn formele ambtsontzetting toen al verordonneerd was,⁴⁴ hield Koenraad zo lang hij kon zijn eindje vast. Dat zijn kwaliteit als hoogvoogd van Stavelot bij de eerste beoorkonding verwaarloosd was, was in die omstandigheden kennelijk zo onoverkomelijk dat die tweede beoorkonding noodzakelijk werd.⁴⁵

Zeer opmerkelijk is nu dat vicevoogd Erenfried in beide stukken van de partij is geweest. Dat betekent ondubbelzinnig dat hij tenminste tot 6 augustus het kamp van zijn rebelse chef heeft gehouden – in ieder ander geval zou hij immers bij die tweede beoorkonding hebben móeten ontbreken. Enkel de trouw die hij als (achter)leenman aan Koenraad verschuldigd was, volstaat daarvoor niet als verklaring. Koenraad bezondigde zich immers aan rebellie tegen de opperste leenheer, de koning, en een achterleenman was niet gehouden hem daarin te volgen. Erenfried heeft dus een keuze gehad én gemaakt. Het bleek de verkeerde te zijn, want met de verdrijving van Koenraad uit Lotharingen werd ook het tapijt onder Erenfrieds voeten weggetrokken.

Wie zou nu de Emmo zijn, die blijkens de *Vita Brunonis altera* over de regeringsgetrouwe opstelling van abt Odilo op of rond 21 september 953 zo nijdig was dat hij zich aan de abdijsgoederen vergreep, als zelfs oorkondelijk vaststaat dat Immo/Emmo een roepvorm is van de volle naam Irminfried?⁴⁶ De Emmo van de *Vita altera* is stellig Stavelots vicevoogd Erenfried geweest, die zijn gram over Odilo's politieke opstelling koelde op de abdijsgoederen. Aannemelijk is vervolgens dat zijn medeplichtigheid aan de rebellie, begin augustus 953 onmiskenbaar, op enig moment het verlies van de Stavelotse vicevoogdij heeft veroorzaakt. En niet alleen door ambtsontzetting is Immo getroffen: in 958 werd een landgoed (*predium*) dat van 'een' Immo was geconfisceerd, door Otto I aan een nieuwe eigenaar uitgedaan. Ook met de andere koninklijke standaardrepresaille, bezitsconfiscatie, had Immo/Erenfried dus vermoedelijk te maken gekregen.⁴⁷

Nu kunnen we Widukinds probleem met zijn hoofdstuk 27 oplossen. De *Vita Brunonis altera* vertelt immers vrijwel hetzelfde als Widukinds probleemhoofdstuk. Immo's hernieuwde afval bij Widukind herkennen we in Emmo's partijkeuze voor de rebellie van 953-954, Widukinds belegering van Immo's burcht past nauwkeurig op de schuilhoek waaruit Bruno's leger Emmo tevoorschijn peuterde, Widukinds 'midden in de winter' sluit naadloos aan bij de implicatie van de *Vita* dat Emmo enige tijd na 21 september 953 Bruno's leger over zich heen kreeg en tenslotte stemt ook de goede afloop, Emmo's begenadiging

in de *Vita altera* en Widukinds *fidelis et utilis*, volkomen overeen. Andere bewoordingen en andere details dus, maar zonder veel twijfel twee verslagen van dezelfde gebeurtenissen. Widukinds hoofdstuk 27 is dus zeker ‘waar’, alleen speelde het tijdens de opstand van 953-954, niet tijdens de Lotharingse opstand van 938-939. Daar wringt het, zagen we. Dat Widukind dat zelf ook al vond, kenschetst hem als een conscientieus historicus en bevrijdt ons van de ingreep die Kurth in Widukinds tekst voorstelde.⁴⁸

Een even groot compliment verdient trouwens de schrijver van de *Vita Brunonis altera*. De verregaande congruentie van Widukinds kroniek en de *Vita altera* maken van de laatste een verrassend goede en uiterst behulpzame bron. De veel latere redactie moet teruggespreken hebben op inmiddels verloren ‘Vorlagen’ die dicht bij de beschreven tijd moeten hebben gestaan. De bron weet immers details te verstrekken die Ruotgers *Vita* in het geheel niet kent. De *Vita altera* mag sterk op Ruotger hebben geleund, zoals de MGH-uitgevers in verschillende bewoordingen hebben geponeerd, onmiskenbaar is Ruotger niet de enige bron geweest waaruit de schrijver van de *Vita altera* heeft geput.⁴⁹

Via deze congruentie van Widukinds kroniek en de *Vita altera* zijn we nu in staat om de vertoornde Emmo die de *Vita altera* anno 953-954 laat zien, te identificeren met Widukinds listige Immo van 938-940 én met de Stavelotse vicevoogd Erenfried uit het tijdvak 943-959. Anders dan in 938-939 liet hij het in 953-954 op een militaire confrontatie met het bevoegd gezag aankomen en betaalde dat met gevangenisstraf. Maar op 19 juni 956 is hij weer terug als vicevoogd van Stavelot, nu als leenman van hertog Bruno. De begenadiging die de *Vita altera* én Widukind overbrieven, was dus medio 956 een feit.⁵⁰ De al aangehaalde oorkonde van 8 mei 959 wijst uit dat hij zich weer in de naaste omgeving van hertog Bruno heeft weten te nestelen, zoals eerder in die van hertog Koenraad.

Met de laatste liep het iets anders af. Staat hij voor december 954 nog met enige nadruk te boek als ‘geen hertog meer maar [gewoon] krijgsman’, medio 955 voerde hij met de titel *dux* het Lotharingse ‘legioen’ aan in de slag op het Lechfeld. Ook hij was dus gerehabiliteerd, maar op het Lechfeld liet hij het leven.⁵¹

Graaf Immo/Erenfried, sinds april/mei 959 ook van de Condroz

De Stavelotse oorkonde van 8 mei 959, zagen we, behelsden Ramberts schenking aan Stavelot van goederen in de Condroz, in ruil voor zijn vruchtgebruik (precarie) van abdijgoed in het graafschap Hoei. Rambert had daarover hoogvoogd Bruno benaderd via ‘voogd en graaf’ Erenfried, Bruno willigde het verzoek in op voorspraak van ‘dezelfde graaf’ en de precariegoederen in het graafschap Hoei werden vervolgens door abt Werinfried en voogd Erenfried namens Stavelot aan Rambert uitgegeven.⁵² De formulering maakt zonneklaar dat Erenfried inzake het abdijgoed in het graafschap Hoei als vice-voogd van Stavelot op-

trad. In de Condroz, waar de door Rambert geschonken goederen lagen, fungeerde hij kennelijk als graaf.

Nog maar net. Dat weten we uit de Stavelotse oorkonde van 15 april [958 of 959]. Dat stuk is van enig belang, omdat enkel daarop de misvatting rust dat Erenfried graaf van Hoei is geweest.⁵³ Dat graafschap Hoei geldt als een kunstmatige schepping uit de eerste helft van de tiende eeuw, waarvan het ressort was samengesteld uit gedeelten van vier omliggende gouwen: Hasbanië, de Condroz, de Famenne en de Ardennengouw.⁵⁴ Oorkonden waarin het graafschap Hoei wordt genoemd, vertonen dan ook een kenmerkende afwijking van het gebruikelijke localisatieformulier ('in de gouw X in het graafschap van NN'): stelselmatig wordt dat uitgebreid tot *in pago Haspanensi [Falmanensi, Condrust(i)ensi] in comitatu Hoio*.⁵⁵ In 985 werd de grafelijkheid van dat graafschap Hoei door Otto III – of liever: door de regentschapsraad van de vijfjarige koning – aan de bisschop van Luik geschonken, nadat tevoren 'een' graaf Ansfried er afstand van had gedaan ten faveure van Luik.⁵⁶

Zo'n kunstmatige constructie kon licht aanleiding geven tot misverstanden over wie nu waar het wereldlijk gezag uitoefende. Dat lijkt de achtergrond te zijn van de uiterst gedetailleerde objectomschrijving in het al even genoemde Stavelotse stuk van 15 april [958-959]. Met de interpunctie van de uitgevers luidt die:

'in de gouw Condroz in het dorp Atrin een domeinhoeve met een goedgebouwde hofstede en al zijn toebehoren, (...) behalve 20 bunder met één bebouwd perceel; welk land is gelegen aan de ene kant naast het land van St. Remaclus van Ocquier, aan de andere kant naast het land van St. Stephanus in het graafschap Hoei vanwaar af Erenfried ook graaf schijnt te worden'.⁵⁷

De bepaling 'in het graafschap Hoei' slaat daar met zekerheid *niet* op het hoofdobject van de transactie, de domeinhoeve te Atrin, zo'n 20 kilometer ten zuid-oosten van Hoei. In dat geval zou die graafschapsaanduiding immers wel bij de andere topografische kenmerken van dat object, gouw en dorp, zijn opgenomen. Volgen we de interpunctie van de uitgevers, dan neemt de bepaling 'in het graafschap Hoei' betrekking op de laatstgenoemde belending van de uitgezonderde 20 bunder, het Stevensland. Die 20 bunder en dat Stevensland moeten dan ter weerszijden van de grens van het graafschap Hoei hebben gelegen: die bunders buiten dat graafschap en het Stevensland erbinnen. Had de tekst nu het gerucht willen overbrengen dat Erenfried graaf werd in het graafschap Hoei, dan had op de graafschapsaanduiding moeten volgen 'waar (*ubi*) Erenfried graaf schijnt te worden'. Maar dat staat er niet, de tekst heeft immers *unde*, 'vanwaar af (deze kant op)'. Erenfried zou dus graaf worden *vanaf* de daarnet bepaalde grens van het graafschap Hoei, de 20 bunder kwamen dus nog net binnen zijn ambtsgebied te liggen. Dat impliceert dat hij juist *niet* graaf van Hoei zou worden, maar in aanpalende (rest-)Condroz! In de oorkonde van 8 mei 959 blijkt dan gerealiseerd wat in die van 15 april [958 of 959] bij geruchte al werd aangekondigd. De Condroz kan dan gevoeglijk opgevat worden als een hoogheidsgebied dat bij de 'Reinieren'-zuivering van 958 vacant was geworden.⁵⁸

Het stuk van 15 april [958-959] geeft nog een laatste precisering. Met het woordje *et*, ‘ook’, legt het vast dat Ermenfried op het punt stond om graaf van de Condroz te worden, maar elders die functie al bekleedde.

Opnieuw rebels (959-960)

Lang heeft dat niet geduurd. Flodoardus bericht immers van ‘een’ Immo die in 959 in de contramine raakte. Voordien was hij raadgever (*consiliarius*) van Bruno geweest, maar in 959 kwam hij in openlijk verzet, naar het heet tegen diens plannen om de burchten van de inheemse adel neer te halen en andere ongewone lasten op te leggen. Het volgende jaar verschanste hij zich in Chèvremont (!), zijn medestander Robert versterkte toen Namen – we herkennen daar moeiteloos graaf Robert I van Namen. Bruno trok op naar Chèvremont maar de sterkte was ruim van voorraden voorzien terwijl in de wijde omgeving voor de belegeraars niets eetbaars meer te vinden was. Bruno moest dus een wapenstilstand sluiten en keerde daarop naar Keulen terug.⁵⁹

Ook Flodoardus’ rebel Immo is niemand anders dan de vice-voogd Erenfried van Stavelot, betoogde ik elders al. De oorkonde van 8 mei 959 over Ramberts goederenschenking en precarie laat die vicevoogd prachtig zien in zijn raadgevende functie jegens Bruno. Maar toen op 15 oktober 959 Stavelot opnieuw partij was in een goederentransactie, werd die door hoogvoogd Bruno persoonlijk afgewikkeld – geen woord over vicevoogd Erenfried. Dat kan goed kloppen als die vicevoogd alias raadsman in de loop van 959 in opstand is gekomen, zoals Flodoardus overbrieft. Openlijke rebellie riep immers ambtsontzetting op – Immo/Erenfried moet dat geweten hebben na zijn ervaringen in 953-954. Het ontbreken van vicevoogd Erenfried in de oorkonde van 15 oktober 959 rijmt dus perfect met Flodoardus’ mededeling.⁶⁰

Nadat we tevoren de identiteit van Widukinds ‘listige Immo’ én van de recalcitrante Emmo van de *Vita Brunonis altera* met diezelfde Stavelotse vicevoogd Erenfried konden vaststellen, kunnen we nu dus ook Flodoardus’ rebelse Immo van 959 tot het ‘strafblad’ van steeds die ene en dezelfde Immo/Erenfried rekenen. Eén listige en lástige Emmo ≡ listige Immo ≡ vicevoogd Erenfried over het tijdvak 938-960 dus. Wie dan nog lust heeft om de graaf Immo die het in 944 op Maastrichts St. Servaas gemunt had, voor iemand anders te houden, leg ik niets in de weg, want het formele bewijs van het tegendeel kan ik niet leveren. Mij dunkt dat we ook die verwikkeling veilig aan dezelfde meervoudige oproerkraaier kunnen toeschrijven.

Diezelfde identiteit verklaart waarom Immo in 960 Chèvremont bezette: datzelfde ‘Reinieren’-nest had hij in 939-940 listig voor de koning gewonnen, in 959-960 greep hij dus naar dat onneembaar geachte symbool van Lotharings particularisme. We kunnen bovendien een verantwoorde gis doen over de reden van Immo’s ongenoegen en opstand van 959.

In juni 958 had Bruno immers Reinier III achter de oostelijke Rijksgrens laten deporteren en Lotharingen gezuiverd van diens familie en trawanten.⁶¹ Het jaar daarop richtte hij de twee hertogdommen Opper- en Nederlotharingen in.⁶² Dat Immo in 959 in verzet kwam, lijkt dus vooral verband te houden met die hertogdommen. Als Flodoardus dan vertelt dat Immo *cum suis* gedaagd werd om zich te verantwoorden, terwijl Bruno graaf Frederik 'van Bar' als hertog (van Opperlotharingen) boven hen stelde in zijn (Bruno's) plaats,⁶³ laat zich raden wat er aan de hand was. Als Bruno's vertrouweling zal Immo voorkennis hebben gehad over wie voor die hertogdommen uitverkoren werden – en wie niet. Dat hij zelf buiten de prijzen viel, heeft hij niet kunnen verkroppen.⁶⁴

Immo's einde (≤ 965)

Hoe het na zijn escapade van 959-960 met Immo/Erenfried is afgelopen, is niet ondubbelzinnig vaststelbaar. Aan de voogdij van Stavelot valt te zien dat hij medio 959 opnieuw door ambtsontzetting is getroffen. Of zijn toenmalige medestander Robert I van Namen ook uit zijn ambten is gezet, weten we niet, wél dat Robert op 20 april 963 weer als graaf tevoorschijn treedt. Hij signeerde toen een schenking door het Luikse domkapittel aan het Maartenskapittel. Robert heeft de episode van 959-960 dus zonder al te veel kleerscheuren overleefd. Na Robert signeerden de graven Giselbert [van de Ardennengouw], Folcwin [van Hoei], Emmo en Herman.⁶⁵ Die Emmo kán natuurlijk weer dezelfde man zijn als listige Immo. Dan zou ook hij intussen weer graaf zijn, zodat hij dan tussen 960 en 963 bevestigd en in zijn ambt(en) hersteld zou moeten zijn. Flodoardus duidt zoets ook wel enigszins aan wanneer hij Bruno onverrichterzake de belegering van Chèvremont laat opbreken en een wapenstilstand laat sluiten met Immo.⁶⁶ Is Immo gerehabiliteerd, dan valt aan te nemen dat hij ook weer in zijn vicevoogdij van Stavelot heeft kunnen treden, maar enig steunpunt daarvoor ontbreekt. Wél weten we dat op 1 november 965 de kort tevoren overleden Bruno⁶⁷ als hoogvoogd van Stavelot was opgevolgd door graaf Gozelo van de Ardennengouw. Die is tot in 991 te volgen en bracht zijn eigen vicevoogden mee: meteen al in de jaren 965-968 kennen we een Bernulf, in 991 nog eens een Lambert.⁶⁸ Immo/Erenfried was dus op 1 november 965 beslist geen vicevoogd van Stavelot meer.

Als we nu die graaf Emmo van 963 als listige Immo/Erenfried opvatten, dan zitten we vast aan diens bevestiging en ambtsherstel en dwingt de oorkonde van 1 november 965 tot de conclusie dat die Emmo/listige Immo/Erenfried toen niet meer leefde. Hij zou dan tussen 20 april 963 en 1 november 965 moeten zijn overleden. Áls Gorissen het bij het rechte eind had dat listige Immo en de broer Irmfried van de Utrechtse bisschop Balderik (918-976) één en dezelfde persoon zijn geweest, dan vinden we enige bevestiging van die rehabilitatie tussen 960 en 963. Zowel het necrologium van Oudmunster als dat van Xanten herdenken op 23 oktober immers een graaf *Irenfridus* resp. *Irmfrith*, die allerwegen voor deze broer van

de Utrechtse Balderik wordt aangezien.⁶⁹ Is die inderdaad identiek met listige Immo alias de Stavelotse vicevoogd Erenfried, dan is hij blijkens de graventitel in die beide necrologia na 960 weer begenadigd. Dat alles dus onder het voorbehoud dat Gorissens vereenzelviging van listige Immo met de bisschopsbroer Irimfried stand kan houden.

Die identificatie laat zich stutten met meer dan de naambrug waarmee Gorissen zich vergenoegde. Daarvoor slaan we het ‘dossier épineux’ op waarmee de naam Ansfried is verbonden. Dat ‘dossier’ dient zich als vanzelf aan: listige Immo beloofde bij Chèvremont immers zijn dochter aan een Ansfried?

Andere Immo's, Emmo's en Er(m)enfrieden

Eerst staan we nog even stil bij de Immo/Emmo/Er(m)enfried-plaatsen van na 1 november 965. Want als listige Immo voor die datum is overleden, zoals de Stavelotse stukken krachtig suggereren, zijn alle vermeldingen van Immo's, Emmo's en Er(m)enfrieden van na die datum niet meer aan listige Immo toe te schrijven, zoals doorgaans wel gebeurt.⁷⁰

Vanaf de jaren-960 hebben we in de Maasvallei van doen met meerdere personen genaamd Emmo, Immo en/of Er(m)enfried. Dat blijkt onmiskenbaar uit een oorkonde van 966, waarbij Otto I een goederenruil tussen het Akense Mariastift en zijn *fidelis noster* graaf Immo bevestigde. Immo verwierf daarbij de hof Gelmen in de Haspengouw in het graafschap van graaf Werner. Die hof was eerder – vast wel in 958 – van een Rudolf – vast wel de broer van Reinier III van Henegouwen – geconfisceerd. In ruil daarvoor stond die graaf Immo aan het Akense stift goederen af in de Luihgouw in het graafschap van graaf Richar, in de Molengouw in het graafschap van ‘een’ Eremfried en in de Auelgouw in het graafschap van graaf Everhard.⁷¹ Die Eremfried van de Molengouw is niet identiek aan de *fidelis noster* graaf Immo, want in dat geval had de oorkonde de Molengouw toch wel aangeduid met *in comitatu eiusdem Immonis comitis* of termen van die strekking. We zien hier dus beslist twee distincte personen Immo resp. Er(m)enfried in één en dezelfde oorkonde. Kurth, Vanderkindere en Nonn hielden de in de ruiling betrokken graaf Immo voor listige Immo.⁷² Ik houd het erop dat listige Immo voor 1 november 965 overleden moet zijn, zodat hij in 966 niet meer kan voorkomen.

Wie is vervolgens de ‘verwant’ (*compater*⁷³) Ermenfried (zonder gravenrang) van de abt van Gembloux Erluin die in 961 met die abt een goederenruil aanging?⁷⁴ In 964 blijkt de voogd van Gembloux, een Goderan op wie ik nog terugkom, met zijn echtgenote Adelinde een zoon Erenfried te hebben.⁷⁵ Is dat dezelfde persoon als de *compater* van 961, of een ander, en wie dan?

In 967 begiftigde ‘een’ graaf Arnulf, hoogstwaarschijnlijk de man die naderhand bekend werd als Arnulf ‘van Valenciennes’, in opdracht van zijn moeder Berta de abdij St. Truiden met goederen te Provin in de kasselrij van Lille. Getuigen waren de graven Erenfried

(*Eremfridus*), Herman, Reinier (*Raynerus*), Rudolf (*Rodulfus*), Gevehard (*Geveardus*) en Rutger (*Rogerus*).⁷⁶ Het valt op dat de eerste twee grafelijke getuigen Erenfried en Herman in dezelfde volgorde voorkomen als in het daarnet genoemde stuk van 963, waar ze als heksluiters van de getuigenrij verschijnen. Zijn het misschien dezelfde lieden als in 963? Maar dan is de graaf Emmo van 963 niet identiek met listige Immo! En zijn die twee soms identiek aan de 'Herman of Immo' (nu in omgekeerde volgorde) die volgens het *Indiculus loricarum* van 981 de zestig pantserruiters moesten aanvoeren die de Luikse bisschop naar Italië moest opsturen?⁷⁷

In hetzelfde jaar 967 voerde een Ermenfried-zonder-graventitel de getuigenrij aan bij de bevestiging van een veel eerder, nog onder hertog Giselbert als lekenabt tot stand gekomen overgang van de twee gezusters Thiedradis en Engelista in de keurmedigheid van St. Truiden, die pas onder Giselberts opvolger abt Reinier (939-944) was beoorkond en in 967 werd bevestigd.⁷⁸ De Gerberga-oorkonde van 10 februari 968 ten gunste van de Remigiusabdij te Reims vermeldt weliswaar ook een graaf Emmo, maar het stuk staat sterk in de verdenking van een 12^e-eeuws falsum te zijn en is daardoor niet goed bruikbaar.⁷⁹

Ruimschoots later wordt een Eremfridus graaf genoemd in (een deel van?) de Haspengouw. In een te Capua uitgevaardigde oorkonde van 26 juli 982 beoorkondde Otto II de overdracht aan de abdij Gorze van de nagelaten bezittingen in Lotharingen van een zekere Koenraad. Die had zijn bezittingen 'op de dag dat wij tegen de Saracenen streden' aan de keizer opgedragen om deze aan Gorze te verschaffen in geval hij zou sneuvelen. Dat betrof onder meer de *curtis Velm in pago Haspongowe et in comitatu Eremfridi comitis*. Deze Koenraad wordt aangeduid als zoon van 'een' Rudolf die als 'voorheen graaf' wordt aangeduid.⁸⁰ Gezien de formulering van de oorkonde kan nauwelijks aan twijfel onderhevig zijn dat deze Koenraad is gesneuveld in de beruchte slag bij Cotrone van 13 juli 982. Daar kwam trouwens ook een graaf Irimfrid om, die samen met bisschop Hendrik van Augsburg en een handvol graven in een opsomming van gesneuvelden in Fulda werd herdacht.⁸¹ Erflater Koenraad heeft stellig zelf nog de opsomming van te schenken goederen opgesteld, wat dan betekent dat aan de grafelijke kwaliteit van die Eremfried in de Haspengouw niet een latere datum dan 13 juli 982 kan worden gehecht. Die graaf Eremfried van de Haspengouw kan dus dezelfde zijn als de bij Cotrone gesneuvelde graaf Irimfried, maar dat hóeft niet per se.

Hoeveel verschillende personen Immo/Emmo/Er(m)enfried in het Maasdal we daarmee voor ons hebben, kan ik niet tot oplossing brengen. In mijn perceptie zit listige Immo alias Stavelots vicevoogd Er(m)enfried daar niet meer tussen, omdat die in mijn ogen voor 1 november 965 uit dit leven gescheiden moet zijn.

De eerste Ansfried (vm. 855-866)

In dit bestek hebben natuurlijk vooral de twee tiende-eeuwse Ansfrieden onze belangstel-

ling, maar we kunnen niet helemaal om hun negende-eeuwse naamgenoot heen. Die wordt in de fameuze ‘Folcker’-oorkonde van 10 november 855 genoemd als graaf in de Betuwe. Hij moet daar dan middellijk of onmiddellijk de voorganger zijn geweest van graaf Ricfried alias Dodo, die er immers in 897 als graaf te boek staat.⁸² Ricfried/Dodo was de vader van Utrechts bisschop Balderik en diens broers, dus ook van de Irmfried die door Gorissen vereenzelvigd werd met listige Immo.

Op 9 november van hetzelfde jaar 855 staat Ansfried I bovendien te boek als paltsgraaf. Hij verkreeg toen van koning Lotharius II, op voorwaarde van blijvende trouw, bezittingen in volle eigendom die hij tot dan in leen had gehouden: 4 *mansi* gelegen in de Hettergouw in de *villa Geizfurt* aan de oever van de Niers en 1 *mansus* in de Lommegouw in de *villa Soye-lez-Namur* aan de oever van de Mignat (*Geldiona*), alles met aanhorigheden. In 866 deed hij, nog steeds gesierd met de titel paltsgraaf, afstand van het merendeel van diezelfde goederen aan het klooster Lorsch, in ruil voor levenslang vruchtgebruik ervan én van kloostergoederen te Gendt in de Betuwe voor zichzelf en zijn zoon Hiltiward.⁸³ Minstens opmerkelijk is nu dat die voogd Goderan van Gembloux in 964 voor zichzelf, echtgenote Adelendis en zoon Erenfried een overeenkomst van vruchtgebruik sloot met de abt van Gembloux terzake van goederen in datzelfde Soye-lez-Namur.⁸⁴

Na 866 verdwijnen Ansfried I en zijn zoon Hiltiward uit beeld. Onbekend is hoe de overgang van de grafelijkheid in de Betuwe naar Ricfried in zijn werk is gegaan.⁸⁵ Was Ricfried een verwant van Ansfried en/of Hiltiward, op wie Ansfrieds graafschappen zijn overgegaan? Of heeft er na het verdrag van Meerssen (870) een herbezetting plaatsgevonden naar Oostfrankische smaak en snit? We weten het niet, net zo min als het antwoord op de vraag of er verwantschapslijnen hebben gelopen van Ansfried I naar zijn tiende-eeuwse naamgenoten II en III.⁸⁶

Ansfried ‘II’ en ‘III’

Die tiende-eeuwse Ansfried ‘II’ en Ansfried ‘III’ stonden tot elkaar in betrekking als oom en oomzegger. Veruit het beste zijn we ingelicht over Ansfried III, want deze werd in 995 na een voldragen wereldlijke carrière nog eens bisschop van Utrecht. Dat bleef hij tot zijn dood op 3 mei 1010. De Corveyer bewerking van Thietmars kroniek vertelt dat hij als kleuter (*puerulus*) eerst was verzorgd door zijn vadersbroer (*patruus*) aartsbisschop Rotbert van Trier (931-956), waarna een andere vadersbroer Ansfried ‘die wel 15 graafschappen bestierde’, zijn neefje voor militaire en bestuurlijke vorming onderbracht in Keulen, bij aartsbisschop/hertog Bruno. De jongeling (*adolescens*) vorderde daar goed en werd in 961 door Otto I opgeroepen voor expeditie naar Italië. Hij fungeerde daar als tentbewaarder, zwaarddrager en lijfwacht van de koning.⁸⁷

Allerwegen wordt Ansfried II geïdentificeerd met de Ansfried die in 939-940 met zijn

kompaan Arnold op Chèvremont stand hield en door listige Immo naar buiten werd gelokt.⁸⁸ De overlijdensdatum van Ansfried II is mogelijk 31 januari maar een sterfjaar is helaas niet bekend.⁸⁹

Aandacht verdient dat Ansfried III kennelijk bestemd was voor een wereldlijke loopbaan en daarvoor onder de zorg van Bruno werd opgeleid. Exact hetzelfde weten we van de latere hertog Godfried I van Nederlotharingen (959-964). Dat was een achterneef van Otto I en Bruno.⁹⁰ Was Ansfried III soms ook een Ottonenverwant? In de literatuur is de opvatting wijdverbreid geweest (en nog steeds niet helemaal uitgestorven) dat aartsbisschop Rotbert van Trier en dan dus ook wel Ansfried II broers geweest zouden zijn van koningin Mathilde, de moeder van Otto I en Bruno. Van Winter toonde al in 1981 aan dat dat een misvatting is geweest, maar de echo is nog steeds niet verstomd.⁹¹ Maar Ansfrieds opleiding bij Bruno en zijn militaire dienst in de naaste omgeving van Otto I roepen wel degelijk een lichte suggestie van verwantschap op. Zo inderdaad bestaand, zal die een grotere afstand hebben gekend dan de betrekking van volle neven die opgeld heeft gedaan tot Van Winter ingreep.

Via de term *adolescens* en schattingen voor het tijdstip van Ansfrieds overgang naar Keulen wordt zijn geboortjaar uiteenlopend geschat: 940 à 942 dan wel ‘tegen 945’.⁹² De middeleeuwse *adolescens* beliep het veertiende tot 28e levensjaar en markeerde kennelijk een nieuwe vormingsfase: Bruno zelf was veertien geweest toen hij uit Utrecht naar het hof werd geroepen om zich in de kanselarij vertrouwd te maken met staatszaken.⁹³ *Terminus post quem* voor Ansfrieds komst naar Keulen is stellig Bruno’s verheffing tot hertog van Lotharingen (september 953), terwijl de verlegging van de zorg voor de jongeling naar diens oom Ansfried II uiterlijk bij het overlijden van zijn oom aartsbisschop Rotbert in 956 heeft plaatsgevonden. Ansfried III is dus waarschijnlijk in het tijdvak 953-956 van Trier naar Keulen verhuisd, maar de formulering in de Corveyer bewerking van Thietmar laat de mogelijkheid geheel open dat hij toen al *adolescens* was. Zijn geboorte laat zich zo niet nauwkeuriger te bepalen dan op ‘rond 940’.⁹⁴

De vader van Ansfried ‘III’, bisschop van Utrecht (995-1010)

Waarom de opvoeding van Ansfried III door zijn ooms werd verzorgd, valt te ontleen aan de oudste geschiedenis van de abdij Gembloux – mits we die goed lezen. Gembloux is, vermoedelijk kort voor 940, gesticht door ene Wicbert die er ook zelf intrad en er op 23 mei 962 overleed.⁹⁵ Wicbert zal zijn stichting ook zelf wel gedoteerd hebben, maar de (vervalste) bevestigingsoorkonde van Otto I van 946* laat vermoeden dat vooral Wicberts grootmoeder Gisla flink in de bus heeft geblazen: om te beginnen schonk zij van de douairie die haar man graaf Rothing haar had toegekend, de goederen in het graafschap dat de Lomme- en Darnagouwen omvatte, grosso modo het latere graafschap Namen. Daartoe hoorde ook bezit te Ernage dat Gisla met medebelanghebbenden – Rotbert (!), Anger, Fulcold, Emmo

(!) en Hericindis – ‘hield’ (*tenuit*). Later deed Gisla nog aanvullende dotaties.⁹⁶ Eerste abt van Gembloux werd ene Erluin (c. 940-987), tevoren kanunnik en daarna monnik te Gorze. Of hij in familiebetrekking tot stichter Wicbert heeft gestaan, is niet onmogelijk maar evenmin vaststelbaar.⁹⁷ In Gorze zal Erluin de smaak voor kloosterhervorming hebben opgedaan die hij medio jaren-950 uitdroeg: hij werd toen door Reinier III van Henegouwen aan het klooster Lobbes opgedrongen als proost en vervolgens door bisschop Balderik I van Luik (953/955-959), Reiniers beschermeling, zelfs tot abt verheven. In zijn hervormingsijver verdreef Erluin de zittende monniken uit Lobbes. Dat kreeg hij betaald: op 20 oktober 957 overmeesterden enkele verdrevenen hem, staken hem de ogen uit, sneden zijn tong af en stuurden hem zo terug naar Gembloux.⁹⁸

De *Gesta abbatum Gemblacensium* van Sigebert van Gembloux (c. 1030-1112) bevatten de enig bekende aanduiding van de familiale herkomst van Ansfried III. Die passage handelt over een kerk die de abdij en een zekere Lambert samen bezaten. Abt Erluin stuurde Gembloux’ stichter Wicbert er persoonlijk op uit om Lamberts helft aan te kopen. Dat lukte:

‘Nadat (...) de prijs was overeengekomen, heeft dezelfde godgewijde man [d.i. Wicbert] die betaald en verwierf het andere deel van de kerk, terwijl zijn zoon Ansfried toekeek (*vidente filio eius Ansfrido*) (...). Want Lambert zelf gaf die over aan de voogd (...)’.⁹⁹

De gangbare opvatting wil de aanduiding ‘zijn zoon’ op die Lambert laten slaan. Dat is mee de schuld van de *Catalogus Abbatum Gemblacensium* waaruit Miraeus nog kon citeren. Daar vinden we namelijk hetzelfde detail in net iets andere bewoordingen: ‘terwijl Aufried zoon van Lambert toekeek’ (*vidente Aufrido filio Lamberti*) alsmede het toponiem waar die kerk stond, *Wiettime*. Miraeus noteerde dat in een voetnoot bij de oorkonde van Otto I uit 948* volgens welke Lambert ‘graaf van Leuven’ tot voogd van Gembloux was verkozen en door Otto I als zijn plaatsvervanger (*vice sua*) aangesteld. Dat stuk, waarvan de datering alvast hersteld moet worden op 29 juni 947*, is overigens een apert falsum, gekonterfeit om de latere aanspraken van de Leuvense graven op de voogdij van Gembloux te funderen.¹⁰⁰ Vanderkindere vermeenderde naderhand de tekst van de *Catalogus* geheel op eigen kracht nog eens tot de frasering ‘terwijl Ansfried zoon van *dezelfde* Lambert toekeek’ (*vidente Anfrido filio eiusdem Lamberti*).¹⁰¹ Van Winter stelde vast dat de *Catalogus* een latere parafrase van de *Gesta* behelst.¹⁰² De vier sleutelwoorden *vidente filio eius Ansfrido* in Sigeberts kroniek zijn dus beslist de oudstovergeleverde tekstversie, misschien wel rechtstreeks uit de verloren oorkonde overgenomen.

Monna speelde al even met de gedachte dat het bezittelijk voornaamwoord *eius* (‘zijn’) van de *Gesta* niet op Lambert maar op Wicbert sloeg, maar sloot zich tenslotte toch maar weer veilig aan bij de gangbare mening.¹⁰³ Ten onrechte: het Latijn verbiedt om dat *eius* op Lambert te betrekken. In het onderhavige zinsverband, met Wicbert als onderwerp van de hoofdzin, had er *illius* moeten staan om Lambert aan te duiden, het *eius* wijst zonder zweem van twijfel terug naar het onderwerp van de hoofdzin, Wicbert. De oudst beschikbare bron-

tekst wijst dus Wicbert ondubbeltzinnig aan als de vader van Ansfried III. Glashelder is dan waarom Ansfried III door zijn ooms (vadersbroers) werd opgevoed: zijn eigen vader was immers ingetreden in Gembloux! Lambert was stellig een verwant – het gezamenlijk bezit van één kerk wijst daar nadrukkelijk op – maar beslist *niet* de vader van Ansfried III. De eerder bij vermoeden aangeduide Ottonenverwantschap van Ansfried III als grondslag voor zijn positie als pupil van Bruno en later zwaarddrager en lijfwacht van Otto I in 961-962 komt daarmee een miniem stapje dichterbij: Wicbert was immers één van de ‘Leitnamen’ in het nageslacht van Widukind, waartoe met zekerheid ook koningin Mathilde heeft behoord.¹⁰⁴

Van de broers Wicbert ‘van Gembloux’, Rotbert aartsbisschop van Trier en Ansfried II was de laatstgenoemde de enige leek. Dat zou volstrekt begrijpelijk maken dat hij de voorgdij van Gembloux heeft opgenomen. Sigeberts *Gesta* laten hem éénmaal in die kwaliteit zien, tijdens het episcopaat van Balderik I van Luik (953/955-959) en met de aanduiding ‘verwant’ (*consanguineus*) van Wicbert.¹⁰⁵ Vaak wordt die vermelding aan Ansfried III toegeschreven, maar zonder deugdelijk betoog waarom II zou moeten afvallen.¹⁰⁶ Voor én nadien kennen we een Goderan als voorgd van Gembloux, eerst in [947-953]¹⁰⁷ en opnieuw in 964, toen hij met zijn echtgenote Adelendis en zoon Erenfried van abt Erluin het vruchtgebruik van kloostergoed in Soye-le-Namur in de Darnegouw verkreeg.¹⁰⁸ Hij is wel identiek te achten met de voorgd *Goderamnus* van St. Servaas te Maastricht die we kennen uit een oorkonde die op 946 is geantedateerd maar feitelijk in of na 958 moet zijn opgesteld en handelt over een transactie die nog bij leven van Rotbert van Trier († 956) moet hebben plaatsgevonden. Goderan wordt daar in de rechtshandeling voorgd van St. Servaas genoemd, maar hij ontbreekt in de subscriptie: die wordt geopend door aartsbisschop Rotbert, terwijl het lekensegment wordt aangevoerd door een Ansfried. Dat is vast wel Roberts broer Ansfried II.¹⁰⁹ Goderan krijgt daarmee de trekken van een verwant van aartsbisschop Rotbert, Ansfried II en Wicbert ‘van Gembloux’. Daaraan kan hij zijn voorgdij te danken hebben – het Servaaskapittel was immers in 945, tijdens Rotberts ambtsperiode, aan Trier gerestitueerd. Ansfried II als broer van Wicbert en voorgd van Gembloux maakt allerlei veronderstellingen die wel zijn geuit – als zouden er twee distincte voorgden Goderan ter weerszijden van Ansfrieds vermelding als voorgd ([953/955-959]) zijn opgetreden, als zou Goderan als deelvoegd in oostelijk Hasbanië hebben geacteerd, als zou Ansfried II na [953/955-959] zijn voorgdij zijn kwijtgeraakt¹¹⁰ – goeddeels overbodig: minstens even plausibel is immers dat Ansfried II hoogvoegd van Gembloux was en Goderan zijn vicevoegd.

Ietwat merkwaardig is natuurlijk dat Sigebert met zijn *consanguineus* enkel een ‘verwantschap’ tussen Wicbert en Ansfried II aanduidt maar hen geen broers noemt, zoals de Corveyer bewerking van Thietmar het met de term ‘vadersbroer’ (*patruus*) beslist wél voorstelt. Die discrepantie laat zich een eindweegs oplossen met het gegeven dat Wicberts moeder *Osborg* – wel verbasterd uit *Ans-burg*¹¹¹ – kinderen heeft gehad uit meerdere van haar vier huwelijken. Wicberts vader hoeft dan niet beslist de vader van beide anderen te zijn

geweest om vanuit het perspectief van Ansfried III toch de term ‘vadersbroers’ toepasselijk te achten: voor een ‘vadershalfbroer’ had het Latijn net zo min een term als wij nu. Dat de huwelijken van Osburg gecompliceerde verhoudingen hebben veroorzaakt, laat Sigebert in zijn *Gesta* fraai zien. Na Wicberts dood (962) tastte de echtgenoot van zijn zuster Reinvidis, Heribrand, de goederen van Gembloux aan, andere broers en neven volgden dat voorbeeld, Robert I van Namen in het bijzonder jegens de kloostergoederen in zijn graafschap – waarin immers goederen lagen die Gembloux van weldoenster Gisla had ontvangen – in weerwil van een beweerd koninklijk immunitetsprivilege. Een hertog Otto moest die kwestie regelen op last van keizer Otto. Met slechts twee betrokkenen slaagde hertog Otto daarin: Heribrand ‘de Brabander’ en Wicberts broer Reinier (*Raginardus*).¹¹² Die hertog Otto kan enkel de Karolinger zijn die zijn vader Karel na diens overlijden in Westfrankische gevangenschap als hertog opvolgde en op 7 juni 1006 zelf overleed.¹¹³ Zijn lastgever inzake Gembloux was dan stellig Otto III die in 996 keizer werd en in 1002 onverwacht kwam te verscheiden. Zo’n 40 jaar na overlijden van Wicbert zelf waren zijn zwager Heribrand en broer Reinier dus nog in leven. Nemen we aan dat Wicberts moeder Osburg op haar beurt de dochter was van Wicberts grootmoeder Gisla die Gembloux ruimhartig bedacht, dan laat zich goed denken dat andere kinderen uit andere huwelijken van Osburg zich benadeeld hebben geacht en na Wicberts overlijden in 962 verhaal zijn gaan halen. Naar de *Gesta* te oordelen hoorde Robert I van Namen ook tot die kring van malcontenten.

Ansfried ‘III’ in Italië en Thorn

De Corveyer bewerking van Thietmar noemt Ansfried III ten tijde van zijn mobilisatie in 961 en diensttijd in Italië *iuvēnis*, ongetrouwd. Meteen volgend op zijn terugkeer uit Italië verhaalt dezelfde bron Ansfrieds stichting van de abdij Thorn, waar zijn dochter eerste abdis werd.¹¹⁴ Ongetrouwd naar Italië vertrokken en bij terugkeer vader van een dochter die abdis kon worden – dan moet hij toch wel een ruim aantal jaren in Italië vertoefd, zoals Van Winter al eerder veronderstelde.¹¹⁵ De stichting van Thorn wordt tegenwoordig gesitueerd ‘tussen 972 en 995’. Dat rijmt met een langduriger Italiaans openthoud.¹¹⁶

Er is ook een andere mogelijkheid. Monna, Dierkens en Aarts meenden Ansfried III in 981 en 984 in Italië te zien als ‘koninklijk gevolmachtigde’, Grosse wilde daar niet aan.¹¹⁷ Mij lijkt dat zeer plausibel, want volgens het ‘mobilisatiebevel’ van Otto II van 981 moest ‘een’ graaf Ansfried, waarvoor nummer III zeker in aanmerking komt, tien pantserruiters naar Italië sturen. Toen dat bevel afkwam, zat Ansfried dus beslist *niet* in Italië. Weliswaar werd hij niet persoonlijk opgeroepen, maar hij kan zijn contingent desondanks best zelf naar Italië hebben geleid en daar vervolgens voor de keizer wat klusjes hebben opgeknapt.¹¹⁸ Ansfried III zou zo een *tweede* reis naar en terugkeer uit Italië hebben gemaakt en kan ook best tussen 981 en 984 nog eens thuisgeven en weer afgereisd zijn.¹¹⁹ Daarmee

bereiken we één of meer thuisvaarten uit Italië van Ansfried binnen het tijdsbeloop van de stichting van Thorn. Het brengt ons bovendien opmerkelijk dicht in de buurt van Ansfrieds afstand van het graafschap Hoei.

Welke graafschappen van welke Ansfried?

Ansfrieds afstand van dat graafschap Hoei ging vooraf aan de verlening ervan, bij keizer-soorkonde van 7 juli 985, aan de bisschop van Luik Notker. Om twee redenen is dat stuk opmerkelijk: het is de oudstbekende verlening van de hoogheidsrechten in een voorheen door leken bediend graafschap aan een kerkelijk prelaat – er zouden nog vele volgen.¹²⁰ Minstens even uitzonderlijk is de afstand die Ansfried ervan had gedaan. Geleidelijk had zich immers in de negende en tiende eeuw het gewoonterecht van erfelijkheid van rijks-ambten gevestigd, eerst in mannelijke maar vervolgens ook in vrouwelijke afdalende lijn, naar schoonzons.¹²¹ Ansfrieds afstand laat zich lezen als signaal dat hij zoons noch schoonzons had en evenmin verwachtte die nog te krijgen. Des te meer wordt die indruk gewekt, omdat Ansfried III twaalf dagen eerder, op 25 juni 985, werd begunstigd met de volle eigendom van goederen en rechten te Medemblik en in *inferior Masalant* die hij tevoren al als rijksleen bezat. Dat zou heel wel de compensatie kunnen zijn voor de afstand van het graafschap Hoei.¹²²

Ansfried III is denkkelijk ook wel graaf van Teisterbant geweest. In 999 en 1000 acteert daar een graaf Unroch, die volgens Alpertus van Metz een verwant van Ansfried III was.¹²³ Vermoedelijk heeft die Unroch Teisterbant kunnen overnemen, toen Ansfried III in 995 bisschop van Utrecht werd en zijn wereldlijke bedieningen toen uiteraard heeft ontruimd.¹²⁴ Een oorkonde van [968-971] legt *Feldrike*, allerwegen geïdentificeerd met Varik dat met zijn ligging in de Tielerwaard stellig tot de 'gouw' Teisterbant heeft behoord, dan ook keurig in het graafschap van 'een' Ansfried.¹²⁵ In 969 ligt ook Empel, in de 'gouw' Toxandrië, in het ressort van 'een' graaf Ansfried.¹²⁶ Alpertus bevestigt dat in zoverre, dat hij Ansfried III 'graaf in de randgebieden der Brabanders' noemt. Daarmee zegt Alpertus overigens niet dat Ansfried III 'graaf van Brabant' of 'graaf van Leuven' is geweest: die titulatuur is voor het eerst onverdacht in gebruik in 1003 ter attentie van Lambert I.¹²⁷ Lambert heeft dat graafschap waarschijnlijk pas in 998 verkregen, ongeveer gelijktijdig met de toewijzing van het 'oud-Reinierse' graafschap Henegouwen aan zijn broer Reinier IV.¹²⁸ Geenszins onmogelijk is dat dat ressort tevoren door Ansfried III is bediend, zo goed als ook het westelijk van Leuven gelegen 'graafschap Antwerpen' zeer wel tot de door Ansfried in 995 ontruimde ambtsgebieden kan hebben behoord.¹²⁹

De Maasgouw was vermoedelijk – geheel of ten dele – evenzeer het ambtsgebied van Ansfried III. In 1057 kennen we daar immers een graaf Unroch als getuige bij de bevestiging door de bisschoppen van Utrecht en Luik van de Utrechtse exclave St. Odiliënberg en

Linne.¹³⁰ Dezelfde graaf Unroch vinden we in 1064 als getuige van de ruiling tussen de bisschop van Toul Udo en de abdij Kornelimünster inzake een allodium *Grusmithis* ‘naast’ de abdij St. Truiden in Hasbanië.¹³¹ In 1073 lag Kempen (een 15 kilometer beoosten Venlo) in het ressort van weer diezelfde Unroch.¹³² Wat minder scherp dan voor Teisterbant tekent zich daarmee toch ook voor de Maasgouw (of een deel ervan) een transmissie af van Ansfried III op diens verwant Unroch van rond het jaar 1000. Teisterbant, betoogde ik elders, is mét een dochter van deze Unroch terechtgekomen bij Diederik ‘van Kleef en Hamaland’, de wereldlijke zoon van de beruchte Adela uit haar eerste huwelijk met graaf Immed.¹³³ Als die graaf Unroch van rond 1000 nóg een dochter heeft gehad, kan die verantwoordelijk zijn geweest voor de transmissie van de Maasgouw én de naam Unroch naar de man die we daar in het derde kwart van de elfde eeuw vinden.

Maar welke Ansfried is het nu die we rond 970 als graaf van Teisterbant, Toxandrië en de Maasgouw, II of III? Veelal houdt men het op Ansfried II,¹³⁴ hoewel enkel van Ansfried III het verband met Teisterbant en Toxandrië/‘Brabant’ vaststaat. De vermelding van 2 juni 965 van een Ansfried als getuige in de ‘stichtingsoorkonde’ van de St. Maartenskerk te Luik laat zich met enige waarschijnlijkheid aan Ansfried II toeschrijven.¹³⁵ Van hem zijn inderdaad betrekkingen met koningin Gerberga resp. haar echtgenoten bekend: de laatste drie wereldlijke ondertekenaars van Giselberts precarie-oorkonde (928) inzake Maastrichts Servaaskapittel zijn de niet-grafelijke *Ansfrithus*, Waltger en Arnold,¹³⁶ in 939 bleven Ansfried en Arnold (dezelfde?) achter op Chèvremont en op 23 maart 950 schonk Lodewijk IV ‘van Overzee’, Gerberga’s toenmalige echtgenoot, goederen bij Salonnnes in Lotharingen (een 30 kilometer ten oost-noord-oosten van Nancy, tussen Château-Salins en Vic-sur-Seille) aan de abdij aldaar, op raad van bisschop Adalbero van Metz en van de leken Ansfried en Folmar. Ansfried, aangemerkt als *fidelis noster*, was voorheen Lodewijks leenman voor die goederen geweest.¹³⁷ Dierkens wilde uitsluiten dat dat Ansfried II kon zijn: die was immers ‘zojuist’ door Otto I vrijgelaten, kon niet tegelijk vazal van Otto en Lodewijk zijn en had niks te zoeken in het gezelschap van die bisschop Adalbero. Dat is wel wat erg categorisch. Ansfrieds vrijlating ‘enige tijd’ na de list van Chèvremont kan heel wel nog in 940 zijn voorgevallen, zodat hij in 950 vrijwel tien jaar vrij man kan zijn geweest! Dierkens’ rehabilitatie van de straks te bespreken oorkonde van 7 oktober 950 bewijst bovendien dat Ansfried II althans toen beslist ‘salonfähig’ geweest moet zijn.¹³⁸ Salonnnes lag in Lotharingen, niet in het Westfrankische rijk, alle kans dus dat het goed ter plaatse tot de eigen bezittingen (bruidsschat) van Gerberga heeft behoord. Ansfried II kan dus als leenman van Salonnnes vooral Gerberga’s vazal zijn geweest, maar zal zijn belening(en) hebben verkregen uit handen van Gerberga’s echtgeno(o)t(en), misschien vóór 939 al van Giselbert, nadien wel van Lodewijk IV. Die was sinds 945 dermate afhankelijk van zijn zwager Otto I dat van een quasi-protectoraat gesproken kan worden.¹³⁹ In zulke omstandigheden kan Ansfried zonder veel bezwaar vazal van Gerberga, in casu Lodewijk én tegelijk van Otto I zijn geweest en gebleven, totdat aan die situatie in 950 een einde kwam. Goed denk-

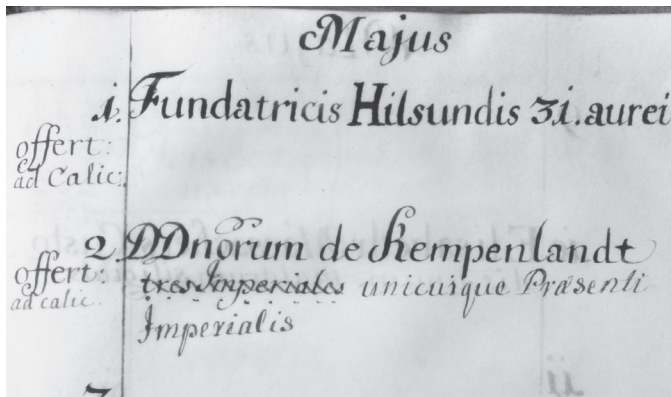
baar is dat Ansfrieds begunstiging door Otto I in oktober 950, waarover dadelijk, de compensatie is geweest voor zijn afstand van Salornnes en dat de aandring om de feodale band met Lodewijk (en Gerberga) te slaken van Otto I is uitgegaan. Bisschop Adalbero van Metz stamde uit het Ardenner gravenhuis, zijn broer Gozlin was gehuwd met de volle nicht Uda van Otto I. Adalbero was, met andere woorden, een telg uit een vooraanstaande Lotharingse familie in wiens gezelschap de net zo Lotharingse Ansfried geenszins hoeft te detoneren, al helemaal niet als hij inderdaad op een of andere manier ook zelf nog eens verwant was met de Liudolfingen of Ottonen. De betrekkingen van één of meer Ansfrieden met Gerberga vertonen bovendien een sprekende continuïteit, van Maastricht in 928 via Chèvremont in 939-940 naar Salornnes in 950. Ik zie dus eigenlijk alleen maar argumenten die vóór de identificatie van Ansfried 'van Salornnes' met Ansfried II pleiten.

Het probleem, welke Ansfried we rond 970 in de bronnen aantreffen, is daarmee nog niet veel dichter bij een oplossing gekomen. Daaraan zit een ander vast, dat veel interessanter is: hoe heeft Ansfried III zijn graafschappen eigenlijk verkregen? Vast niet van zijn vader Wicbert, die immers uit de wereld trad toen Ansfried III nog maar een kleuter was, en beslist ook niet van heeroom Rotbert van Trier.¹⁴⁰ Is Ansfried III misschien zijn oom II opgevolgd in (een deel van) diens 'vijftien graafschappen'? En is hij misschien ook in andere posities en relaties van Ansfried II getreden, zoals de betrekking met Gerberga?

'Mevrouw Ansfried'

Ansfried III was, alvorens bisschop van Utrecht te worden, gehuwd en vader, zijn dochter werd eerste abdis van Thorn. Daarover zijn de Corveyer bewerking van Thietmar en Egidius van Orval het nog eens. Verder geven die twee bronnen vooral verschillen te zien. De Thietmarbewerking van Corvey geeft de echtgenote van Ansfried III de naam *Heresuint* en vertelt dat Ansfried de stichting van Thorn uit eigen vermogen (*de hereditate propria*) bekostigde. Ter bespoediging van zijn zieleheil droeg hij de abdij integraal over aan de Luikse domkerk.¹⁴¹ Dan vertelt Thietmars kroniek hoe gravin Heresuint op haar hof te Gilze ernstig ziek werd en haar levenseinde voelde naderen. Zij begaf zich ijlings naar Thorn maar moest haar reis onderbreken wegens ondraaglijke pijnen. De boer bij wie zij onderdak kreeg, bezat enkele luidruchtige honden. Hun geblaf hinderde de zieke zeer maar de boer kon de beesten niet stil krijgen. Maar o wonder, de honden werden van hogerhand met stomheid geslagen totdat Heresuint, *sancta Dei ancilla*, vredig was ontslapen. Ansfried begroef haar te Thorn in het *secretarium*, waar zij vanuit haar graf haar kamenierster nog van waterzucht genas. Na haar overlijden overwoog Ansfried om monnik te worden maar Otto III wist hem over te halen om het bisdom Utrecht op zich te nemen. Deze vrome vertelling over Heresuints vredige einde had de schrijver gehoord van de boer in kwestie: *sicut ipse nobis retulit*.¹⁴²

'Stichteres Hilsundis' in het necrologium van Thorn. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Vrije Rijksheerlijkheid Thorn (01.187B), nr. 1634, 1 mei. Foto H. Jongbloed.

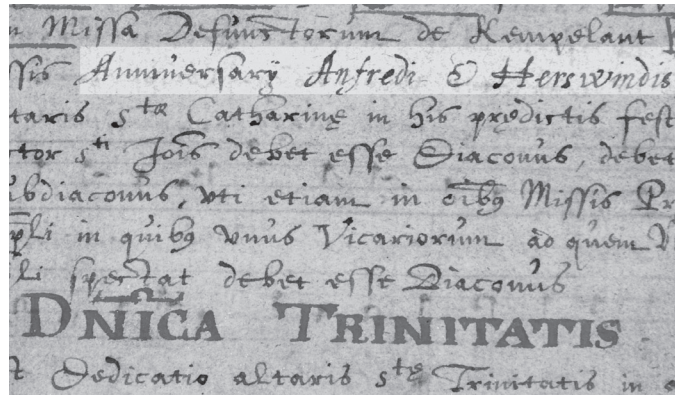

Egidius van Orval daarentegen noemt Ansfrieds echtgenote *Hilsuindis* en dist op dat Ansfried als 'graaf van Leuven' met instemming van de Luikse bisschop Notger (972-1008) Thorn stichtte. Die *villa* had Ansfried als 'graaf van Brabant van de bisschop van Luik in leen'. Toen hij vervolgens bisschop van Utrecht werd, bracht hij *Hilsuindis* in Thorn onder, waar beider dochter Benedicta immers eerste abdis was. De dames werden begraven in Thorn, Ansfried zelf in zijn latere stichting St. Paul in Utrecht.¹⁴³

Aanmerkelijke verschillen dus: in de herkomst van de aan Thorn gedoteerde middelen, in het moment van overlijden van Ansfrieds echtgenote – voor resp. na Ansfrieds overgang in kerkelijke dienst – en zelfs in de naam van zijn echtgenote. Op beide kronieken valt af te dingen. De Corveyer bewerking van Thietmars tekst is van interpolaties voorzien en stilistisch gewijzigd. De vrome vertelling 'Heresuint en de boer' is stellig in Corvey ingelast, want de authenticisering 'van de boer zelf gehoord' is nauwelijks geloofwaardig als uiting van Thietmar zelf.¹⁴⁴ Egidius van Orval staat niet bepaald bekend als een zeer kritisch schrijver: hij schreef alles op en over, daaronder ook wel eens juiste berichten.¹⁴⁵ Ónjuist is beslist dat Ansfried III werd bijgezet in het Utrechtse St. Paulsklooster, want dat is pas onder bisschop Bernold (1027-1054) ontstaan. Wel was het de opvolger van het nog door Ansfried gestichte klooster Hohorst (bij Leusden) dat bij zijn verplaatsing naar Utrecht als St. Paul verderging.¹⁴⁶ Maar zelfs dát helpt niet, want Ansfried is weliswaar te Hohorst overleden, maar door ingrijpen van de Utrechtse bijgezet in de Utrechtse St. Maartenskerk.¹⁴⁷

Ook Thorns eigen bronnen kennen dezelfde twee namen voor Ansfrieds echtgenote. Als *Hilzundis* 'gravin van Strijen' komt zij voor in het falsum van 992* dat de stichting van Thorn aan haar toeschrijft.¹⁴⁸ Haar Thornse grafsteen noemt haar *Hilsondis* gravin van Strijen en Hoei én bovendien de stichtster van Thorn, handelend met raad en instemming van haar man *Ansfrius* graaf van Teisterbant en nadien bisschop van Utrecht en van hun dochter Benedicta, de eerste abdis.¹⁴⁹ In 1892 werd onder die steen een loden kistje aangetroffen, waarin blijkens het opschrift in 1709 de beenderen van de stichtster, *b[ea]ta* Hilsundis, geborgen zouden zijn.¹⁵⁰ Twee in 1715 vernieuwde Thornse necrologia herden-

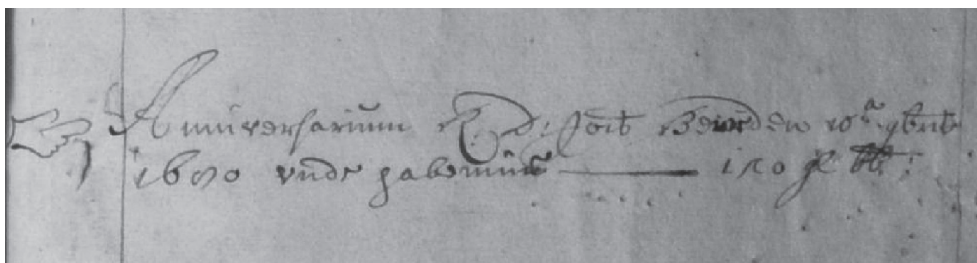
'An[s]fredus' en 'Herswindis' in de 'Officia propria' van Thorn. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Collectie Handschriften, cat.nr. 523, pag. 213, fragment. Foto H. Jongbloed.

ken op 1 mei inderdaad 'stichteress Hilsundis' (*fundatricis Hilsundis*), die we overigens tevergeefs in de oudere necrologische handschriften van Thorn zoeken.¹⁵¹

Het Thornse liturgische manuscript (ceremoniale) *Officia propria*, dat naar zijn handschrift te oordelen tegen 1700 is geschreven maar ter vervanging van een ouder voorbeeld vervaardigd lijkt te zijn,¹⁵² weet van Hilsundis/Hilsondis hoegenaamd niets, des te meer van een *Herswindis*, die meervoudig als *sancta* wordt aangeduid en nadrukkelijk in verbinding wordt gebracht met 'een' Ansfried: het stelt de twee missen voor de nagedachtenissen van *Anfredus & Herswindis* op één lijn met algemeen-kerkelijke of specifiek Thornse hoogtijdagen: alle Mariafeesten, Pasen, Pinksteren, Kerstmis, Allerheiligen, Palmzondag, de wijdingsdag van Thorn zelf, de geboorte van Johannes de Doper, Witte Donderdag en Stille Zaterdag, de feestdag van de H. Lambertus, Besnijdenis, Driekoningen en de dag van de overledenen van 'Kempeland'.¹⁵³ Verder speelt Herswindis tombe (*tumba Herswindis*) acht maal een rol in bijzondere liturgieën, waarvan viermaal uitdrukkelijk als 'tombe van Herswind'¹⁵⁴ en viermaal als enkel 'tombe'.¹⁵⁵ Een andere tombe dan die van Herswind wordt in de *Officia propria* ook niet genoemd. Flament beijverde zich vijftien pagina's aan een om de verering van de heilige Herswind te Thorn in het licht te brengen.¹⁵⁶

Dezelfde hand als de 'Officia propria' van Thorn? Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Vrije Rijksheerlijkheid Thorn (01.187B), nr. 1633, recto pagina tegenover 'in November'. Foto H. Jongbloed.

Habets en Flament slaagden er beide in om aan ‘Hersewindis’ resp. ‘Hereswit’ het grafmonument toe te schrijven waarvan zij de inscriptie met ‘Hilsondis’ op dezelfde pagina afdrukten.¹⁵⁷ Zover mijn kennis strekt is sedertdien aan de identiteit van beide niet getwijfeld. Baerten en Monna bemoeiden zich met geen van beide, Dierkens negeerde de naam *Hilsuindis* en repte alleen maar van ‘Hereswinde’, Aarts verstopte het probleem achter het zogenaamd veelvuldig voorkomen van verschillende naamversies en wist: ‘Tijdgenoot Thietmar heeft echter met directe kennissen gesproken en daarom houdt men het op Hereswind (“Heresuint”). De Limburgs-Brabantse traditie prefereert nog vaak “Hilsondis”’.¹⁵⁸ Tonnaer ontzag zich zelfs niet om in zijn vertaling van de vrome vertelling over Heresuints vredige einde bij ‘tijdgenoot Thietmar’ de naam Heresuint te vervangen door Hilsondis!¹⁵⁹ En omdat mevrouw toch al twee namen had, kon een derde er ook nog wel bij: de vrouwe Hilwaris (Hildewaris, Hildewardis) waaraan Hilvarenbeek volgens een bericht uit 1632 zijn naam zou ontleen, kan gezien een plaatselijke Ansfried-legende en verdere, vanzelfsprekend uiterst dwingende redenen niemand anders zijn dan Heresuint/Hilsondis onder een nieuw alias ...¹⁶⁰

Beide namen zijn samenstellingen met *-sinth/-swinth/-swith* als laatste lid, maar de eerste leden zijn afgeleid van de oervormen *hari-* resp. *hildi-* die we toch bezwaarlijk uitwisselbaar kunnen achten.¹⁶¹ Veronderstellen dat Ansfried tweemaal gehuwd was, brengt het probleem evenmin aan kant, omdat zowel ‘Thietmar’ als Egidius *Heresuint* resp. *Hilsuindis* voorstellen als zijn laatste echtgenote. Om het probleem heen lopen lost helemaal niets op. Wat dan wel?

Thornse oorkonden te hulp

De oplossing komt onder handbereik door aandachtige lezing van twee Thornse oorkonden van 1292, waarbij koning Adolf de abdij bevestigde in haar bezittingen. De ene betrof de voormalige leengoederen en -rechten die in 985 aan ‘een’ Ansfried in eigendom waren gegeven – die oorkonde kwam eerder al ter sprake. De andere betrof de tol, munt en markt te *Cassallo* (Kessel?), die evenzeer aan ‘een’ Ansfried waren geschonken en vervolgens door ‘een’ Ansfried aan Thorn waren doorgeleid.¹⁶² Die laatste schenking aan Ansfried is vervat in een stuk dat een dateringsprobleem bevat en daarom verdacht leek. Dat probleem is echter al in 1881 bevredigend opgelost met als uitkomst dat het van 7 oktober 950 moet zijn. Gysseling en Koch hielden het desondanks nog steeds voor een falsum, maar kregen krachtige tegenpraak.¹⁶³ Ik houd het stuk met de tot 7 oktober 950 herstelde datum voor betrouwbaar.

Beide bevestigingen van 1292 laten weten dat Ansfried de onderhavige goederen aan Thorn had gedoteerd met *medelevering* van de oorspronkelijke oorkonden (*privilegia*).¹⁶⁴ Wélke Ansfried had dat gedaan? Toch wel de stichter van Thorn, III dus. Die was inderdaad de begunstigde van 985 geweest, maar *niet* van 950: dat moet zijn oom II zijn geweest. Na

het eerdere, nog dunne vermoeden dat Ansfried II in (sommige van?) diens graafschappen is opgevolgd door zijn oomzegger III, vinden we voor de Kesselse regalia van 950 een bezitsopvolging oorkondelijk expliciet aangeduid én onderstreept door de aanwezigheid van de koningsoorkonde in het Thornse archief! De echtheid of onechtheid van de oorkonde van 950 is zelfs in zoverre irrelevant dat de eigen Thornse overlevering – bewust of onbewust – béide Ansfrieden met de abdij in verbinding heeft gebracht, Ansfried II middellijk, zijn oomzegger onmiddellijk.

Met twee Ansfrieden is er ook plaats voor twee echtgenotes! *Hilsuindis* kan de echtgenote van Ansfried III blijven, als *Heresuint* die van Ansfried II is geweest. *Hilsuindis* komt dan sterk te lijken op de erfdochter van de graaf van Hoei die we tussen 963 en 975 kennen, Folcwin¹⁶⁵ – diens vermeende voorganger Erenfried hebben we in het voorgaande immers uit de gelederen van de graven van Hoei kunnen schrappen en de graaf Ermenfried van 982 heeft ook helemaal niets met Hoei te maken gehad. De vrome vertelling ‘*Heresuint* en de boer’ is ook naar eigen zeggen aan mondelinge overlevering ontleend, waarin de ene Ansfried heel gemakkelijk in de andere kan zijn overgevoerd en *Heresuint* per abuis aan Ansfried III is toegedacht. Dat is des te plausibeler wanneer dat verhaal inderdaad door de Corveyer kopiïst naderhand is toegevoegd: meer dan een eeuw later heeft die vast niet met zekerheid geweten om welke Ansfried het nu eigenlijk ging in het verhaal, maar aangezien III als bisschop van Utrecht een significant vromer profiel had dan zijn wereldlijke oom II, zal de Corveyer monnik het vrome verhaal over *Heresuint* met Ansfried III in verband gebracht hebben. Zelfs de ogenschijnlijke discrepantie van de twee kroniektteksten in het overlijden van Ansfrieds echtgenote laat zich nu inpassen: volgens de Corveyer bewerking van Thietmar overleed *Heresuint* toen Ansfried al wel Thorn had gesticht maar nog geen bisschop van Utrecht was, terwijl volgens Egidius van Orval Ansfried zijn echtgenote *Hilsuindis* in Thorn onderbracht toen hijzelf bisschop werd. Béide verhalen kunnen moeiteloos kloppen, als *Heresuint* de echtgenote van Ansfried II was, die haar laatste rustplaats in Thorn had verkozen. Als we de herdenkingsmissen voor Ansfried en Herswind die de *Officia propria* aanduiden, betrekken op dit echtpaar, lijkt het ontbreken van een tombe van Ansfried II in Thorn een signaal dat hij eerder dan Herswind is overleden en elders is bijgezet – wellicht in Gembloux. Zijn weduwe Herswind kan vervolgens haar (latere) bijzetting heel wel in de abdij van haar oomzegger Ansfried III bepaald hebben.

Aandacht verdient hier even de gedachtenis van een *Hildesindis et Fastradi filii eius* in het necrologium van de Luikse kathedraal – waar we ook al een graaf Ansfried signaleerden die niet Ansfried III kan zijn. De memorie van *Hildesindis* en haar zoon is de eerste die op 26 november is ingeschreven. Nu zijn bij de necrologiumvernieuwing van midden twaalfde eeuw de inschrijvingen uit een vanaf de achtste eeuw gevoerd necrologium overgenomen maar tegelijk naar rang en waardigheid herordend. Ook *Hildesindis* is uit dat oudere necrologium overgenomen en kan haar eerste plaats dan danken aan die herordening. Titulatuur of andere distinctieven die haar eerste plaats rechtvaardigen, ontbreken echter.

Maar áls deze *Hildesindis* de echtgenote van Ansfried III voorstelt, dan was zij door diens overdracht aan Luik van én het graafschap Hoei én van de abdij Thorn één van de grotere (mede-)begunstigers van Luik, aan wie dan zeker een prominente plaats toekwam. Dat zij niet als gravin wordt betiteld, klopt met Egidius van Orval, die haar overlijden immers situeert nadat Ansfried III bisschop was geworden, dus geen graaf meer was. De gedachtenis van *Hildesindis'* zoon Fastradus tegelijk met zijn moeder duidt er enigszins op dat hij jong is overleden zonder dat de exacte overlijdensdatum is vastgelegd, waarna *Hildesindis* op haar eigen sterfdag ook zijn memorie heeft gefundeerd.¹⁶⁶

Heresuint – Herinsinde – Herswindis

Met *Heresuint* als veronderstelde echtgenote van Ansfried II in plaats van III hebben we uit het ‘dossier épineux’ der Ansfrieden een miniem gegeven gepeuterd dat van buitengewoon belang is voor de beantwoording van de vraag of listige Immo te vereenzelvigen valt met de broer Irimfried van bisschop Balderik van Utrecht. Het grafschrift van beider vader Ricfried/Dodo is immers tot ons gekomen en noemt beider moeder met de naam *Hernisinde*, stellig een mislezing uit *Herinsinde*.¹⁶⁷

Herinsinde – Heresuint – Herswindis ...? Als bisschopsbroer Irimfried één of meer dochters had, dan zou regelmatige grootoudervernoeming de naam van zijn moeder bij zijn oudste dochter bezorgen. En kijk nu: listige Immo lokte in 939-940 Ansfried II uit Chèvremont met zijn *enige* dochter! Reeds (de Corveyer bewerking van) Thietmar en vervolgens de eigen Thornse *Officia propria* hebben inderdaad kennis van een *Heresuint* echtgenote van een Ansfried! Het verlovingsvoorstel van Chèvremont mag een list geweest zijn, Immo kon zich er niet maar zo aan onttrekken: Widukind legt hem immers het woord *desponsabo* in de mond, uitdrukking bij uitstek voor ‘verloving’ in de zin van verbindende huwelijksafpraak.¹⁶⁸ Ansfried II kan dus, eenmaal weer op vrije voeten, heel wel listige Immo aan diens belofte hebben gehouden. Dierkens’ vraag bij het huwelijksvoorstel van Chèvremont, ‘si cet engagement fut tenu’,¹⁶⁹ krijgt in Thorn zijn bevestigende antwoord!

Chronologisch is er geen bezwaar. Hoe oud Irimfrieds dochter precies was toen zij bij Chèvremont als lokaas werd uitgeworpen, zullen we nooit te weten komen. Zij kan toen net huwbaar en dan twaalf jaar oud zijn geweest, maar evengoed al wat ouder of ook jonger en in dat laatste geval niet onmiddellijk huwbaar. Heel globaal valt haar geboorte zo te vermoeden in het tijdvak 925-935. Bij de stichting van Thorn, naar het zich intussen enigszins laat aanzien medio jaren-980, was *Heresuint* dan rond zestig jaar of jonger – dat is allerm minst onmogelijk. Haar bijzetting in Thorn, in tegenstelling tot haar echtgenoot, valt te duiden als signaal dat Ansfried II nog voor de stichting van Thorn is komen te verscheiden, daarentegen *Heresuint/Herswindis* als weduwe nadien. Zij kan in Thorn de gedachtenis van haar vooroverleden echtgenoot hebben verzorgd, zo diens oomzegger Ansfried III dat niet

ook eigener beweging al had gedaan. De erfgang van de Kesselse regalia en de herkomst van Teisterbant en Toxandrië als graafschappen van Ansfried III wekken immers nogal de indruk, dat Ansfried II en *Heresuint* zonder erfgenamen, in elk geval zonder mannelijke, zijn overleden. Dierkens bespeurde – terecht – in de woorden *ventura posteritas* van de oorkonde van 7 oktober 950 de kinderloosheid van Ansfried II op dat moment.¹⁷⁰ De Kesselse regalia werden evenwel als erfleen aangeduid, waarin Ansfrieds nageslacht (*posteritas*) kon opvolgen. Dat nageslacht wordt echter niet benoemd als ‘toekomstig’ in onbepaalde zin – dan had er wel *futura* gestaan – maar als ‘aanstaand’ (*ventura*): *Heresuint* was in 950 in blijde verwachting – misschien wel voor het eerst...

Er is een tweede steunpunt te vinden voor de identificatie van listige Immo alias de Stavelotse vicevoogd Erenfried met de bisschopsbroer Irimfried. De laatste heeft, betoogde ik elders, na de Lotharingse opstand van 938-939 de graafschappen van zijn broer Nevelung overgenomen. Dat waren in mijn waarneming de Betuwe, Hetter- en Duffelgouwen. In 948 komen we immers een *Irimvrid* als graaf van de Duffelgouw tegen, op 4 mei 947 een graaf *Erenfrid* als graaf van de Hettergouw. Het stuk van 947 is weliswaar een geïnterpolleerde oorkonde maar de interpolaties betreffen niet het ons interesserende element, de schenking door Otto I aan het Stift Gandersheim van zijn goederen in Mündelheim (*villa Mundulingheim in pago Hatteri in comitatu Erenfrid*), kort ten zuidwesten van Duisburg. Negen jaar later, op 21 april 956, verschijnt datzelfde Mündelheim (*Mundilincheim*) in een bevestigingsoorkonde van Otto I voor Gandersheim, maar zónder vermelding van gouw en graaf, in tegenstelling tot tal van andere daar genoemde kloostergoederen.¹⁷¹ Dat past uitstekend bij wat we van listige Immo weten: na de rebellie van 953-954 is hij gevat en gevangengezet, pas op 19 juni 956 krijgen we hem weer als voogd van Stavelot te zien en hebben we zekerheid over zijn rehabilitatie. De Hettergouw kan dan inderdaad op 21 april 956 vacant geweest zijn vanwege Immo's/Erenfrieds ongenade en gevangenschap.

Elders beredeneerde ik dat Balderik de jongste, Nevelung de oudste en Irimfried de naastoudste broer van de vier zoons van graaf Ricfried alias Dodo zijn geweest. Nevelung, in het grafschrift van Ricfried met de graventitel aangeduid, staat in 943 te boek als overleden en wordt dan uitgerekend door zijn bisschoppelijke broer zónder grafelijke rang genoemd. Dat laat vermoeden dat Nevelung zijn grafelijke rang moet hebben verloren. Voor de schoonzoon van Reinier II, die hij blijkens datzelfde stuk was, ligt de Lotharingse opstand van 938-939 voor de hand als de context waarin die ambtsontzetting is voorgevallen. Zijn zoons waren rond 940 te jong voor de opvolging. Nevelungs naastoudste broer Irimfried vinden we in het grafschrift van Ricfried/Dodo nog zónder, daarentegen in de necrologia van Oudmunster en Xanten mét de graventitel. Irimfried heeft dus na het overlijden van zijn vader de gravenrang *verworven* die Nevelung *verloren* heeft. Dat maakt aannemelijk dat Irimfried in de vaderlijke hoogheidsgebieden is opgevolgd. Zo krijgen we hem in 947 in de Hettergouw en het jaar daarop in de Duffelgouw te zien. Ook de Betuwe, waar zijn vader Ricfried in 897 oorkondelijk graaf blijkt, zal dezelfde weg hebben gevolgd maar daarvoor bestaat geen oorkondelijke steunpunt.¹⁷²

Die gang van zaken rijmt voortreffelijk met Widukinds bericht dat listige Immo gaande de Lotharingse rebellie (938-939) knopen heeft geteld, overstapte naar het koningskamp en bij wijze van visitekaartje de burcht Chèvremont innam die Otto I zelf vergeefs had belegerd. Nadien zien we listige Immo alias Stavelots vicevoogd Erenfried bij herhaling als graaf aangeduid: in 944 in de Maastrichtse verwikkelingen, in 959 toen hij op het punt stond óók graaf in de Condroz te worden en enkele weken later toen hij dat inmiddels was.

De naam Herinsind/Heresuint/Herswind brengt tenslotte een vernoemingsschakel aan tussen Irimfrieds moeder en Immo's dochter. Niet alleen werd die dochter bij Chèvremont als lokvogel aan 'een' Ansfried voorgehouden, maar blijkt de Corveyer bewerking van Thietmar én de Thornse *Officia propria* is die verbintenis wel degelijk ook tot stand gekomen. Dat permitteert tenslotte de conclusie dat listige Immo, de Stavelotse vicevoogd Erenfried én de broer Irimfried van de Utrechtse bisschop Balderik inderdaad de ene en zelfde persoon waren die Gorissen opperde.¹⁷³

Ons bezoek aan Thorn was niet voor niets. Het probleem van de twee namen van de ene echtgenote van Ansfried III is, dunkt me, bevredigend opgelost. Er blijven nog genoeg Thornse problemen over: wat is de achtergrond van de quasi-verdringing van Herswind door Hilsund, is de *tumba Herswindis* identiek met de in 1892 gelichte grafsteen van Hilsund, en ook: wie zit er nu eigenlijk in het loden kistje? Wij verlaten Thorn met een gereconstrueerde biografie van listige Immo alias de Stavelotse vicevoogd Erenfried alias de broer Irimfried van Utrechts bisschop Balderik.

Nogmaals de *Vita Brunonis altera*

Eenmaal zover, blijkt ook de *Vita Brunonis altera* een detail te bevatten dat nadrukkelijk in dezelfde richting wijst. De bron vertelt immers dat Immo's begenadiging na de rebellie van 953-954, medio juni 956 een oorkondelijk feit, tot stand is gekomen onder borgtocht van de Luikse bisschop.¹⁷⁴ De vraag wie dat wel was, voert terug naar de gecompliceerde politieke situatie in Lotharingen van najaar 953.

Tijdens zijn Akense conferentie rond 21 september 953 had Bruno de vrijgevalen Luikse kathedr toebedeeld aan Rather, de man die tot tweemaal toe als bisschop van Verona verjaagd was, sindsdien in Lobbes had verbleven en in 952 door Otto I naar het hof was geroepen.¹⁷⁵ Maar toen Rather als kersverse bisschop van Luik Kerstmis 953 in zijn vertrouwde Lobbes doorbracht, plantten Reinier III en zijn broer Rudolf, de nieuwe generatie kopstukken van de 'Reinieren'-clan, hun oomzegger Balderik op de Luikse kathedr. Deze Balderik was een zoon van hun met name onbekende zuster en haar echtgenoot Nevelung, oudste broer van de Utrechtse bisschop Balderik (918-976) naar wie zijn 'Luikse' neefje waarschijnlijk wel is vernoemd. Om deze usurpatie te corrigeren toog Bruno naar Luik. Daar trof hij, als we de latere geschriften van Rather zelf mogen geloven, niet alleen die Luikse Balderik

en diens beide ooms, maar ook aartsbisschop Rotbert van Trier – broer van Ansfried II – en de Utrechtse bisschop Balderik, die beide nog maar kort tevoren aanwezig waren geweest bij Rathers plechtige aanvaarding van zijn bisdom. Reinier III en Rudolf dreigden Bruno met hun overgang naar het rebellenkamp van kroonprins Ludolf en Koenraad ‘de Rode’ als zij in Luik hun zin niet kregen. Dat risico durfde Bruno kennelijk niet aan, want hij droop onverrichterzake af. Pas voorjaar 955 berustte hij in het episcopaat van de Luikse Balderik, omdat diens ‘Reinierse’ ooms hem opnieuw de pin op de neus zetten: óf Luikse Balderik kreeg zijn wijding (*ordinatio*) óf zijn ooms wendden zich van de koning af.¹⁷⁶

Nu we Widukinds probleemhoofdstuk 27 over de hernieuwde afval van listige Immo op 953-954 hebben kunnen dateren, weten we meteen dat Immo in die winter in gevangenschap is beland. Het heeft er vervolgens veel van dat hij daaruit pas tussen 21 april en 19 juni 956 is ontslagen. De ‘Luikse bisschop’ die volgens de *Vita Brunonis altera* bij zijn vrijlating borg stond dat Immo zijn leven zou beteren, kan zo enkel de Luikse Balderik zijn geweest. Vóórdat diens betrekking met Bruno voorjaar 955 enigszins genormaliseerd raakte, zal hij niet in een positie zijn geweest om wat dan ook van zijn superieur gedaan te krijgen. In zoverre stemmen die normalisatie en Immo’s vrijlating behoorlijk overeen.

Maar waaróm heeft de Luikse Balderik zich voor de vrijlating van Immo ingezet? Immo had in 953-954 immers de rebellie van Ludolf en Koenraad aangehangen, terwijl de ‘Reinieren’-clan bij wijze van uitzondering toen eens regeringsgetrouw bleef. Immo en de ‘Reinieren’ stonden dus in 953-954 onmiskenbaar in verschillende kampen. Waarom zou de ‘Reinieren’-protégé die de Luikse Balderik was, zich dan voor Immo hebben ingezet nadat zijn eigen betrekking met Bruno eindelijk wat was verbeterd? Welnu, als de gevangen zittende Immo inderdaad de broer Irmfried van de Utrechtse bisschop Balderik was, dan was hij net zo goed als die Utrechtse Balderik een oom van de Luikse ‘Reinieren’-protégé Balderik. Interventie voor Immo uit hoofde van die familiebetrekking laat zich dus goed denken. Tegelijk kunnen we veilig vermoeden dat behalve de Luikse Balderik ook de Utrechtse zich niet onbetuigd heeft gelaten om de vrijlating van zijn broer Irmfried te bewerkstelligen. Utrechts Balderik was weliswaar ook Bruno’s suffragaan, maar tegelijk de voormalig leermeester van de Keulenaar. Diens pleidooi zou bij Bruno dus wel eens aanzienlijk meer zoden aan de dijk hebben kunnen zetten dan dat van zijn Luikse naamgenoot. In diens episcopaat had Bruno immers noodgedwongen moeten berusten, onder herhaalde chantage. Of verzoeken van de Luikenaar op Bruno heel veel indruk maakten, kan op zijn minst betwijfeld worden. Ik vraag me zelfs af of de schrijver van de *Vita altera* niet ‘een’ bisschop Balderik die in zijn bronnenmateriaal als voorspreker voor Immo werd genoemd, eigenhandig heeft omgetoverd in ‘de Luikse bisschop’, mogelijk zonder zich te realiseren dat een gelijknamige bisschop met aanzienlijk groter krediet bij Bruno gelijktijdig de Utrechtse kathedraal bezette. In elk geval stapt de *Vita altera* nogal vluchtig over Bruno’s jeugd- en vormingsjaren heen en maakt daarbij, anders dan Ruotger, geen gewag van Bruno’s tienjarige leerschool (929-939)¹⁷⁷ in Utrecht.

Ottonenverwantschap van de Ricfriedzoons

Dezelfde passage van dezelfde *Vita* noemt vervolgens Bruno een verwant (*propinquus*) van ‘de Luikse bisschop’ die voor Immo intrad, Balderik I van Luik dus. Die verwantschapsbetrekking moet hebben gelopen over één van de ouders van de Luikenaar, de eerder al genoemde Nevelung of diens ‘Reinierse’ echtgenote van wie we de naam niet kennen. De weg over die echtgenote van Nevelung verschaft geen houvast, mede als gevolg van ontbrekende zekerheid over de ‘Reinieren’-genealogie.¹⁷⁸ Als daarentegen de aangeduide verwantschapsrelatie via Nevelung heeft gelopen, dan gold die meteen ook diens broers, bisschop Balderik van Utrecht, Irimfried alias listige Immo en de Rudolf die alleen bekend is uit Ricfrieds grafschrift. Al vaker is, vanwege Bruno’s leerlingtijd in Utrecht, de imposante reeks van koninklijke begunstingen van Utrecht over het tijdvak 936-953 én Balderiks ereplaats in de koningsoorkonde voor Maagdenburg van 937,¹⁷⁹ het vermoeden geuit dat de Utrechtse Balderik wel eens een verwant van koningin Mathilde kan zijn geweest, maar een sluitende bewijsvoering is tot nu toe niet mogelijk gebleken.¹⁸⁰ De *Vita Brunonis altera* is zover ik zie de enige bron die een bevestiging van die verwantschapsbetrekking oplevert, zodra we de daar uitdrukkelijk genoemde verwantschap tussen Bruno en de Luikse Balderik over Nevelung laten lopen.¹⁸¹

Listige Immo ≡ Stavelots vicevoogd Erenfried ≡ bisschopsbroer Irimfried

De vereenzelviging van listige Immo alias de Stavelotse vicevoogd Erenfried met de broer Irimfried van Utrechts bisschop Balderik die Gorissen in 1951 al opperde, vindt naar mijn overtuiging wel zoveel steun in de bronnen dat we er in het vervolg veilig mee kunnen rekenen. Alleen kan de Immo ‘van Waha’ van 934 niet meer de oudste vermelding van listige Immo zijn die Kurth erin zag, aangezien van bisschopsbroer Irimfried geen broer Vulbert bekend is.¹⁸²

Elders heb ik beredeneerd dat Irimfrieds echtgenote *Keila* moet hebben geheten en dat hun oudste zoon Ricfried alias *Tuto* (Dodo) jong overleden moet zijn. Dat maakte voor de oudstoverlevende zoon Immed, zo te zien vernoemd naar zijn eigen vader, de weg vrij naar de opvolging van zijn vader. Het is zeer waarschijnlijk dat onder de eerder aangehaalde vermeldingen van personen Immo/Er(m)enfried in het Maasdal na 1 november 965 verschijningen van Immed schuilgaan. Maar de eerder genoemde ruiloorkonde van 966 laat onduidelijk zien dat er beslist meerdere personen met die naam in die contreien hebben rondgelopen, wat het niet eenvoudig maakt om daar Immed uit te isoleren.

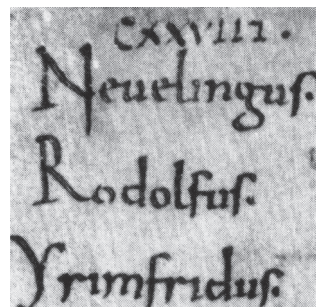
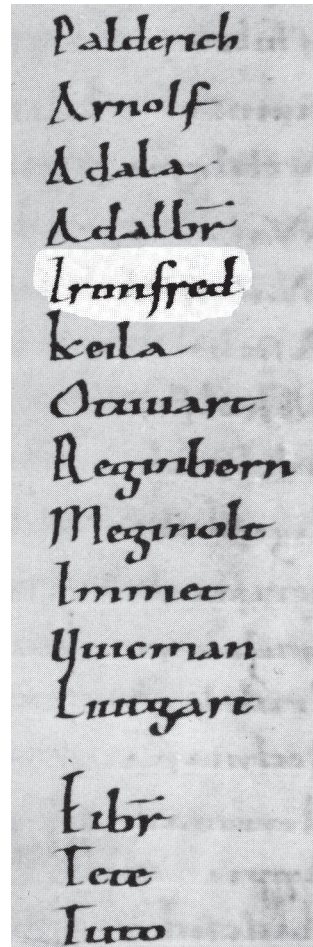
Irimfrieds enige dochter Heresuint huwde inderdaad Ansfried II. Zij overleed waarschijn-

‘Listige Immo’ als ‘Irimfred’ in het Verbroederingsboek van Reichenau, met onder anderen zijn broer bisschop ‘Palderich’ en zoon ‘Immet’.
Reproductie uit MGH Libri mem NS 1, facsimile 148, kolom D2, naar het origineel in de Zentralbibliothek Zürich (CH) Ms. Rh.hist. 27.

lijk als weduwe en werd bijgezet in Thorn, de stichting van haar oomzegger Ansfried III. Omdat Immed en Heresuint/Herswind broer en zuster waren, stonden Adela ‘van Hamaland’ en Ansfried II tot elkaar als schoonzuster en zwager.

De ‘politieke biografie’ van bisschopsbroer Irimfried alias listige Immo staat inmiddels met een voor de tiende eeuw exceptionele scherpte voor ons. Die tekent hem als iemand die minstens even lástig als listig was: viermaal – 938-939, 944, 953-954 en 959-960 – vinden we hem tegenover het wettig gezag. Mettertijd lijkt hij ook driester én zelfbewuster te zijn geworden. In 938-939 wisselde hij tijdig van kamp na aanvankelijk de rebellie van koningsbroer Hendrik en hertog Giselbert te hebben aangehangen, in 944 moest de Schwabische hertog dreigend aan de kim verschijnen om aan de toenmalige ‘Reinieren’-onrust een eind te maken waarin ook listige Immo een (bij)rol vervulde. Maar in 953-954 liet hij het als gevolgsman van hertog Koenraad ‘de Rode’ aankomen op een militaire confrontatie met het bevoegd gezag. Hij haalde zich daarmee ernstige represailles op de hals, goederenconfiscatie, ambtsontzetting en een twee jaar gevangenschap. In 959 rebelleerde Immo opnieuw, maar nu niet als partijganger of gevolgsman van andere potentaten, maar onder eigen vaandel. De les van 953-954 was hem bijgebleven: hij verschanste zich in 960 op Chèvremont, waarop meer dan één belegeraar zich al eens de tanden had stukgebeten. Anders dan in 953-954 kreeg Bruno in 960 Immo inderdaad niet te pakken en moest in een wapenstilstand berusten. Die lijkt het begin van de verzoening te zijn geworden, die in of kort na 960 tot stand kwam. Want zonder die verzoening had Irimfried niet gesierd met de gravenrang uit het leven kunnen scheiden.

Wat dreef Immo tot die recidiverende recalcitrantie? In

‘Listige Immo’ als ‘Yrimfridus’ met zijn broers ‘Nevelingus’ en ‘Rodolfus’ in het Verbroederingsboek van Reichenau. Reproductie als boven, hier facsimile 128, kolom X1.

938-939 laat hij zich kennen als een volbloed-opportunist. In de aanvangsfase van de opstand, toen er nog geen duidelijkheid bestond over de kansen van beide kampen, hield Immo het met de rebellen, maar nadat het koningskamp de slag bij Birten goed had doorstaan, heeft hij kennelijk getaxeerd dat de rebellie tot mislukken was gedoemd. De repercussies die van volgehouden ontrouw te vrezen waren, trokken hem toen niet aan.

Een onwrikbare steunpilaar van de 'Reinieren'-clan betoonde hij zich toen niet en later evenmin. Alleen in 944 staat hij duidelijk in dat kamp, zij het als handlanger. In de opstand van 953-954 bleven de 'Reinieren' bij uitzondering eens trouw aan het bevoegd gezag. Ook dat zal opportunistische redenen hebben gehad: Koenraad 'de Rode' had zich immers weten te nestelen in het hertogsambt dat vóór 938-939 'des Reinieren' was geweest. De opstand bood een gouden kans om deze 'indringer' uit het voorvaderlijk ambt te werken. Dat dicteerde de opstelling van Reinier III en Rudolf, die onderwijl hun prijs bedongen in de vorm van de Luikse kathedraal en dat gepaard lieten gaan met ongegeneerde chantage van het bevoegd gezag.

Immo/Irnfried moet zich op de kans van slagen van de rebellie van 953-954 beslist verkeken hebben, misschien mede omdat de opstelling van de 'Reinieren'-clan hem heeft verast. Het kwam hem te staan op ambtsontzetting, bezitsverlies en ruim twee jaar gevangenschap. Maar in de drie jaar volgend op zijn vrijlating slaagde hij er toch weer in om bij het bevoegd gezag in het gevele te komen, zelfs zo dat een door de 'Reinieren'-zuivering opengekomen grafelijke bediening aan hem toeviel, de Condroz. Immo was dus niet te beroerd om van de 'Reinieren'-eclips te profiteren.

Nog hetzelfde jaar sloegen alle stoppen bij Immo door toen géén van de twee Lotharingse hertogdommen die Bruno in petto had, voor hem bestemd bleek. Naar Bruno's redenen kunnen we slechts gissen. Begrijpelijk zou het zijn dat Bruno vraagtekens had bij de politieke betrouwbaarheid van Immo en het niet raadzaam achtte om zo iemand tot de rang van hertog te promoveren. Immo kan ook om redenen van leeftijd zijn afgevallen, in aanmerking genomen de lasten en inspanningen die het hertogsambt kon meebrengen. Hoe dat zij, Immo vatte het op als een affront en reageerde navenant. Mij dunk dat daar een grondtrek zichtbaar wordt van het politieke gedrag van Immo: ongebreidelde geldingsdrang en ambitie, misschien mede gedragen door begeerte naar de emolumenten die ambten ongetwijfeld met zich brachten. Zolang de gevestigde orde de beste kansen bood op vervulling van die ambities, was Immo gezagsgetrouw, maar zodra hij zijn belangen beter gediend achtte door politiek oproer en de daarvan te verwachten vruchten, ontzag hij zich niet om zich met oproerkraaiers te verbinden of om uiteindelijk op eigen titel naar rebellie te grijpen.

Minstens even opvallend als Immo's recidiverende recalcitrantie is natuurlijk zijn politieke overlevingskunst. Evenzovele keren als we hem in het tijdvak 938-960 tegenover het wettige gezag waarnemen, heeft Immo zich weten te verzoenen met de gevestigde orde én zijn posities in die orde weten te redden. Zijn tijdige inkeer in 939 en het stoutste stukje van Chèvremont rondom de jaarwisseling op 940 zullen hem buiten de gevarezone van ko-

ninklijke represailles gebracht hebben, in 944 zien we hem in een bijrol onder regie van de ‘Reinieren’-broers die zo te zien ook zelf onbeschadigd uit de verwikkelingen kwamen en de precieze toedracht van Immo’s rehabilitatie in of na 960 is niet uit de bronnen op te diepen. Het meeste licht valt nog op de nasleep van de rebellie van 953-954 gevolgd door Immo’s gevangenschap en begenadiging. De *Vita Brunonis altera* kent daarin uitdrukkelijk een rol toe aan zijn oomzegger bisschop Balderik I van Luik als voorspraak bij hertog Bruno, hoewel Balderiks amtsaanvaarding niet bepaald verlopen was op een wijze die hem bij Bruno krediet had opgeleverd. Veeleer valt achter Immo’s overlevingskunst in deze jaren en wellicht zelfs in het algemeen de invloed van zijn broer te vermoeden, de Utrechtse bisschop Balderik (918-976) die tien jaar lang Bruno’s leermeester was geweest.

Dezelfde *Vita altera* levert een eerste greintje bronbewijs voor de al langer vermoede verwantschap tussen de Utrechtse Balderik en de Ottonen, die dan ook Irimfried heeft gegolden. Of die verwantschap met de Ottonen, zo inderdaad bestaand, van invloed is geweest op het onthutsende gemak waarmee Immo/Irimfried zich in politieke wespennesten wist te steken en zich daarna weer aan de gevolgen wist te ontworstelen, valt niet te zien. In twee gevallen waarin we Immo/Irimfried scheve schaatsen zien rijden, was er sprake van tweespalt in het Liudolfingenhuis. Het boegbeeld van de opstand van 938-939 was immers koningsbroer Hendrik geweest, de kennelijke lieveling van zijn moeder wier betrekking met haar oudste zoon sinds 936 langdurig gespannen was geweest.¹⁸³ Alle vraagtekens die rond de opstand van 953-954 en zijn motieven zijn blijven hangen, nemen niet weg dat kort tevoren uit het tweede huwelijk van Otto I een eerste zoon was geboren. Het zou niet de eerste keer zijn dat een kroonprins uit eerste echt te maken kreeg met een koningin-stiefmoeder die de belangen van haar eigen kinderen met succes behartigde tegenover die van haar stiefkinderen.¹⁸⁴ Met name in 959-960 blijkt echter overduidelijk dat Immo/Irimfried beslist niet afhankelijk was van onmin in het Liudolfingenhuis om de gevestigde orde uit te dagen. Het lijkt in belangrijke mate de aard van het beestje te zijn geweest die Immo/Irimfried de politieke wildebras maakte die we uit de bronnen hebben kunnen optillen.

Récapitulation

Quatre fois en moins d’un quart de siècle, nous remarquons ‘l’astucieux Immon’ que Widukind de Corvey nous a présenté en premier, en situation de rébellion ouverte contre les Ottoniens – et il réussit autant de fois à se sauver sans trop de dégâts.

Pendant la révolte lotharingienne de 938-939, Immon s’engagea tout d’abord dans le camp des rebelles, mais en cours de 939, très probablement après qu’Othon I se soit maintenu dans la bataille de Birten (début mars 939), Immon se ravisa et changea de camp. Après la bataille décisive de Andernach (octobre 939), il s’appliqua à s’emparer de la forteresse de Chèvremont, la résidence fortifiée de feu le duc Giselbert de Lotharingie, rebelle-en-chef péri

à Andernach. Comme la forteresse fut imprenable par siège, Immon prit recours à une des ruses pour lesquelles il devint réputé: il proposa sa fille unique à un des officiers-défenseurs du château, un jeune nommé Ansfrid. Appâté, le jeune descendit pour être aussitôt fait prisonnier.

Cinq ans plus tard, en 944, on retrouve Immon en train d'opprimer les chanoines de St. Servais de Maastricht, semble-t-il dans le cadre de désordres plus répandus occasionnés par la famille des 'Régnier'. Mais quand le duc Herman I de Souabe, l'un des vainqueurs d'Andernach en 939, s'approcha à la demande du roi, tout le monde semble avoir retrouvé la prudence, y compris Immon.

Neuf ans plus tard, Immon trempa bel et bien dans la révolte du prince-héritier Liudolf et de son beaufrère Conrad 'de Rouge' duc de Lotharingie, contraire à ce que son premier biographe G. Kurth crut en 1898. Il faut avouer: c'est seulement en identifiant l'astucieux Immon avec l'avoué-adjoint de Stavelot Erenfrid que l'on retrouve la trace de sa participation dans cette révolte. Cette fois-là, ses astuces ont l'air de l'avoir laissé pour compte, parce que le nouveau duc de la Lotharingie, le frère Brunon du roi Othon, se vit obligé pendant l'hiver 953-954 de déloger militairement Immon de sa cachette. Immon n'avait pas du tout ou au moins trop tard flairé l'issue probable des événements, erreur qui lui valut plus de deux ans en détention.

Trois ans après sa réhabilitation (956), Immon se lança dans une autre rébellion, cette fois-là à son propre compte. La cause en était vraisemblablement que Brunon en 959 décida de diviser la Lotharingie en deux duchés et de ne pas lui en confier un. Immon se retrancha en 960 à Chèvremont, d'où Brunon ne put pas le déloger. Un armistice entre les deux est la dernière nouvelle que l'on apprend. Il semblerait qu'encore une fois, Immon réussit à échapper à des suites durables, parce qu'à son décès, un 23 octobre d'une des années 963-965, il portait le titre comtale.

Se termina alors la vie d'un aventurier politique, dont on peut rétablir les faits et gestes avec une précision extraordinaire pour l'époque en question, le Xe siècle. Ce qui étonne peut-être le plus, c'est que ses aventures politiques ne lui aient pas causé d'ennuis plus graves et plus durables. Un rebelle récidiviste comme lui aurait pu terminer différemment, privé de toute autorité publique, victime de confiscation de ses biens et ainsi prêt à disparaître de la vue des historiens. On se rappelle le cas des 'Régnier' dans la génération de Régnier III et Rodolphe, contre lesquels Brunon se lança en 958 de manière à ne plus jamais en entendre parler. Qu'Immon ait pu se maintenir et bénéficier d'une notoriété historique, s'explique par le fait qu'il disposait d'au moins une 'arme secrète': en plus d'être astucieux et avoué de Stavelot, il était surtout le frère de l'évêque Baldéric d'Utrecht (918-976). Celui-ci avait été le tuteur du même Brunon: en 929, à l'âge d'environ quatre ans, ce fils cadet du roi Henri I 'l'Oiseleur' et de la reine Mathilde avait commencé sa première formation de dix années consécutives auprès de Baldéric. Ensuite, Brunon avait poursuivi ses études dans la chancellerie à la cour de son frère Othon. Une série de six donations

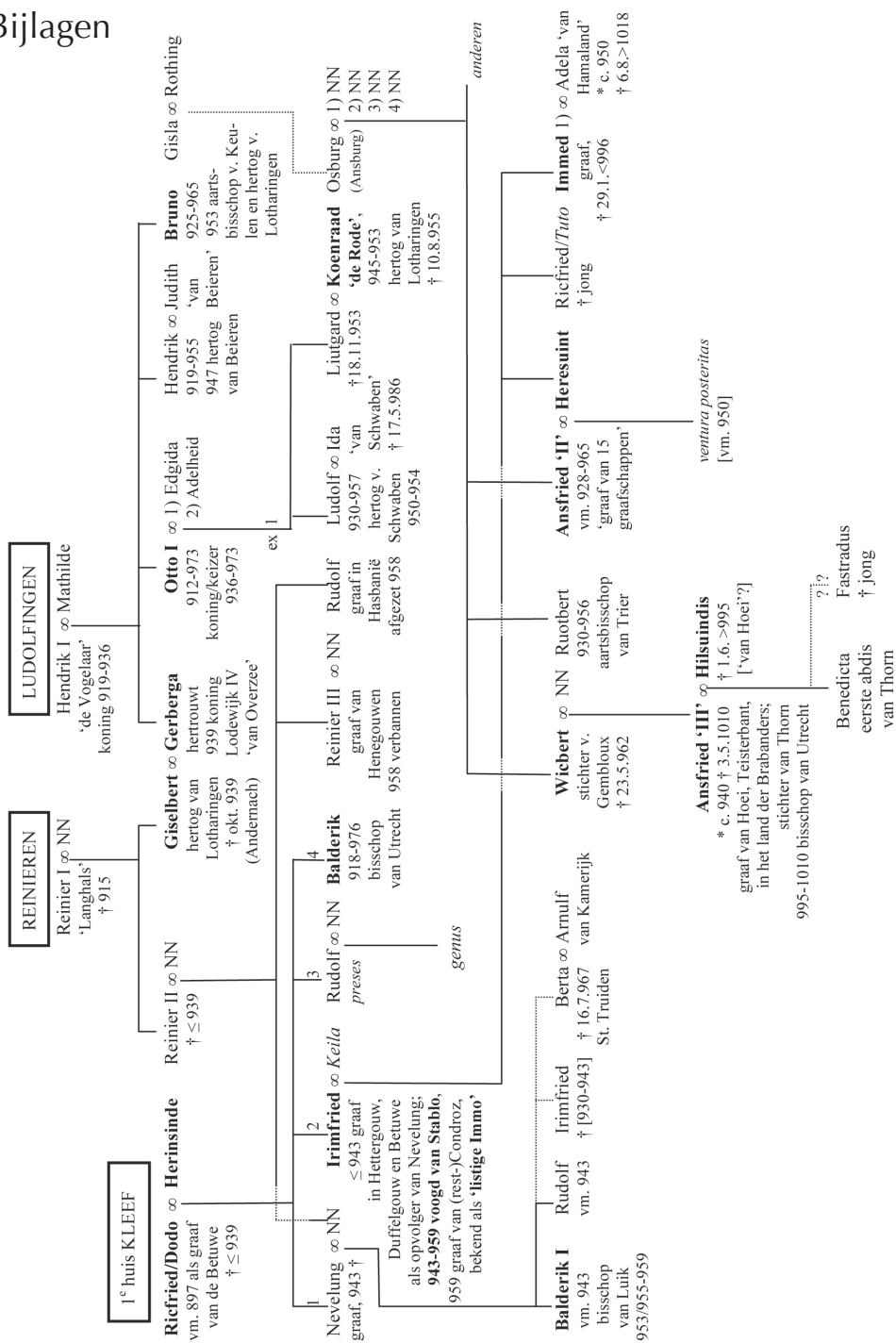
d'Othon à l'évêque Baldéric entre 936 et 953, dont deux fois à la demande de Brunon, ainsi que sa première place parmi les évêques qui étaient présents quand Othon dota sa fondation de Magdebourg, témoignent de la relation étroite que Balderic maintint avec la famille royale. En effet, le soupçon déjà plus ancien, qu'il était d'une manière ou une autre un parent de la reine Mathilde, semble trouver une première petite confirmation, infime encore, dans la *Vita Brunonis altera*, une source trop sousestimée. Et ce qui vaut pour Baldéric, vaut pour ses trois frères, connus grâce à l'épithaphe de leur père Ricfrid surnommé Dodon.

Après la révolte de 953-954, Immon fut libéré de sa prison 'sous caution de l'évêque de Liège', nous transmet la *Vita altera*. Celui-là ne peut être que l'évêque Baldéric I de Liège, que ses oncles Regnier III et Raoul y avaient imposé fin 953 à la place du malheureux Rathier, pourtant le protégé de Brunon, qui s'accommoda seulement en cours de 955 avec l'intrus Liégeois. Si ce dernier se démenait depuis pour libérer son oncle Immon de sa détention, on peut être certain que son autre oncle, l'évêque Baldéric d'Utrecht, l'épaula et apporta un poids bien plus grand auprès de Brunon. On peut même se demander si la source ne s'est pas trompée à propos du Baldéric en question.

Pour arriver à l'identification de l'astucieux Immon avec ce frère Irimfrid de l'évêque Baldéric, on ne peut éviter le 'dossier épineux' qui porte le nom d'Ansfrid. Le Xe siècle en connaît deux, oncle et neveu, dont le dernier termina sa vie comme évêque d'Utrecht (995-1010). Sa première apparition dans les sources a eu lieu à Gembloux, dont son père Guibert (Wicbert) fut le fondateur et ensuite l'un des moines. Cela explique pourquoi le jeune Ansfrid reçut son éducation de la part de ses oncles, d'abord l'archevêque Robert de Trèves (930-956) et ensuite l'oncle Ansfrid, qui réussit à placer son neveu sous la tutelle du duc Brunon.

L'oncle Ansfrid a déjà été généralement considéré comme le jeune qui avait tenu Chèvremont en 939-940. La preuve se laisse trouver par l'intermédiaire de l'abbaye de Thorn, fondation d'Ansfrid 'le neveu' mais où sa tante par alliance Hersinde, veuve d'Ansfrid 'l'oncle', se fit inhumer. La même nom de Hersinde portait la mère de l'évêque Balderic d'Utrecht et de ses frères. Si le frère Irimfrid avait observé la transmission régulière des noms de ses (beaux-)parents à ses enfants, sa fille aînée se serait appelée Hersinde. A Chèvremont, on voit l'astucieux Immon appâter Ansfrid avec sa fille unique, qui à Thorn retrouve son nom: Hersinde ...

Ainsi, nous avons réussi à déceler à partir des sources la conduite politique très tumultueuse d'Immon/Irimfrid, qui s'explique certainement en partie par les réseaux de parenté auxquels il appartenait et qui lui promettaient la protection mutuelle. On peut se demander dans quelle mesure cette 'conscience de réseau' formait et entretenait l'orgueil parmi les cercles nobles auxquels appartenait Immon. En tout cas, il en fit preuve éloquent dans sa dernière révolte: il était tellement convaincu qu'un des duchés que Brunon prévoyait, lui 'appartenait' d'office, que le fait de se voir passé par-dessus lui était un affront inconcevable, auquel la seule réponse possible était la rébellion ouverte.

Tijdladder: het Lotharingse decor en 'listige Immo' als actor

Lotharingen

843-855	onderdeel van het 'Middenrijk' van Lotharius I
855-869	afzonderlijk koninkrijk van Lotharius II na deling met zijn broers
870	Verdrag van Meerssen: Lotharingen verdeeld tussen Oost- en Westrijk
879-880	Verdragen van Verdun en Ribemont: heel Lotharingen bij het Oostrijk
911	Overgang van Lotharingen naar het Westrijk, met hulp van Reinier I 'Langhals'
925	Terugkeer van Lotharingen naar het Oostrijk, met hulp van Giselbert
928	Giselbert huwt koningsdochter Gerberga en wordt hertog van Lotharingen
936	Lodewijk 'van Overzee' bestijgt de Westfrankische, Otto I de Oostfrankische troon
938	Thancmar-opstand in het Oostrijk
938-939	Lotharingse of 'Hendrik'-opstand in het Oostrijk, onder aanvoering van Giselbert en ondersteund door Lodewijk 'van Overzee'
oktober 939	beslissende slag bij Andernach, Giselbert omgekomen
eind 939	Giselberts weduwe Gerberga huwt Lodewijk 'van Overzee'
941	geboorte van Lotharius, 954-986 Westfrankisch koning

Listige Immo = Erenfried voogd van Stavelot = bisschopsbroer Irminfried

938-939	Immo deelnemer aan de Lotharingse rebellie, wisselt tijdig van kamp
943-953	Immo vice-voogd van Stavelot
944	'Reinieren-onrust' in Lotharingen, Immo belaagt St.Servaas te Maastricht
945-953	Koenraad 'de Rode' hertog van Lotharingen
953	opstand van kroonprins Ludolf en Koenraad 'de Rode', Immo gokt verkeerd
953-965	koningsbroer Bruno hertog van Lotharingen en aartsbisschop van Keulen
953	Rather bisschop van Luik maar afgezet door de 'Reinieren' ten gunste van
953-959	Balderik I bisschop van Luik
954-956	Immo in gevangenschap
april-mei 956	Immo begenadigd
956-959	Immo weer vice-voogd van Stavelot
april-mei 959	Immo ook graaf in de (rest-)Condroz
medio 959	twee Lotharingse hertogdommen, Immo in opstand
960	Immo bezet Chèvremont, wapenstilstand met Bruno
[960-963]	Immo weer begenadigd
[963-965]	overlijden van Immo

Noten

NB. Verwijzingen naar oorkonden- en regestenpublicaties zijn gesteld op volgnummers, niet paginanummers. De reeksen van de *Monumenta Germaniae Historica* zijn op de gebruikelijke wijze aangeduid. Gebezigd zijn verder de volgende afkortingen:

MRhUB Beyer, Heinrich, *Urkundenbuch zur Geschichte der, jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien*, I (Koblenz 1860)

OGZ Sloet, L.A.W.J., *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288 I* ('s-Gravenhage 1872)

OHZ Koch, A.C.F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I: eind van de 7e eeuw tot 1222* ('s-Gravenhage 1970)

OSU Muller, S. en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, I*, (Utrecht 1920)

UBNRh Lacomblet, Theodor J., *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins I* (Düsseldorf 1840)

- 1 Graag betuig ik hier mijn bijzondere erkentelijkheid aan: prof.dr. J.M. van Winter voor het beschikbaar stellen van een kopie van Zoetbrood, P., 'Immo – Ansfried – Erenfried (tussen 850 en 1050), een onderzoek naar de dragers van deze namen en hun onderlinge relaties' (Utrecht 1977, ongepubliceerde kandidaatsscriptie) waaraan zij refereerde in Winter, J.M. van, 'Ansfried en Dirk, twee namen uit de Nederlandse geschiedenis van de 10e en 11e eeuw', in: *Naamkunde* 13 (1981) 39-74, hier 39 kopnoot; aan evengenoemde heer Zoetbrood zelf voor zijn permissie om van zijn ongepubliceerde onderzoek naar hartelust gebruik te maken, waardoor de opsporing van de voor dit opstel relevante vermeldingen van personen Immo, Ansfried en Erenfried aanzienlijk is vereenvoudigd; drs. J.J.N. Schoenmakers te Liempde, die een dissertatie voorbereidt over de Thornse liturgie rond 1600 waarin de Thornse *Officia propria* (zie noot 153) centraal staan, voor zijn even vriendelijke als behulpzame handreikingen; en mr. Th.J. van Rensch, Regionaal Historisch Centrum Limburg, voor zijn kundige ondersteuning bij de navigatie in het Thornse abdij-/stiftsarchief.
- 2 MGH SSRG separatim LX (Widukind) xxi-xxx (datering), 85-88 (II/22-26), het citaat 86 (II/23): *Immone mecum sentiente omnes Lotharios facile captos tenui, modo ipsum solum cum omnibus Lothariis capere nequeo*.
- 3 MGH SSRG separatim XLI (Liutprand) 127-128 (Antapodosis IV/34). Glocker, Winfrid, *Die Verwandten der Ottonen und ihre Bedeutung in der Politik, Studien zur Familienpolitik und zur Genealogie des sächsischen Kaiserhauses* (Keulen/Wenen 1989) 33. Vaux-sous-Chèvremont ongeveer vijf kilometer ten zuid-oosten van Luik.
- 4 MGH SSRG separatim LX (Widukind) 89 (II/26).
- 5 Ibidem 86 (II/22, Otto's vergeefse beleg van Chèvremont), 90 (II/28, Immo's list). Vanderkindere, Léon, *La formation territoriale des principautés belges au Moyen-Age* (Brussel 1902) II 138-139 maakte van Immo's 'enige dochter' (*unicam filiam meam*) ten onrechte een 'enig kind'.
- 6 Lotharius, al in 817 tot medekeizer gekroond, had zich in de opvolgingskwestie bediend van Noormannen die zich in westelijk Friesland min of meer vaste voet aan de grond hadden verschaft. Geen van zijn broers zal veel belangstelling hebben gehad om dat Noormannenprobleem van hem over te nemen, terwijl Lotharius' keizerschap hem nadrukkelijk met Italië verbond. Wellicht hebben die twee uitersten de vorm van Lotharius' deelrijk beslissend beïnvloed.

- 7 Kurth, G., 'Le comte Immon', in: *Bulletins de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* 68 (1898, derde serie 36) 320-333, Immo's veronderstelde stamvaderschap 333. De 'hertogen van Limburg' vormden van huis uit een familie van ten gronde slechts grafelijke rang, het huis Arlon, die door het inhuwen van een dochter van hertog Frederik van Nederlotharingen (1046-1065) aanspraak konden maken op de hertogelijke waardigheid in Nederlotharingen. Afstamming van 'listige Immo' is niet vaststelbaar. Over de oorsprong van de graven van Loon zie laatstelijk Jongbloed, Hein H., 'De *Flamenses* in de elfde eeuw, oorsprong en ontplooiing van het Gelderse gravenhuis', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre – Historisch Jaarboek voor Gelderland*, 99 (2008) 27-90, hier 49-53.
- 8 Gorissen, Friedrich, *Geldern und Kleve, über die Entstehung der beiden Niederrheinischen Territorien und ihre politischen Voraussetzungen* (Kleef 1951) 22-23.
- 9 Jongbloed, Hein H., 'Immed "von Kleve" (um 950); das erste Klevische Grafenhaus (ca. 885-ca. 1015) als Vorstufe des geldrischen Fürstentums', in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 209 (2006) 13-44, de weerlegging van de identificatie met de Ezzoon Erenfried II 40 n. 111.
- 10 Ibidem 35-39; Jongbloed, Hein H., 'Tussen "Paltsverhaal" en "Ijssellinie"; Averarda "van Zutphen" († 11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre – Historisch Jaarboek voor Gelderland* 97 (2006) 57-130 (samenvatting 104-108); idem, 'Flamenses', 66-68 (samenvatting).
- 11 Schlaug, Wilhelm, *Studien zu den altsächsischen Personennamen des 11. und 12. Jahrhunderts* (Lund/Kopenhagen 1955) 23-26 en 207-208; Bruckner, Albert, *Regesta Alsatie aevi Merovingici et Karolini (496-918) I* (Straatsburg/Zürich 1949) 149 (743): *Immo sive Irminfrid*. Zie ook noot 173.
- 12 Jongbloed, 'Immed', 33-34; Gorissen, *Kleve*, 22.
- 13 Dierkens, Alain, 'Les Ansfrid et le comté de Huy au Xe siècle', in: *Annales du Cercle Hutois des Sciences et Beaux-Arts* 41 (1987) 56.
- 14 MGH SSRG *separatim* LX (Widukind) 88-91 (II/26-29), MGH SSRG *separatim* L (Regino) 161 (*Heinrico fratri regis Lothariensis ducatus committitur, qui mox eodem anno a Lothariensibus expellitur*), zie ook Glocker, *Verwandten*, 66 en n. 67. Uit het gegeven dat de zoons van Reinier II zich onderwierpen, laat zich impliciet afleiden dat Reinier II zelf de opstand niet heeft overleefd. In ieder ander geval zou immers zijn onderwerping en mogelijk bestraffing wel door Widukind zijn overgeleverd. De clementie jegens jongere generaties van rebellerende families die jegens het Reinierenhuis blijkt, stemt geheel overeen met Otto's behandeling van het Hamalandse gravenhuis en de 'Hollandse' Gerulfingen, zie Jongbloed, 'Paltsverhaal', 75-77 en idem, 'Cold case' Upladen (oktober 1016), Godfrieds prefectuur tussen grote politiek en dynastieke competitie (850-1101)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 11 (2008) 7-68, hier 48 en 51.
- 15 Glocker, *Verwandten*, 272.
- 16 Barth, Rüdiger E., *Der Herzog in Lotharingen im 10. Jahrhundert* (Sigmaringen 1990) 88-103.
- 17 Kurth, 'Immon', 323-326.
- 18 MGH SSRG *separatim* LX (Widukind) 89 n. 4.
- 19 MGH SSRG *separatim* L (Regino) 162, waar de uitgever het jaartal 944 van de bron op 945 stelde en de Rijksdag van Duisburg op 12-14 mei dateerde, zo ook Kurth, 'Immon', 328. MGH DD O I 66-67 laten Otto I op 4 mei 945 te Allstedt en op 4 juni te Dahlum zien, beide in Saksen. Van 944 weten we daarentegen zeker dat de koning de Rijnstreken uitgebreid heeft aangedaan: op

- 29 februari en 1 mei 944 was hij in Saksen, op 17 juli te Rhenen, op 18 augustus te Elten en vanaf 19 september terug in Saksen (MGH DDO I 56-62). Als de excursie van de Servaasreliken naar Duisburg inderdaad verband houdt met 'Reinieren'-onrust, dan valt aan 944 eigenlijk niet te ontkomen. Op 'een' Rijksdag van Duisburg werd echter ook de aanklacht van 'hertog Koenraad' tegen de aartsbisschop van Trier en de bisschop van Luik behandeld. Koenraad 'de Rode' is waarschijnlijk pas in 945 tot hertog verheven, zie Barth, *Herzog*, 105-108. Zijn er dan misschien in beide jaren Duisburgse Rijksdagen afgewikkeld en is die van 945 inderhaast samengeroepen vanwege de ernst van de kwestie tussen Koenraad en de kerkprelaten?
- 20 MGH SSRG *separatim* LX (Widukind) 88-89 (II/26).
- 21 MGH SS *folio* III 390 (Flodoardi *annales*): *Hugo dux colloquium Herimanni petit, qui missus erat obsidere castella Ragnarii et Rodulphi fratrum, Ludowici regis fidelium; qui resistendi Herimanno praesidium non habentes, veniam, datis muneribus multis, ab Ottone rege deposcunt*. Vergelijk Vanderkindere, *Formation*, II 68 en 134.
- 22 MRhUB 169 (928), 183 (29 december 945).
- 23 MGH DDO I 66.
- 24 Kurth, 'Immon', 327-328.
- 25 Köpke, Rudolf en Ernst Dümmler, *Kaiser Otto der Grosse* (Leipzig 1876) 217.
- 26 Zie noot 19.
- 27 Oediger, Friedrich Wilhelm, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, I: 313-1099 (Bonn 1954-1961) 387-389.
- 28 Kurth, 'Immon', 328: 'Immon ne trempa point dans la révolte du duc Conrad de Lotharingie'.
- 29 MGH SS *folio* IV 275-280 (Vita Brunonis *altera*), 253 amper ingeleid en op de veertiende eeuw gedateerd maar nog wel voor druk in aanmerking gebracht. Oediger, *Regesten*, 115 dateerde de redactie van de *Vita altera* op de twaalde eeuw, waarbij zijns inziens Ruotgers *Vita* alsook thans verloren Stavelotse optekeningen moeten zijn gebruikt. Hij bespeurde in de *Vita altera* een accent op de duurzame verbinding tussen het hertogelijk gezag in Lotharingen en het aartsbisdom Keulen.
- 30 MGH SS *folio* IV 276-277 (Vita Brunonis *altera*): *Illic [Aken] occurrit ei [Bruno] domnus abbas Odilo, iam senio fessus et egritudine continua, seque in manibus eius commendavit et sua omnia (...) Unde commotus Emmo, non iam in occulto sed hostis publicus factus est abbatae, collectaque latronum manu, (...) bona diripiebat ecclesie. Non tulit ulterius hanc iniuriam sanctus Bruno, sed missa copia militare reum diffugii latibula captantem cepit, captumque custodiae gravissimae mancipavit; donec accepta fide Leodicensis episcopi, cuius erat propinquus, et sacramento ipsius, quod nichil tale presumeret ulterius, iuberet eum absolvi a publicis compedibus*. De conferentie van Aken van september 953 bevestigd in MGH SSRG NS X (Ruotgeri *Vita Brunonis*) 21-22.
- 31 Halkin, Jos. en C.-G. Roland, *Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmédy* I (Brussel 1909) 68: *adii celsitudinem ducis Cuonradi qui tunc temporis abbatiam Stabulensem iussu domini regis Ottonis regabat*.
- 32 Halkin en Roland, *Stavelot*, 77 (8 mei 959) = Oediger, *Regesten*, 430.
- 33 Halkin en Roland, *Stavelot*, 74 = Oediger, *Regesten*, 442 (met jaren [959-961]), over de datering zie Jongbloed, Hein H., 'Vier "Xantener" Gottfriede (c. 905-1018), Königsverwandschaft und Reichspolitik am Beispiel des ersten Niederlotharingischen Herzogshauses (858-1012)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 12 (2009, te verschijnen) ter hoogte van 60 n. 60. De graaf Werner in het stuk kan heel wel dezelfde persoon zijn als de graaf Werinharius in de Haspengouw

- anno 966, zie noot 71. Vanderkindere, *Formation*, II 137 hield hem voor opvolger van de broer van Reinier III van Henegouwen, Rudolf, die in 958 bij Bruno's 'Reinierenzuivering' van het tooneel was verjaagd en identificeerde hem 149 met de gelijknamige voogd van St. Truiden anno 959 en met de Werinharius die in 973 een kortstondige rol in Henegouwen speelde.
- 34 Petit, Roger, 'L'avouerie de l'abbaye de Stavelot du IXe au XIIe siècle', in: *L'avouerie en Lotharingie, actes des deuxièmes Journées Lotharingiennes, 22-23 octobre 1982, Publications de la section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg* 98 (1984) 129-157 verweet 140 Halkin en Roland dat zij 'les niveaux des fonctions de *defensio* et d'*advocatia*' niet hadden onderscheiden, maar doorzag zelf niet dat die parallel liepen met de hoog- en vice-voogdij, waarvan de eerste kennelijk een attribuut van het hertogsambt van (heel) Lotharingen zoals dat voor het laatst door Bruno is bekleed.
- 35 Halkin en Roland, *Stavelot*, iii, xxxiv, xxxv; Vliet, Kai van, *In kringen van kanunniken, munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002) 211.
- 36 Halkin en Roland, *Stavelot*, vi.
- 37 Ibidem vi en 64, 65 (24-25 april 943) en 66, gedateerd tussen 26 april en 6 augustus 943. Vanderkindere, *Formation*, II 214 is met een datering 'na 954' volstrekt abus, aangezien abt Odilo (938-954) in het stuk expliciet nog in functie is.
- 38 Halkin en Roland, *Stavelot*, 68 (2 maart 947), 71 (2 augustus 953), 72 (6 augustus 953), 75 (19 juni 956), 77 (8 mei 959 = Oediger, *Regesten*, 430).
- 39 Halkin en Roland, *Stavelot*, 72 (6 augustus 953): *cum consensu Cuonradi ducis*.
- 40 Ibidem 71 (2 augustus 953).
- 41 Ibidem 67, 76.
- 42 Oediger, *Regesten*, 395.
- 43 Sproemberg, Heinrich, 'Die lothringische Politik Ottos des Grossen', in: idem, *Beiträge zur Belgisch-Niederländischen Geschichte* (Berlijn 1959) 151; Vanderkindere, *Formation*, II 16; MGH *SSRG separatim* LX (Widukind) 119-120 (III/33), 122 (III/41). Ondertussen had Otto I twee van zijn voortreffelijkste medestanders verloren, een Immed en een Meinwerk: MGH *SSRG separatim* LX (Widukind) 117 (III/28): *amissis duobus principalibus viris ac potestate claris, Immede et Mainwerc, quorum uterque ictu sagittarum periit*. Het toont aan dat ten tijde van listige Immo ook naamgenoten rondliepen.
- 44 Nogal opmerkelijk is dat MGH *DD O I* 169 van 20 augustus 953 (Mainz) – Otto's bevestiging van de onafhankelijkheid van de abdij St. Maximinus te Trier tegenover aanspraken van de Trierse aartsbisschop Rotbert – nog melding maakt van Koenraad 'de Rode' mét hertogstitel. De uitgever hield het stuk ondanks dat bezwaar op doorslaggevende diplomatische gronden voor echt en wierp op dat Koenraads interventie in de kwestie enige tijd voor de uitgiftedatum kan hebben plaatsgevonden. Even goed is mogelijk dat Koenraad op 20 augustus 953 nog niet formeel ontheven was van zijn ambt en dus nog als hertog betiteld moest worden.
- 45 Petit, 'L'avouerie de Stavelot', 138 met n. 51 en 52 heeft de betekenis van die twee stukken in precies dát tijdsbestek kennelijk niet doorzien.
- 46 Zie noot 11.
- 47 MGH *DD O I* 194 (11 juni 958): *quoddam predium nostre potestati iure legitime diiudicatum hoc videlicet quod Immo in villa Castra et in pago Darnegowe ac in comitatum Rotberti comitis possidere visus est, cuidam fideli nostro Tietboldo in proprium damus*. Heruitgifte van geconfiscieerd goed kon jaren na de confiscatie plaatsvinden: zie bv. *OSU* 106 (944), 120 (953) inzake al in 938-939 ge-

- confiscerde goederen. Immo hoeft dus niet precies in 958 in ongenade verkeerd te hebben, zoals Kurth, 'Immon', 329-330, Vanderkindere, *Formation*, II 164 en 189 en ook Rousseau, F., *Actes des comtes de Namur de la première race* (Brussel 1936, Recueil des actes des princes belges) xxxii meenden.
- 48 Oediger, *Regesten*, 395 en 432 heeft de gevangenne van Immo die de *Vita altera* op 953 stelt, naar 959 willen verplaatsen en in de context gesteld van het relaas van Flodoardus over de rebellie van 'een' Immo in dat jaar. Maar als Immo in 959 gevangen gezet was en naar de bron aangeeft: voor langere tijd, kon hij bezwaarlijk in 960 Chèvremont versterken, zoals Flodoardus daar uitdrukkelijk vertelt – zie de paragraaf 'Opnieuw rebels (959-960)' in het vervolg van het betoog. Oedigers verplaatsing van die gevangenne van 953 naar 959 is dus even onnodig als ongerijmd.
- 49 Zie noot 29, MGH SS folio IV 253 (inleiding bij Ruotger): *quam [de Vita altera] Ruotgero praecipue inniti lectores facile advertent*, SSRG NS X (Ruotger) xvii: 'Für die Vita Brunonis altera ist für den 1. Teil Ruotgers Lebensbeschreibung die Grundlage'.
- 50 Halkin en Roland, *Stavelot*, 75.
- 51 MGH SSRG NS X (Ruotgeri vita Brunonis) 36: (december 954) *Cuono, non iam dux sed miles (...)*; MGH SSRG separatim LX (Widukind) 124 (III/44): *Quartam [legionem] ordinare Franci, quorum rector ac procurator erat dux Conradus*. Zie ook Jongbloed, 'Gottfriede', 62-63.
- 52 Halkin en Roland, *Stavelot*, 77 = Oediger, *Regesten*, 430: *Rambertus adiens celsitudinem Brunonis archiepiscopi cum adiutorio Erenfridi advocati et comitis, deprecans (...) precariam (...). [Bruno] concessit ei per deprecationem predicti comitis ipsam prestariam (...) facere. Igitur dedit ipse Rambertus ad altare sancti Petri et sancti Remacli (...) de terra propria in pago Condustrio dua mansa (...) [et] accepit (...) in precariam ab abbate (...) Werenfrido et advocato (...) mansus iiii (...) in comitatu Hoio*.
- 53 Vanderkindere, *Formation*, II 214; Halkin en Roland, *Stavelot*, vi; Baerten, Jean, 'Les Ansfrid au Xe siècle, contribution à l'histoire des relations familiales', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 39 (1961) 1152; Dierkens, 'Les Ansfrid', 60; Nonn, Ulrich, *Pagus und Comitatus in Niederlothringen, Untersuchungen zur politischen Raumgliederung im früheren Mittelalter* (Bonn 1983) 109; Petit, 'L'avouerie de Stavelot', hier 138: '[Erenfrid] se verra confier en 958 [sic] les fonctions comtales du chateau de Huy'; Aarts, Bas, 'Ansfrid, graaf en bisschop, Een stand van zaken', in Coolen, Jan en Jac. Forschelen red., 'Opera omnia' II, *Een verzameling geschied- en heemkundige opstellen* (Thorn 1994) 7-85, hier 53.
- 54 Vanderkindere, *Formation*, II 130 ('enclaves') 213; Nonn, *Pagus*, 108; Dierkens, 'Les Ansfrid', 58-60.
- 55 Vanderkindere, *Formation*, II 214 n. 2.
- 56 MGH DD O III 16 (7 juli 985).
- 57 Halkin en Roland, *Stavelot*, 76: *in pago videlicet Condustrio in villa Aterino mansum indomincatum et curtem bene constructam et omnia ad se pertinentia, (...) excepto videlicet xx bonaria cum uno sedile; que terra jacet ex una parte juxta terram Sancti Remacli de Okeries, ex alia parte juxta terram Sancti Stephani in comitatu Hoyensi unde et Erenfridus comes fore videtur*.
- 58 Oediger, *Regesten*, 419. Nonn, *Pagus*, 104-110 en 137 en in diens voetspoor Dierkens, 'Les Ansfrid', 57-60 lijken het bestaan van een rest-Condros als grafelijk ressort na onttrekkingen ten gunste van het graafschap Hoei te veronachtzamen. De oorkonden van 15 april en 8 mei 959 laten m.i. geen twijfel toe aan het bestaan van dat rest-ressort.
- 59 MGH SS folio III 404 (Flodoardi annales 959): *Lotharienses a duce Brunone desciscunt, suadente quodam Immone qui eius pridem consiliarius extiterat et ab eo nupter recesserat, propter oppida quaedam ipsorum novitia, quae idem dux everti praecipiebat, aliaque onera ipsis insueta, quae illis imponere velle fere-*

batur; en 405 (960) *Quidam Brunonis hostium, Rotbertus nomine, Namuurum castrum muniebat; alter Immo munitionem quam dicunt Capraemontem. Ad cuius obsidionem properans Bruno, loca circumquaque rebus exhausta repperit, sicque alimentis abundantem obsidet hostem. Datis ergo treugis, Coloniam ingreditur.* Vergelijk Vanderkindere, *Formation*, II 164 en n. 5.

- 60 Jongbloed, 'Gottfriede', 60 n. 60.
- 61 MGH SS folio VII 439 (Gesta episcopum Cameracensium); III 404 (Flodoardi annales 957 – de jaartallen van Flodoardus liggen regelmatig een jaar te vroeg), SSRG *separatim* L (Regino) 169; MGH SSRG NS X (Thietmar) 454-455 (VII/46), Oediger, *Regesten*, 419 met verdere bronplaatsen. Duvivier, Charles, *Recherches sur le Hainaut ancien (pagus Hainoensis) du VIIe au XIIIe siècle* (Brussel 1866) 24bis drukte een lijst van 42 trawanten van Reinier III en Rudolf. Alle genoemde bronnen melden alleen de deportatie van Reinier III, niet van Rudolf.
- 62 Zie Jongbloed, 'Gottfriede', 60 n. 60.
- 63 MGH SS folio III 404 (Flodoardi annales 959) na het citaat van noot 59: *Quibus postmodum evocatis, Fredericum quendam comitem eis vice sua prae-fecit.*
- 64 Over Immo 'van Chèvremont' zie ook Glocker, *Verwandten*, 129. Kurth, 'Immon', 330-331 giste dat Immo's rebellie van 959-960 in het bijzonder veroorzaakt zou zijn doordat Bruno het met name gemunt zou hebben op Chèvremont, dat hij sinds de list van 939-940 in Immo's bezit veronderstelde. Dat laatste is geenszins noodzakelijk, het eerste niet aan de bronnen te ontleen.
- 65 Miraeus, Aubertus en Johannes Franciscus Foppens, *Opera diplomatica et historica, editio secunda auctior et correctior*, III (Leuven 1734) 294-295 (20 april 963), eerder gedrukt Martène, E. en U. Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum (...) amplissima collectio*, I (Parijs 1724) k. 321. Over de echtheid van deze oorkonde is twijfel gerezen: Nonn, *Pagus*, 103. Robert van Namen volgt op bisschop Everacrus, domproost Johan en een kennelijke geestelijke Guntramnus en na de voogd Hubert van het domkapittel. Beide drukken laten 49 ondertekenaars ongenoemd. De aard van de rechtshandeling maakt aannemelijk dat de ondertekenende graven hun ressort in het diocees Luik hadden. Zie ook Renn, Heinz, *Das erste Luxemburger Grafenhaus (963-1136)* (Bonn 1940) 50-51 (de kinderloze Giselbert opgevolgd door zijn achterneef Gozelo die in 965 tevens hoogvoogd van Stavelot blijkt te zijn, zie noot 68); Glocker, *Verwandten*, 311. Het vermeldingstijdvak van Robert I van Namen beloopt 946-974, in 981 was hij met zekerheid overleden, Folcwin van Hoei kennen we uit 963-975.
- 66 Zie noot 59; Kurth, 'Immon', 331.
- 67 Bruno overleed op 10 (11?) oktober 965: Oediger, *Regesten*, 477; Glocker, *Verwandten*, 275.
- 68 Halkin en Roland, *Stavelot*, 80 (1 november 965), 82 (17 maart 966), 83 (13 februari 968), 88 (30 november 991).
- 69 Jongbloed, 'Immed', 35 en n. 83.
- 70 Kurth, 'Immon', 332 houdt de Emmo in de Gerberga-oorkonde van 968 (zie noot 78) voor het laatste levensteken van listige Immo.
- 71 MGH DDO I 316, Gelmen ten zuid-oosten van St. Truiden. Zie ook noot 33.
- 72 Vanderkindere, *Formation*, II 136-138, 164, 189 en index, alwaar 164 en 189 de opvatting dat listige Immo tussen 958 en 966 in ongenade verkeerde, zie echter noot 47. Bijgevolg betwijfelde Vanderkindere 189 of de graaf Emmo van 963 dezelfde persoon kon zijn als listige Immo tevens Immo van 966; Nonn, *Pagus*, 103.
- 73 *Compater* betekent in eerste instantie 'peetvader', dan ook 'goede vriend': Niermeyer, J.F. en C. van de Kieft, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, (tweede editie herzien door J.W.J. Burgers, Leiden/Boston 2002).

- 74 Roland, C.-G., *Recueil des chartes de l'Abbaye de Gembloux* (Gembloux 1921) 5 (met foutieve datum 3 april 961) = *MGH SS folio VIII* 529 (Gesta abbatum Gemblacensium § 10): *III Id. Aprilis* (11 april) 961 (Namen). Bij de ruiling stond Gembloux de kerk van *Agioniscorta* af aan Ermenfried en diens echtgenote Reinsede en verwierf daarvoor de *villa Steria-monticula* in de Haspengouw, en wel 14 *mansi* als ruilobject, 1 als memoriestichting en drie overige bij aanvullende koop. Het stuk beweert als getuigen te hebben gehad Otto I zelf, hertog Koenraad, bisschop Farabert, graaf Robert en de kanselier Aletran. Koenraad 'de Rode' hertog van Lotharingen was echter al in 955 overleden
- 75 Roland, *Gembloux*, 7 = *MGH SS folio VIII* 529-530 (Gesta abbatum Gemblacensium § 12) waarbij Gembloux aan Goderan de hoofdhof, kerk, molen en brouwerij te Soye-le-Namur in de Darnegouw verschaft en van Goderan 20 bunder bouwland, een bos voor de drift van 300 varkens en hun aanhorigheden ontvangt, onder beding van levenslang vruchtgebruik van beide kavels voor Goderan, zijn vrouw Adelendis en enige zoon Ermenfrid. Na de dood van de drie vruchtgebruikers zullen beide kavels aan Gembloux terugvallen. Roland attendeerde terecht op de oorkonden van 855 en 866 waarbij Ansfried graaf in de Betuwe o.m. in hetzelfde bezit verwierf en afstootte aan Lorsch, zie de volgende paragraaf.
- 76 Zoetbrood, 'Immo', nr. 104 naar Piot, C., *Cartulaire de l'abbaye de St. Trond* I (Brussel 1870) 53, bevestiging van 1146 door Diederik graaf van Vlaanderen. Piot identificeerde de oorspronkelijke weldoener abusievelijk als Arnulf II graaf van Vlaanderen: diens moeder heette immers niet Bertha maar Mathilde. Vanderkindere, *Formation*, II 84 stelde Arnulf 'van Valenciennes' voor, uit het huis Kamerijk dat nauw verwant was aan het Vlaamse gravenhuis, zie Jongbloed, 'Flamenses', 48, 51.
- 77 *MGH Const I* 436 (*Indiculus loricorum*, 981): *Leodicensis episcopus LX mittat cum Hermann* aut *Immon*. Vanderkindere, *Formation*, II 188 vertaalde foutief 'Hermann et Ammon', zij het op basis van een andere editie van de *Indiculus* die wellicht daar aanleiding toe gaf. De namen zijn dezelfde als in de oorkonden van 963 en 967, maar de volgorde is anders.
- 78 Zoetbrood, 'Immo' nr. 58 naar Piot, *St. Trond*, 69, het abbatiaat van Reinier naar de annotatie van Piot. Na Ermenfried verschijnen daar als getuigen Adelard, Rismor, Eynard, Siegfried, Hildeger en de kanselier Rismus.
- 79 Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I (Den Haag 1979) 23, zie evenwel Van Winter, Ansfried', 45-46 en n. 46, Dierkens, 'Les Ansfrid', 66 n. 69.
- 80 *MGH DD O II* 280, Velm ten zuidwesten van St. Truiden. *Cunradus filius Ruodolfi quondam comitis* lees ik als 'Koenraad zoon van ex-graaf Rudolf', niet als 'Koenraad zoon van wijlen graaf Rudolf'. Was Koenraad een zoon van de bij de 'Reinieren'-zuivering van 958 ontzette Rudolf broer van Reinier III? Het was deze Erenfried van 982 die Vanderkindere, *Formation*, II 215 n. 3 en 296 tot de gedachte bracht dat de namen 'Ansfried' en 'Erenfried' uitwisselbaar zijn. Hij meende dat deze Erenfried in het graafschap Hoei bediende en 'dus' identiek moest zijn met de Ansfried die dat graafschap drie jaar later aan Luik afstond. Van het graafschap Hoei is echter in deze oorkonde totaal geen sprake, het 'normale' localisatieformulier wordt gebezigd in plaats van het 'opgerekte' dat voor het graafschap Hoei regel is. Van Winter, 'Ansfried', 43-47 rekende voorgoed af met de uitwisselbaarheid van de namen Erenfried en Ansfried, zie inmiddels Nonn, *Pagus*, 109-110, Dierkens, 'Les Ansfrid', 61 en Jongbloed, 'Immed', 40. Petit, 'L'avouerie de Stavelot', 137 nog 'Erenfridus ou Ansfrid'.
- 81 *MGH SS folio XIII* 205 (*Annales necrologici Fuldenses*).

- 82 OSU 69 (10 november 855, partieel) = *UBNRh* 65 (volledig), *MGH DD Zw* 15 (897). Over de 'Folcker'-oorkonde zie recent Jongbloed, "Paltsverhaal", 66-68.
- 83 Glöckner, Karl, *Codex Laureshamensis*, I (Darmstadt 1929) 306 (nr. 23, 855 = *MGH DD Lo* II nr. 2), 316 (nr. 33, 866, inzake Geizfurt), 318 (nr. 34, z.j., inzake Soye-lez-Namur), 319 (nr. 35, [866], erkenning door Lorsch van vruchtgebruik (precarie) inclusief Soye-lez-Namur), 318 (nr. 33) n. 3 beredenering van het jaartal 866 in plaats van 863 dat nog voorkomt bij *OGZ* 51. Soye-lez-Namur wordt in 855 gesitueerd in *pago Laumensi in villa Sodeia super fluvium Geldiona*, daarentegen in 866 in *pago Darnau in marca vel villa Sodoia in comitatu Gisleberti*. Nonn, *Pagus*, 146 merkt de Darnagouw aan als een ondergouw van de Lommegouw en identificeerde de waterloop *Geldion* via de oudere naam *Jodion* met de *Mignat*. Op te merken valt dat het vruchtgebruik in Glöckner o.c. nr. 33 enkel *Ansfried* gold en pas met nr. 34 wordt uitgebreid naar zijn zoon *Hiltiward*. Vanderkindere, *Formation*, II 293 wilde van *Ansfried* een paltsgraaf van Nijmegen maken, maar Nijmeegse paltsgraven zijn niet bekend – zie Winter, Johanna M. van, 'Het (palts?) graafschap Zutphen en het Hamalandse gravenhuis', *Bijdragen en Mededelingen Gelre – Historisch Jaarboek voor Gelderland* 92 (2001) 57-79, hier 62 – en ook niet te verwachten, aangezien het ambtsgebied van een paltsgraaf zich uitstreckte over een *regnum* (deelrijk/rijksdeel), zodat Nijmegen ontegenzeggelijk tot het ambtsgebied van de Lotharingse paltsgraven behoorde, zie Werner, Karl F., 'Missus-marchio-comes, entre l'administration centrale et l'administration locale de l'Empire carolingienne', in: W. Paravicini en K.F. Werner (ed.), *Histoire comparée de l'administration (IVe – XVIIIe siècles)* (München 1980, Beihefte der Francia 9) 191-239, hier 206-211; idem, 'La genèse des duchés', in: *Nascita dell'Europa ed Europa carolingia: un'equazione da verificare* (Spoleto 1981, Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 27, 2 delen) 175-223, hier 177, 193-194. In Jongbloed, "Cold case", 35-36 opperde ik de mogelijkheid dat *Ansfried* paltsgraaf was in het in 855 geformeerde *regnum* 'Middenrijks Friesland'.
- 84 Zie noot 75.
- 85 *MGH SSRG separatim VII* (*Annales Fuldenses*) 94 (880) geeft als één van de 18 'satellieten van de koning' die op 2 februari 880 in een ongelukkige slag tegen de Noormannen op een onbekende plaats in 'Saksen' sneuvelde, een *Hildiward*. Die naam komt in het verbroederingsboek van Reichenau met zijn 38.232 persoonsnamen slechts 12 maal voor, zie *MGH Libri mem NS I* xlii en 106 (h374). De naam is dus niet zeer courant, maar ieder houvast om de in 880 gesneuvelde *Hildiward* te identificeren met de zoon van *Ansfried* ontbreekt. Mij viel in *Herbomez, A.d', Cartulaire de l'abbaye de Gorze (ms. 826 de la Bibliothèque de Metz)* (Parijs 1898) de dichtheid van personen *Dodo* (*Dudo*), *Ricfried* en *Nevelung* op in de tijdvakken 754-790, 864-888 en tweede helft van de tiende eeuw: o.c. 2, 3 (754, *Dodo*), 8 (762, *Nivelung*), 11 (765, *Dodo*), 12 (770, *Ricfried*, *Dodo* en *Nevelung*), 19 (770, *Dodo* en *Dudo*), 23 (775, *Dodo*), 29, 30 (790, *Dodo*); 62 (864, *Nevelung*), 64 (868, *Ricfried*), 80 (888, *Nevelung* en *Dodo*); 107, 119 (*Dodo*).
- 86 Zie noot 75.
- 87 *MGH SSRG NS IX* (*Thietmar*) 169-175 (IV/31-36). Het is van belang op te merken dat de *capita* IV/28-37 van 'Thietmar' slechts voorkomen in de Corveyer bewerking, daterend uit 1120 maar sedertdien gedurig nog gewijzigd: ibidem xxxviii. Monna, A.D.A., 'Ansfried en de stichting van Thorn', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 118 (1982) 59-85 was 61 wel wat erg voorzichtig in zijn formulering dat 'misschien niet alles wat dit handschrift ons over de Utrechtse bisschop mededeelt, letterlijk uit de pen van Thietmar gevloeid is', zie ook noot 143. Tonnaer, Frans, *Ansfried, van zwaard tot kromstaf* (Thorn 1997) desondanks

- 33 'tijdgenoot Thietmar', 44 'bisschop Thietmar' die 'een verhaal optekent'. Alle omhaal die Vanderkindere, *Formation*, II 108-110 en 296-298 nodig had om Thietmars term 'vadersbroer' (*patruus*) te vervangen door 'moedersbroer' (in het latijn: *avunculus*), diende enkel om zijn Ansfried/Erenfried-construct (zie noot 80) een schijn van geloofwaardigheid te geven. Net als bij 'Thietmar' vinden we de aandrang die Otto III op Ansfried heeft uitgeoefend om bisschop te worden, ook bij Rij, Hans van, *Alpertus van Metz, Gebeurtenissen van deze tijd en Een fragment over bisschop Diederik I van Metz* (Amsterdam 1980) 26-27 (1/12). 'Thietmar' preciseert dat dat gebeurde toen Ansfried na overlijden van zijn echtgenote *Heresuint* het voornemen had opgevat om monnik te worden. Oediger, *Regesten*, 439; Monna, A.D.A., *Zwerftocht met middeleeuwse heiligen* (Amsterdam 1988) 182.
- 88 Dierkens, 'Les Ansfrid', 62.
- 89 Marchandisse, Alain, *L'obituaire de la cathédrale St. Lambert de Liège (XI-XVe siècles)* (Brussel 1991) 17 (31 januari): *Commemoratio (...) Anfridi comitis*. Op Ansfried III kan dat bezwaarlijk slaan, aangezien die op 3 oktober 1010 als bisschop overleed. We hebben dus de keuze uit Ansfried I en II.
- 90 MGH SSRG NS X (Ruotgeri vita Brunonis) 43-44: [Bruno] *auxiliares copias non levem armaturam de Lothariorum populo misit. His prefuit Godefridus dux, quem ipse nutrit* (...); Oediger, *Regesten*, 456; zie ook Jongbloed, 'Gottfriede', n. 13 en 52.
- 91 Van Winter, 'Ansfried', 50-55, zie echter bijvoorbeeld Nonn, *Pagus*, 62 en 109
- 92 Monna, 'Ansfried', 71, idem, *Zwerftocht*, 189-190; Dierkens, 'Les Ansfrid', 67.
- 93 Hlawitschka, Eduard, 'Kontroverses aus dem Umfeld von König Heinrichs I. Gemahlin Mathilde' in idem, *Stirps regia* (Frankfurt a/M. z.j.) 375 [53]; Glocker, *Verwandten*, 119-124.
- 94 Zo ook Aarts, 'Ansfried', 42.
- 95 Monna, *Zwerftocht*, 37 en 43.
- 96 Roland, *Gembloux*, 1.
- 97 Monna, *Zwerftocht*, 59 en 63. Het voorstel van De Waha als zou Sigebert de historie van het klooster Gembloux met een krappe halve eeuw hebben verlengd, is teruggewezen: ibidem 37-39, Dierkens, 'Les Ansfrid', 64 n. 57 en Dierkens, Alain, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse VIIe-Xle siècles* (Sigmaringen 1985) 118 n. 248.
- 98 Monna, *Zwerftocht*, 39; Dierkens, *Abbayes*, 118-119 en 171 n. 148; idem, 'Les Ansfrid', 64.
- 99 MGH SS folio VIII (Gesta abbatum Gemblacensium) 528 = Roland, *Gembloux*, 3 (met datering 'tegen 950'): *Agnoscat quemcumque Dei possidet timor, quia dominus Wichpertus Deo deditus amissis secularibus mercatus aeterna, egit quae Deo erant placita. Siquidem iussu illustrissimi abbatis sui Erluini cuius locum omnem sub regimine commendarat, precio aecclesiastico impetravit in pago Masau mediam partem aecclesiae quam non tenebat. Erat enim ipsa edes supradicta communis inter locum nostrum et quendam nobilem virum Lantbertum. Accepto ergo pretio ut supra diximus, idem Deo sacratus contulit pretium et expetiit partem residuam templi vidente filio eius Ansfrido. Nam idem Lambertus advocato eam tradidit, atque ita consolidavit, ut penitus in evum possit mutari. Sed ne ipsa commutatio auferretur in evum, ipsius Lantberti in cartula exinde peracta imposuit signum.*
- 100 Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica*, I 41; Roland, *Gembloux*, 2 (946*) met de diplomatische kritiek en 3 kopnoot met de referentie aan de vermelding bij Miraeus van de *Catalogus* en Wiettime, dat Roland nog voor het Limburgse Wessem hield, maar sinds 1961 veelal met Bicht (Grevenbicht-Obbicht) wordt geïdentificeerd: Dierkens, 'Les Ansfrid', 65 met n. 62, recent ook Aarts, 'Ansfried', 42; Vanderkindere, *Formation*, II 113.

- 101 Vanderkindere, *Formation*, II 109 n.1.
- 102 Van Winter, 'Ansfried', 41.
- 103 Monna, 'Ansfried', 64; idem, *Zwerftocht*, 41; Grosse, R., *Das Bistum Utrecht und seine Bischöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert* (Keulen/Wenen 1987) 124 en n. 63, 130; Dierkens, 'Les Ansfrid', 62; Aarts, 'Ansfried', 42; Tonnaer, *Ansfried*, 14 laat in het midden of Lambert een oom of de vader van Ansfried III was, hoewel voor het eerste al helemaal geen grond in de bronnen te vinden is.
- 104 Zie noten 88, 92 en 180.
- 105 MGH SS folio VIII 529 (Gesta abbatum Gemblacensium § 11): (*Illo tempore*): *Pastorale itaque regimen aeclesiae Tungressis obtinebat Baldricus tunc temporis, advocati vero officium in crebro memorato loco Gemblaucensi gerebat Ansfridus consanguineus vero senioris nostri Wichperti.*
- 106 Monna, *Zwerftocht*, 37, 41; Van Winter, 'Ansfried', 41; daarentegen Baerten, 'Les Ansfrid', 1147; Dierkens, 'Les Ansfrid', 64-65; Van Vliet, *Munsters en kapittels*, 229.
- 107 Roland, *Gembloux*, 4.
- 108 Zie noot 74, 75 en 83.
- 109 MRhUB 184.
- 110 Vanderkindere, *Formation*, II 109 n. 2; Baerten, 'Les Ansfrid', 1147; Dierkens, 'Les Ansfrid', 65; Aarts, 'Ansfried', 49.
- 111 MGH Libri mem NS 1 44 (a520). Roland, *Gembloux*, 1 schrijft aan Osburg een broer Oilboldus toe.
- 112 MGH SS folio VIII 533 (Gesta abbatum Gemblacensium).
- 113 Glocker, *Verwandten*, 284; Sproemberg, 'Politik', 207-212, de datum bij Marchandise, *St. Lambert*, 78 (7 juni) *Commemoratio* (...) *Ottonis ducis*.
- 114 MGH SSRG NS IX (Thietmar) 171 (IV/32)
- 115 Van Winter, 'Ansfried', 58.
- 116 MGH SSRG NS IX (Thietmar) 169-171 (IV/32); Monna, 'Ansfried', 73; idem, *Zwerftocht*, 182, 188, 191; Van Vliet, *Munsters en kapittels*, 228 n. 976; Grosse, *Bistum Utrecht*, 135; Aarts, 'Ansfried', 30.
- 117 Resp. augustus 981 *missus sacri palatii* en 8 maart 984 (Pavia) *missus domini regis*, zie Monna, 'Ansfried', 67-68; idem, *Zwerftocht*, 185; Dierkens, 'Les Ansfrid' 68; Aarts, 'Ansfried' 23-24, Grosse, *Bistum Utrecht*, 137-139.
- 118 MGH Const I 436 (Indiculus loricorum, 981): *Ansfredus comes X mittat*. Voor Ansfried bezigt de *Indiculus* de werkwoordsvorm *mittat*, voor talrijke anderen daarentegen *ducat*. Datering van de *Indiculus* op 983 (zie Dierkens, 'Les Ansfrid', 68 en n. 79) waarvoor Aarts, 'Ansfried', 23 nog een lans brak, is geenszins noodzakelijk, blijktens noot 89 waren zulke aanvullingscontingenten immers vaste routine.
- 119 Zo Aarts, 'Ansfried', 23.
- 120 MGH DD O III 14, vergelijk Hoffmann, Hartmut, 'Grafschaften in Bischofshand', in: *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* 46 (1990) 413-417.
- 121 Jongbloed, Hein H., 'Wichman, Adela en Alpertus, de Eltense boedelkwesie (968-996)', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre – Historisch Jaarboek voor Gelderland* 96 (2005) 7-47, hier 23.
- 122 Gysseling, Maurits, en Anton C.F. Koch, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta* (Brussel 1950), 220, vergelijk Dierkens 'Les Ansfrid', 70-72; Aarts, 'Ansfried', 16 ('ruil').
- 123 OSU 149 en 149*; Van Rij, *Alpertus*, 20-21, 34-35.
- 124 Helaas mist de 'Frethebold'-schenking van 20 september 996 (OSU 145), verricht eerst voor bisschop Ansfried en vervolgens in het gravending van Kerkdriel (*Thrile*), de vermelding van de toen competente Teisterbantse graaf.

- 125 OSU 127, Blok, D.P., 'Teisterbant', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen afdeling Letterkunde*, nieuwe reeks deel 26 no. 12 (1963) 455-479, hier met name 468 (kaart).
- 126 Glöckner, *Codex Laurehamensis*, I 357: (969) *Empel in pago Dehsendron [Taxandrië] in praesidatu Ansfridi comitis*.
- 127 Van Rij, *Alpertus*, 22: *Erat igitur Ansfridus in finibus Bratuspantium comes*, de vertaling met 'graaf van Brabant' doet tekort aan Alpertus term *Bratuspantes* waarmee blijkbaar 'de Brabanders' zijn bedoeld, zie ook o.c. 24 *regio Bratuspantium* en 60 *causa, qua ab imperatore exercitus in Bratuspantium fines mitteretur* en in de titel van het caput II/10 *De exercitu in Bratuspantes misso*; vergelijk Baerten, 'Les Ansfrid', 1150 n. 4; Monna, 'Ansfrid', 64; idem, *Zwerftocht*, 181-182. Aarts 19-22; Vanderkindere, *Formation*, II 113 n. 2 en 3.
- 128 Vanderkindere, *Formation*, II 67, 77, zie ook Jongbloed, Hein H., 'Wanburtich, Heinrichs II. Beteiligung an der Wahl von Kamba (1024)', in: *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* 62/1 (2006) 1-63, hier 34 n. 119.
- 129 Monna, 'Ansfrid', 76-85 wijdde een omvangrijke paragraaf aan 'Ansfrid en het ontstaan van het markgraafschap Antwerpen', daarin gevolgd door Aarts, 'Ansfrid', 12, 22-23 en 62 n. 46, hoewel het hem bekend was dat het 'markgraafschap Antwerpen' pas in 1076 als zodanig in een bron wordt genoemd. Als argument werd de 'markgraaf Gozelo' van [1012-1023] van stal gehaald, waarover inmiddels Jongbloed, 'Wanburtich', 34 n. 119 en idem, "Cold case", 57.
- 130 OSU 219, lekengetuigen graaf Emmo, Otto, Godfried, Lambert, Reginard, Humbert, Wigman, graaf Unruch, Herman, Warner.
- 131 *UBNRh* 201.
- 132 *UBNRh* 217.
- 133 Jongbloed, "Paltsverhaal", 96-97
- 134 Van Winter, 'Ansfrid', 45 voor de 'Gerberga'-oorkonde van 968, Dierkens, 'Les Ansfrid', 66 voor de Ansfrid-plaatsen van 968-971.
- 135 Halphen, Louis en Ferdinand Lot, *Recueil des actes de Lothaire et de Louis V rois de France (954-987)* (Parijs 1908) 23, waar na drie koninklijke (!), twintig geestelijke en twee hertogelijke getuigen nog genoemd worden zonder aanduiding van rang of stand Godfried, Werner, Richer, Arnold, *Ausfridus* (wel mislezen uit *Ansfridus*), Rudtbert, Simon, Everhard, Waltger, Voltquin en dan nog twaalf anderen. In Godfried ontwaar ik de man uit het huis Verdun die naderhand de bijnaam 'de Gevangene' verwierf, in 965 markgraaf van Ename moet zijn geworden (zie Jongbloed, 'Gottfriede', ter hoogte van noten 65-66) en naar zijn eerste plaats in deze getuigenrij te oordelen dat op 2 juni 965 mogelijk al was, in de Werner valt de graaf te vermoeden die in 966 in de Haspengouw bevoegd was en in de Richer zijn collega van de Luihgouw (zie noot 33) en inmiddels ook van Henegouwen (*MGH DD O I* 291, vergelijk Vanderkindere, *Formation*, II 71-73), 'Rudtbert' zou heel goed graaf Robert van Namen kunnen voorstellen, voor 'Voltquin' wees Dierkens, 'Les Ansfrid', 60 met n. 37 al naar de graaf van Hoei Folkwin. Of de Arnold en Ansfrid uit de getuigenrij van 965 ook de grafelijke rang hadden, valt weliswaar niet met zekerheid te zeggen maar lijkt mij waarschijnlijk. Het valt wel op dat we de verdedigers van Chèvremont van 939-940 hier weer broederlijk bijeen vinden. Ook de relatief hoge plaats die *Ausfridus* in de getuigenrij bezet, duidt erop dat we hier eerder aan Ansfrid II dan aan III moeten denken.
- 136 OHZ 29 (partieel) = *MrhUB* 169 (volledig).

- 137 Hlawitschka, 'Kontroverses', 365 [43].
- 138 Dierkens, 'Les Ansfrid', 63, 77.
- 139 Glocker, *Verwandten*, 37-41.
- 140 Tonnaer, *Ansfrid*, 18: 'Veel gebied en macht heeft hij [Ansfrid III] van zijn familie meegekregen' – maar van welke familieleden?
- 141 MGH SSRG NS X (Thietmar) 171 (IV/32).
- 142 Ibidem 171-173 (IV/34).
- 143 MGH SS folio XXV 60 (Aegidii Aureavallensis gesta episcopum Leodiensium), vergelijk Grosse, *Bistum Utrecht*, 9-10.
- 144 Het verhaal speelt vóór 995, omdat Ansfrid in de lezing van 'Thietmar' pas na overlijden van Heresuint bisschop is geworden. Thietmar schreef boek IV van zijn kroniek waarschijnlijk in de loop van 1013 (MGH SSRG NS IX (Thietmar) xxviii). Wanneer zal de boer Thietmar hebben opgezocht of omgekeerd, Thietmar de boer? Zie ook Monna, *Zwerftocht*, 178, Grosse, *Bistum Utrecht*, 9. Aarts, 'Ansfrid', 33 desondanks: 'Tijdgenoot Thietmar heeft met directe kennissen gesproken'.
- 145 Monna, 'Ansfrid', 61-62, idem, *Zwerftocht*, 179, 191.
- 146 Monna, *Zwerftocht*, 88-89.
- 147 Van Rij, *Alpertus*, 35-37, waarmee MGH SSRG NS X (Thietmar) 175 (IV/37) sterk verwant is. Omdat de passage bij Thietmar enkel bekend is in de Corveyer bewerking, is voorstelbaar dat die is afgeleid van Alpertus' tekst, die tussen 1021 en 1024 is geschreven (Van Rij o.c. xiv). Expliciete vermelding van de Utrechtse dom als bijzittingsplaats van Ansfrid ontbreekt in de Corveyer bewerking van Thietmar.
- 148 OHZ 61; Van Vliet, *Munsters en kapitels*, 228 n. 977; Monna, *Zwerftocht*, 177. Het gebruik van toponymische cognomina zoals het hier gebezigde 'van Strijen' grijpt pas in de loop van de elfde eeuw om zich heen. Alleen al daardoor is het stuk van 992* dus verdacht. Waarom de Thornse bronnen Hilsundis dat cognomen hebben toegedicht, ontgaat mij.
- 149 Habets, Josef, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke Rijksabdij Thorn*, I ('s-Gravenhage 1889) xviii, verbeterde tekst bij Flament, A.J.A., 'De wedervinding van het lichaam en oud graf der heilige Hereswit (of Hereswint) (...) stichteres der Abdij Thorn en haar vereering voor 1794', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg* 30 (1893) 15-39, hier 16. De steen heet in 1739 naar een voorganger vernieuwd te zijn en in 1787 met het gehele kerkplaveisel gerenoveerd te zijn.
- 150 Flament, 'Wedervinding', 18
- 151 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), nummer toegang 01.187B (= Habets, Josef en A.J.A. Flament, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke Rijksabdij Thorn* II ('s-Gravenhage 1899)) inv.nrs. 1634 en 1635 (*Nova Tabula Anniversariorum*) beide met *fundatricis Hilsundis*, waarvan evenwel geen spoor is te bekennen in nrs. 1633 (laat-vijftiende eeuws en zeventiende eeuws), nr. 1669 zo min als in nummer toegang 01.187C inv.nr. 18784c.
- 152 Flament, 'Wedervinding', 32-33 dateerde de *Officia propria* op handschriftelijke gronden in de zestiende eeuw, naar een voorbeeld dat van vóór 1333 zou moeten stammen. Mij lijkt het handschrift van de *Officia* identiek met de 'Anliegerhand' van de *Catalogus der Ghener die let voor haere Jaergetijden gelaeten hebben* dat het tweede deel uitmaakt van RHCL 01.187B inv.nr. 1633. Dit niet-gepagineerde of gefolieerde handschrift heeft op de recto pagina tegenover de verso met de rubriek *In November* de aantekening: *Anniversarium R[everendi] D[omini] Jo[hann]is Beurden [de-*

- cim]a [novem]bris 1680 (...). Ik voeg ter vergelijking met het handschrift van de *Officia propria* een foto van de net geciteerde aantekening bij.
- 153 Regionaal Historisch Centrum Limburg, Collectie Handschriften, cat.nr. 523 (*Officia propria choro ecclesiae collegialis nobilium virginum Thorensium, cum costumiis et rubricis interiectis ad usum privatum domini Scolastici*) 212: (Feria Secunda, Tertia et Quarta [post Pentecostes]) *Servatur in Missa Chorus in Vesperis, luditur organis, Tenentur Rectores Spinee corone istis tribus diebus et in tribus post Pasche et trib[us] [213] post Nativitatis d[omi]ni et in o[mn]ib[us] Apostolorum festis servare Chorum in summa Missa. Et Rector s[anc]ti Johannes debet esse diaconus in o[mn]ib[us] festis Marie, Ipso Pasche, Pentecostes, Nativitatis Christi, Omnium Sanctorum, Palmarum, Dedicationis Monasterii, Nativitatis Jo[hann]is Baptistae, Feria Quinta hebdomade sancte et sabbato sequente, Lamberti, Circumcisionis, Epiphanie, in Missa Defunctorum de Kempelant, in duabus Missis Anniversarii Anfredi & Herswindis, Rector altaris s[anc]tae Catharinae in his predictis festis, quando sc[ilicet] Rector s[anc]ti Jo[hann]is debet esse Diaconus, debet esse Subdiaconus, uti etiam in o[mn]ib[us] Missis Presentiaru[m] Cap[itu]li in quibus unus Vicariorum ad quem Missa Cap[itu]li Spectat, debet esse Diaconus; vergelijk Habets, Thorn I, xviii; Flament, 'Wedervinding', 35. Ik interpreteer de passage in duabus Missis Anniversarii Anfredi & Herswindis aldus, dat op beiden sterfdagen een gedachtenismis werd opgedragen. Maar beide ontbreken in de Thornse necrologische handschriften genoemd in de vorige noot. Het gedeelte van de geciteerde passage met Anfredus en Herwindis is als afbeelding 2 bijgevoegd.*
- 154 Ibidem 159 (In festo Philippi et Jacobi): *Philippi et Jacobi post prandium Custos teget tumbam s[anc]t[ae] Herswindis tapita ponetque in quatuor angulis candelas quas in missa etiam accendet (...) waarna 160: Missa finita itur cantando sequens Respons[orium] usque ad Tumbam s[anc]tae Herswindis et stant duo luvenes retro Tumbam habentes unusquisque unam candelam; 288 (In festo O[mn]ium Sanctorum): Cetera o[mn]ia et in pulsu et in lumine sicut dictu[m] est in Assumptionis festo Pagina 264 exceptis tribus candelis retro tumbam que non ardebunt (...), waarna 289: Custos teget tumbam Herswindis parva tapeta et in quolibet angulo Tumbe ponet unam candelam ardentem; 292 (In die Animarum): Tunc Sacerdos cappa indutus, Diaconus vero et Subdiaconus exutis tunicis stantes retro Tumbam Herswindis cum custode aquam benedictam habente et duobus luvenibus candelam ardentem habentibus legunt finito Resp[onsorio] Miserere cum De Profundis cum coll[ect]a Fidelium fol. 44; 344 (In festo Purificationis B[eate] M[arie] V[irginis]): deinde [Sacerdos] cantabit Orationes in modum Collectarum et in fine canet Benedicamus d[omi]no parva notula et tunc capiet thuribulum et thurificat omnes candelas [345] in altari jacentes circumeundo tumbam Herswindis et similiter aspersorio; vgl. Flament, 'Wedervinding', 33-36.*
- 155 Ibidem 62 (In vigilia Pasche): *Preterea custos candelam paschalem inferiorem ante tumbam in suo loco ponet et superiorem in choro ante venerabile sacramentum iuxta altare, vero instrumentum quo ignis excutietur ponet insuper; 235 (in Visitatione B[eate] M[arie] V[irginis]): Servantur utrique Vespere, luditur organis accenduntur novem candeles et tres candeles retro tumbam que ardebunt in o[mn]ib[us] festis Beate Marie; 258 (in festo Assumptionis B[eate] M[arie] V[irginis]): Servantur utrique Vespere in quibus et in Missa ardebunt novem candeles et tres retro tumbam cum candelis reliquiarum ad ambas Vesperas et ad Missam; 268 (Nativitatis B[eate] M[arie] V[irginis]): Utrique servantur Vespere, novem ardebunt candeles et tres retro Tumbam ut in aliis festis beate Marie; vgl. Flament, 'Wedervinding', 35.*
- 156 Flament, 'Wedervinding', 23-38.
- 157 Habets, Thorn I, xviii; Flament, 'Wedervinding', 16.
- 158 Dierkens, 'Les Ansfrid', 67; Aarts, 'Ansfrid', 31-33, over 'tijdgenoot Thietmar' zie noot 87, wat 'men' daarmee dan moet aanvangen, blijft ongewis.

- 159 Tonnaer, *Ansfried*, 37, hoewel 33 de variant 'Heresuint' bij 'tijdgenoot Thietmar' (zie vorige noot) en 41 'Herswindis' op gezag van de *Officia propria*.
- 160 Aarts, 'Ansfried', 36-41, waar vermeld wordt dat de naam 'Hilvarenbeek' voor het eerst in 1303 gesignaleerd wordt terwijl het oord als 'Beek' al in 1155 bekend zou zijn. Een eerdere versie van Aarts beschouwingen verscheen als idem, 'Het "Ansfried-probleem" in Hilvarenbeek en elders', in: Scheirs, J. red., *Hilvarenbeek duizend jaar, bijdragen tot een symposium over de geschiedenis der Brabantse dorpen* (Hilvarenbeek 1988) 7-64. Zou de naam Hilvarenbeek niet veeleer af te leiden zijn van de (oorkondelijk bekende!) zoon Hiltiward van de negende-eeuwse paltsgraaf (!) Ansfried? Dat scheelt gelijk een dikke eeuw bij de viering van 'Hilvarenbeek tweéduizend jaar'
- 161 MGH *Libri mem NS* 1 (Reichenau) 101 h200 *hari-sinth* tegenover 106 h366 *hildi-sinth*, h368 *hildi-swinth* of h369 *hildi-swith* als de oervormen van de twee namen. Schlaug, Wilhelm, *Die altsächischen Personennamen vor dem Jahre 1000* (Lund/Kopenhagen 1962) 109 en 154 over de schrijfwijzen van het tweede lid. Flament, 'Wedervinding', 28 attendeerde op een schrijfwijze 'Hirsuindis' die wellicht ontworpen werd als brug tussen 'Heresuint' en 'Hilsuindis'. Dat het suffix *-sinth/-swinth/-swith* uitsluitend in vrouwenamen verschijnt, zoals Schlaug o.c. 154 alsmede idem, *Personennamen des 11. und 12. Jahrhunderts*, 151 poneert, lijkt toch niet helemaal waar: de bisschop van Elne (ten zuiden van Perpignan, Frankrijk) anno 982 heette *Ildesindus*: Halphen en Lot, *Lothaire et Louis V*, 50. Maar dat was vast geen Saks.
- 162 Habets, *Thorn*, I 73-74. De pennestrijd over de identificatie van *Cassallo* laat ik hier rusten, zie daarvoor Aarts, 'Ansfried', 28-29.
- 163 Gysseling en Koch, *Diplomata belgica*, 219; Baerten, 'Les Ansfrid', 1145-1146; Dierkens, 'Les Ansfrid', 63-64; Aarts, 'Ansfried', 48-49 rept niet eens meer van de bezwaren tegen het stuk.
- 164 Habets, *Thorn* I 73 en 74: *privilegia (...) dicti domini Ottonis predecessoris nostri prelibato comiti Ansfrido super hoc indulta et concessa que similiter idem comes prefato monasterio Tornensi tradidit et legavit innovamus, approbamus et roboramus ac si tenorem eorundem de verbo ad verbum huic carte inseri contigisset*. Monna, *Zwerftocht*, 31 en 127 n. 298 trachtte de aanwezigheid van de oorkonden van 950 en 985 in Thorn te verklaren via het 'familie-archief' dat Ansfried III daar zou hebben ondergebracht, met de stilzwijgende implicatie dat de in die oorkonden omschreven goederen en rechten niet noodzakelijk aan Thorn hoeven zijn toegevalen. Precies dát formuleren de beide bevestigingen van 1292 nu juist wél, zodat de oorkonden van 950 en 985 inderdaad – al of niet als retro-acta bij een verloren dotatie-oorkonde – rechtens tot het abdij-archief zijn gaan behoren. De notie 'familie-archief' lijkt mij in een tiende-eeuwse context bovendien lichtelijk anachronistisch.
- 165 Vanderkindere, *Formation*, II 214 n. 2, 215 n. 1. Hilsundis' grafschrift (zie noot 149) lijkt aan te duiden dat Ansfried III Hoei verwierf krachtens zijn huwelijk, voor Folcwin van Hoei (vm. 963-975) zie noten 65 (963) en 137 (965) en MGH *DD O* II 97 (975).
- 166 Marchandise, *Saint-Lambert*, lii-liii, lvi, 162, vergelijk Jongbloed, 'Wanburtich', 37-38 voor een gelijktijdige inschrijving van naaste verwanten in een necrologium op dezelfde dag.
- 167 *OSU* 115.
- 168 Gaudemet, Jean, *Le mariage en Occident* (Parijs 1987) 57-58, 103.
- 169 Dierkens, 'Les Ansfrid', 63 n. 50.
- 170 Dierkens, 'Les Ansfrid', 63 n. 53.
- 171 MGH *DD O* I 89, 180, *OGZ* 90, zie Jongbloed, 'Immed', 38-39.
- 172 Jongbloed, 'Immed', 35-39.

- 173 MGH *Libri mem NS I* (Reichenau) 72 (e70) en 75 (e147) maakt naar de oervormen *erin-frith* en *erman-frith* onderscheid tussen 'Erenfried' en 'Ermenfried' en de varianten daarop. Schlaug, *Personennamen vor 1000*, 120 noteerde reeds dat de oudsaksische grondvorm *irmin-* 'kaum mehr verstanden und mehrfach umgebildet' werd tot (H)*Irmin-*, *Irm-*, (H)*ermen-*, *Ermin-*, *Erim-*, *Erin*, *Eram-*, *Girmin-*, *Gerim-*, vergelijkbaar ook zijn *Personennamen des 11. und 12. Jahrhunderts* 116, waar 206-207 Immo en Immed opgevat worden als verkorte namen voor volle namen met *irmin-*, *ermin-*. De Stavelotse vicevoogd wordt zonder uitzondering aangeduid als Erenfridus (Halkin en Roland, *Stavelot*, 66, 68, 71, 72, 75, 77), de Utrechtse bisschopsbroer komt in MGH *Libri mem. NS I* (Reichenau) driemaal voor als Irimfred, Irimfrid en Irimfridus (zie Jongbloed, 'Immed', 19, 28, 30 en 32), in het grafschrift van zijn vader als Yrmifridus (*OSU* 115, waar gezien de tekstoverlevering een mislezing uit Yrimfridus niet uit te sluiten is), in het necrologium van St. Salvator Irenfridus en in dat van Xanten Irimfrith (Jongbloed, o.c., 35 n. 83). Voorzover men het onderscheid tussen 'Erenfried' en 'Ermenfried' dat MGH *Libri mem NS I* (Reichenau) aanbrengt, van betekenis acht, heeft het voorgaande genoegzaam aangetoond dat de roepvorm Immo/Emmo in het geval van de Stavelotse vicevoogd ook gebezigd werd voor de volle naam Erenfried en dus niet beperkt was tot Ermenfried.
- 174 Zie noot 30.
- 175 Oediger, *Regesten*, 377, 391-394
- 176 Oediger *Regesten*, 397, 401; MGH *SS folio IV* (Ruotgeri vita Brunonis) 262 n. 11; MGH *SSRG NS X* (Ruotgeri vita Brunonis) 40-41.
- 177 Oediger, *Regesten*, 349-350.
- 178 Geen enkele bron duidt ook maar in de verte een oudere verwantschap tussen de 'Reinieren' en de Ludolfingen aan dan het huwelijk van Giselbert met Gerberga, terwijl de 'Reinieren' toch wel zoveel van zich hebben doen spreken dat het détail van een oudere verwantschap toch niet buiten de bronnen zou zijn gebleven als het er inderdaad was geweest.
- 179 Begunstigingen bij MGH *DD O I 6* (936), 58 (944, op voorspraak van Bruno), 62 (944), 112 (949), 124 (950), 164 (21 april 953, op voorspraak van Bruno) = *OSU* 101, 106, 107, 113, 118, 120. Bevestigingsoorkonden zijn niet meegeteld. In MGH *DD O I 14*, Otto's dotatie-oorkonde voor Maagdenburg, staat Balderik van Utrecht (918-976) als eerste bisschop onder de raadgevers van de koning, na de aartsbisschoppen Frederik van Mainz (937-954, *c.905) en Adalag van Bremen (936-988, *c.900), maar voor de bisschoppen Odalrik (Ulrich) van Augsburg (923-973, *890), Thiethard van Hildesheim (928-954, tevoren abt van Hersfeld), Evergisel van Minden (927-950), Amalrik van Spier (913-943), Burghard II van Würzburg (932-941, tevoren 928-932 abt van Hersfeld als opvolger van Thiethard van Hildesheim), Bernhard van Halberstadt (923-968) en Amalung van Verden (933-962, *c.908). Volgens welk criterium de onderlinge volgorde van de twee aartsbisschoppen en de acht bisschoppen is bepaald, valt niet ondubbelzinnig uit te maken. Amalrik van Spier was de langstdienende bisschop en heeft dan ook de beste kaarten om de oudste qua leeftijd geacht te worden, al is dat niet bewijsbaar.
- 180 Zie Schmid, Karl, 'Die Nachfahren Widukinds', in: *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* 20 (1964) 11-18 en tabel 29, waar overigens Rotbert van Trier nog als broer van koningin Mathilde figureert maar als zodanig geschrapt moet worden, zie noot 91. MGH *SS folio IV* 297 (*Vita Mahthildis reginae*) beschrijft hoe bisschop Balderik van Utrecht te Keulen in juni 965 arriveerde op de hofdag annex Ottoonse familiereünie en het gezelschap zegende, om zich vervolgens meteen te wenden tot koningin-moeder Mathilde.

- 181 Als 'de Luikse bisschop' die zich volgens de *Vita altera* borg stelde voor Immo, een verbastering is van de schrijver uit 'een' bisschop Balderik die in zijn bronnen werd genoemd maar dan heel wel de Utrechtenaar kan hebben voorgesteld, laat de term *propinquus* zich lezen als bronbewijs voor de verwantschap van de Utrechtenaar met het koningshuis.
- 182 Kurth, 'Immon', 321 naar de toenmalige druk van W. Ritz op 930 gesteld, inmiddels Halkin en Roland, *Stavelot*, 61 op 934, de naam van Immo's broer van 'Webert' hersteld tot Vulbert.
- 183 Jongbloed, 'Wanburtich', 60-62.
- 184 Glocker, *Verwandten*, 101-116, 280 (geboorte van Hendrik, zoon van Otto I en Adelheid, rond de jaarwisseling 952-953).

De verbouwing van Kasteel Neubourg in de jaren 1733-1735 door architect Johann Joseph Couven

Frank Hovens en Anke Kappler

Op 1 augustus 1732 verkochten de erven van de Akense lakenfabrikant Johann Adam Klermond (1673-1731) Kasteel Neubourg bij Gulpen aan Ferdinand graaf von Plettenberg (1690-1737). Plettenberg was sinds 1722 heer van Wittem. In 1732 werden de heerlijkheid Wittem en de respectievelijk in 1723 en 1728 aangekochte heerlijkheden Eys en Slenaken verenigd tot een Rijksgraafschap.¹ Neubourg lag buiten het graafschap, op Staats territorium.

Neubourg vanuit het zuiden. Op de voorgrond het herenhuis met de toren op de zuidwestelijke hoek. Daarachter de eerste bouwhoeve, met de twee uitspringende hoektorens en de eind achttiende eeuw aangebrachte doorgang. Links de tweede bouwhoeve, met de toegangspoort uit de jaren dertig van de achttiende eeuw. Daarachter de restanten van de geometrische tuin uit de achttiende eeuw en het paviljoen uit vermoedelijk 1716. Rijckheydt, Collectie Gemeente Gulpen-Wittem; ansichtkaart.

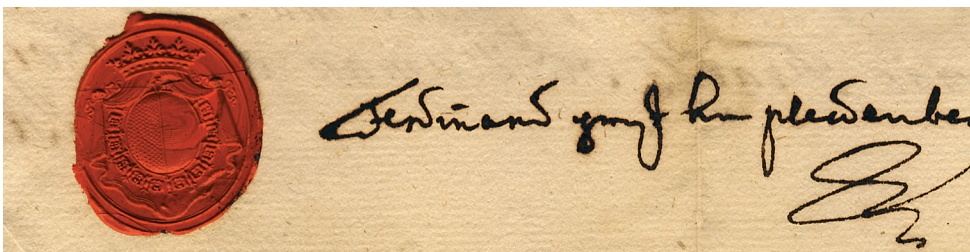

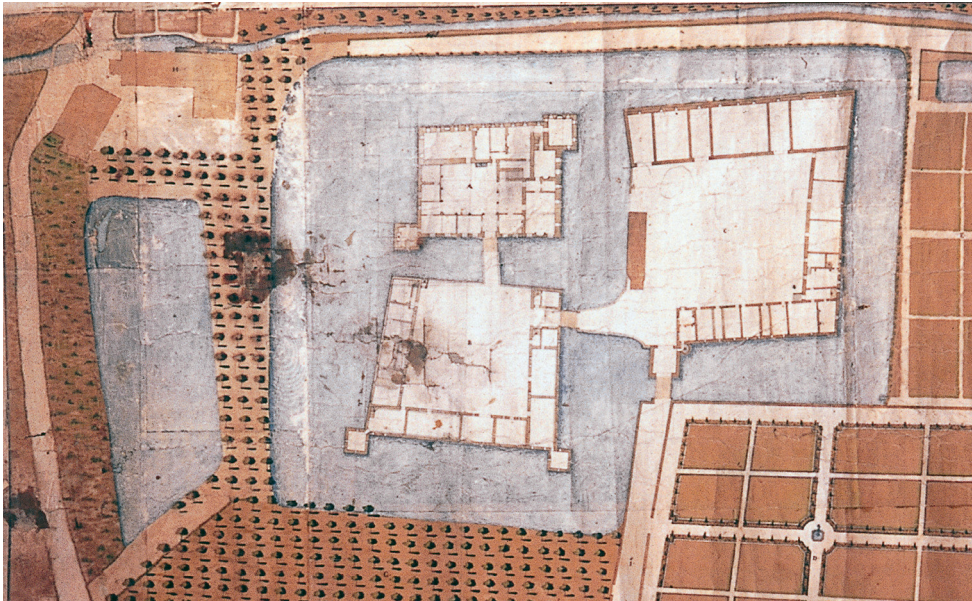
Portret van graaf Ferdinand von Plettenberg, uit 1878, vermoedelijk naar een portret uit 1727 (zie: Hans Evers, *Portretten van Ferdinand von Plettenberg, heer van Wittem*, in: *Maasgouw* 109 (1990), 3-14, h.l. 9-10). Klooster Wittem. Uit: *Op pad met bouwmeester Johann Joseph Couven*. Foto Gregor Collien.

Plettenberg liet als nieuwe eigenaar van Neubourg een plattegrond maken van het herenhuis en de economiegebouwen. Hoogstwaarschijnlijk werd die opdracht verleend aan de architect Johann Conrad Schlaun (1695-1773).² Deze Westfaalse bouwmeester werd sinds het begin van zijn carrière door Plettenberg geprotegeerd en kan als diens 'huisarchitect' worden beschouwd. Plettenberg startte vervolgens een ingrijpende verbouwing. Op grond van de door rentmeester Joachim Beltzmeijer geregistreerde uitgaven kan worden geconcludeerd dat hiermee in februari 1733 werd begonnen.³ De verbouwing duurde vermoedelijk tot de herfst van 1735, maar ook in de jaren daarna vonden er bouwwerkzaamheden plaats.⁴ Met name in 1739 en 1740 zijn uitgaven geregistreerd die hierop wijzen.⁵

Het bronnenmateriaal over de verbouwing is rijk, maar bevindt zich in meerdere, deels ongeïndexeerde archieven, verspreid over diverse archiefbewaarplaatsen.⁶ Tijdens het onderzoek waar dit artikel verslag van doet, zijn enkele bronnen ontdekt of voor het eerst gebruikt.⁷ Deze gegevens werden in onderlinge samenhang en in relatie met reeds bekend materiaal bestudeerd. Een voorbeeld is een notitie van de Akense architect Johann Joseph Couven (1701-1763) over de werkzaamheden.⁸ Deze notitie, verder in dit artikel aangeduid als 'bestek', kon worden gerelateerd aan enkele tekeningen van Couven die tot nu toe aan geen van zijn projecten gekoppeld waren, maar waarvan nu duidelijk is dat ze betrekking hebben op de verbouwing van Neubourg. Dit was ook het geval bij een plattegrond van de hand van Couven. Onbekend was om welk gebouw het ging, maar de overeenkomst met de plattegrond van het herenhuis door Schlaun laat geen ruimte voor twijfel. Alleen betreft het hier niet de begane grond, maar de tweede verdieping.⁹

Handtekening plus zegel van Ferdinand von Plettenberg. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

Uitsnede van de aan Johann Conrad Schlaun toegeschreven plattegrond van Neubourg uit 1732. De kaart is op het zuiden gericht. De legenda (hier weggesneden) omschrijft het herenhuis (A) als 'Schlos mit dem Hinder Platz', de eerste bouwhoeve (B) als 'Hinder Vorwerck' en de tweede bouwhoeve (C) als 'auserlieges Vorwerck'. Archief Kasteel Neubourg. Foto Sjeff Frijns.

Het voorgaande maakt reeds duidelijk dat Couven een belangrijke rol heeft gespeeld bij de verbouwing van Neubourg. Deze betrokkenheid blijkt ook uit de brieven die de zaakwaarnemer van Plettenberg, de Akense oud-burgemeester Herman Frantz Brauman (1686-1750), aan de graaf schreef.¹⁰ Blijkens deze brieven komt Couven in september 1733 'in beeld'. De verbouwing was toen al gestart. Op grond van de correspondentie van Brauman kan worden geconcludeerd dat Couven tot januari 1735 als ontwerpend en uitvoerend architect nauw bij de verbouwing betrokken was. Uit het onderzoek komt verder naar voren dat hij zich na januari 1735 niet meer met de uitvoerende werkzaamheden bezighield, er zich zelfs niet meer mee mocht bezighouden. Wel lijkt hij als ontwerpend architect bij de bouwwerkzaamheden betrokken te blijven.

Portret van Johann Conrad Schlaun, toegeschreven aan Matthias Kappers (1717-1781). LWL-Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte, Münster.

J. C. Schläuer

Handtekening van Johann Conrad Schlaun. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

[illegible]

Uitgaveregistratie van Joachim Beltzmeijer met de handtekeningen van hem, Ferdinand von Plettenberg, Henrich Schrieber en Miß Paffen. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

Een boeiende vraag is hoe de lijnen liepen tussen Plettenberg, Couven en Schlaun. Ook deze vraag komt in dit artikel aan de orde.

De brieven van Brauman

Ferdinand von Plettenberg was gedurende de verbouwing van Neubourg maar zelden in Wittem. Meestal verbleef hij in Münster, meer bepaald op Nordkirchen, het kasteel dat Johann Conrad Schlaun vanaf 1723 had gemoderniseerd.¹¹ Plettenberg liet zich door zijn zaakwaarnemer Brauman informeren over de gang van zaken. Brauman schreef gemiddeld een keer per week een brief. Uit de brievencollectie blijkt dat Plettenberg Brauman terugschreef.¹² Deze brieven zijn niet teruggevonden. Bij zijn brieven voegde Brauman consequent de ‘bawlisten’ (de uitgavenoverzichten van rentmeester Beltzmeijer), de kostenramingen en een enkele keer ook een ontwerp-tekening. Brauman was de schakel tussen opdrachtgever, architecten en handwerkslieden. Zo schreef hij op 11 augustus 1733:

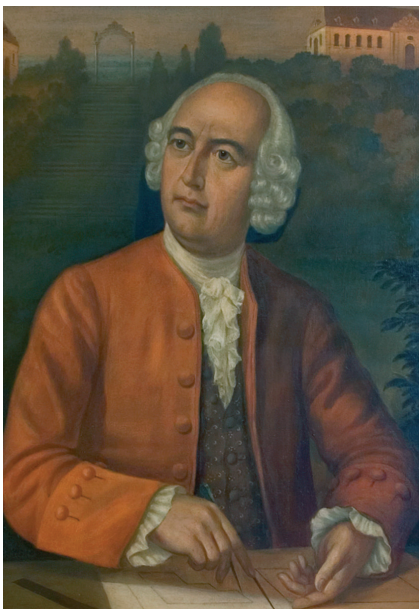
“Was die Abriße der Stallung und Zimmere daruber samb Stiegen betrifft, selbige hatt der Zimmermeister Arnoldt Ormes mit sich auff Bonn genohmen umb dem Hr. Obristen von Schlaun zu überschicken und zweiffle nicht, selbige werden nunmehr seiner hochgräffl. Gnaden ad ratificandum eingeliebert seijn”.¹³

De meester-timmerman Ormes had ook in Oranienburg, ‘onderdeel’ van Kasteel Nordkirchen, een trap gemaakt naar een tekening van Schlaun.¹⁴ Ook was hij ingeschakeld bij de rond 1730 gestarte werkzaamheden in Eys en Wittem.¹⁵ In Eys werd gebouwd aan een nieuwe kerk, in Wittem aan een nieuwe kerk annex klooster, alle naar een ontwerp van Schlaun.¹⁶

Brauman vervolgt zijn brief met de mededeling dat Couven bij de verbouwing wordt betrokken:

“Unsern stattaachischen Architecque hab biß hiehin nicht ahn Handt bekommen können indehm er beijm Printzen de Ligne, und Hrn. von Frens zu Schlenderen in der Arbeith ist, er hatt mir jedoch versichern laßen, daß er ahm Endt dießer Wochen mit mir auff Neubourg gehen könnte, welchem nach das Nöthige einzurichten und zu überschicken unermangele” [Brauman zal ervoor zorgen dat dit gebeurt].

Ofschoon Couven toentertijd nog niet de officiële stadsarchitect van Aken was, kan alleen hij met de ‘stattaachischen Architecque’ worden bedoeld.¹⁷ Dit blijkt zowel uit de verdere correspondentie van Brauman als uit de verwijzing in bovenstaand citaat naar de werkzaamheden voor prins de Ligne. Van de hand van Couven zijn namelijk enkele tekeningen uit 1733 bekend, die vervaardigd werden in verband met een beoogde verbouwing van het

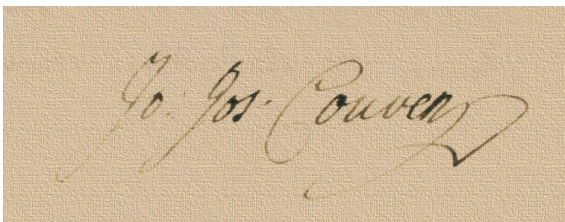

Portret Johann Joseph Couven (?). Van de persoon op dit schilderij is lang gedacht dat het gaat om Johann Joseph Couven of diens zoon Jakob. Vermoedelijk is het portret vervaardigd naar een schilderij waarop tevens Kasteel Wickrath staat weergegeven (Wickrath behoort tot de gemeente Mönchengladbach). Het kasteel is evenwel rond 1750 herbouwd door de Maastrichtse bouwmeester Matthias Soiron (1722-1781; vader van de bekende gelijknamige zoon), in samenwerking met zijn broers François en Jean Louis. Daarom wordt tegenwoordig gedacht dat de geportretteerde Matthias Soiron sr. betreft. Zie Wolfgang Löhr, Wickrath in der frühen Neuzeit, in: *Loca Desiderata. Mönchengladbacher Stadtgeschichte. Band 2* (Keulen, 1999), 189-240, h.l. 228-234; vgl. Jan Verzijl, *De architectenfamilie Soiron*, in: *De Limburgse Leeuw* 11 (1963), 73-86, h.l. 73. Couven-Museum Aken. Foto Stefan Graatsma.

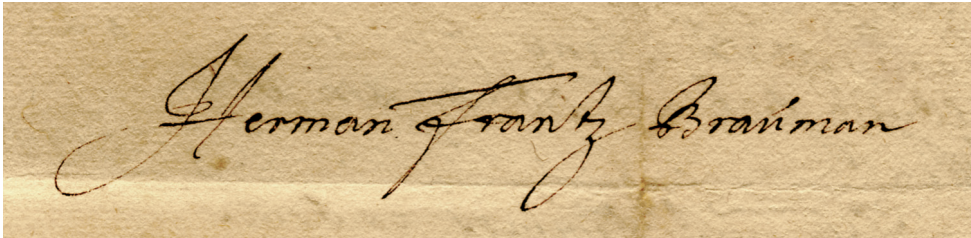
door De Ligne bewoonde Kasteel Amstenrade. Hoogstwaarschijnlijk zijn deze plannen niet uitgevoerd.¹⁸ Over de betrokkenheid van Couven bij Kasteel Schlenderhan van de familie Raitz von Frentz zu Schlenderhan kan niets met zekerheid worden gezegd. Het kasteel is reeds halverwege de achttiende eeuw in verval geraakt.¹⁹ Er kan geen relatie gelegd worden tussen de tekeningen van Couven en de paar bekende afbeeldingen van het kasteel.

Het gegeven dat Brauman Couven in augustus 1733 nog niet bij naam noemt (zoals in zijn latere brieven), doet vermoeden dat hij pas een jaar na aankoop van Neubourg in beeld komt. Dit betekent dat hij niet betrokken was bij de eerste fase van de verbouwing van Neubourg, die volgens het uitgavenoverzicht van Beltzmeijer in februari van dat jaar een aanvang had genomen.²⁰

Op 22 augustus en 3 september schrijft Brauman dat hij nog altijd wacht op de tekeningen voor Neubourg, waar hij in de brief van 11 augustus gewag van maakte. Het oponthoud leidde tot grote ergernis, aangezien Ormes beloofd had de ontwerpen aan Schlaun te geven, maar hier, naar het zich laat aanzien, geen gevolg aan had gegeven. Dit was mogelijk de reden om Couven te belasten met een nieuw ontwerp. Op 5 September schrijft Brauman aan Plettenberg:

Handtekening van Johann Joseph Couven. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

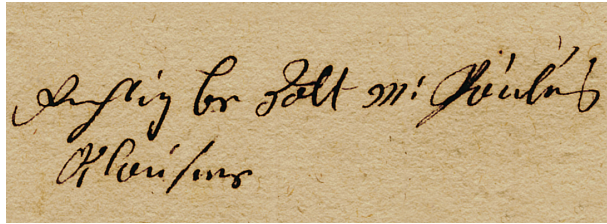
Handtekening van Herman Frantz Brauman, de zaakwaarnemer van Plettenberg. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

“Der mir beliebigh communicirter Zeitung von Bonn kan noch zur Zeith keinen Glauben beijmeßen maßen solcher Verfahrbegreiflich, und wohl nicht lang bestehen dörrfte. Die Riße der Trappen und Zimmeren oben der Pferdstallung hab annoch nicht bekommen, alßo werde morgen ußern stattaachischen Architecque mit auff Neubourg nehmen umb die nöthige Riße zu verfertigen”.²¹

In dezelfde brief vraagt de ongeruste Brauman of Schlaun weer eens richting Wittem kan komen. Schlaun is nodig om de ontwerpen te maken waarmee de handwerkslieden aan de slag kunnen. De ontwerpen waren tevens nodig voor het overleg met Plettenberg. Brauman vraagt:

“ob Her Obrister Schlaun dießen Herbst uberkomme, gestalten die Ausmeßungen allinger veraccorderter Arbeith vorzunehmen, oder ob ich selbige durch jemandten ausmeßen laßen möge, weilen ich ohndehm mit seiner Excellentz so wohl alß deren Arbeithsmeisteren keine Richtigkeit noch Schlußrechnung machen kan, welches jedoch aus Grundt meines Hertzen wunschen thäte”.²²

Brauman stelt dus voor om een andere architect met dit werk te belasten als Schlaun niet kan komen. Schlaun kon zich, waarschijnlijk vanwege werkzaamheden in Münster, niet voortdurend in Wittem en omgeving ophouden.²³ Plettenberg en Schlaun zullen van mening zijn geweest dat een ‘echte’ architect de bouwwerkzaamheden op Neubourg en in Eys en Wittem moest leiden. In een brief van 21 juli 1730 had Brauman Plettenberg immers medegedeeld dat Schlaun twijfelde aan de kwaliteiten van de lokale handwerkslieden: “hießige Landtsleuthe verstehen das Bawwesen so wenig alß ubrige Oeconomiesachen”.²⁴ Dit gebrek aan kennis en kunde is misschien ook de reden geweest dat de uit Tirol afkomstige meester-metselaar Paulus Klausener (1699-1754) in 1729 bij de diverse projecten in opdracht van Plettenberg als ‘Bawinspector’ werd aangesteld.²⁵ Vermeldenswaard is dat hij in december 1729 naar Münster ging om met Schlaun “ein und anders des Closters Baws halber umbständtlich zu uberlegen”, zoals Brauman schreef.²⁶ Het maken van ontwerpen

Handtekening van Paulus Klausener. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

Portret van meester-metselaar Paulus Klausener. Uit: *L'Intermédiaire des Généalogistes* 40, nr. 240 (1985).

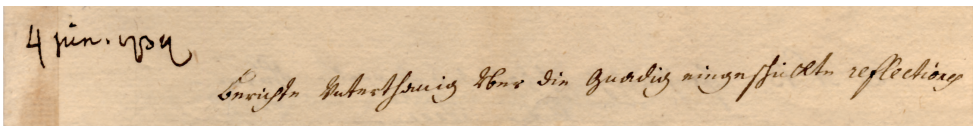
vertrouwen Plettenberg en Schlaun wellicht toch niet aan Klausener toe. Dit kan de reden zijn geweest dat de jonge, getalenteerde Couven in de herfst van 1733 een centrale positie toebedeeld kreeg bij de bouwwerkzaamheden in opdracht van Plettenberg.²⁷

De verbouwing van Neubourg betrof het hele complex, zowel het herenhuis als de twee economiegebouwen ofwel bouwhoeves. Van het herenhuis en de eerste bouwhoeve zijn tekeningen van Couven bewaard gebleven. In de eerste bouwhoeve werden paardenstallingen, twee remises, een brouwerij en vertrekken voor het personeel ondergebracht.²⁸ De beslissing van Plettenberg om de eerste bouwhoeve te verbouwen kan, naast bedrijfseconomische overwegingen, ingegeven zijn door de behoefte aan representativiteit. De eerste bouwhoeve met zijn U-vormige plattegrond vormt een cour d'honneur voor de hoofdingang van het kasteel, hetgeen geïnterpreteerd kan worden als een poging om aansluiting te vinden bij de mode in de kasteelarchitectuur van die tijd.²⁹

Naar een schrijven van Brauman te oordelen, verkeerde het werk aan de eerste bouwhoeve in april 1734 in de afrondingsfase:

“Ahm vorigen Sambstag bin mit Hr. Couven von Neubourg zuruckkommen, wohselbst alles in gutem Standt hinterlaßen, und ist das Bawweßen zimblich avancirt, die Brawereij und herrschaftliche Stallungen seint außershalb der Pliesterarbeith fertig”.³⁰

‘Titel’ van het bestek van Johann Joseph Couven voor de verbouwing van het herenhuis. Plettenberg heeft de datum 4 juni 1734 toegevoegd. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

‘Untertänige Anfrage’

Op 6 juli 1734 schrijft Brauman op Neubourg een notitie. Op de achterzijde ervan staat geschreven: “Antwort und Anfrage 1734 Neubourg betr.” (zie bijlage 1).³¹ De notitie laat zien hoe nauw Plettenberg bij de bouwwerkzaamheden betrokken was. De door Brauman gestelde vragen beantwoordt hij in de marge. Het handschrift is niet van Plettenberg, maar waarschijnlijk van zijn secretaris. Ook Couven wendde zich rechtstreeks tot Plettenberg. Begin juni 1734 berichtte hij “unterthanig uber die gnadig eingeschickte Reflectiones” (zie bijlage 2).³² Vermoedelijk betrof dit ‘bestek’ een reactie op een verzoek van Plettenberg om de werkzaamheden te specificeren.³³ Het gaat voornamelijk om het herenhuis, maar ook vermeldt Couven de werkzaamheden en kosten die gemoeid zijn met de ‘newe Schaaff-unndt respec. Schweinsstallungs-baw’, ofwel (een deel van) de tweede bouwhoeve. Deze behield, tot vandaag de dag, een puur agrarische bestemming. Verder maakt Couven melding van een ‘newe Entrée Bascour biß ahn die itzige erste Fallbruck’, waarmee waarschijnlijk de toegangspoort naar de tweede bouwhoeve bedoeld wordt.³⁴ Couven refereert in het bestek niet aan werkzaamheden aan de eerste bouwhoeve. Deze waren in juni reeds 1734 afgesloten, zoals uit het citaat op pagina 74 en de uitgavenoverzichten van Beltzmeijer blijkt.

Toegangspoort van de eerste bouwhoeve. Foto Frank Hovens

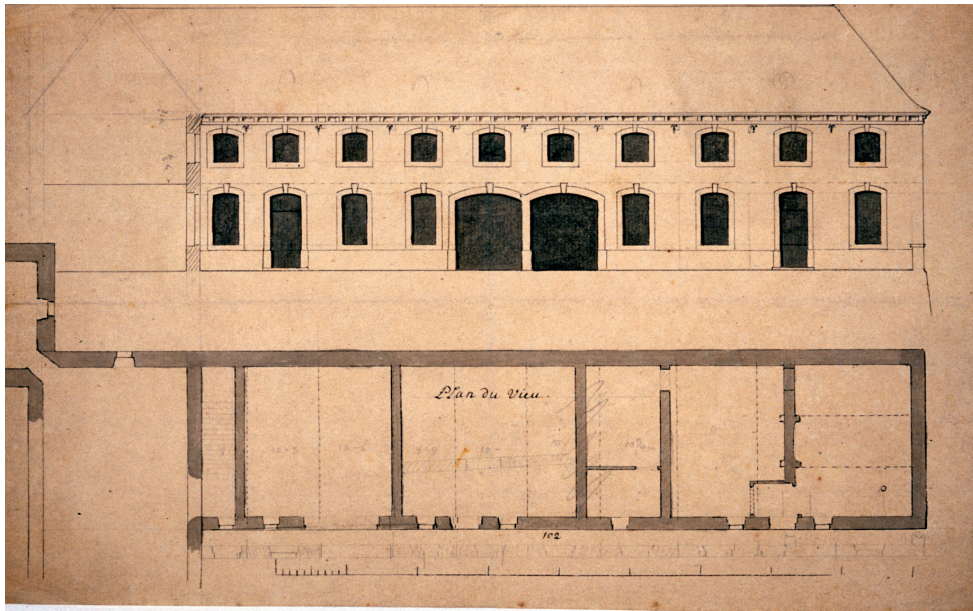

In het bestek schrijft Couven: “die Abriße vom Hauß Newenburg werde so balt anfangen zu copijren, undt balt-möglichst überschicken”. Op 26 juli 1734 deelt Brauman mede: “Her Couven gehet morgen nacher Neubourg, umb ein und anders ins Werck zu richten und die Copeij des Rißes völlig zu machen, welchem nechst selbigen einzuschicken uner-mangele”. En enkele weken later, op 14 augustus: “Den Riß wegen Anbawung der Capellen [betreft waarschijnlijk het kasteel of het klooster van Wittem] solle Her Couven mit dem Überschlagh der Kosten, wie auch den Riß von Neubourg Ew. Exc. mit nechstem einschicken, und wirdt die Muhlen zu Eijs und Neubourg annoch dieß Jahr im Standt gebracht werden, zu welchem Endt genanter hr. Couven sich nunmehr zu Neubourg uber acht Tügen auffhalten thuet”.³⁵

Bij bovengenoemde notitie van Brauman was een specificatie gevoegd, meer bepaald een “Specification von Handtwercksleüte unndt Handtlänger so am Herrschafttlichen Schloß Neuburg arbeiten im Monath Junij 1734. Was ein jeglicher täglich zu Lohn hatt welches ist vom Herren Obristen Schlaun accordiret worden auffm hochgräffl. Schloß Wittem undt noch continuiret wird.” (zie bijlage 3). Hier heeft Plettenberg persoonlijk in zijn ‘steno-achtige’ handschrift commentaar in de marge geleverd, voornamelijk op het in zijn ogen te hoge loon dat voor de handwerkslieden werd voorgesteld.³⁶ De specificatie maakt duidelijk dat Johann Conrad Schlaun in de zomer van 1734 op zijn minst zijdelings bij de werkzaamheden op Neubourg betrokken was.

De eerste bouwhoeve

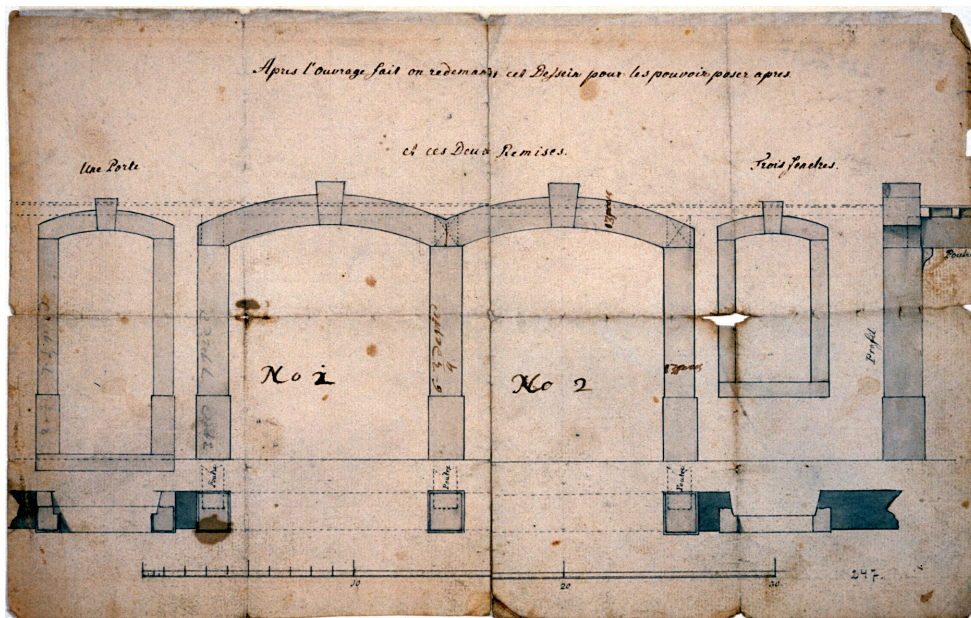
In de verzameling tekeningen van Couven bevindt zich een ontwerp dat in verband gebracht kan worden met de verbouwing van de eerste bouwhoeve.³⁷ Het staat er niet bij, maar bij zowel de plattegrond als de opstandtekening gaat het duidelijk om de oostvleugel van de bouwhoeve. Bij de plattegrond blijkt dat uit de uitspringende hoektoren, zo karakteristiek voor dit bouwvolume. De ruimtelijke verdeling komt bovendien duidelijk overeen met de plattegrond van Schlaun. De opstandtekening vertoont de reeks vensters en deuren, die tot op de dag van vandaag behouden gebleven is. Bij de verbouwing werd de bestaande ruimteverdeling van de vleugel veranderd om er paarden en koetsen in te kunnen onderbrengen. Verder werd in een smalle trap voorzien, die naar de kamers voor het personeel op de verdieping leidde. Couven tekende eerst de plattegrond van de bestaande vleugel, aangeduid met ‘Plan du Vieu’. De nieuwe bestemming als paardenstal en remise noopte tot een verplaatsing van de tussenmuren. Deze aanpassing heeft Couven met potlood door middel van stippellijnen aangegeven. De nieuwe tussenmuren corresponderen met de verdeling van de venster- en deuropeningen in de opstandtekening.

Plattegrond en opstandtekening van J.J. Couven van de eerste bouwhoeve. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 406. Foto Wolfgang von Gliszczyński.

Aan de kopse kant van de vleugel waren drie paardenboxen voorzien, met een aparte ingang die tevens toegang verschaftte tot een ruimte ter linkerzijde, waarschijnlijk bestemd voor de opslag van het voer. De koetsen konden via twee grote poorten in een centrale ruimte van de vleugel worden ondergebracht. Het ontwerp laat zien dat Couven een symmetrische verdeling van de deur-, poort- en vensteropeningen nastreefde. Zowel ter rechter- als ter linkerzijde van de dubbele poort bevinden zich achtereenvolgens twee vensters, een deur en nogmaals een venster. De afwijkende verdeling van de vertrekken leidde er evenwel toe dat de onderlinge afstand tussen de openingen van de linkerhelft niet geheel overeenkwam met die van de rechterhelft. De ingang links gaf toegang tot twee vertrekken, waarvan niet duidelijk is waar ze voor dienden. De smalle trap geheel links, naar de bovenverdieping, was vanuit de noordvleugel van de bouwhoeve bereikbaar. De met potlood geschreven maten 10[Fuß]-3[Zoll], 10-5 enzovoort zijn gebaseerd op de ingetekende schaal, die waarschijnlijk verdeeld is in Akense voeten. Een Akense voet mat 0,29 meter. Volgens de tekening is de vleugel 102 voet lang, wat neerkomt op een kleine 30 meter. De hoogte is 21 voet, omgerekend dus 6 meter.³⁸

Op een andere tekening gaf Couven de details weer van de poort-, deur- en vensteromlijstingen.³⁹ In aanvulling op de hoogtematen die op de opstandtekening staan aangegeven, laat de horizontale projectie daaronder zien hoe dik de benodigde natuurstenen blokken moesten zijn, af te meten aan de ook hier ingetekende schaal. Stippellijnen in de opstand-

Tekening van J.J. Couven met details van de poort-, deur- en vensteromlijstingen van de binnenzijde van de oostelijke vleugel van de eerste bouwhoeve. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 247. Foto Wolfgang von Gliszczyński.

tekening geven het balkwerk in de muur weer. De constructieve verbinding daarvan wordt in de doorsnede ('profil') rechts op de tekening verduidelijkt: de stijlen dienden als steunpunt voor de dekbalken ('poutre'), die zowel in het grondplan als in de doorsnede staan aangegeven. Het ontwerp was bedoeld als werktekening voor de steenhouwer, zodat hij de natuursteen tot de gewenste proporties kon bewerken. Werktekeningen waren zo gedetailleerd uitgewerkt om een correcte uitvoering van het voorgenomen werk te waarborgen. Ze werden dus op de bouwplaats zelf geraadpleegd. Dit is op deze werktekening te zien aan de exacte maten die de steenhouwer met een loodgriffel en in ijzergallusinkt op de stijlen erbij heeft geschreven.

Couven wilde dat de tekening bewaard bleef, want erboven heeft hij geschreven "Après l'ouvrage fait on redemande cet Dessein pour les pouvoir poser après".⁴⁰ Zulke gedetailleerde werktekeningen konden nog van pas komen bij andere opdrachten. De deur-, venster- en poortopeningen hadden bijkbaar standaardmaten.⁴¹

Naar de huidige toestand te oordelen valt aan te nemen dat het ontwerp enigszins gewijzigd is uitgevoerd. De vleugel heeft namelijk maar één poort, die bovendien in de richting van de kopse kant 'opgeschoven' is. Ze ligt recht tegenover de reeds voor de verbouwing bestaande onderdoorgang in de westvleugel, die in het verlengde ligt van de brug tussen de

eerste en tweede bouwhoeve. Door te kiezen voor een andere verdeling van de deur-, venster- en poortopeningen in de oostelijke vleugel wist Couven de twee tegenover elkaar liggende vleugels symmetrisch te ordenen.

Het herenhuis

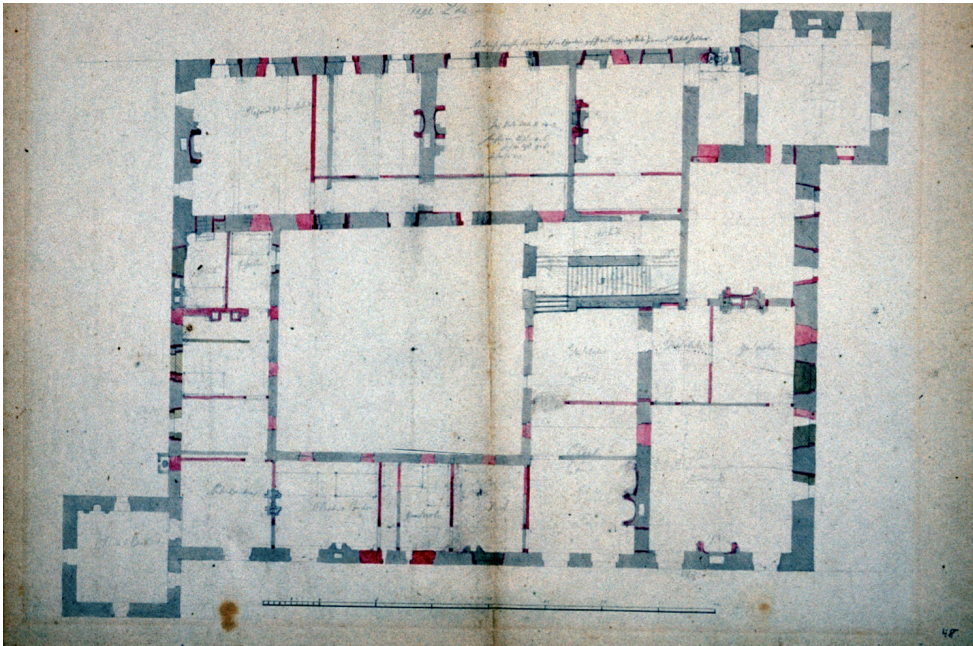
De verbouwing van de eerste bouwhoeve was, als gezegd, voor de zomer van 1734 afgerond. In deze fase was ook al begonnen met de verbouwing van het herenhuis. Deze bestond naast het restaureren van muurwerk uit een modernisering, misschien tevens verplaatsing van de keuken. Deze beslaat het souterrain en de begane grond op de zuidoostelijke hoek. Op 24 maart 1734 schrijft Brauman: “faß möglich laße die Kellerkuche unternehmen zu welchem Endt geliebtes Gott ahm Montag mit Hr. Couven nacher Neubourg fahren werde”.⁴²

Nieuwe vensters

De ingrepen van Couven zijn van grote invloed geweest op de uiterlijke verschijning van het herenhuis en op de verdeling en ontsluiting van de binnenruimten. Van grote betekenis is de vervanging geweest van de oude vensters. Deze stamden wellicht nog uit de tijd, eind zestiende eeuw, dat Neubourg in renaissancestijl was herbouwd.⁴³ De vermoedelijke kruis- en tweelichtvensters uit die tijd maakten plaats voor ruimere exemplaren met vensterglas van een groter oppervlak.⁴⁴ De nieuwe ramen werden zoveel mogelijk symmetrisch gepositioneerd. Op 9 december 1733 schrijft Brauman:

“Her Couven ist annoch in der Arbeith und wirdt schwerlich von Weijhnachten damit fertig werden. Beikommenden Riß der Finsterrahmen hatt selbiger mir zugestellt damit selbiger von seiner Exc. approbirt oder geändert werden mögte, welchem nechst können selbige alßo forth in Arbeith genohmen werden, damit die Steinhawere und Schreiner zu gleicher Zeit fertig seijn mögen”.⁴⁵

De ontwerptekeningen van de vensters zijn niet bewaard gebleven.⁴⁶ Waarschijnlijk dienden ze de handwerkslieden tot voorbeeld en werden ze op de bouwplaats ‘verbruikt’.⁴⁷ Van het nieuwe vensterplan zal waarschijnlijk tevens een opstandtekening hebben bestaan, maar ook die is er niet meer. Enkel een door Couven gemaakte plattegrond van de tweede verdieping laat zien hoe getracht werd de verdeling van de vensters te wijzigen en in een symmetrisch ‘raster’ te voegen.⁴⁸ Een bewaard kostenoverzicht over de ‘1734 am Schloß Neubourg vorzunehmende Reparationen’ maakt duidelijk dat de waarschijnlijk door steenhouwer André Beck geleverde ‘70 Finstere von Hawstein’ een aanzienlijke uitgavepost van de verbouwing uitmaakten.⁴⁹ Over het werk en de daaruit voortvloeiende kosten informeerde Couven Plettenberg in zijn bestek:

Plattegrond van de tweede verdieping van Neubourg door Johann Joseph Couven. De kleuren zijn versterkt. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 48. Foto Wolfgang von Gliszczynski.

“Der Mawrmeister hat sich für jede Fenster außzubrechen, herbrechen, neue einzusetzen, unndt zwischen findliche alte Fenstern so nicht in der Symetrie stehen dabei zu zumawren, und also nur auff die new eingesetzte zu rechnen ad 5 Rhtr. [Reichstaler] courant verdingen laßen, ein gleiches Hr. General Graff von Hatzfeldt ahn sein Landguth Palland auch zahlt hatt”.⁵⁰

Met de meester-metselaar was overeengekomen dat hij één louis d’or per ingezet venster kreeg. De vergoeding voor het inzetten van de volgende vensters zou in dagloon worden uitbetaald. Brauman constateerde evenwel dat “von der Zeith daß er in Taglohn arbeitet seint keine Fenstern mehr eingesetzt worden”.⁵¹

Het valt niet aan te nemen dat de vensters na de verbouwing van 1733-1735 nog vervangen zijn. Opvallend is dat de vensteromlijstingen met hun wigvormige sluitstenen en ‘oren’ geen overeenkomsten tonen met ander werk van Schlaun of Couven.⁵² De venstervorm doet eerder denken aan het werk van de Akense bouwmeester Laurenz Mefferdatis (1677-1748).⁵³ Evenwel kan een deelname van Mefferdatis aan de verbouwing van 1733-1735 niet worden aangetoond. Wellicht dat het besluit om deze wat ouderwetse venstervorm toe te passen werd ingegeven door enkele reeds eerder aangebrachte vensters. Die zouden uit kos-

tenoverwegingen dan niet zijn verwijderd, maar de nieuwe vensters juist tot voorbeeld hebben gediend.⁵⁴ Deze ‘voorbeeld-vensters’ zijn wellicht ingezet na de aankoop in 1716 van Neubourg door Johann Adam Klermond. Er zijn sterke aanwijzingen dat hij Neubourg heeft laten verbouwen. Het is goed mogelijk dat dit dan onder leiding van Mefferdatis is gebeurd. Hij had immers meer voor Klermondt gewerkt.⁵⁶

Verder kan bij de keuze voor een wat ouderwetse venstervorm de overweging een rol hebben gespeeld om aansluiting te vinden op het traditionele verschijningsbeeld van de kastelen in het Maas-Rijngebied met hun sluitsteenvensters.⁵⁷

Het herenhuis kende vooral in de oudste delen van de zuidelijke en westelijke vleugels een onregelmatige verdeling van de vensters, zoals de aan Schlaun toegeschreven plattegrond van de begane grond laat zien. Het grondplan van Couven van de tweede verdieping toont in een grijze kleur de bestaande toestand. In rood worden de noodzakelijk geachte veranderingen aangegeven. De beoogde symmetrie van de vensters vereiste enerzijds dat de bestaande openingen werden veranderd of zelfs dichtgemetseld, en anderzijds dat muurwerk werd gesloopt voor het inzetten van nieuwe vensters.

De nieuwe vensterverdeling had niet alleen een effect op het exterieur van het herenhuis, maar ook op de binnenruimten. Couven was zich ervan bewust was dat die uitwerking niet enkel gunstig hoefde uit te pakken, zoals blijkt uit zijn voorstel om op de bel-etage in drie vertrekken een plafond onder de balken aan te leggen. Op sommige balken viel namelijk door de nieuwe, grotere vensters te veel licht, hetgeen storend werkte. Dienaangaande schreef Brauman aan Plettenberg:

“Indehm in der Hauptetage im Eckzimmer und beijde andere anliegende Zimmeren die Bälck in keiner gleicher Zertheilung ligen auch beij jetziger Herbrechung deren Fensteren die mehriste in dießen Zimmern uber daß Licht deren Fenstern zu ligen kommen so wirdt von Hr. Couven angefragt, ob nicht beßer seije diße dreij Zimmern zu pladformiren unter das Gebälck welches mit halbe tropffe [balk] dicke und Stickholtzer [‘dwarsstokken tussen de balken’, te vergelijken met de vlechtstokken in de ‘ramen’ van vakwerk] leicht geschehen könnte”.⁵⁸

Plettenberg gaf dit voorstel zijn “placet es seije dan das es gahr zu viele kosten würde”. Wat het werk aan de vensters betreft, schrijft Couven in zijn bestek:

“daß in dem Corp de logis erfordert werden: 10 Souterrains Fenster, wovon schon 8 gesetzet seindt, 4 alwohe die itzige Küche ist undt im Nebenzimmer deren Bedienten, 11 in die 2te Etage, 11 in die 3te Etage, 2 alwohe die Nebentreppe zu stehen kommet, 6 auff die innerliche Cour ahm Corp de logis fur die dreij Etagen”.⁵⁹

Neubourg vanuit het zuidoosten in 1917. De restanten van de geschilderde schijnvensters zijn nog duidelijk herkenbaar. Let op het hoogteverschil van het terrein tussen zuid- en noordzijde. Foto C. Steenbergh. RCE.

In de vensters werd ‘franße geschniten Glaß’ ingezet, dat vanwege zijn transparantie bijzonder gewaardeerd werd.⁶⁰ De oostelijke vier traveeën van de zuidelijke vleugel kregen op de begane grond waarschijnlijk geen vensters. Hierachter bevindt zich de bovenste helft van de twee bouwlagen hoge keuken. Het onderste deel van de keuken beslaat het souterrain, dat aan de zuidelijke kant van het herenhuis ruim uitsteekt boven het maaiveld, in tegenstelling tot het souterrain aan de noordelijke kant. Deze ongelijkheid wordt verklaard door het verschil in terreinhoogte tussen de noord- en de zuidkant van het herenhuis.⁶¹ De vensters van het souterrain vormen de voornaamste lichtbron voor de keuken, samen met een groot venster en twee kleine ovale vensters op de begane grond aan de kopse zijde. Vermoedelijk kregen de oostelijke vier traveeën van de zuidelijke vleugel op de begane grond elk een geschilderd schijnvenster. Op die manier werd getracht de gevel een harmonisch aanzien te geven.

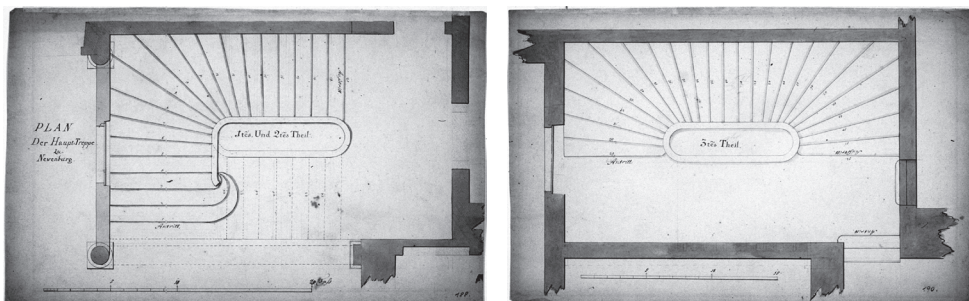
De plattegrond van Couven maakt duidelijk dat bij het streven naar een regelmatige verdeling van de vensters rekening moest worden gehouden met bestaande tussenmuren waarin de rookkanalen waren verwerkt en met de verdeling van de binnenruimten. Een oplossing zocht Couven in het verplaatsen van tussenwanden. In het bijzonder de zuidvleugel, waarvan de vroege bouwfase uit het dikke muurwerk valt af te lezen en waar zich grote, representatieve vertrekken bevonden (gelegen boven vergelijkbaar grote ruimten op de begane grond), bemoeilijkte een regelmatige ritmiek van de vensters. Vandaar dat Couven op het ontwerp met potlood aantekende “NB diese Fenster können nicht in Symmetrie gesetzt wegen daß unter Zimmer des Blafond halber”. De beperkingen die de bestaande bouwmassa oplegde verhinderde een perfecte symmetrische verdeling van de nieuwe ven-

sters, maar toch valt dit nauwelijks op. De gelijkmatige vensterhoogten op elke verdieping en de verticale rangschikking over de verdiepingen zorgen voor een evenwichtig beeld.

Opvallend is de wijziging die Couven in de noordvleugel heeft doorgevoerd. De verdeling van de vensters heeft hij hier veranderd door twee openingen dicht te maken en twee nieuwe aan te brengen, zodat boven de in de plattegrond van Schlaun duidelijk herkenbare onderdoorgang een venster de middenas vormt, met ter rechterzijde vier vensters en ter linkerzijde drie vensters plus het venster van de kleine toren, zodat deze toren visueel geïntegreerd werd in het totaalbeeld van de façade.⁶²

Een nieuwe trap

De vensteropeningen van de tweede verdieping aan de zijde van de binnencour werden door Couven grotendeels dichtgezet. Een uitzondering vormde het deel van de westvleugel waarachter de representatieve trap lag, de belangrijkste verbinding tussen de begane grond en de eerste en tweede verdieping. Deze trap ontving volgens de plattegrond in elk geval op de tweede verdieping licht van twee vensters. De positie van de trap komt overeen met die van de trap op de plattegrond van Schlaun. Couven heeft een ontwerp voor een nieuwe trap gemaakt. Twee ontwerptekeningen zijn bewaard gebleven, waarvan één met het opschrift 'Plan der Haupt-Treppe zu Newenburg'.⁶³ Anders dan op de plattegrond valt het licht nu door één centraal venster naar binnen. Bijgevolg moesten de bestaande vensters worden dichtgezet. De looprichting van de trap verschilt van die van zijn voorganger. De eerste trede is 90 graden gedraaid ten opzichte van de oude situatie. Het ontwerp toont als '1tes und 2tes Theil' een rond een trapgat aangelegde trap, onderbroken door een overloop. De uiteinden van de eerste twee treden van de trapdelen krommen zich rond een zijstuk. De eerste twintig treden, op het ontwerp genummerd 1 tot en met 20, leiden naar de eerste etage. De overloop draagt nummer 21. Aangezien de eerste verdieping hoger is dan de begane grond, zijn hier acht extra treden (nrs. 22 t/m 28) nodig om het begin van de trap

Links het ontwerp van J.J. Couven voor de trap naar de eerste en tweede verdieping van het herenhuis. Rechts het ontwerp van J.J. Couven voor de trap naar de derde verdieping van het herenhuis. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 188 en 190. Foto Wolfgang von Gliszczyński.

richting tweede verdieping ('3tes Theil', beginnend met trede nummer 29) te bereiken.⁶⁴ Het is niet duidelijk of het ontwerp van Couven is uitgevoerd. In de negentiende eeuw is de westvleugel namelijk ingrijpend verbouwd.

Ook in de kelder en wellicht ook de in hoektorens werden nieuwe trappen aangelegd. Brauman schrijft in september 1734:

“Anlangt die steinere Stiege in der Kellerkuchen welche Meister Arnoldt Ormes von Bonn in Gegenwarth des Hr. Canonici Horst kritisiren wollen ist meines Erachtens wohl angelegt, und zweiffle nicht selbige werde von Ew. hochgräffl. Excellenz approbirt werden, die ubrige holtzerne Stiegen hatt Meister Arnoldt nach gegebenen Riß selbst verfertigen laßen, und seint selbige gahr wohl angelegt und reussirt, und sonsten hatt Her Couven welchem pro Honorario 20 Rhtr. gegen Schein geben anders nichts anlegen laßen, als was Ew. Excellenz selbst befohlen und guth befunden haben”.⁶⁵

Blijkbaar was Ormes de onderschikte van Couven, aan de hand van wiens tekeningen hij moest werken. Dit schijnt hem niet naar de zin te zijn geweest, want hij probeert Couven in diskrediet te brengen. Brauman schrijft:

“daß dem Zimmermeistern von Bonn deßen Schreiben hiebei zuruckcombt laut mit ihme abgehaltener Rechnung annoch 653 Rhtr p. 80 ald. restiren. In dießem Restant seint auch einbegriffen die zu Neubourg verfertigte vier Stiegen und vorm Jahr geliebte 1900 Stuck Dännenbordt. Was sonsten der dahier unbekänt- und nicht anzutreffender Architecque Carpentier gegen und wieder Hr. Couven geschrieben solches ist lauter Mißgunst, gestalten Hr. Couven und ich anders nichts exequiren laßen, alß was seine hochgräffl. Excellenz selbst befohlen und gut gefunden haben”.⁶⁶

In zijn bestek benoemt Couven nog andere uit te voeren werkzaamheden, zoals het verplaatsen en vervaardigen van de deuren.⁶⁷

In ongenade

Reeds in begin van het jaar 1735 lijkt Couven minder prominent bij de bouwwerkzaamheden te zijn betrokken. Mogelijk was het werk rond die tijd zo ver gevorderd dat voor het toezicht geen architect meer nodig werd geacht, maar het heeft er eer de schijn van dat Couven op een gegeven moment in ongenade is gevallen, en dat dit de reden voor zijn afwezigheid op de bouwplaats is geweest. In juli 1734 was er nog geen vuiltje aan de lucht. Op een vraag van Brauman in diens notitie “ob dem Hr. Couven zu Encouragierung annoch etwas zu geben seije?” had Plettenberg geantwoord: “Es wolle d’ Hr. Burgemeister nache

seinem Guthbefinden ihm geben und ihm in seiner Arbeit zu encuragiren da ich ohn dehm mit ihm vollkommen zufrieden bin”.⁶⁸ De goede verstandhouding raakte in het vervolg van het project echter verstoord. Couven werd verweten dat hij zonder ruggespraak in het bouwproces had ingegrepen en reeds geaccordeerde ontwerpen had veranderd. Brauman gaf in december 1734 lucht aan zijn ergernis:

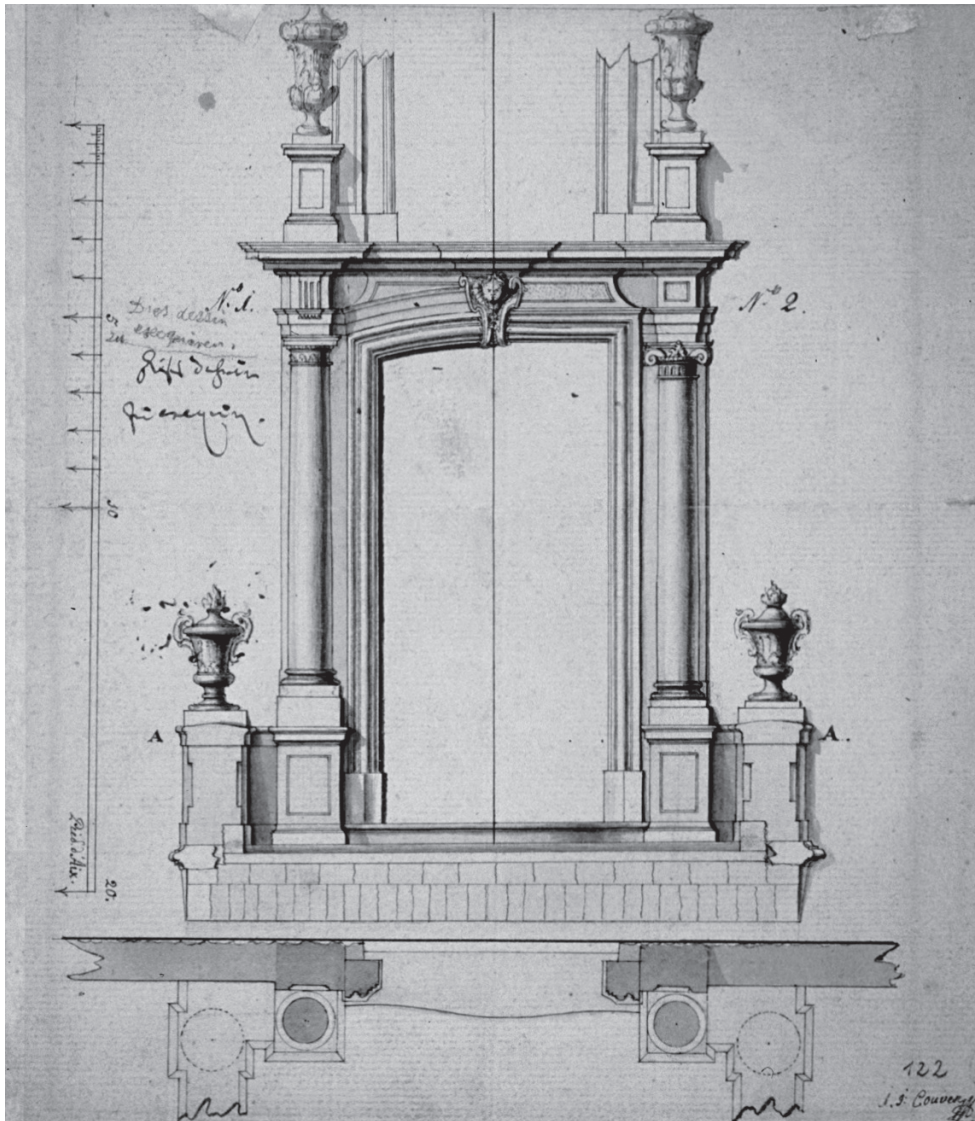
“Das sonsten Hr. Couven ein gewaltiger Draumer seije, solches hab den gantzen Sommer hindurch mit hochstem Verdruß zusehen mußen, und kan ich nicht begreifen daß Sibille, Beltzmeijer oder Hendrich ahn seine gemachte Fehler oder Veränderungen in den approbirten ersteren Riß die geringste Ursache geben haben solten. Ew. hochgrafl. Exc. wollen dem Couven nachtrucklich anbefehlen einem jeden Meistern die Riße seiner Arbeith zu zustellen, so kan man ins kunfftigh sehen, wer die Veränderungen gemacht, und Schuldt habe”.⁶⁹

Welke wijzigingen Couven had doorgevoerd valt uit de brieven niet op te maken, maar ze lijken hoe dan ook nadelig te hebben uitgepakt. Volgens Brauman probeerde Couven de schuld af te schuiven op huishoudster Sibille, rentmeester Beltzmeijer en tuinman Hendrich Schrieber.⁷⁰ Op 8 januari 1735 haalt Brauman nog uit naar Couven, die hij de laatste tijd niet persoonlijk had kunnen spreken, omdat die zich in Keulen ophield.⁷¹ Brauman verwijt Couven onverantwoordelijk handelen:

“Dem Hern Couven welchen seither seiner Ruckreijße von Collen annoch nicht gesprochen werde den Inhalt seine Ew. Exc. gnädig. Schreiben vorleßen, und wan er dehm nicht nachkommen wilt, so dörrfte man ohn ihme schon zu recht kommen, und faß er seine begangene Fehler auff Beltzmeijer oder Hendrich legen will so seint hiebei keine andere Absichten, alß sich ein jährliches Gehalt nebst der freijer Wohnung mit Fraw und Kindt auffm Schloß Neubourg zu besorgen, welches er mir in vorigen Sommer, wan ihme uber ein und anders zu rede gestelt, nicht undeutlich zu verstehen gabe. Dem Tauben ist aber nicht guth zu predigen, und wan er die nothige Riße von sich gibt so seint dhaßige Leuthe und Meistere gnugsamb im Standt selbige zu exequiren, gleich wie vorhin bereits geschehen ist”.⁷²

Een representatieve toegang

De laatste keer dat Brauman zich in een brief aan Plettenberg over Couven uitlaat, is 19 januari 1735. Hij schrijft: “Mit Hr. Couven werde das nöthige abreden und Ew. hochgrafl. Excellenz untertänig berichten”.⁷³ Waarschijnlijk is precies gebeurd wat Brauman in de brief van 8 januari had voorgesteld. Couven werd wel nog belast met het maken van ontwerpen, maar niet meer met de uitvoering van de werkzaamheden. Vermoedelijk verliet men zich hierbij op meester-metselaar en ‘Baw-inspector’ Paulus Klausener.

Ontwerp van J.J. Couven voor een nieuwe entree van het herenhuis. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 122. Foto Wolfgang von Gliszczynski.

Het vermoeden dat Couven wel nog als ontwerpend architect bij de verbouwing van Neubourg betrokken bleef, wordt door een combinatie van gegevens gevoed. Op 25 mei 1735 maakt Brauman in een brief aan Plettenberg melding van een nieuwe hoofdtoegang aan de noordzijde van het herenhuis. Hij heeft het over twee ontwerpvarianten die Plettenberg zijn toegestuurd. Brauman vraagt een van beide varianten te kiezen:

“daß die Entrée ahm Schloß Neubourg auff dem Feus des von Ew. hochgräffl. Excellenz gnäd. approbirten Plan verändert werden solle, alß schließe hochdero-
selben untertänig hiebei zweij Dessesins obgenannter Entree Thur, samb die Balcon
Fenster und was von denen Luttigischen Steinhaweren dafür gefordert wirdt. Ew.
hochgräffl. Excellenz belieben dißem nach eins daruber zu choisiren, und mir dero
gnädigen Befehl darab zukommen zu laßen, damit die Steinhawersarbeith vorge-
nommen, und die neue Bruck samb Entrée annoch vorm Herbst verfertiget und ein-
gesetzt werden möge”.⁷⁴

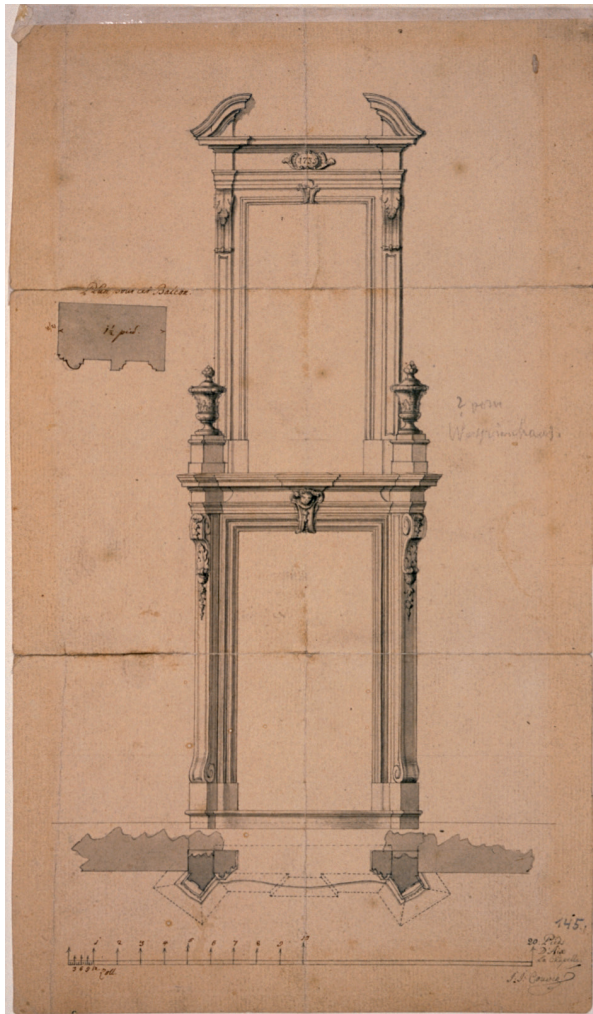
Begin juli 1735 kon Brauman Plettenberg mededelen: “Das Bawweßen zu Neubourg avan-
cirt allgemach und werde den choisirten Dessen der Entree Theur und Balcon ahm Schloß
Neubourg ins Werck setzen laßen”.⁷⁵

Zijn ideeën over het portaal had Couven reeds in het bestek uit het voorjaar van 1734 ont-
vouwd:

“Ahm Platz deß Thors eine so breite Dhür oder Pforte an zu legen zum Haubt Entrée
kan nicht sein, indeme nach die Höhe der Etage die Breite nach Proportion gefucht
muß werden unndt beiß diesem Fall hernegst die Haubtdhür nicht uber 6 Schuhe
Breite haben kan; die Brücke aber wirdt so breith genohmen, alß die itzige auch
ist”.⁷⁶

Couven gaf dus te kennen dat de breedte van de oude poort disproportioneel zou zijn
voor een deur.⁷⁷ De onderdoorgang zoals die op de plattegrond van Schlaun staat inge-
tekend was zo breed dat er een koets doorheen kon. Blijkbaar hechte Plettenberg meer
aan een representatieve ingang van het herenhuis dan aan het comfort dat zo’n door-
gang, met name bij slecht weer, bood. Eertijds kon men met de koets tot op de binnen-
plaats van het herenhuis komen en aan de zijde van de zuilengalerij uitstappen, dus zon-
der nat te worden. Nu konden de koetsen niet verder dan de cour voor het herenhuis
komen. De reden om in de eerste bouwhoeve twee remises onder te brengen staat hier-
mee wellicht in verband.

Het ontwerp van Couven voor het nieuwe ingangsportaal is bewaard gebleven.⁷⁸ De te-
kening heeft geen opschrift dat naar Neubourg verwijst, maar het lijdt geen twijfel dat het
hier betrekking op heeft. Aan de linkerkant van de tekening heeft Plettenberg in zijn on-
miskennbare handschrift geschreven: “Dieses dessein zu exequieren”.⁷⁹ Het gaat om twee
‘halve ontwerpen’. ‘No. 1’ laat de linkerhelft zien van de ene variant, ‘No. 2’ de rechterhelft
van de andere. Aangezien het om symmetrische ontwerpen gaat, volstond het om slechts
één helft te tonen.

Een mogelijk alternatief ontwerp van J. J. Couven voor een nieuwe entree van het herenhuis. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 145. Foto Wolfgang von Gliszczyński.

Het met 'J. J. Couven' gesig-
neerde ontwerp toont een door
zuilen geflankeerde ingangs-
portaal met balkon. De ingete-
kende schaal, in 'Pieds d'Aix',
duidt op een portaalhoogte van
15 voet en één duim (bijna 4,40
meter). Boven een, in het ont-
werp roze gewassen, fundamen-
t verheft zich een portaal, met aan
weerszijden eveneens roze ge-
laveerde postamenten, bedoeld
voor siervazen. De sokkels van
de zuilen zijn elk twee voet hoog.
Rechts op een lage plint een zuil
met een basement en een Ionisch
kapiteel, links op een wat hogere
plint een zuil met een basement
en een eenvoudig Dorisch kapi-
teel. De grondtekening laat de
trapsgewijze overgang zien tus-
sen de postamenten met de sier-

vazen, de zuilen en de rijk geprofileerde portaalomlijsting. Voor de bovendorpel was eveneens in twee alternatieven voorzien: rechts een rechthoekige variant, links een ontwerp in de vorm van een segmentboog. In de met voluten versierde sluitsteen bevindt zich een kopje, dat de overgang naar de kroonlijst markeert. Boven de linkerzuil is een triglief aangebracht. Op de verkropte kroonlijst rust het balkon, waarvan de omlijsting eveneens door twee postamenten met siervazen geflankeerd wordt.

Om het herenhuis te bereiken moest via een ophaalbrug een gracht worden overgestoken. Het bakstenen fundament van het portaal vormde het steunpunt voor de brug. De sokkels met de siervazen waren wellicht de laatste steunpunten van de brugleuning, hetgeen valt af te leiden uit de karteling in het grondplan.

Naast de twee alternatieven voor de nieuwe entree van Neubourg heeft Couven wellicht nog een ontwerp hiervoor gemaakt.⁸⁰ Bij dit eveneens met 'J. J. Couven' gesigneerd ontwerp vallen enkele overeenkomsten met die andere tekening op. De hoogte en breedte van de deuropening is gelijk en ook hier accentueert een verkropte kroonlijst met een kopje de overgang naar het balkongedeelte op de verdieping. De stijlen van de balkondeur worden geflankeerd door twee siervazen. De lijst onder het gebroken segment draagt het jaartal '1735'. Dit ontwerp onderscheidt zich niet door de toepassing van zuilen, maar door het gebruik van voluten en verfijnd bladwerk.

Couvens kijk op de zuilenorden

Alleen voor bijzondere bouwprojecten ontwierp Couven portalen met zuilen. Een kwarteeuw na de verbouwing van Neubourg zou Couven zijn ideeën over het toepassen van de zuilenorden in een geschrift vastleggen. Het manuscript is niet gepubliceerd, ofschoon Couven er een belangrijke rol voor zag weggelegd binnen het onderricht aan jonge architecten. Hij verdiepte zich in de proporties van de vijf klassieke zuilenorden en voegde er nog een zesde orde, 'Teutonica', aan toe.⁸¹ In het didactische werk beschreef Couven onder meer de verhouding van de doorsnede van een zuil tot zijn hoogte, die bij elke orde anders was. De Ionische zuil moest slanker zijn dan de Dorische. Dit was de reden dat hij bij het portaalontwerp voor Neubourg de hoogte van de plint varieerde. Op die manier kon hij de hoogte van de zuil zonder probleem aanpassen. Ook hield Couven zich in zijn geschrift met de ornamentiek bezig. Over de toepassing van een sierelement boven een portaal schreef hij: "der Schlußstein wirdt gerippet, oder nach Belieben nach Bildthawerkunst mit Larven oder einem marianischen oder symbolischen Kopff bearbeitet".⁸²

De relatie tussen Couven, Schlaun en Plettenberg

Johann Joseph Couven heeft door zijn ontwerpen een aanzienlijke invloed gehad op de verbouwing van Neubourg. Welke rol Schlaun bij de verbouwing heeft gespeeld, is niet duidelijk. Waarschijnlijk heeft hij Plettenberg geadviseerd over de ontwerpen van Couven. Plettenberg was een liefhebber en kenner van de schone kunsten en allicht goed in staat om de esthetische kwaliteit van die ontwerpen te beoordelen. Dat hij er zijn goedkeuring aan heeft gegeven zonder ze door zijn 'huisarchitect' Schlaun te laten beoordelen – ook op hun bouwtechnische kwaliteiten – lijkt nochtans onwaarschijnlijk. Vermoedelijk is met de ontwerpen van Couven hetzelfde gebeurd als eerder met die van de schrijnwerker Arnold Ormes. Brauman schreef namelijk: "Zimmermeister Arnoldt Ormes hat die Abriße mit sich auff Bonn genohmen umb dem Hr. Obristen von Schlaun zu überschicken und zweifelte nicht, selbige werden nunmehr seiner hochgräffl. Gnaden ad ratificandum eingeliebert seijn". Tevens zal Schlaun als hij in Wittem was ongetwijfeld een bezoek aan Neubourg

hebben gebracht. Ofschoon de brieven van Brauman, die evenwel niet compleet bewaard gebleven zijn, geen melding maken van de aanwezigheid van Schlaun gedurende de verbouwing, weten we uit het bijvoegsel (bijlage 3) bij de notitie van Brauman van juli 1734 (bijlage 1) dat Schlaun toentertijd in elk geval in Wittem was. De voorstellen van Brauman aan Plettenberg voor de beloning van de werklieden was immers gebaseerd op de adviezen van Schlaun toen die in Wittem was.

Betekenis voor de carrière van Couven

De eervolle opdracht van Plettenberg en de samenwerking met Schlaun zullen Couven ongetwijfeld hebben gestimuleerd. De verbouwing was een uitgelezen kans om zijn vakmanschap te tonen. Dit geldt niet alleen voor de verbouwing van Neubourg, maar ook voor de nieuwbouwprojecten in Eys en Wittem, die onder leiding van Schlaun plaatsvonden. Bij de bouw van de twee kerken en het klooster heeft Schlaun zich laten inspireren door de indrukken die hij tijdens zijn reis naar Italië had opgedaan.⁸³ De projecten in Eys en Wittem waren al aardig op streek toen Couven erbij betrokken raakte. Deze ging, wellicht puur voor zichzelf, met de door Schlaun geconcipeerde plattegrondconcepten aan de slag, zoals blijkt uit vijf bewaarde tekeningen.⁸⁴ Diverse kerkontwerpen van Couven van latere datum geven blijk van de sterke invloed van Schlaun. Zo is het ontwerp voor het koor van het kerkje in Oud-Valkenburg duidelijk geïnspireerd op het ruimtelijke concept van de kerk van Eys.⁸⁵

Wat de samenwerking van Couven en Schlaun betreft is een mededeling van Brauman op 22 april 1735 interessant:

“ermangele nicht die Fundamenten in den Flugel nebst der Antonij Capelle annoch dießen Sommer hinlegen zu laßen, undt Ew. hochgräffl. Excellantz die beijde Riße von Hr. Schlaun und Couven bedachten Capellen und Flugels bei meiner Hinkunfft auff Aachen alsbaldt untertänig einzuschicken”.⁸⁶

Het is niet geheel duidelijk of het om twee afzonderlijke schetstekeningen gaat of om twee tekeningen van een door Couven en Schlaun samen ontworpen kapel. Uit de context van de brief valt niet op te maken voor welke locatie de genoemde kapel en vleugel voorzien waren. Het klooster of het kasteel van Wittem liggen het meest voor de hand. Het is evenmin duidelijk of het ontwerp is uitgevoerd.⁸⁷

Interessant is ook de datum van de brief. In het voorgaande werd, op basis van een aantal mededelingen van Brauman, geconstateerd dat Couven waarschijnlijk vanaf januari 1735 in elk geval niet meer bij de uitvoering van de bouwwerkzaamheden was betrokken,

maar mogelijk wel als ontwerpend architect. Het ontwerp van het nieuwe ingangsportaal op Neubourg leek dit reeds te bevestigen. Ook bovenstaande mededeling van 22 april 1735 wekt die indruk.

Ook een uitgave van rentmeester Beltzmeijer voor het “einsetzen der Haustein Fenstergespan im Ackort durch den Herrn Couven gemacht von d. 6. 8bris biß d. 13. 9bris 1738” laat zien dat Couven een zekere rol bij de werkzaamheden op Neubourg bleef spelen.⁸⁸

Als Couven in 1739 een verzoek bij het Akens stadsbestuur indient om aangesteld te worden als stadarchitect, licht hij zijn kwaliteiten toe door te wijzen op verscheidene projecten. Hij maakt hierin geen gewag van de bouwwerkzaamheden in Eys, Wittem en Neubourg. Misschien omdat het niet primair om zijn eigen ontwerpen gingen, maar om die van Schlaun. Wellicht schuilt de reden echter in de onfortuinlijke wending die de projecten voor hem hebben gekregen. Hij werd immers op een zijspoor gezet. Dit lijkt niet gelegen te hebben aan zijn kwaliteiten als ontwerper, maar eerder aan zijn eigenzinnige karakter.

BIJLAGE 1, 2 en 3⁸⁹

BIJLAGE 1

Antwort und Anfrage 1734 Neubourg betr.

[Brauman aan Plettenberg]

Antwort auff das uberschickte memoriale

Her Rupprecht und Henrich sollen ins kunfftigh die Neubürgische rechnungen formiren und attestiren, demnechst durch Beltzmeier zahlt werden.

Die nöthige handt und spanndiensten auffm Nijswijlre wegh werden so viel alß möglich angeschafft.

Wegen der taglohner besoldung gehet die antwort hiebei und uberschicke mit ersterer postt den statum was Beltzmeijer von mir und hr. Rupprecht empfangen und bleibt das neue vorwerck biß künfftigh jahr zuruckgestellt.

Die sechs erstere sousterrains fensteren hat der maurmeister in taghlohn gemacht, die ubrige aber seint ihme pro stuck at eine louis d'or veraccordirt, die unterfangung aber des schloßes und bei den bascours machet er in taghlohn, worauff Beltzmeijer und Hendrich die obacht haben, und von der zeith daß er in taghlohn arbeitet seint keine fenstern mehr eingesetzt worden.

Es seint dahier forelle gnug in vorrath, aber bei gegenwerthige kriegs conjuncturen dha wenig frembden durch Gulpen paßiren werden keine gefördert, seither acht tügen hatt er annoch etwa 20 pfundt verkauffen können.

Von die in natura nacher Neubourg geliebte capaun seint etlich bei anwesenheit des freijherren Von Beverförde gebraucht worden, und seint die ubrige auff ankunfft seiner hochgräffl. Excellenz auffbehalten worden, nachdem aber wie Beltzmeijer referirt hätte er etliche davon auffm marck nacher Mairicht und Aachen geschickt und keine acht stuber pro stuck dafür bekommen können, alßo seint sie annoch mehrentheils vorrätig, und werde keine in der haushaltung consumirt. Sonsten wirdt alles nunmehr zu geldt gemacht, obwohlen alles gar wohlfeil seijn.

Her Rupprecht hatt mir versprochen seine rechnung einzulieberen.

Untertänige anfrage woruber seiner hochgräffl. Exc. Resolution erwartet wirdt

1° Indehm in der haubtetage im eckzimmer und beide andere anliegende zimmeren die bälck in keiner gleicher zertheilung ligen auch bei jetziger herbrechung derer fensteren die mehriste in dießen zimmern uber daß licht deren fenstern zu ligen kommen so wirdt von hr. Couven angefragt, ob nicht beßer seije diße dreij zimmern zu pladformiren unter das gebälck welches mit halbe tropffe dicke und stickholtzer leicht geschehen könnte.

In kantlijn bijgeschreven: placet es seije dan das es gahr zu viele kosten würde. [NB: waarschinlijk het handschrift van de secretaris van Plettenberg]

2° Im fall seine hochgräffl. Excellenz dießen sommer nicht auff Neubourg kommen solten, ob man nicht die alliege fensteren rundtherumb samb die durchschläge einsetzen und machen laßen könnte indehm die hawsteine vorrätthig und mit eigene fuhren alles bestreitet werden kan undt käme man alß dan auff einmahl davon absonderlich weilen der hausgraben anjetzo abgelassen, und beij kunfftiger abbrechung und einsetzung der ubrigen fensteren von newe gereiniget werden muste und getrawe mich ohndehm die erstere und zweijte bruck samb der brustmaur im teich nach der allee zu verfertigen zu laßen, zu verstehen in dießen sommer. In kantlijn bijgeschreven: weilen allem ansehen nach diesen sommer nicht auf Neuborg kommen können so könnten wohl die fenster ringsherum eingesetzt werden gebe aber zu bedencken ob die fenster beij den anfang des hauses solten außgebrochen werden indehm solchen fallß die glaser mit fensterrahmen so würden dorten nicht im guten stand noch sein zu nichts employrt werden können, auch große kosten erfordern würde auf einmahl neue verfertigen zu laßen, die durchschläge können sonst allgemacht und die überflußige alß in specie im saal weggenommen werden weilen aber das haus schon voller mobilien währe acht zu geben das keine verlohren gehen oder doch verdorbe werden im guten bewahr anderwärts hingesezt würden.

3° Weilen beij der subhastation des jägern Rouillons behaußung in der allee niemandt erschienen, der fahnenschmith [hoefsmid] von Gulpen mir aber heut dafür jährlichs zehen sage 10 species pattacons offeriren laßen, alß bitte mir hieruber seiner hochgräffl. Exc resolution zu communiciren.

In kantlijn bijgeschreven: weilen keiner mehr gebotten kan dafür belassen werden, doch so wenig jahren alß möglich ihnen zu bestatten damit nötigenfalst zu meiner disposition desto früher wider haben könne.

4° Ob die muhle zu Eijs mit strohe oder mit pfannen gedeckt werden solle? Das hundert pfann kostet 4 kopff stuck [?].

In kantlijn bijgeschreven: glaube das mit strohe das beste seijn wirdt weilen man deßen selbst habe und ohne dehm diese mühle abgelegt und ins gesicht nicht fellet.

5° Weilen der Hendrich seine arbeith ahm haußgraben fertigh und selbigen mit fassinen (?) auffgesezt hatt, auch die mehreste arbeithsleuthe mit dem erendt occupirt seint alß stehet er umb gnädiger erlaubnus ahn einen tour auff Nordtkirchen und nacher haus acht at zehen tägen machen zu mögen, wie auch ob er ein pferdt von hier aus dahin brauchen möge?

In kantlijn bijgeschreven: es kan der Henrich herüber kommen auch eines pferdtes sich bedienen währe mir lieb wan er den abriß des hauses mitbringen thäte.

6° Ob dem hrn. Couven zu encouragirung annoch etwas zu geben seije?

In kantlijn bijgeschreven: es wolle d'Hr. burgemeister nache seinem guhtbefinden ihm geben und ihm in seiner arbeit zu encuragiren da ich ohn dehm mit ihm vollkommen zu frieden bin.

Neubourg den 6. Julij 1734
H.F. Brauman

7° ob denen jägern zu vertilgung der caninen und fuchsen pulver und hagel geben werden solle?
In kantlijn bijgeschreven: placet

BIJLAGE 2:

Berichte unterthanig uber die gnadig eingeschickte reflectiones

[Couven aan Plettenberg] Op de achterzijde: Antwort des her Couven wegen das Neubourgischen bawweßen 1734 [handschrift Brauman] Linksboven in de marge heeft Von Plettenberg geschreven 4 juni 1734

ad N. 1 mum wie daß die allige fensteren schon verfertiget waren alß die gnadige resolution zu Nordkirchen von Ihre (?) hochgrafl. Excellence bekommen umb nur die fur dieses jahr nöthige verfertigen zu laßen.

2do. daß in dem corp de logis erfordert werden

10 souterrains fensters, wovon schon 8 gesetzt seindt

4 alwohe die itzige küche ist undt im nebenzimmer deren bedienten.

11 in die 2te etage

11 in die 3te etage

2 alwohe die neben treppe zu stehen kommet

6 auff die innerliche cour ahm corp de logis fur die dreij etagen

ad N. 5 tum hat sich der mawrmeister fur jede fenster außzubrechen, herbrechen, newe einzusetzen, unndt zwischen findliche alte fensteren so nicht in der symetrie stehen dabei zu zumawren, und also nur auff die new eingesetzte zu rechnen ad 5 reichtstaler courant verdingen laßen, ein gleiches Hr. general graff von Hatzfeldt ahn sein landguth Palland auch zahlt hatt.

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: placet

ad N. 11 allige fenster rahmen durchgehendts größe und kleijnere ahm hauß Newenburg ad. 3 couranten reichtstaler veraccordirt indeme wohlfeijler kein anderer schreiner in Achen selbige machen könne;

die alte heraußkommende fenster rahmen sambt glaß vermeine auff die bascour ahn die knechts zimmern zu bedienen.

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: placet

ad. N. 12 werden keine mehrere vorgenommen alß die nöthige, unndt ist darzu auch kein zulangliches druckanes (?) geholtz in vorrath habe auß denen alten gebälck so auß die stallungen hat mußen außgenohmen werden, zur fenster rahmen richelholtz schneijden laßen so viel möglich gewesen, indeme ein solches gewiß drücken (?) und man sich darauff verlaßen kan.

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven; *solt kein mehres holtz ...werden in den landen alten .. zu ... dücher holtz wird haben können (??)*

ad N. 13 specificirliche anzahl der doppelte dhüren

Untere etage

1tn ahn die neue capell

2tn gegen die capell uber

3tn 4tn und 5. im saal unter welchen eine blinde

6tn im zimmer hinter den saal

2tn etage so baldt daß erste dheil der hauptstiege hinauffgangen

1tn im corridor vorhaubts welche gibt den entré zum eckzimmer

2tn so man daß zwette dheill der hauptstiege hinauffgangen im vestibul vorhaubts

3tn im selbige vestibul zur lincker handt vorhaubts die entrée dhur zum großen eckzimmer

4tn im selbigen eckzimmer der eingang zum cabinet oder guarderobe welche nur halb solte aufgehen, und im cabinet eine kleine dhur vorstellen

3tn etage

zweij doppelte dhuren; zu jeder seithe deß hauptgangs- oder corridor einen;

facit in toto 12 doppelte dhuren

es befinden sich dergleiche dhüren 8 ahn der zahl

ergo restiren noch zu machen 4 neue so aber in diesem jahr nicht vonnöthen seindt; in deme die alte nur zu versetzen.

ad N. 14 specificirte anzahl der einfache dhüren

Untere etage

1tn ahn dieß itzige conditerie-vorzimmer unter die arcade

2tn ander selbige arcade anderer seithe, alwohe itzo eine doppelte dhür stehet

3tn ahm durchzimmer unter die porte

4tn alwohe itzo die conditerie ist

5tn undt 6tn unter die hauptstiege

7tn auß dem große thurn zur guarderobe

8tn auß die guarderobe im vorzimmer

9tn auß selbigen zimmer zum anderen zimmer

2tn etage so balt man daß erste dheil der haubttreppe hinauffgangen

1tn 2tn 3tn im langen gang oder corridor

4tn auß dem eckzimmer zur guarderobe zu gehen

5tn so man daß 2tn theill der haubttreppe hinauffgangen der eingang zum cabinet oder guarderobe

6tn 7tn und 8tn im zimmer durch daß cabinet zur linckerhandt

9tn im großen thurn zur guarderobe, oder escalier derobé

10tn 11tn die nebenstiege hinauff zur lincker handt

12tn 13tn 14 15 16 17 18tn die nebenstiege hinauff zur rechter handt

Bijlagen bij de verbouwing van Kasteel Neubourg door Johann Joseph Couven

3tn etage

1tn un 2tn auff dem hauptgang, oder corridor

3tn auß dem eckzimmer zur guarderobe

4tn die nebenstiege hinauff ahm thurnzimmer welche von denen alten thüren kan genohmen werden

5tn 6tn und 7tn hauptstiege hinauff ad 3. tritt höher im gang

8tn auff selbige ruheplatz der hauptstiege zur linckerhandt welche auch 2. vortritt in die mawr hatt

9tn auß selbigem zimmer nach den großen thurn

10tn nach die kleine guarderobe oder escalier derobé

11tn auß selbige platz zum nebenzimmer ad 3. tritt niedriger

facit in toto zum gantzen baw 38 einfache dhüren ad 3 fuß breit 7 fuß hoch
deren neben oder einfache dhüren seind vorrätig so à la moderne nur zweij
ergo restiren noch zu machen für den gantzen baw 36 nebendhüren

ad N. 20 weilen der haußweijer oder graben itzo gereiniget wirdt, alß kan so balt selbiger
außgeworffen ist, die brustmawr vorgehohmen werden;

Was die zwette zuchbruck anbelanget, glaube schwerlich, daß selbige beij diese zeith dahn
allerhandt schwehre läßt auff- undt abzufahren, kan vorgehohmen werden, welches sich nicht
wohl über ein auff schragen so lange zeith formirte holtzerne passage, oder so genante brücke
thuen laßet;

Nach gnädiges befehl von Ew. hochgr. Excellence kan die hauptbrücke neben die itzo stehende
angelegt werden; so sich sehr füglich thuen laßet;

Ahm platz deß thors eine so breite dhür oder pforte an zu legen zum haupt entrée kan nicht sein,
indeme nach die höhe der etage die breite nach proportion gefucht muß werden unndt beij
diesem fall hernegst die hauptdhür nicht über 6 schuhe breite haben kan; die brücke aber wirdt
so breith genohmen, alß die itzige auch ist;

Waß die garten mawr anlanget: konte solch ohnmaßgeblich anstehen bleiben, undt der garten
nur so lang mit ein zaun an selbiger seithe für daß viehe befreijet werden, biß darahn die
pilasters sambt stanckett verfertigt würden; wovon mit nechsten nicht ermangelen werde einiges
formatt unterthanig überzuschicken damit daß nöthige darzu beij zeithen angeschafft kan
werden
die abriße vom hauß Newenburg werde so balt anfangen zu copijren, undt balt-möglichst
überschicken;

undt weilen Ew. hochgr. Excellence gnädigst befehlen die glaß-scheiben in denen subterrains
kleiner zu nehmen, alß können solche am platz daß 4 scheiben in die breite jedes flügels
genohmen, deren 5 angebracht werden, so wirdt jede ad 4 zoll breit genaw fallen;

daß in denen Englischen-schubfensters so vom hr. Clermont auffm hauß Newenburg verfertigt worden, befindliches glaß ist Bohemisch glaß undt viel dheurer; daß von Loer [Lohr am Main] aber hingegen starcker, unndt wohlfeijler, aber in etwa feines alß daß ordinaires ahm capuciner-closter; sicherer hr. Baron Von Trips hatt solches sicher anitzo allererst gebracht fur auff sein landtguth zu gebrauchen, selbiger zahlet für solcher größe alß in die große fensteren gebraucht würde prostück 3 creutzer, solches p[ro] fuß reduciret, machet auff jede große fenster ad 9 fuß hoch undt 4 fuß breite 32 fuß glaß, undt solche fenster hatt 66 glaßscheiben macht nach den preiß von Loer ... reichstaler 2 undt 18 taler [?] oder ungefehr 12 stüber; solte pro Rthl. 11 fuß berechnet werden, thete 3 Rthler weniger 1 fuß solche fenster zu stehen kommen solches ohne bleij zu verstehen.

Jo. Jos. Couven

- Außziehung deren bawkosten waß der newe schaaff- unndt respec. schweinsstallungsbaw wirdt sich ertragen auffm hauß Newenburg

R[eichs]dh[a]l[er] Güld[en] S[tuber]

Außwerffung deren fundamenten

allige hieher nöthige fundamenten außzuwerffen, rechnen 6 [R]
 Von Plettenberg heeft in de kantlijn geschreven: *diese wirdt ... damit kann bestreiden werden*
 (??)

ahn mawrwerck

daß alliges maurwerck haltet 84 ruthen, und 194 fuß die ruthe mit bier, undt
 verputzung ad 13 12 st[u]b[er] (?) spe. 192 [R] 7 [G] 3 [S]
 für steinmandelen, schupkahren und kalckfaßer 5 [R]

hawstein

allige nöthige hawstein zu fensteren undt thüren zu diesen baw seindt auß denen alten außzu-
 brechende fensteren und thüren am hauß Newenburg vorrätig, außserhalb daß selbige
 hernewert, undt etwa herarbeitet müßen werden stelle also fur ein steinhawer ahn taglohn 30 [R]

Zipperstein [= steen uit Sibbe, ofwel mergel]

für die eckstein, oder einfaßungen, undt dachgesimßer wie dan die mawr an die straße zu
 bedecken, werden erfordert 36 blöck, der block ad. 1 schill[ing] specif. facit 6 [R]
 für die fundamenten am waßer rechene ad 45 blöck 7 [R] 4 [G] 3 [S]
 für der fuß listwerck auß zu arbeiten rechene 7 stuber seindt in toto 528 fuß facit 66 [R]
 Von Plettenberg heeft in de kantlijn geschreven: *werden die zuführ deren eckstein in Zip oder*
Mergraten neben eigenstendig hiebeij mit schup kårren werden (??)

Bijlagen bij de verbouwing van Kasteel Neubourg door Johann Joseph Couven

Zimmermans arbeit

es seindt zu diesem gebaw vonnöthen 22 bälck undt 23 bochwercker [?] zum dachwerck, zu diese bochwercker alles nöthiges grobes gehölz, sambt denen 22 balcken wirdt sich belauffen lauth accord 397 [R] 3 [G]

710 [R] 6 [G]

Transport 710 [R] 6 [G]

jedes bochwerck [?] ein zu arbeiten, undt auff zu richten ad 5 Rthl arbeitslohn facit 115 [R]
eine kleine treppe mit holtz unndt arbeitslohn 8 [R]
alle reijwändt [vakwerk (?)] zu machen, an arbeitslohn 10 [R]
Von Plettenberg heeft eronder geschreven: *den försterman werde in diesem jahr mit diesen ... mit können so wird fertig werden wegen abgang der führen hilfen fals konte dies eigenstendig wird oder gantzen oder zu theil (??)*

Beschuß

für den beschuß seindt vonnöthen 3042 fuß troffen, d[en] fuß p[ro] 10 bauschen gerechnet facit 94 [R]
dannenborth 506 daß 100 ad 14 Rthl 71 [R]
bünenägel [?] 12144 daß 100 ad 4 st[uber] 9 [R]
den beschuß zu machen 17 [R]
4 dachfensteren, jede gantz verfertiget 4 Rthl. 16 [R]
Von Plettenberg heeft eronder geschreven: ... (??)

Leijendecker

das dach zu latzen werden erfordert 950 dannenborth, daß 100 ad 14 Rthl 133 [R]
14250 latznägel daß 1000 ad 4 märck 10 [R] 4 [G] 3 [S]
maasleijen auff die ruthe 1800 seindt 33 ruthe facit 60300 leijen, daß 1000 ad 22 schill. (?) species 287 [R] 6 [G]
dreij nägel pro leij wegen brechen, und brauchen gerechnet facit 180900, daß 1000 ad 4 guld[en] 80 [R]
die ruthe zu decken 1 rhdl od[er] 9 schill species 50 [R]
fur bleij uber die wirs und keelen [?] rechne 50 [R]
Von Plettenberg heeft eronder geschreven: ... (??)

Schmitt

die 22 ankeren, jeder ad 1 Rthl 22 [R]
jeder anker 6 anker-nägel daß stuck 2 bausch [?] 7 [G] 2 [S]
eiserne doumen zum beschuß 70 stuck, jed. ad 3 stuber 3 [R] 4 [G] 3 [S]
dhürgehänger, schalden, und dhürblader 12 [R]
Von Plettenberg heeft eronder geschreven: ... (??)
Summa courant reichstaler 1700 [R] 1 [G] 2 [S]
Jo. Jos. Couven

Bijlagen bij de verbouwing van Kasteel Neubourg door Johann Joseph Couven

- Außziehung der bawkosten waß sich die brustmawr umb den haußweijer ahn die neue entree bascour biß ahn die itzige erste fallbruck erlauffen wirdt

mawrwerck

die brustmawr, so vom neuen schaaß- unndt schweinstalls-bascour ihren anfang nimbt, und den haußweijer herumb biß ahn die erste itzige falbruck sich erstrecken wirdt und ad 3 fuß hoch über daß pavée der bascour haltet ahn ruthen maaß sambt fundament, in toto 49 ruthen undt 165 fuß die ruthe ad 12 st[u]b[er] (?) gerechnet 99 [R] 3 [S]
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *dieses kan in diesem jahr wenigst über dies ... so und den niveau der bascour gleich gemacht werden.*

cipperstein

unten wirdt mit cipperstein gearbeitet biß 2 fuß hoch über waßer demnegst fuß hoch mit backstein und $\frac{3}{4}$ fuß hoch mit cipperstein alternativment biß über daß pflaster, alwohe die brustmawr von backstein en panneaux, und mit zipperstein bedecket werde. Warzu vonnöthen 298 cipperblöck, jeder block ad 1 schill. species facit courante 49 [R] 4 [S]

kalck

es seindt hierzu 56 kahren kalck vonnöthen 1 Rthl pro kahr 56 [R]
die alte mawr an die fallbruck so im weijer stehet, abzubrechen und zu raumen selbe ist 105 fuß lang 14 fuß hoch 2 fuß dick facit 14 ruthen 91 fuß rechne die halbscheidt für abbrechen alß auf zu mauren 14 [R]

die brustmawr am graben warauff daß stanckett zwischen pilastren solte zustehen kommen wurde ad 3 fuß hoch über erden rechne ad 4 fuß dieff das fundament undt ist lang 180 fuß undt durchgehends wegen absätz deren panneaux ad 2 fuß dick facit ruthen 9 undt 216 fuß die ruthe ad 12 sch. 19 [R] 3 [S]
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *zu überlegen von hr. Braum[an] und hr. Couven ob man mehr als das fundament machen wollen in dem ... die pilaster dennoch nit können in diesem jahr gesetzt werden (??)*

Zipperstein zu decken

werden 15 blöck erfordert fur die deckliste jeder block ad 1 schill. species 2 [R] 3 [S]
facit in summa courante Rhdl 241 [R] 1 [S]

Jo. Jos. Couven

In hieher gehorige neue bogenbrücke ad 3 bogen weith ertraget sich an materialien und arbeitslohn ad Rthl I 70
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *mit der neuen brücken zu den bascour sol nun erstens gemacht werden in den ... die erste zugbrücke zu machen welche doch sehr ruinos.*

- Glaß und bleij für die fensteren alle ahm hauß zu Newenburg

Bijlagen bij de verbouwing van Kasteel Neubourg door Johann Joseph Couven

8 souterrains fensteren, jede 17 fuß glaß
undt weilen die windtruhten im bleij selbst verarbeitet, stelle 7 fuß ad 1 courante[n] Rthl
facit fur diese 8 fensteren an bleij und glaß 20 [R]

4 fensteren ad 8 fuß hoch breit 4 fuß, haltet dergleiche fenster 28 fuß glaß, 7 fuß ad 1
couranten Rthl facit fur diese 4 fensteren 16 [R]

16 fensteren werden in die dritte etage erfordert
am gantzen baw des haußes zu Newenburg dergleichen fensteren seindt
7 fuß hoch und 4 fuß breit, solche fensteren halten 25 fuß glaß ad 7 fuß
fur 1 Rthl facit fur die 16 fensteren 57 [R] 1[G] 1 [S]

40 fensteren im gantzen baw vonnöthen ad 9 fuß hoch und 4 fuß breit,
dergleiche fenster hatt 34 fuß inhalt an glaß undt bleij, ad 7 fuß für 1 Rthl facit
für jede fenster 4 Rthl 7 guld[en] 5 s[tuber] facit zusammen für
die 40 fensteren 194 [R] 2 [G] 2 [S]

facit courante Rthl 287 [R] 3 [G] 3 [S]

Jo. Jos. Couven

Daaronder heeft Von Plettenberg geschreven: *pro memoria was angehet die größe deren
scheiben damit bin schon zufrieden, allein dünkt mich das in den souterrains als noch sie leicht
brechen und imgleich eine beständigen ... vonnöthen haben wohl besser wäre kleiner scheiben
zu nehmen in den wan ein grose scheibe bricht die unterhaltung (?) allzeit kostbahr ... den
müste auch der preis in kleinen scheiben ... sein als in größen dahier werden noch beyligenden
model dengleichen scheiben ad 12 ...für einen ein grose also der hr. Couven ...
reflectionen und nicht die ... seinen gedanken zukommen lassen ...zu berichten ob das glas von
Loer theurer ...als das ordinaire so zu Achen zu finden (?) ... welches am kloster gebracht (?) ist
jetzt ... das haus (?) Neubourg sich befindet in den von diese sonsten geht gnug ist werde ich
so viel fenster in diesem jahr mit ... glas mit nothig können zulassen in den mi ... glas ... zu machen (??)*

BIJLAGE 3:

[tussengevoegd blad bij bijlage 1]

Specification von handtwercksleüte unndt handtlänger so am herrschafttlichen schloß Neuburg arbeiten im monath junij 1734. Was ein jeglicher täglich zu lohn hatt welches ist vom herren obristen Von Schlaun accordiret worden auffm hochgräffl. Schloß Wittem undt noch continuiret wird.

1. an den zimmermeister Miß Paffen [?] tägl. 23 [stuber]
an die 5 knechten oder gesellen a tag 18
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *es habe dahier der meister 20 st täglich undt die gesellen 15 ob nicht für selbige preis dies orten auch zu haben wären (??)*
2. an die schreiner 4 persohnen jeden a tag 20
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *handleute der meister wie oben und mit den zimmerleute in allen gleich (??)*
Commentaar van Brauman: ein schreiner und zimmermeister kan man dahier nicht weniger alß gegen 20 stuber haben, und muß man ihnen alß dan annoch täglich zweij kannen bier geben, die knecht bekommen hießigen orthen auch 15 stuber deßen muß man ihnen das bier darzu geben.
3. an meister Klausener a tag 30
an die 7 knechten oder maurgesellen a tag 20
die 7 handlanger für die truffel a tag 12
4. an die 4 plierleute welche die bedienten zimmer besetzen a tag 20
an die 4 handlanger so den leim graben, verfertigen undt beijtragen a tag 12
5. an die zweij jung[en] so die alten birkelen (?) oder renoviren bekomt der eine tägl. 9
der andere à tag 6
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *dahier bekommen die jungs 5 stuver (??)*
Commentaar van Brauman: wie Beltzmeijer und Hendrich referirt so solten dieße beijde jungen so viel arbeith thun alß ein ausgewachsener mensch.
6. an die kalckbrenner undt steinbrecher hatt einer tägl. 15
die zweij andere a tag 13
die andere 6 so da brechen und beifahren wie auch kalck leschen haben tägl. 12
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *machen dieses doch mehr taglohnner warumb haben sie dan mehr als andere dach ihre arbeit mit ... noch länger arbeiten (??)*
Commentaar van Brauman: weilen sie den kalck offen sonn und feijertägen mit versehen mußen und vom rauch des kalcks mehr dan andere handtlänger inkomodirt werden.
7. an die 25 balt weniger balt mehr taglöhner so im schloß teich arbeiten haben tägl. 12
8. die vier taglöhner so im neün garten arbeiten haben tägl. 12
9. der steinhauer von Nommuer hat die haw-stein an die maß auff denen karren undt wagen gelahden und die fenstergespan auff die maß gehauen und einige fenstergespan gemacht von denen alten haustein wie auch thüergespann hat tägl. eßen und trincken und dazu 25

Bijlagen bij de verbouwing van Kasteel Neubourg door Johann Joseph Couven

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *ich bin der meinung die fenster und thürgespan fertig accordirt werden. Was als zu Neub. in taglohn gemacht wirt diese ist zu escesiv den aller orthen ein steinhauer nit teurer als ein mauer bezahlt undt mitunter also drüber ein... der erster platz (??)*

Commentaar van Brauman: wegen des steinhawers ist pro primo zu erinnern daß er laut accordt welchen Beltzmeijer nicht gesehen nur 20 stub. taglohn bekomme und er beij auff und abladung der steinen notwendigh seijn muß, sonst die fuhrleuthe, mit dem auff und abladen die kante und ecken der steinen gahr brichtlich (?) abstoßen und hatt er unterschiedliche thure und finsteren von die ausgebrochene hawstein bereits fertig, sonst seint die newe finster und thuren gespann accordirt, und wirdt mit nechstem sein abscheidt bekommen.

Dieses ist richtig Henrich Schrieber J. Beltzmeijer

[handschrift van Henrich Schrieber?]

Noten

- 1 Over Plettenberg zie H. Mosmans, *De Heeren van Wittem* (Venlo 1923), 69-75; Hans Evers, Portretten van Ferdinand von Plettenberg, heer van Wittem, in: *Maasgouw* 109 (1990), 3-14; de bijdrage van Marcus Leifeld in de *Neue Deutsche Biographie*, deel 20 (Berlin 2001), 536-537. Plettenberg was in 1724 reeds tot rijksgraaf verheven.
- 2 De plattegrond bevindt zich in het archief van Kasteel Neubourg (Arch. Neubourg). Onder de tegenwoordig slecht leesbare legenda staat 'aufgenommen 1732'. In 1925 is een kopie van de kaart gemaakt, waar de legenda beter op te lezen is. Met name vanwege de schrijfwijze van de legenda wordt het voor waarschijnlijk gehouden dat de kaart door Schlaun of in diens atelier vervaardigd is. Zie Barbara Bußkamp, *Johann Conrad Schlaun 1695-1773. Die Sakralbauten. Schlaunstudie V.* (Köln 1992), 141. Zaakwaarnemer Brauman (zie tekst bij) noot 10) noemt Schlaun voor het eerst in een brief van 9 juli 1727 (RHCL [Regionaal Historisch Centrum Limburg], Archief van de Vrije Rijksheerlijkheid Wittem, later Graafschap [VRW], inv.nr. 227). Daarin is sprake van de "Einrichtung der Fasanerie" (zie ook brief van 2 augustus 1727: "Her Major Von Schlaun wirdt Ew. Hochgräfl. Excellenz bereits den Riß der zu Wittem ahnzulegender Fasaneriej überschicken haben"). Dit fazantenpark is er waarschijnlijk nooit gekomen. Wel is er een in Nordkirchen gebouwd, vermoedelijk in de jaren 1727-1730 (zie Florian Matzner en Ulrich Schulze, *Johann Conrad Schlaun 1695-1773. Das Gesamtwerk* (Münster 1995), 92).
- 3 Arch. Neubourg, deel Archiefbruil 1929, inv.nr. 100, volgnr. 23: 'Die ganze Außgaben. Bauambbt von 1733, 1 febr.-31 dec. 1735' [1735 klopt niet, dat zou 1734 moeten zijn]. Beltzmeijer verantwoordde maandelijks de uitgaven voor een bouwactiviteit. Hij tekende hierbij de namen van de handwerkslieden op. De namen van Couven of Schlaun komen we niet tegen. Met hen werd waarschijnlijk een prestatiecontract afgesloten. Ze kregen geen loon uitbetaald. Zie verder 'Litt. D: Allerhandt Rechnungen und Quittungen' en RHCL, VRW, inv.nrs. 258 en 296. Onder de genoemde inventarisnummers komen we vaker dezelfde of praktisch dezelfde uitgaven tegen. Dit duidt op een controle van de uitgaven. [De uitgaven onder inv.nr. 258 zijn mede ondertekend door Hendrich Schrieber, die van kasteel Nordkirchen was gedetacheerd (vgl. noten 36 en 70); een deel van de uitgavenregistraties onder inv.nr. 296 zijn geaccordeerd en soms van commentaar voorzien door Ferdinand von Plettenberg]. Het valt op dat er soms toch kleine verschillen in de overeenkomstige uitgavenregistraties kunnen worden geconstateerd, zoals bij de uitgavenregistratie van de reparatie van twee topgevels in juni 1733 (zie Hovens, 54; zie noot 7). Zie verder inv.nr. 258, 'Wittem Pro memoria 1733 / Memoriale deßen was zu Wittem und Neubourg im Jahr 1733 vorzu nehmen ist', en 'außführliche Specification deren aufm Schloß Newerburg, auß gnädigen Befehl seiner hochgräfl. Excellenz des Herrn Reichsgrafen Von Plettenberg und Witthem im jahr 1733 vom Monat februarij biß vorgenommen reparationen' [op achterzijde: 'bis Ausgang des Monats Decembr. beschehen Reparationen und außgaben'], naar het handschrift te oordelen geschreven door secretaris Langendorff van Wittem [vgl. inv.nr. 227, brief van 25 september 1734 ("Die rechnungen von vorigen Jahren welche der Hendrich attestirt gehabt seint alle durch den Hr. Langendorff von Monath zu Monath nachgesehen worden, ich werde selbige jedoch annoch einmahl curiositatis causa examiniren laßen, damit niemandt Unrecht dabei geschehen möge") en brief van 3 september 1734 ("Undt weilen dero graffwittemischer Gerichtsschreiber Hr. Langendorff heut mit einem Dienst von hießigen Statt Aachischen

Magistrat versehen worden ist ... und wie vermeine die Gerichtsschreiberei zu Wittem wirdt quittiren mußen”]. Zonodig controleerde Brauman zelf de rekeningen (brief van 25 september 1734: “Ich habe Selbige [des Maurmeisters Rechnung] mit Fleiß nachgesehen, und Ew. Hochgräff. Excellenz solche nochmahlen recalculiren laßen”).

Beltzmeijer stierf op 23 februari 1741 (Landschaftsverband Westfalen-Lippe te Münster [LWL], Archief Nordkirchen, Bestand Wittem [NBW], inv.nr. 103). Zie ook inv.nr. 97, brieven van Brauman van 24 en 27 februari 1741, en RHCL, VRW, inv.nr. 290, brief van Brauman van 27 februari 1741.

- 4 Zie bijvoorbeeld de brieven van Brauman van 7 november en 10 december 1735 (RHCL, VRW, inv.nr. 227).
- 5 RHCL, VRW, inv.nrs. 272 en 290. Zie onder het laatste nummer ook enkele door Beltzmeijer of Brauman in 1739 en 1740 geformuleerde ‘untertänige anfrage’ aan de weduwe van Ferdinand von Plettenberg, Bernardine von Westerholt-Lembeck. Zie ook inv.nr. 258, ‘unterthänige Anfragen’ aan de ‘gnädigen Fraw Gräfin und Herren Graffen’, zonder datum, maar geschreven na het overlijden van graaf Ferdinand (de geadresseerde graaf zal zijn zoon Franz Joseph (1714-1779) betreffen). Het verzoek is niet door Brauman geschreven, maar wel door hem ondertekend. Zie verder Arch. Neubourg, deel Archiefbruil 1929, inv.nr. 100, volgnr. 23, ‘Litt. D: Allerhandt Rechnungen und Quittungen’.
- 6 De voornaamste archieven en archiefbewaarplaatsen Arch. Neubourg, VRW in het RHCL en de verzameling tekeningen van Johann Joseph Couven [CBK = Couven-Blattkatalog] in het Suermondt-Ludwig-Museum (SLM) te Aken.
- 7 Deze bijdrage is een vertaling en bewerking van het artikel ‘Der Umbau von Schloss Neubourg durch Johann Joseph Couven in den Jahren 1733 bis 1735’, dat in de *Aachener Kunstblätter* 63 (2003-2005) is verschenen (p. 93-113). De inleidende paragraaf over de bouwgeschiedenis van Neubourg is in deze Nederlandse versie weggelaten vanwege de overlap met het in *Maasgouw* 2004 (123) verschenen artikel ‘Papieren bouwsporen’ van Kasteel Neubourg (p. 47-72), geschreven door Frank Hovens. In 2009 is de handelseditie verschenen van de dissertatie van Anke Kappler over de tekeningen van Couven: *Johann Joseph Couven (1701-1763). Architekturentwürfe für Stadt, Adel und Kirche* (deel 73 in de serie ‘Arbeitshefte der rheinischen Denkmalpflege’, uitgegeven door het Landschaftsverband Rheinland). De hierin opgenomen paragrafen over Neubourg (p. 118-128) zijn gebaseerd op het artikel in de *Aachener Kunstblätter*.
- 8 RHCL, VRW, inv.nr. 290. Op de achterkant heeft Brauman geschreven ‘Antwort des Her Couven wegen das Neubourgische Bawweßen 1734’. Plettenberg heeft op de voorzijde de datum 4 juni 1734 toegevoegd (zie bijlage 2). Vgl. een brief van Brauman van 22 mei 1734: “Sonsten schließe Ew. Hochgräffl. Excellenz untertänig hiebei die mir von Beltzmeijer communicirte Bawlisten des Monats aprilis, wie auch die Antwort des Hr. Couvens wegen dhaßigen Bawweßens, welches mit dießem guten Wetter uberaus avancirt”.
- 9 Een reden dat de plattegrond van Couven niet eerder is herkend als een ontwerp voor de verbouwing van Neubourg heeft tot op zekere hoogte te maken met de beperkte kennis aan weerszijden van de grens van elkaars erfgoed. Gechargeerd kan worden gesteld dat de kennis in Aken over het bouwkundig patrimonium in Zuid-Limburg beperkt is, terwijl Nederlandse onderzoekers nooit de tekeningen van Couven hebben bestudeerd op hun betekenis voor Zuid-Limburg, ofschoon bekend is dat deze architect hier gewerkt heeft.

- 10 Over Brauman zie Luise von Coels von der Brügghe, Die Schöffen des Königlichen Stuhls von Aachen von der frühesten Zeit bis zur endgültigen Aufhebung der reichsstädtischen Verfassung 1798, in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins (ZAGV)* 50 (1928), 451-453.
- 11 Matzner / Schulze, 55.
- 12 De brieven die Brauman aan Plettenberg schreef, bevinden zich voornamelijk in RHCL, VRW, inv.nr. 227 en de ongeïnterpreteerde nrs. 268-306. De vroegste brief is gedateerd 9 januari 1723, de laatste 7 mei 1742 (beide inv.nr. 227). Een brief van 17 mei 1743 (inv.nr. 290) is voorzien van een postscriptum van Brauman. De brieven zijn vanuit Nordkirchen / Münster weer in Limburg beland. Het is niet duidelijk wanneer dat gebeurd is. Niet alle brieven zijn overgedragen of bewaard gebleven. Zo zijn er weinig brieven over de eerste anderhalf jaar na aankoop van Neubourg te vinden. Enkele brieven van Brauman zijn aangetroffen in LWL, NBW, inv.nr. 93. Deze brieven zijn nog niet bestudeerd. Hierin bevinden zich ook enkele brieven na 1740 die zoon Franz von Plettenberg aan Brauman schreef. Enkele van diens brieven zijn ook aangetroffen in RHCL, VRW, onder inv.nr. 290. De antwoorden van Ferdinand von Plettenberg en de overige brieven van Franz von Plettenberg waren wellicht opgeborgen in het persoonlijk archief van Brauman. Het is niet duidelijk wat hiermee gebeurd is.
Brauman schreef, in tegenstelling tot het hedendaagse Duits, de zelfstandige naamwoorden met kleine letter. In de citaten is dit aangepast. Vaak schreef hij samengestelde woorden los (bijvoorbeeld Zimmer Meister). Ook dit is aangepast (Zimmermeister). Verder valt op dat Brauman woorden als 'Baw' en 'new' met een trema op de 'w' schreef, waarmee waarschijnlijk werd aangeduid dat de 'a' en 'e' een 'lange klank' ('Bauw', 'neuw') hadden. Dit zijn overigens geen idiosyncrasieën van Brauman; ook in andere handschriften worden ze aangetroffen. NB: voor zover de gebruikte afkortingen in de citaten mogelijk onduidelijk zijn, zijn ze uitgeschreven. Dit geldt ook voor de bijlagen. In de bijlagen zijn de zelfstandige naamwoorden met een kleine letter geschreven.
- 13 RHCL, VRW, inv.nr. 272.
- 14 Matzner / Schulze, 84.
- 15 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brieven van 24 juni, 7 augustus, 25 september en 28 november 1730. Uit deze brieven blijkt dat Ormes overleg met Schlaun diende te voeren. Zie ook een verzoek d.d. 15 augustus 1734 (zelfde inv.nr.) van Ormes. Zie verder LWL, NBW, inv.nr. 116, passim. Vgl. RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 7 april 1729: "ich will aber dießfalß [m.b.t. de aankoop van hout voor de verbouwing van Kasteel Wittem] nichts schließliches abhandelen, biß Her Schlaun mit dem Bonnischen Zimmerman anhero kombt".
- 16 Matzner / Schulze, 162-181, dateren de bouw van de kerk en het klooster in Wittem in de jaren 1729-1733, en die van de kerk in Eys in de jaren 1731-1736. Zie ook Bußkamp, 137-171; Kappler, 111-118, 126-128.
- 17 Voor het vervullen van de functie van stadsarchitect dient Couven in 1739 een verzoek in bij het Akense stadsbestuur (zie Paul Schoenen, *Johann Joseph Couven* (Düsseldorf 1964), 16, 21, 137-139; Kappler, 263-264).
- 18 W. Marres en J.F. van Agt, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. Deel V. De provincie Limburg. Derde stuk: Zuid-Limburg, uitgezonderd Maastricht* (Den Haag 1962), 38-44, fig. 13 en 14, evenals afb. nrs. 7-9.
- 19 Lutz Jansen, *Schlenderhan. Geschichte und Kulturgeschichte eines rheinischen Adelssitzes* (Bergheim 1996), 115-131.

- 20 Vgl. noot 3. Dit houdt tevens in dat de betrokkenheid van Couven bij de bouw van de kerken van Eys en Wittem, evenals bij de bouw van het klooster van Wittem beperkt is gebleven tot het laatste stadium. Vgl. Matzner / Schulze, 163; Bußkamp, 160. RHCL, VRW, inv.nr. 272, brief van 24 maart 1734: “Anlangendt die Kirche zu Eijs umb selbige völligh im standt zu setzten werden annoch wenigstens nach mit Her Couven gemachten Überschlagh 300 Louis d’or erfordert”.
- 21 RHCL, VRW, inv.nr. 272, brief van 5 september 1733. Ormes had zich te verantwoorden voor een fout die hij had gemaakt. Twee dagen daarvoor had Brauman geschreven (zelfde inv.nr.) dat Ormes “einen kleinen Fehler ahn der ersterer Brucken auff seine Kosten verändern muß”. Zie ook de brief van 22 augustus 1733 (zelfde inv.nr.): “Den riß der Trappen und Durchschlaghs oben der Pferdststallung zu Neubourg ist annoch nicht zuruckkommen”.
- 22 Het is niet zeker of de werkzaamheden waaraan gerefereerd wordt betrekking hebben op Neubourg. Het zou ook om Eys en Wittem kunnen gaan.
- 23 Vgl. Matzner / Schulze, 934-935.
- 24 RHCL, VRW, inv.nr. 227.
- 25 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 9 April 1729 (“den 8ten Martij ist der gnädigst angeordneter Maurmeister Paulus Clausener zu Abend alhier angekommen”) [zie ook Bußkamp 1992, 158, noot 27]. Over de interessante figuur Paul Klausener en zijn nazaten zie het artikel van Denise Lelarge: *La famille de Jean-Pierre Cluysenaar, architecte des Galeries Saint-Hubert à Bruxelles*, in: *L’Intermédiaire des Généalogistes* 40, Nr. 240 (1985), 417-431. Ook bij verscheidene opdrachten van Couven waren Paul Klausener en zijn broer Franz als opzichter actief, zoals bij de St.-Johande-Doperkerk en de St-Michaëlkerk in Burtscheid.
- 26 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 24 december 1729 [zie ook Bußkamp 1992, 158, noot 28]. Overigens lag het merendeel van de tekeningen van Couven bij een nazaat van Klausener op zolder. In 1894 werden ze door architect Joseph Buchkremer ontdekt en bestudeerd. In 1971 werden de tekeningen aan het Suermondt-Ludwig Museum overgedragen.
- 27 Van Klausener is een enkele tekening bekend, betreffende een plattegrond van een huis in Gulpen (RHCL, Kaartencollectie, cat.nr. 313/1).
- 28 Vgl. Arch. Neubourg, inv.nr. 22: Beschrijving van Neubourg in 1766 (zie ook Hovens, 57). De eerste bouwhoeve “bestaat in een bas-cour met drie vleugels, op dewelke drie toerens gebauwt, indewelke verwulfd stallinge voor omtrend 50 paarde zijn, twee remise voor carosse, groet brauw- en backhuijs, item boeven dezelfde 9 caamers voor domestique; insgelijks boeven voorsz. twee solders twee gevangenisse”.
- 29 Architect Piet Mertens, die in 1992 restauratieplannen voor Neubourg heeft gemaakt, acht het goed mogelijk dat Plettenberg, juist met het oog op representativiteit, reeds gekozen heeft voor een doorbraak van de noordelijke vleugel van de eerste bouwhoeve. Evenwel zijn in de brieven van Brauman noch in de diverse rekeningen en andere documenten gegevens te vinden die op een dergelijke ingreep in opdracht van Plettenberg wijzen. De huidige doorgang is hoogst vermoedelijk een ontwerp van de Maastrichtse architect Matthias Soiron (zie RHCL, Handschrift Soiron, V 305 A/B; Hovens, 59).
- 30 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 21 april 1734. Zie tevens de brief van 24 maart 1734: “heut seint zweij seiner Knechten [van Arnold Ormes] ankommen umb die kleine Stiegen ahn der alter Capellen [wijst op de kleine hoektoren?], und die andere ahm herrschafft. Pferdststahl beheuff deren Bedienten in Arbeith zu nehmen. Die new angelegte Brawereij und Backhaus wer-

- den dieße Woche fertigh, welchem nechst die herrschafftliche Stallung und Zimmern daroben warzu alle Materialien angeschafft seijn vorgehouden werden sollen”.
- 31 RHCL, VRW, inv.nr. 290; ‘Antwort und Anfrage’. De notitie bestaat uit twee delen. Ze begint met een ‘Antwort auff das überschickte Memoriale’. Het tweede deel bestaat uit ‘Untertänige Anfrage woruber seiner hochgräffl. Exc. Resolution erwartet wirdt’ (zie bijlage 1).
- 32 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘bestek’.
- 33 Zie noot 8.
- 34 De specificatie ‘die brustmawr, so vom neuen schaaff- unndt schweinstalls-bascour ihren anfang nimbt’ maakt eens te meer waarschijnlijk dat het hier de entree naar de tweede bouwhoeve betreft.
- 35 RHCL, VRW, inv.nr. 227. Vgl. Arch. Neubourg, Archiefruיל 1929, inv.nr. 81; een vertrek in een inventaris uit 1737 wordt beschreven als ‘allwo Herr Cuven hat gel[o]schirt’ (zie ook Hovens, afb. 12, p. 54).
- 36 RHCL, VRW, inv.nr. 290, bijlage [3] bij ‘Antwort und Anfrage’. De ‘Specification’ is geschreven in een onbekend handschrift, waarschijnlijk toebehorend aan een van de ondertekenaars, Henrich Schrieber, die we elders tegenkomen als de uit Nordkirchen afkomstige tuinman [vgl. noten 4 en 70]. De andere ondertekenaar is rentmeester Joachim Beltzmeijer. Brauman reageert weer op het commentaar van Plettenberg. Het is opvallend dat Brauman, die zich altijd uiterst gedienschtig tegenover Plettenberg opstelt, hem in dezen niet steunt. Hij attendeert Plettenberg op de in de omgeving van Neubourg gebruikelijke tarieven, bijvoorbeeld: “ein Schreiner und Zimmermeister kan man dahier nicht weniger alß gegen 20 Stuber haben, und muß man ihnen alß dan annoch täglich zweij Kannen Bier geben, die Knecht bekommen hießigen Orthen auch 15 Stuber deßen muß man ihnen das Bier darzu geben”.
- 37 SLM, CBK 406.
- 38 Vgl. F.J. Winands, *Vollständige Vergleichs Tafeln der neuen republikanischen Münzen und definitiv rektifizierten Maße und Gewichte mit den alten, für das Roer Departement* (Aachen 1802), 64. Deze maten komen overeen met die van de tekeningen die door architectengroep Mertens in 1992 zijn gemaakt (in bezit van Frank Hovens).
- 39 SLM, CBK 247. Ook deze tekening was nog niet in verband gebracht met werkzaamheden van Couven op Neubourg.
- 40 Reden voor het gebruik van de Franse taal kan te maken hebben met het gegeven dat de steenhouwer wellicht uit Namen afkomstig. Zie RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘Antwort und Anfrage’: “der Steinhauer von Nommuer hat die Hawstein an die Maß auff denen Karren unndt Wagen gelahden und die Fenstergespan auff die Maß gehauen und einige Fenstergespan gemachet von denen alten Haustein wie auch Thüergespann”. Wellicht dat hier de steenhouwer André Beck wordt bedoeld. André Beck schreef een briefje in het Frans (inv.nr. 290). Een andere steenhouwer, Lambertus Werts, was afkomstig uit Kornelimünster. Hij was betrokken bij de bouw van een brug (RHCL, VRW, inv.nr. 258, uitgavenpost Beltzmeijer op 21 juli 1733). Zie ook noten 44, 49 en 51.
- 41 Het vermoeden dat de tekeningen hergebruikt werden, lijkt te worden bevestigd door de opschriften ‘Une Porte’, ‘et ces Deux Remises’ en ‘Trois fenetres’, aangezien het bij de oostelijke vleugel van de eerste bouwhoeve van Neubourg om twee deuren en vier vensters gaat. Wellicht dat de werktekening ook gebruikt is bij bouwwerkzaamheden aan het ‘Haus am Haasbach’ in

Nispert bij Eupen. Vgl. Marcel Bauer, *Johann Joseph Couven. Mythos und Erbe eines großen Meisters. Eine Spurensuche im Dreiländereck* (Eupen 2001), afbeeldingen op de pagina's 239 en 262 (boven).

- 42 RHCL, VRW, inv.nr. 227. Zie ook de brief van 21 april 1734 ("Mit der Kellerkuchen hab auch den Anfangh machen laßen"). In een brief van 24 maart 1733 (inv.nr. 296) is overigens al sprake van een "new verfertigte batterie de cuisine beheuff des Schloßes Neubourg". Vgl. uitgavenregistratie in april 1734 van Beltzmeijer in het 'Bauambbt-register' (zie noot 3): 'Rechnung von denen Handtlinger auffm herrschafft. Schloß Neüb. welche haben die Gewölbe eingeschlagen im Pferdestall und Brauhause wie auch in den Kellerkuchen das Gewölbe und fensterlöcher gebrochen'.
- 43 Over de herbouw in renaissancestijl, zie Hovens, 49-50. Een verdere argument voor een herbouw rond 1595 wordt aangedragen in Frank Hovens, *Kasteel Neubourg in 1568 door troepen van Willem van Oranje met een 'bezoek' vereerd* (*Maasgouw* 127 (2008), 103-105).
- 44 De oude vensters werden hergebruikt. Zie RHCL, VRW, inv.nr. 258, 'Summarischer Extract derer Baulisten des Schloßes Neubourg vom Jahr 1735 à prima Jan. bis prima Julii ...': 'Rechnung von Steinhauer welche die Bogen untter die neüen Brück haben van (sic) die alten Fensterstein gemacht'. Zie ook noten 40, 49 en 51. Zie verder de uitgavenregistratie van april-juni 1734 van Beltzmeijer in het 'Bauambbt-register' (zie noot 3): 'Rechnung vom Steinhauer Andre Beck so die Fenstergespan auff ihre rechte Maß hat geschnit item einige Thür und Fenstergespan von deren alten Haustein verfertigt'.
- 45 RHCL, VRW, inv.nr. 227. De brief bevindt zich in een omslag met het opschrift '1734'.
- 46 De tekening met CBK 140 in het SLM vertoont overeenkomst met de vorm van de vensteromlijstingen zoals die bij Neubourg te zien zijn.
- 47 Vgl. Kappler, 26. In zijn verzoek uit 1739 aan het Akense stadsbestuur om aangesteld te worden als stadsarchitect schrijft Couven: "Die Steinhawr werden eingeleichen [net als de schrijnwerkers] ihr Zeugnuß nicht versagen, daß ihnen nicht allein in vorgemalten Stücken, und Gebäweren, sonderen auch in vielen anderen in- und außwändischen, dergleichen Abriß und Modellen, sambt den Profilen gegeben worden, daß dardurch diese Zunfft alß gesteigen, daß es den Bawherren sehr offt und offters ahn Meisterten, und Arbeitheren, alß dies ahn Arbeith gefehlet habe, wie dem Publico mehr dan genüge bekant ist".
- 48 SLM, CBK 48. Boven de tekening staat in potlood 'Etag 2de'.
- 49 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 24 maart 1734 ("Die bestelte 70 finstere von hawstein seint bereits alle ahm weißen Haus gegen Gronsfeldt uber geliebert, wie auch die Belegsteine zu der Kuchen"). Zie ook inv.nr. 258, 'Unvergreifflicher Status waß zu denen Dinsjahr 1734 am Schloß Newerburg vorzunehmenden Reparationen erforderlich ist' (Plettenberg heeft op voorzijde de datum 14 mei 1734 erbij geschreven). Zie verder inv.nr. 290, rekening van André Beck voor de levering van stenen voor Neubourg tussen 16 maart 1734 en 21 augustus 1735, en inv.nr. 258, rekening van André Beck voor de levering van "blauen Stein oder Fenstergespan"), gedateerd 12 februari 1734 (zie Hovens, 53, afbeelding 9). Zie ook de noten 40, 44 en 51.
- 50 RHCL, VRW, inv.nr. 290, 'bestek'. Vergelijk inv.nr. 227, brief van Brauman van 29 mei 1734 ("Die kleine Backsteine wovon der Her Couven Meldung gethan haben wir gahr nicht nöthig, weilen mit dem brechen und Vergroßerung der Finsteren Backsteine gnug abfallen, umb die neue Finsteren wenigstens auswendigh damit zu mauren."). In 1821 werd Kasteel Palant in

- Eschweiler wegens bouwvalligheid afgebroken. De voorburcht is behouden gebleven. Zie E. von Oidtman: Schloß Palant bei Weisweiler im 18. Jahrhundert, in: ZAGV 51 (1929), 321-325, h.l. 325. Von Oidtman refereert in zijn artikel overigens niet aan een achttiende-eeuwse verbouwing. Naar twee tekeningen te oordelen zou het kasteel er in 1753 wel anders hebben uitgezien dan in 1723. Over de betrokkenheid van Couven bij Kasteel Palant, zie: Kappler, 90, zich basierend op Friedhoff, Jens: *Die Familie von Hatzfeld. Adelige Wohnkultur und Lebensführung zwischen Renaissance und Barock* (Düsseldorf 2004).
- 51 RHCL, VRW, inv.nr. 290, 'Antwort und Anfrage'. Vgl. inv.nr. 258, 'Summarischer extract derer Baulisten des Schloßes Neubourg vom jahr 1735 à prima jan. bis prima julii': "dem Maurmeistern Paulus Clausener für 39 stück Hausteine fenstere einzusetzen laut Accord 1 Louis d'or". Zie ook noten 40, 44 en 49.
- 52 Van Couven is één tekening bekend van een vensterlatei met een wigvormige sluitsteen (SLM, CBK 140).
- 53 In zijn dissertatie *Laurenz Mefferdatis (1677-1748). Bürgerhäuser und Hofanlagen in Aachen und im Aachener Umland* (Aachen 2001) schrijft Steffen Skudelny, p. 511: "Bei der Formenanalyse fällt in bezug auf die Tätigkeit des Mefferdatis und deren Dokumentation auf, daß in der HS 30 [Handschrift nr. 30 in het stadsarchief van Aken] zwar ca. 40 Grundrisse von Wohnhäusern, jedoch nur acht Fassadendarstellungen vorhanden sind". In het handschrift staat slechts één venster met een omlijsting voorzien van een wigvormige sluitsteen, terwijl zes van de tien aan Mefferdatis toegeschreven huizen deze hebben. De vensters van een ander huis hebben naast deze sluitsteen ook nog 'oren' aan de zijkanten. Vaak worden deze sluitstenen en 'oren' als kenmerkend voor Mefferdatis beschouwd, maar het is de vraag of ze in het eerste kwart van de achttiende eeuw rond Aken niet algemeen voorkwamen.
- 54 Vgl. opmerking van Plettenberg bij de tweede 'Anfrage' van Brauman (zie bijlage 2).
- 55 Zo schrijft Couven in zijn 'bestek' (RHCL, VRW, inv.nr. 290): "daß in denen Englischen-Schubfensters so vom Hr. Clermont auffm Hauß Newenburg verfertiget worden, befindliches Glaß ist".
- 56 Hovens, 51. Op grond van twee tekeningen in zijn 'Architectura' wordt aangenomen dat Mefferdatis in opdracht van Ferdinand von Plettenberg verantwoordelijk is geweest voor de bouw van het Panhuis in Mechelen en de (ver)bouw(ing) van het Wijnhuis in Partij (Stadsarchief Aken, Handschrift nr. 30 fol. 70r resp. fol. 77v-78r; zie ook Skudelny, 422-433). Brauman noemt Mefferdatis echter nooit in zijn brieven. In een brief van 10 april 1730 (RHCL, VRW, inv.nr. 227) heeft hij het wel over "sichern Maurmeistern Servas Bouchom welcher die herrschaftliche Muhlen und Pfannhaus gebawet". Interessant is dat Bochoms samen met Schlaun verscheidene ontwerpen heeft ondertekend ('J:C: Schlaun mp. Servaes Bochoms') voor de kerk en het klooster in Wittem (Westfälisches Landesmuseum Münster; zie Matzner / Schulze, 170-173). Bovenaan een uitgavenoverzicht 'des newaufferbawten herrschaftlichen Pfannhauses' (LWL, NBW, inv.nr. 116) staat 'Mäurer Servaes Bochom' opgetekend. Hij had er gewerkt van 19 oktober 1726 tot 1728 [er was ruimte voor een datum, maar die is niet ingevuld] en 40 Reichstaler en 49½ stuiver verdiend. Achteraan staat ook 'Mäurer Laurentz Mefferdatus' genoteerd "für Macherlohn besagter Maltzährnde" [moutvloer?], ter waarde van 7 Reichstaler en 77 stuiver. Voor zover bekend is dit, naast de tekening in de 'Architectura', de enige aanwijzing voor een betrokkenheid van Mefferdatis bij de bouw van het Panhuis. Aan de 'hoge notering' van Bochoms

- in vergelijking met Mefferdatis kan niet worden geconcludeerd, evenmin als uit het verschil aan betaald loon, dat Bochoms een prominentere positie had bij de bouw van het Panhuis dan Mefferdatis. Mogelijk had die als architect een prestatieloon ontvangen dat niet in het uitgavenoverzicht is opgenomen (vgl. noot 3). ‘Magister Murarius’ Servaes Bochoms stierf op 72-jarige leeftijd in 1761 in Gronsvelt (RHCL, sterfregister parochie H. Martinus Gronsvelt).
- 57 Vgl. de talrijke afbeeldingen in Richard Klapheck, *Die Baukunst am Niederrhein; Bd. I: Von der Baukunst des Mittelalters bis zum Ausgange des 17. Jahrhunderts. Düsseldorf 1915/16; Bd. II: Von Jan Wellem und der Baukunst des Jahrhunderts von Karl Theodor von der Pfalz* (Düsseldorf 1919).
- 58 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘Antwort und Anfrage’. Vgl. RHCL, VRW, inv.nr. 296, ‘Rechnung von Zimerleütte welche auffm herschafft. Schloß Neüb. haben in zweij Zimer die Balcken verlegt und einen neüen Balcken gemacht und in selbe Zimer neün Träffer geschnitten’.
- 59 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘bestek’.
- 60 Arch. Neubourg, ‘Bauambbt’ (zie noot 3), uitgave in februari 1734 voor ‘Glasemacher Niclaus Küper’. Vgl. inv.nr. 22, ‘Succinte et véritable description du château seigneurial de Neubourg à Galoppe, avec ses regaux et appendices’ (circa 1766): “32 grandes et moindres chambres toutes habitables, et très bien illuminées par de fenêtres à grand jour et glace de france”.
- 61 De door Schlaun gemaakte plattegrond van de begane grond laat in de hoek van de keuken wel vier vensters zien. Vermoedelijk zakt Schlaun als het ware een verdieping om de vensters als lichtbron van het souterrain aan te kunnen geven.
- 62 Hierbij is tevens van belang dat de onderdoorgang vervangen werd door een representatieve entree, zoals verderop in deze bijdrage wordt beschreven.
- 63 SLM, CBK 188.
- 64 SLM, CBK 190.
- 65 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 25 september 1734. Hieruit kan niet met zekerheid worden vastgesteld dat deze kritiek betrekking heeft op de werkzaamheden in Neubourg. Het zou ook om Wittem kunnen gaan. De verwijzing naar de keuken pleit evenwel voor Neubourg.
- 66 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 21 september 1734. Zie tevens een verzoek d.d. 15 augustus 1734 (zelfde inv.nr.) van Ormes aan secretaris (?) Fumetti van Plettenberg om zijn uitstaande rekening te betalen. Vgl. brief Brauman van 24 maart 1734 (zelfde inv.nr.).
- 67 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘bestek’: “Facit in toto 12 doppelte Dhüren ... Facit in toto zum gantzen Baw 38 einfache Dhüren ad 3 1/2 fuß breit 7 1/2 fuß hoch. Deren neben, oder einfache Dhüren seind vorrätzig so à la moderne nur zweij. Ergo restiren noch zu machen für den gantzen Baw 36 Nebendhüren”. De meester-timmerman die voor de deuren verantwoordelijk was, betrof waarschijnlijk Michael Pipers (zie o.a. inv.nr. 258, ‘summarischer Extract’).
- 68 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘Antwort und Anfrage’.
- 69 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 8 december 1734. De betekenis van ‘Draumer’ is niet helemaal duidelijk: ‘dromer’ of ‘drammer’?
- 70 Hen(d)rich Schrieber / Schreiber / Schri(e)ver wordt vaker de ‘gärtner’ genoemd, maar hij lijkt toch een meer vooraanstaande positie te hebben ingenomen dan alleen die van tuinman. Zo zijn de uitgaven over de verbouwing van Neubourg die onder inv.nr. 258 (RHCL, VRW) te vinden zijn door Beltzmeijer en Schrieber ondertekend. Zie ook noten 3 en 36. Vgl. inv.nr. 227, brief van 25 september 1734 (“Sonsten können Ew. Hochgräffl. Excellenz gantz versichert seijn, daß Beltzmeijer und Hendrich aufrichtig und getrew dienen, und bei jetzigem Bawweßen

viel Muhe und sorgen haben. Sie seint von den Morgen biß im spaten Abend auff die Beine und schlagen ahn allem mit Handt ahn"). Zie verder LWL, NBW, inv.nr. 116. Schriever lijkt eerst in Nordtkirchen te hebben gewerkt. Vgl. RHCL, VRW inv.nr. 290, 'Antwort und Anfrage' (6 juli 1734): "Weilen der Hendrich seine Arbeith ahm Haußgraben fertig ... alß stehet er umb gnädiger Erlaubnus ahn einen Tour auff Nordtkirchen und nacher Haus acht at zehen Tügen machen zu mögen, wie auch ob er ein Pferd von hier aus dahin brauchen möge? In de kantlijn heeft (de secretaris van) Plettenberg geantwoord: es kan der Henrich herüber kommen, auch eines Pferdes sich bedienen, währe mir lieb wan er den Abriß des Hauses mitbringen thäte". Zie ook inv.nr. 227, brief van 26 juli: "Sonsten wirdt Hendrich Schriver Ew. Hochgräffl. Excellenz ab dem allingen vorgenohmenen Bawweßen umbständlich Nachricht geben können, und was hochdieselbe uber ein und anders gnädigh zu befehlen beschloßen seint, bitte demselben schriftlich zukommen zu laßen", en de brief van 14 augustus 1734: "Ew. Hochgräffl. Excellenz ahn mich unterm 2ten dießes abgelassenen gnädigen Schreiben hatt der Hendrich Schriver beij seiner Zuruckunfft von Nordtkirchen ahm vorigen Sambstagh in meiner Abweßenheit samb dabei unterschriebene graffwittemischen Bawlisten richtig mit dem Pferdten fur meinem Sohn uberliebert, welcher sich mit mir dafür untertänigh bedancken thuet".

- 71 Couven heeft een grondplan getekend van de kerk van de karmelietessen in Keulen en een plattegrond van een aldaar te plannen hoogaltaar. In de rand heeft hij geschreven "d. 1. Jan", "Kirch von den Carmelitessen ist hoch 29 fuß", "zu Collen werd ...". Waarschijnlijk is het ontwerp niet uitgevoerd. Zie Kappler, 125.
- 72 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 8 januari 1735. Overigens is niet duidelijk hoe het in ander-mans schoenen schuiven van gemaakte fouten in verband kan worden gebracht met een verlenging van een bezoldiging en een verblijf op Neubourg.
- 73 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 19 januari 1735.
- 74 RHCL, VRW, inv.nr. 227. In de brief van 4 juni verwijst Brauman nogmaals naar de opgestuurde tekening.
- 75 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 6 juli 1735. Brauman schrijft op die datum twee brieven. In beide refereert hij aan het door Plettenberg uitgekozen ontwerp. Vgl. inv.nr. 258 'unterthänige Anfragen' van Brauman aan de weduwe Plettenberg (zie noot 5): "ob die erstere am Schloß Neubourg gar bawfällige steinere Bruck kunfftigen Fröhling im stande zu setzen seije indeme vermuthlich die Verenderung der newer Antrée nicht so bald vorgenohmen werden dörrfte" [NB: onbekend handschrift, ondertekend door Brauman]. Zie ook inv.nr. 290: 'untertänige Anfrage', mei 1739.
- 76 RHCL, VRW, inv.nr. 290, 'bestek'.
- 77 Vgl. Kappler, 188: "Säulenportale bieten sich aufgrund ihres Detaillierungsgrads für Proportionsstudien an".
- 78 SLM, CBK 122.
- 79 Met het oog op representativiteit verwondert de keuze van Plettenberg voor het linkerontwerp niet, daar de Dorische orde ook bekendstond als de 'Herculische' orde. Vgl. Technische Informationsbibliothek [TIB] / Universitätsbibliothek Hannover, Sammlung Haupt [SH] 254, 93 (zie noot 81).
- 80 SLM, CBK 145. De later toegevoegde verwijzing naar het Wespienhaus in Aken op de tekening is waarschijnlijk gebaseerd op het jaartal 1735, maar mist verder iedere grond.

- 81 Het tegenwoordig in TIB bewaarde manuscript SH 254 draagt de titel: 'Die Wahre Regul-Mäßige / Und / In denen Berühmbtesten Autoren Fundirte / Säulen-Ordnung / Bestehend In / Sechs Ordnungen ...'. Zie ook Kappler, 176-189.
- 82 TIB, SH 254, 199f.
- 83 Kappler, 114.
- 84 Wittem: SLM, CBK 553; Eys: SLM, CBK 508, 509, 510 en 511. Vgl. Kappler, 114, 117.
- 85 Kappler, 126-128.
- 86 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 22 april 1735. Deze ontwerpen zijn niet bewaard gebleven.
- 87 In de kerk van Wittem is een altaar voor de H. Antonius opgericht; vgl. Mosmans, Het voormalig Capucijnenklooster te Wittem, in: *Franciscana* 6 (1923), 17-50, h.l. 29.
- 88 RHCL, VRW, inv.nr. 1110.
- 89 De opmerkingen van Plettenberg konden slechts gedeeltelijk getranscribeerd worden.

Het Hof van Gelder te Roermond 1580-1794. Enige aspecten van zijn geschiedenis, samenstelling en bevoegdheden*

G.H.A. Venner

Het Hof van Gelder te Roermond behoort tot de weinige instellingen op gewestelijk niveau die in het huidige Limburg waren gevestigd. Het Hof was als gevolg van het Traktaat van Venlo van 1543 te Arnhem opgericht voor het in de Habsburgse Nederlanden opgenomen hertogdom Gelder. Het was aldus een zusterinstelling van andere gewestelijke instanties zoals de Raad van Vlaanderen, de Raad van Brabant en de landen van Overmaas, en het Hof van Holland, Zeeland en Westfriesland.

Als gevolg van de Opstand werd het Hof te Arnhem in 1578 door de door de opstandigen benoemde stadhouder Jan van Nassau gesloten, waarna de koningsgetrouwe raadsheren in 1580 de opdracht kregen in Roermond hun werkzaamheden te hervatten. Het Hof te Roermond had een aanzienlijk kleiner ressort dan het nieuw ingerichte Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem en de zojuist genoemde hoven. Het aan de periferie van de Zuidelijke Nederlanden gelegen Hof heeft bovendien een gehavend archief nagelaten. Als gevolg van de stadsbrand van Roermond van 1665 gingen zeer vele bescheiden verloren. Bij de nadering van de Franse troepen in 1794 werden registers en belangrijke dossiers over de Rijn in veiligheid gebracht. Zij belandden uiteindelijk in 1803 in Brussel. De overige bescheiden bleven in Roermond en waren aan verwaarlozing prijs gegeven.

Naar de geschiedenis van het Hof van Gelder te Roermond is lange tijd maar weinig onderzoek gedaan. Op 14 december 1860 promoveerde de Roermondenaar Jan Lodewijk Geradts te Leiden tot doctor in de rechtsgeleerdheid op het proefschrift "Bijdrage tot de geschiedenis van den souverainen raad in het Overkwartier van Gelderland te Ruremonde (1580-1794)". Voor de geschiedenis van het Hof putte hij niet uit het ongeordende archief in het stadhuis, maar uit het uit meerdere delen bestaande manuscript Kroonenbroeck,

omvattend verordeningen en reglementen, en uit de aantekeningen van de laatste kanselier Luytgens. Manuscript en aantekeningen bevonden zich in het familiearchief Geradts.¹ Het in het Algemeen Rijksarchief te Brussel verblijvend gedeelte van het archief werd in de jaren 1884-1885 herordend door Emile van den Bussche die in 1884 van het Rijksarchief Brugge naar het Algemeen Rijksarchief als afdelingshoofd was overgekomen. Na de voltooiing van de inventarisatie publiceerde hij een korte geschiedenis van het Hof in het tijdschrift “La Flandre”, een periodiek die in Limburg niet of nauwelijks bekend was.² Beide publicaties waren gedurende honderd jaar en langer de enige die aan het Hof van Gelder waren gewijd.

In 1953 werd het Brusselse gedeelte van het archief overgebracht naar het Rijksarchief in Limburg te Maastricht, waar al vanaf 1901 het Roermondse gedeelte berustte. Het Roermondse gedeelte was in de jaren 1923-1927 door W. Goossens opnieuw geordend. De vereniging van het archief van het Hof in één depot maakte onderzoek gemakkelijker. Ter voorbereiding van zijn proefschrift over de in het Overkwartier van Gelder afgekondigde wetgeving publiceerde A.M.J.A. Berkvens sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw geregeld bijdragen over het Hof, zodat deze instelling na vele decennia weer in de belangstelling kwam te staan. In het kader van de inventarisatie van de gewestelijke instellingen van het Overkwartier van Gelder werd in 1996 gestart met de herordening van de verschillende archiefbestanddelen van het Hof uitmondend in een nieuwe inventaris die in 2009 verscheen. Ter inleiding op deze inventaris werd deze bijdrage geschreven die enerzijds de recente artikelen van Berkvens samenvat en anderzijds nieuwe gegevens over niet eerder behandelde onderwerpen presenteert.

Het Hof van Gelder tegen de achtergrond van de staatkundige geschiedenis

Het Traktaat van Venlo en het Hof van Gelder

De geschiedenis van het Hof van Gelder gaat terug tot de bekende gebeurtenissen in 1543. Op 7 september van dat jaar deed Willem van Gulik bij het Verdrag van Venlo afstand van het hertogdom Gelder ten behoeve van Karel V. Het hertogdom Gelder omvatte niet alleen min of meer de huidige provincie Gelderland, maar ook grote delen van het tegenwoordige Midden- en Noord-Limburg en het aangrenzende Duitse gebied, met de steden Roermond, Venlo, Geldern, Straelen, Wachtendonk en Erkelenz. Het gebied ten zuiden van Nijmegen, van Afferden tot Nieuwstadt, het Overkwartier van Gelder, was met de Nederkwartieren – de kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Arnhem – één van de samenstellende delen van het hertogdom Gelder. Dit hertogdom dat zich vijftig jaar lang tegen de Bourgondisch-

Habsburgse aanspraken had verzet en zijn zelfstandigheid had weten te behouden, werd nu ingepast in de Habsburgse Nederlanden. Enkele dagen na het Verdrag, op 12 september 1543, kwam het Traktaat van Venlo tot stand, een overeenkomst tussen de nieuwe landsheer Karel V en de Staten van Gelder en Zutphen waarin grondregels voor de toekomstige organisatie van rechtspraak en bestuur werden vastgelegd.

Karel V zou zich blijkens artikel 4 van het Traktaat als landsheer in Gelder en Zutphen laten vertegenwoordigen door een plaatsvervanger, een stadhouder, die de landstaal machtig was. Hij zou worden bijgestaan door enige raden die op de hoogte waren van het geldende gewoonterecht. Voorts zou er een kanselarij worden opgericht waar de onderzaten recht konden zoeken en verkrijgen zonder met buitenlandse (uithlendische) rechtsvorering te worden bezwaard. Karel V zou tenslotte het privilegium de non evocando van 1310 bevestigen.³

In september 1543 werden al een stadhouder en een kanselier benoemd. In 1544 volgden de benoeming van twee ordinariis raadsheren die rechten hadden gestudeerd, en die van vier costumiere raadsheren, raadsheren die geacht werden het geldende gewoonterecht te kennen. De ridderschappen van de vier kwartieren leverden elk één raadsheer. Tevens werden in 1544 drie griffiers, twee deurwaarders en vier boden, twee te voet en twee te paard, aangesteld. Het Hof kon aldus in 1544 te Arnhem zijn werkzaamheden starten. Een momboir werd pas in 1546 aan het Hof toegevoegd.⁴ Het duurde nog tot in 1547, voordat met name de bevoegdheden van de nieuwe gewestelijke instelling in de kanselarij-instructie werden omschreven.

Het Traktaat van Venlo vormde de basis voor de regering in het hertogdom Gelder na 1543, maar omdat vele passages op verschillende manieren te verklaren waren, was het ook de inzet van veel onenigheid tussen de regering en de Staten van het gewest. De Staten maakten van het Traktaat gebruik om te voorkomen dat het Hof als instrument van de centrale regering te Brussel inbreuk zou maken op de oude voorrechten. In het verzet van de Staten tegen de pogingen van het Hof om de rechtsmacht uit te breiden ten koste van de schepenbanken en andere gerechten, nam het Traktaat, zo betoogt Berkvens, een centrale plaats in. Het in het Traktaat van Venlo genoemde privilege de non evocando werd zeer ruim geïnterpreteerd. Bij letterlijke interpretatie hield dit privilege uit 1310 niet meer in dan dat de Gelderse onderdanen zich onder normale omstandigheden niet in eerste aanleg voor het rijkshofgerecht zouden hoeven te verantwoorden. Na 1543 werd het privilege c.q. het Traktaat van Venlo echter ook in stelling gebracht tegen de centrale regering die niet bevoegd zou zijn ingezetenen en ambtenaren buiten het gewest in rechte te betrekken voor de Geheime Raad of de Grote Raad van Mechelen. Bij deze zeer ruime interpretatie die werd voorgestaan door de Staten en het Hof en die omstreeks het midden van de zeventiende eeuw ook door de Geheime Raad leek te worden onderschreven, gold het Traktaat van Venlo als een privilege de non evocando et de non appellando. Hoger beroep van vonnissen op de Grote Raad van Mechelen was niet mo-

gelijk. Het Hof beschouwde zich als een soeverein hof. Het sprak vonnis bij arrest.⁵ Het belang van het privilegium de non evocando werd door de betrokkenen soms fraai geformuleerd. De kanselier van het Hof noemde het in 1618 “de principaelste perle die men hadde”. Verlies betekende het einde van de soevereine status van het Hof. De Staten van het Overkwartier gaven in 1662 de volgende omschrijving; “... het voorsseyde privilegie de non evocando sijnde het principalste en substantiëlste van het tractaet voor Venlo opgericht als eenich richtsnoer ende fundament van desen staeth, waerop de souverainiteyt van den raedt in Gelrelant is gefundeert”.⁶

Het belang van het Traktaat van Venlo voor het Hof bleek ook anderszins. Op het moment dat het Traktaat werd gesloten, waren de Nederlanden van Karel V al geëvolueerd in de richting van een moderne monarchale staat. Karel V werd permanent vertegenwoordigd door de landvoogd(es). De in 1531 opgerichte collaterale raden – de Raad van State, de Geheime Raad en de Raad van Financiën – hadden reeds vergaande bevoegdheden op het gebied van bestuur, wetgeving en rechtspraak in de Nederlanden verworven. Het Traktaat van Venlo hield met deze nieuwe realiteit geen rekening, zo heeft Berkvens uiteengezet. Het Traktaat stelde zich op een eng gewestelijk standpunt en ging als vanouds uit van een persoonlijk bewind door de landsheer, die bij afwezigheid werd vertegenwoordigd door de stadhouder en bijgestaan door een raad.

Op basis van het Traktaat was aldus de concurrentie gegeven tussen de centrale instellingen te Brussel en het Hof van Gelder. Beide konden namens de landsheer aanspraak maken op bevoegdheden ten aanzien van bestuur, wetgeving en rechtspraak in Gelder, zonder dat van een strikte afbakening van hun competentie sprake was. Het hing van de feitelijke machtsverhoudingen af of de balans in het voordeel van het Hof of van de Brusselse instanties zou doorslaan. Het zwakke Spaanse bewind in de zeventiende eeuw gaf het Hof mogelijkheden om het Traktaat naar zijn eigen opvattingen ruim uit te leggen. In de achttiende eeuw evenwel was deze mogelijkheid niet meer gegeven en werd het Hof in het defensief gedrongen. Als gevolg van de sterke centraliseringstendens onder Maria Theresia en Jozef II werden aan het Hof bevoegdheden ontnomen. Beroep door het Hof op het Traktaat van Venlo was tevergeefs.⁷

Keren wij terug naar de zestiende eeuw. De oprichting van het Hof van Gelder was het gevolg van het Traktaat van Venlo. Niettemin hadden de Geldersen ook vóór 1543 al kennis gemaakt met een zekere vorm van gewestelijk bestuur. Onder Karel van Egmond (1492-1538) had een centraal bestuursorgaan gefungeerd bestaande uit de hertog en zijn raad. Deze hertogelijke raad had een permanent karakter en was in vrij sterke mate bezet met professionele bestuurders (juristen) naast de traditionele raden afkomstig uit de ridderschappen. Zeker vanaf 1516 was deze raad te Arnhem gevestigd, waar vanaf die tijd ook de hertog overwegend verbleef. De hertogelijke raad oefende ten tijde van hertog Karel en zijn opvolger Willem van Gulik zonder specialisatie alle taken uit op het gebied van rechtspraak en bestuur, en het toezicht op financiën en domeinen.⁸ Een voorbeeld van het uitoefenen

van de rechterlijke taak door de hertogelijke raad biedt een schrijven van Karel van Egmond aan de drossaard van Montfort van 29 augustus 1537. De graaf Van den Bergh was in proces geraakt met de onderzaten van (Stevens)Weert en onderzaten van het ambt Montfort. Het niet nader genoemde gerecht ging te hoofde naar de schepenstoel te Aken. Het daar gewezen hoofdvonniss was ten gunste van de graaf Van den Bergh, maar beide partijen appelleerden vervolgens op de hertog “als oer overste hoift daer dat behoirt”. Het proces werd door “onsen reden” behandeld, waarbij het te Aken gewezen hoofdvonniss werd bevestigd. De drost kreeg opdracht op te treden tegen degenen die zich tegen de ten uitvoerlegging van het vonniss zouden verzetten.⁹

De strijd tussen Staten en Hof

De jaren tussen de oprichting van het Hof en de Opstand werden gekenmerkt door vele conflicten tussen het Hof van Gelder enerzijds en de Staten van Gelder anderzijds. De rechtspraak van het Hof in eerste aanleg was beperkt, maar de kanselarij-instructie van 1547 bepaalde dat het Hof alle verzoekschriften van publiekrechtelijke instanties en particulieren in behandeling mocht nemen. Veelal betrof het klachten over enige onderheer of gerecht wegens rechtsweigeren of handelen in strijd met het stad- of landrecht. Op klachten van partijen over naar hun mening onrechtmatig gewezen vonnissen kon het Hof opdracht geven om de uitvoering van het vonniss op te schorten en partijen te gelasten voor het Hof te verschijnen teneinde een onderzoek in te stellen. Daardoor kon het Hof inbreuk maken op de autonomie van de lagere overheden. Deze handelwijze werd door de Staten bestreden. Volgens hen mocht het Hof partijen niet voor zich roepen en het hele geding als het ware in hoogste instantie behandelen. Het Hof mocht alleen de rechter of rechtbank voor zich roepen, maar moest het geschil in kwestie aan het landrecht, stadsrecht etc. overlaten. In geen geval mocht het Hof een uitgesproken vonniss herzien of de uitvoering ervan beletten en aldus een dekmantel bezigen om zijn rechtsmacht te vergroten ten nadele van de schepenbanken.

Het Hof weersprak dergelijke beschuldigingen door te betogen dat het zo weinig mogelijk met rechtspraak bezig was, dat het waar mogelijk minnelijke schikkingen aan de ambtlieden overliet, maar dikwijls wel gedwongen was om in te grijpen, aangezien het in vele streken met het recht en de rechtspraak slecht was gesteld.¹⁰ Een voorstel tot aanpassing van de kanselarij-instructie van 1547 werd in 1565 namens de Staten geformuleerd, maar niet door de centrale regering te Brussel goedgekeurd.

Een volgend punt van kritiek van de Staten betrof de samenstelling van het Hof. De professionele juristen waren veelal van buiten Gelder afkomstig. De Staten wilden, zoals bijvoorbeeld verwoord in 1564, dat de “vreemde” raadsheren werden vervangen door Gelderse onderdanen. Gelderland moest geregeerd worden door een Hof dat geheel uit

ingezetenen was samengesteld. Deze zouden volgens Zijp zowel de leiders als de echo van de Statenvergadering zijn. De centrale regering ging niet in op deze wensen, die ertoe zouden leiden dat het “nationale element” de overhand kreeg op het ambtelijke en rechtsgeleerde.¹¹

De Opstand en de verplaatsing van het Hof

Aan de Opstand van de Nederlandse gewesten tegen Philips II, die het begin vormde van de tachtigjarige oorlog (1568-1648), nam het hertogdom Gelder pas nadrukkelijk deel sedert december 1576. Het gewest stuurde na diverse oproepen zijn afgezanten naar de Staten-Generaal die vanaf september 1576 de regerende macht hadden overgenomen. Gelder sloot zich aldus aan bij de opstandige gewesten. Met gewesten als Holland, Zeeland en Vlaanderen sloot het in 1579 de Unie van Utrecht en verklaarde het in 1581 mede in de “acte van verlattinghe” Philips II voor afgezet.

Aan deze politieke ontwikkelingen nam het uiterste zuiden van het hertogdom Gelder geen deel. Sedert de herovering van Roermond door Alva in 1572 zat deze stad opgescheept met een Spaans en Duits garnizoen. De Staten-Generaal probeerden ook hier de troepen weg te krijgen. De Spaanse contingenten vertrokken inderdaad in maart 1577, maar de vijf Duitse vendels uit het regiment Pollweiler waren niet tot de aftocht te bewegen. Derhalve besloten de Staten-Generaal op 20 augustus 1577 de stad te belegeren. Het in november begonnen beleg werd echter op 3 januari 1578 bij de nadering van een Spaans-Waalse troepenmacht weer opgeheven. De stad bleef in Spaanse handen. Behalve Roermond was ook het ambt Montfort verloren. De drost had namelijk het kasteel Montfort aan de ontzettingstroepen overgegeven. Een jaar later, in januari 1579, veroverde Mondragon Erkelenz en Straelen bij de omsingelingsoperaties voor het beleg van Maastricht.¹²

Tegen deze politieke en militaire achtergrond is de verdere geschiedenis van het Hof van Gelder te plaatsen. Jan van Nassau, de namens de opstandigen benoemde stadhouder van Gelderland, sloot op 7 september 1578 de kanselarij te Arnhem en schorste het personeel. Op 25 september 1578 koos deze stadhouder uit de voordracht van de Staten van Gelder acht raadsheren. De nieuw benoemden namen nog in september 1578 de werkzaamheden van het Hof weer op. Hun benoeming werd pas later, op 26 februari 1579, door de hoge overheid, de landvoogd, bevestigd. Basis voor hun functioneren vormde niet meer de kanselarij-instructie van 1547, maar de aangepaste versie die in 1565 aan de centrale regering was voorgelegd. Onder de nieuw benoemden waren ook drie katholieke raadsheren die vóór 7 september deel hadden uitgemaakt van het Hof, te weten Joos van Cranevelt, Leonard van Stalbergen en Jacob van Berck. In maart 1580 werd evenwel geklaagd dat zij geruime tijd niet meer verschenen waren. Aanleiding tot hun vertrek was het koninklijk plakkaat van 9 februari 1580, waarbij was bepaald dat de Raad van Gelre en Zutphen voortaan

te Roermond zou zetelen. Aldus schetst Maris het vertrek van enkele Arnhemse raadsheren in 1580 naar Roermond.¹³ In werkelijkheid lagen de zaken gecompliceerder.

Op het ontslag van de raadsheren door Jan van Nassau op 7 september 1578 werd, voor zover bekend, van Spaanse zijde pas een jaar later gereageerd, kennelijk nadat door de verovering van Maastricht in de zomer van 1579 in het Maasdal het koninklijk gezag voldoende was hersteld. Op 8 november 1579 werd voorzien in de vacature die ontstaan was door de promotie van Johan Wrd tot kanselier van Overijssel. In zijn plaats werd de uit Friesland afkomstige Aemilius Adema tot raadsheer van het Hof van Gelder benoemd. Op 9 februari 1580 werd het reeds genoemde plakkaat op naam van Philips II te Maastricht uitgevaardigd. Het verhaalde allereerst dat sommige raadsheren van het Hof het door de rebellen geregeerde Arnhem hadden verlaten en zich bij Parma hadden gevoegd, terwijl andere collega's te Arnhem waren gebleven. Het nieuw samengestelde Hof te Arnhem was onrechtmatig en derhalve had de koning goedgevonden dat het Hof van Gelder tot nader order te Roermond zou zetelen. Het Hof zou bestaan uit Willem van Gendt die als voorzitter zou optreden, uit de momboir Dionys van Wesenhagen en de ordinaris raadsheren Johan van Niel en Aemilius Adema, alsmede uit de andere raadsheren en suppoosten die bij deze het bevel kregen zich vóór 10 april 1580 naar Roermond te begeven. Het Hof zou op 11 april 1580 te Roermond zijn werkzaamheden starten. De Gelderse ingezetenen werd verboden nog langer het gezag van het Hof te Arnhem te erkennen. Vanuit koningsgezind standpunt betekende dit plakkaat achteraf het herstel van het Hof van Gelder.¹⁴ De keuze voor Roermond als vestigingsplaats zal ingegeven zijn door de omstandigheid dat Roermond de enige grotere stad in het hertogdom Gelder was die aan de zijde van de koning stond. In 1581 zou eveneens de Gelderse Rekenkamer van Arnhem naar Roermond worden verplaatst.¹⁵

Willem van Gendt, Dionys van Wesenhagen en Johan van Niel waren Arnhemse raadsheren die op 7 september 1578 ontslagen waren en die zich kennelijk vervolgens tot Parma hadden gewend. Het is niettemin zeer de vraag of Willem van Gendt een functie in het Hof te Roermond heeft uitgeoefend. Hij was al op 17 november 1579 benoemd tot raadsheer van de Raad van Brabant. Hij keerde pas in 1589 als raadsheer in het Hof van Gelder terug. Johan van Niel overleed vrij spoedig. Hij werd op 15 juni 1580 vervangen door Johan Cranendonck.¹⁶ Einde 1580 omvatte het Hof van Gelder te Roermond nog steeds slechts vier leden, te weten Adema, Cranendonck, Melchior Benschup en de momboir (Wesenhagen). Vier zetels waren vakant, omdat, zo schreef Parma in december 1580, andere raadsheren ongehoorzaam waren aan het bevel om zich te Roermond te vestigen.¹⁷

Zo zagen de Roermondse raadsheren het niet. De raadsheren Joos van Cranevelt, Jacob van Berck, Leonard Stalbergen en Amelis van Amstel van Mijnden, alsmede de raadsheren costumier Peter van Appeldorn en Coenrard van Mekerem hadden zich teruggetrokken uit Arnhem en waren in neutrale steden en plaatsen gaan wonen. Op verzoek van de raadsheren te Roermond verklaarde notaris Goert van Vierssen op 23 november 1580 dat

Cranevelt en Stalbergen sinds de zomer in het Kleefse, neutrale Huissen woonden. Berck was rond Pasen in Huissen komen wonen, maar was later stroomopwaarts met onbekende bestemming vertrokken. De raadsheer Van Mynden was evenmin te Arnhem, maar bevond zich mogelijk in Kranenburg of 's-Gravenhage. Blijkens brieven van de raadsheren te Roermond van december 1580 was het gedrag van de afwezigen wel te verontschuldigen. In Roermond had het Hof niet veel te doen, waardoor er te weinig inkomsten waren om alle acht raadsheren met hun gezinnen te onderhouden. Bovendien leefden de afwezigen in de hoop dat een andere, meer in het noorden gelegen stad zich aan de koning zou overgeven. Het was voorts maar de vraag of zij nu als ongehoorzamen moesten worden beschouwd en op hen de straf van het verlies van hun ambt van toepassing was. Zij hadden immers hun goede wil getoond door naar neutraal gebied uit te wijken. Zij zouden nog éénmaal gemaand moeten worden om naar Roermond te komen alvorens hun ambt te verliezen.¹⁸

Illustratief voor deze overgangssituatie is de loopbaan van Jacob van Berck in deze periode. Nadat hij enige jaren als raadsheer extra-ordinaris zonder salaris had gefungeerd, werd hij op 4 januari 1578 tot raadsheer ordinaris benoemd, maar na iets meer dan een half jaar werd het Hof door de rebellen gesloten. Vervolgens werd hij evenwel met Cranevelt en Stalbergen lid van het nieuw samengestelde Hof. Hij had zich toen, als uitvloeisel van de Keulse vredeshandel, zeer ingezet om de koningsgetrouwen en opstandigen tot verzoening te brengen. Hij had zijn werk in het Hof verricht tot in januari-februari 1580, zonder dat hij tot het afleggen van enige eed was gedwongen. In februari 1580 eiste de magistraat van Arnhem in opdracht van Jan van Nassau van hem een ongewoonlijke eed die strijdig was met het katholieke geloof.¹⁹ Hij was daarop op 20 februari 1580 naar Kleef vertrokken en verbleef nadien te Emmerik. Te Roermond was hij, gezien het geringe aantal zaken, niet nodig. Berck verzocht de landvoogd begin 1581 om gecontinueerd te worden in het Hof te Roermond. Zo eenvoudig was dat echter niet. De functies van raadsheren ordinaris waren, blijkens de naar aanleiding van dit verzoek uitgebrachte adviezen, bezet. De zetel van Wesenhagen was niet vacant en die van Wrdt was door Adema ingenomen. Uiteindelijk werd Berck op 17 juni 1581 benoemd tot raadsheer extra-ordinaris. Nog langer duurde het, voordat Leonard van Stalbergen in Roermond werd benoemd. Pas in oktober 1582 moest het Hof te Roermond van het advies dienen op het rekest van Van Stalbergen die daarin betoogde dat hij raadsheer van het oude Hof was geweest, maar sinds maart 1580 als vijand van de Staten gold. Hij had zich daarop teruggetrokken op Keuls gebied en was later in Huissen gaan wonen. Hij werd op 5 februari 1583 weer tot raadsheer benoemd.²⁰ Over de benoeming van Cranevelt ontbreken de gegevens. Cranevelt ging in ieder geval qua ancienniteit vóór Stalbergen. Ook de uit het kwartier van de Veluwe afkomstige raadsheer costumier Coenraad van Mekeran moet zich op een gegeven moment naar Roermond hebben begeven.²¹ Afsluitend kan aldus worden geconcludeerd dat inclusief Willem van Gendt, die in 1580 waarschijnlijk niet meer in Roermond werkzaam is geweest, maar pas in 1589 vanuit Brabant kwam, in totaal zes Arnhemse raadsheren naar laatstgenoemde stad zijn over-

gekomen. Maximaal drie van hen waren gelijktijdig in functie.

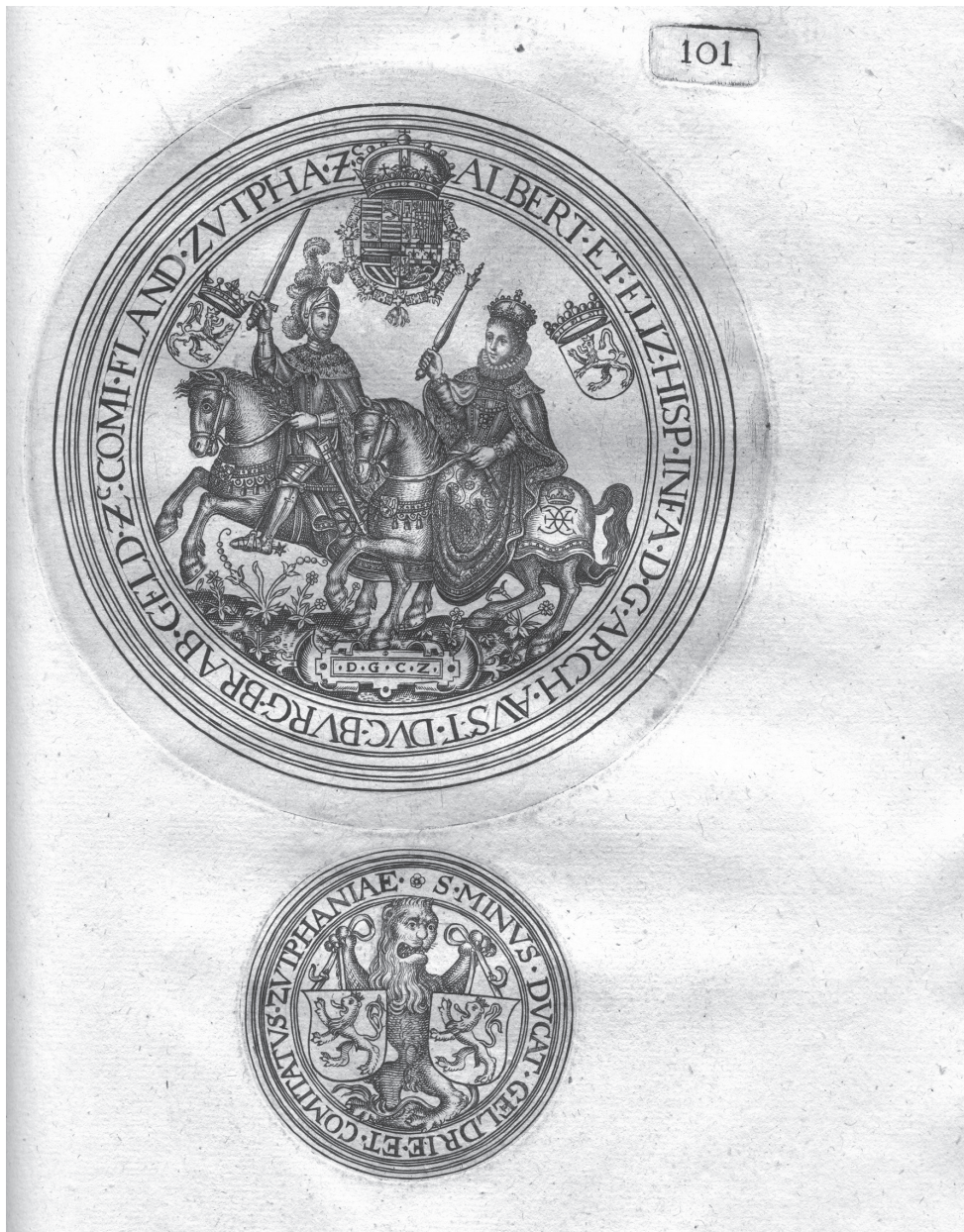
Het hertogdom Gelder was sinds 1578 niet alleen verdeeld in een opstandig en een (klein) koningsgetrouw gedeelte, het kende sedert 1580 ook twee hoven van Gelder: Het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem voor het gedeelte dat de zijde van de Opstand had gekozen en dat deel uitmaakte van de Republiek der Verenigde Nederlanden, en het Hof van Gelder te Roermond voor dat gedeelte dat (weer) onder het gezag van de koning stond. Voor het Roermondse Hof was continuïteit gelegen in het personele vlak en in de organisatie en bevoegdheden, gebaseerd op de kanselarij-instructie van 1547. Voor het Arnhemse Hof kwam de band met de periode vóór 1578 tot uitdrukking in de plaats van vestiging en in het bezit van het archief vanaf 1544. De raadsheren die naar Roermond gingen, hadden nauwelijks archiefstukken kunnen meenemen. Een uitzondering in dezen vormde de naar Roermond gekomen leengriffier die nog leenregisters vanaf 1552 onder zich had.

Aanvankelijk viel, gezien de militaire situatie, het grootste gedeelte van het Overkwartier nog onder het gezag van het Arnhemse Hof. In 1582 werd zelfs nog een riddermatige uit het Overkwartier, Dirk van Westrum, bezitter van het riddermatige goed Langendonk te Grefrath in het ambt Krickenbeck, tot raadsheer van het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem benoemd.²² Het ressort van het Hof te Roermond was feitelijk beperkt tot Roermond en omgeving. In 1586 werd Venlo belegerd door troepen van Parma. De stad gaf zich vooral door toedoen van de burgerij over. Een jaar later volgde de stad Geldern. Toen op 25 juni 1589 het kasteel Blijenbeek werd veroverd, was het hele Overkwartier weer in Spaanse handen. Gedurende enige jaren reikte het ressort van het Hof zelfs tot aan de Waal, totdat Nijmegen in 1591 na een beleg voor Maurits capituleerde.²³ Het ressort van het Hof van Gelder te Roermond omvatte voortaan in ieder geval het Overkwartier van Gelder, sinds 1590 feitelijk een zelfstandig gewest dat tot de Spaanse Zuidelijke Nederlanden behoorde. De rechtsmacht strekte zich sinds 1586 voorts uit over het land van Weert, Nederweert en Wessem.

Het ressort van het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem omvatte de kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Arnhem, zoals gezegd min of meer de huidige provincie Gelderland.

Het Hof van Gelder te Roermond in de zeventiende eeuw

Het Hof van Gelder heeft na 1580 voortdurend zijn zetel te Roermond gehad, op twee uitzonderingen na. De eerste is direct in het begin van de zeventiende eeuw te situeren. Einde mei 1604 trokken muitende Spaanse troepen de stad binnen en bleven er bijna een jaar.²⁴ Het Hof week uit naar Venlo. Nadat de muitende troepen in mei 1605 weer vertrokken waren, kregen de raadsheren de opdracht naar Roermond terug te keren. Drie raadsheren trachtten het verblijf te Venlo te rekken, hetgeen aan de reeds teruggekeerde raadsheren

Het grote en kleine zegel van het Hof van Gelder te Roermond ten tijde van de aartshertogen Albert en Isabella vervaardigd door de zegelsnijder Sybrecht Waterlooz vóór of in 1604. Gravure in: *De seghelen der graven van Vlaenderen ende voorschriften van hunne brieven historiwijs uytgheleyt*, eerst in 't Latijn ende nu in het Vlaensch door Olivier de Wree, rechtgheleerde van Brugghe, Brugge 1640, plaat 101.

en advocaten op 28 september 1605 aanleiding gaf tot klachten. De bejaarde kanselier Van Criepe gaf het slechte voorbeeld. Hij had zich te Luik gevestigd en wilde met het oog op de gezondheidstoestand van zijn echtgenote zelfs na een daartoe strekkend bevel van 18 maart 1606 niet naar Roermond terugkomen.²⁵

Ter zake van de bevoegdheden van het Hof werd in goed overleg met de Staten van het Overkwartier een nieuwe kanselarij-instructie uitgewerkt die in 1609 van kracht werd. De verzoekschriftenprocedure die in het verleden zo vaak aanleiding tot klachten over bevoegdheidsoverschrijding had gegeven, werd gehandhaafd maar beperkt. De nieuwe instructie beoogde onder meer enerzijds de competentie van de schepenen veilig te stellen en anderzijds het toezicht op de kwaliteit van de rechtspleging voor deze schepenen te verbeteren. De instructie stelde een verordening betreffende het hoger beroep van vonnissen van de schepenen in het vooruitzicht die na enige strubbelingen in 1613 van kracht werd.²⁶ In goed overleg tussen Hof en Staten van het Overkwartier werd in dezelfde jaren het Gelderse Land- en Stadsrecht ontworpen, een codificatie van burgerlijk recht, strafrecht, burgerlijk- en strafprocesrecht, die in 1620 werd afgekondigd.²⁷

Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) leidde tenslotte tot uitbreiding van het ressort van het Hof. De centrale regering overwoog dat eertijds voor Overijssel, Drenthe en Lingen een Raad van Overijssel was opgericht die kennis nam van possessoire zaken en processen in hoger beroep. Sinds het sluiten van het Twaalfjarig Bestand vielen alleen nog de stad Oldenzaal en de stad en heerlijkheid Lingen onder het landsheerlijke gezag van de aartshertogen. Deze enorme gebiedsvermindering was nu aanleiding om op 19 november 1612 de Raad van Overijssel op te heffen en het resterende ressort toe te voegen aan dat van het Hof van Gelder te Roermond “als wesende de provincie daer aldernaest gelegen”. Ten gerieve van de onderdanen zouden in Oldenzaal of Lingen twee raadsheren zetelen voor wie processen in eerste aanleg en in hoger beroep geïnstrueerd zouden worden. Na de instructie moesten de processen naar het Hof te Roermond worden gezonden waar het vonnis zou worden gewezen.

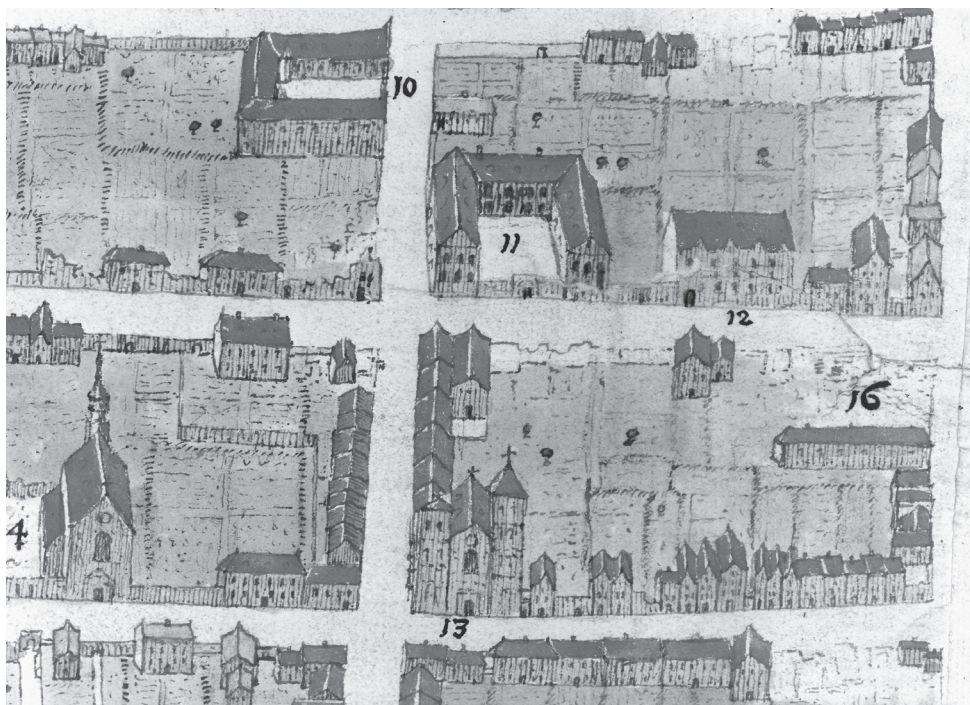
De bevoegdheden van het Hof van Gelder ten aanzien van dit afgelegen district werden nadien nog op enige punten gespecificeerd. Plakkaten bedoeld voor Overijssel zouden aan het Hof van Gelder te Roermond ter publicatie worden toegezonden. Blijkens hetzelfde besluit van 20 juli 1623 zou het Hof kennis nemen van appellaten van Oldenzaal, uit Twente en van andere kleine steden, die voorheen ter klaring van Deventer stonden. Na het verlies van Oldenzaal in 1626 bleef alleen nog Lingen over. Ook hier was het nodig de bevoegdheid van het Hof nog te specificeren. Op 11 maart 1627 bepaalde de Geheime Raad op klachten van de drossaard, de Staten en de stad Lingen dat het Hof kennis zou nemen van zaken betreffende de drossaarden en de Staten, en van alle possessoire zaken. Kwesties betreffende rechters, officieren, steden en andere subalterne plaatsen kwamen in eerste aanleg voor de drossaard en zijn assessoren en pas in appel voor het Hof. Geschillen betreffende marken en holtingen zouden in het geheel niet voor het

Hof komen.²⁸ Het archief van het Hof bevat inderdaad een aantal stukken betreffende Oldenzaal en Lingen.

In 1632, tijdens de Maasveldtocht van Frederik Hendrik, kwam bijna het gehele Overkwartier in Staats bezit, toen na een korte belegering Venlo, Straelen, Roermond en Erkelenz capituleerden. Geldern bleef de enige stad en vesting in handen van Spaanse troepen. Aan de werkzaamheden van het Hof van Gelder te Roermond kwam op 5 juni 1632 voorlopig een einde. Het archief werd krachtens de capitulatievoorwaarden overgebracht naar het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem. Het gebouw werd in gebruik genomen als legermagazijn.²⁹ Het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem was weer bevoegd in nagenoeg het gehele Overkwartier.

De buiten functie geraakte raadsheren van het Roermondse Hof bleven in Roermond wonen en waren daar nog einde 1633. Aangezien nu de termijn bijna verstreken was, waarbinnen zij krachtens de capitulatievoorwaarden de stad konden verlaten, vroegen zij de gouverneur-generaal waar zij heen moesten gaan. Op advies van de Raad van State kregen zij op 5 januari 1634 het bevel zich te Geldern te vestigen.³⁰ Het Hof hervatte daarop in maart 1634 zijn werkzaamheden te Geldern en wel in het nadien afgebroken kasteel van de hertogen van Gelder aldaar. In 1634 werd vanuit de vesting Stevensweert het gebied ten zuiden van Roermond weer onder Spaans gezag gebracht. Niettemin was, waarschijnlijk wegens het geringe ressort, het Hof slechts uit drie raadsheren samengesteld.³¹ Op 26 april 1635 besloot de centrale regering te Brussel aan het Hof te Geldern ook de rechtspraak op te dragen over de tollën en licenten op de Rijn en de Maas die voordien door de in 1624 opgerichte Licentkamer te Roermond was uitgeoefend. In dergelijke gevallen zouden de raadsheren recht spreken door tussenkomst van een rekenmeester van de Gelderse Rekenkamer.³² Deze competentie in licent- en tolzaken eindigde weer in 1637, toen het gehele Overkwartier na de capitulatie van Venlo (25 augustus) en Roermond (3 september) weer onder Spaans gezag kwam. Kort voor deze militaire operatie had de landsheer op 27 juni 1637 de ingezetenen van het platteland al verboden voor het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem processen aan te spannen, en de leenmannen om aldaar rechtshandelingen ten aanzien van Gelderse leengoederen te verrichten.³³ Het Hof keerde blijkens een schrijven van de gouverneur-generaal aan de kanselier De Gaule pas na 14 mei 1638 naar Roermond terug.³⁴

De meest verstrekkende gebeurtenis op lange termijn was de tweede stadsbrand van Roermond van 31 mei 1665. Het gebouw van het Hof van Gelder ging in vlammen op. Het sinds 1634 gevormde archief ging vrijwel geheel verloren. Voornamelijk de leenregisters die vanaf het begin van de zeventiende eeuw waren aangelegd, bleven behouden, kennelijk omdat deze in het woonhuis van de leengriffier werden bewaard. Onder deze ontredende omstandigheden kregen het Hof en de Gelderse Rekenkamer de strikte opdracht Roermond niet te verlaten.³⁵

Het herbouwde Hof van Gelder na de stadsbrand van 1665. Detail van de kaart van Roermond vervaardigd door Herman Janssens omstreeks 1670. Collectie Stedelijk Museum Roermond. Foto: Harry Paping Maastricht.

Een poging tot opheffing van het Hof

In de laatste decennia van de zeventiende eeuw werd door de Staten van het Overkwartier geregeld geklaagd over de trage procesgang voor het Hof en de hoge proceskosten. De Staten wisten zelfs gedaan te krijgen dat bij besluit van de soeverein van 12 juli 1686 het Hof werd opgeheven.³⁶ Zodra het gerucht van de opheffing te Roermond bekend werd – de tekst van het officiële besluit was nog niet gearriveerd – kwamen de gedeputeerden van de Staten op 12 augustus 1686 bijeen en stelden een nieuw reglement aangaande de revisie op. Bij afwezigheid van een Hof zou van vonnissen van schepenbanken ten platten lande revisie mogelijk zijn op de schepenbanken van de steden. Vonnissen van de stedelijke schepenbanken zouden gerevideerd worden door het hofdgerecht Roermond.³⁷ Terzelfder tijd betoogde het Hof in brieven aan de koning te Madrid, de landvoogd en de Raad van State dat de opheffing tot verdrukking van de onderdanen en tot neergang van de rechtspraak zou leiden. Het initiatief tot opheffing schreven de raadsheren toe aan de erfmaarschalk Van Hoensbroek die zo wraak nam, omdat de momboir enige procedures tegen hem had inge-

steld. In een circulaire van 14 augustus 1686 wilde het Hof weten wie had toegestemd in de opheffing, zoals die op naam van de Staten van het Overkwartier was verzocht. De schepenen en raadsverwanten van Roermond antwoordden al op 17 augustus 1686 dat zij niet wisten hoe het verzoek tot opheffing tot stand was gekomen, aangezien de Roermondse afgevaardigden geen ruggespraak met het stadsbestuur hielden. Op 10 september verklaarden zij dat het stadsbestuur nooit een besluit inzake de opheffing had genomen, en zij keurden alle stappen in dezen af. Twee dagen later verklaarden zij nog dat zij hadden ingestemd met het genoemde ontwerp-reglement aangaande de revisie, “maer alleen in cas van absolute suppressie”.³⁸ Hoe het ook zij, bij besluit van 3 november 1687 herriep de koning, gehoord de Hoge Raad der Nederlanden, het eerdere besluit tot opheffing van 12 juli 1686, een besluit dat niet in werking was getreden. Het Hof heeft immers in 1686-1687, onder andere blijkens het vonnisregister van die jaren, zijn werkzaamheden voortgezet.³⁹ Niettemin bleef gevaar dreigen van de kant van de Staten. In 1688 stelden zij in een memorie voor om het Hof ondergeschikt te maken aan de Grote Raad van Mechelen.⁴⁰

Het Hof van Gelder tijdens de Spaanse successie-oorlog

Bij het uitbreken van de Spaanse successie-oorlog (1702-1713) over de erfenis van de Spaanse koning Karel II werd het Overkwartier van Gelder, een gewest dat immers tot de Spaanse Zuidelijke Nederlanden behoorde, in het najaar van 1702 voor een gedeelte bezet door Staatse troepen. Dit Staatse gedeelte werd voorlopig als generaliteitsland van de Republiek der Verenigde Nederlanden bestuurd. De stad en vesting Geldern capituleerden pas een jaar later in 1703 voor Pruisische troepen. Einde 1704 waren de verhoudingen zo uitgekristalliseerd dat men van een Staatse en een Pruisische zone kon spreken. Tot het Pruisische gedeelte behoorden de ambten Geldern, Straelen en Wachtendonk, het dorp Hinsbeck in het ambt Krickenbeck, Erkelenz, Middelaar en de heerlijkheden op de rechter Maasoever als Arcen en Well. Onder het Staatse gedeelte ressorteerden de steden Roermond en Venlo, de ambten Kessel, Montfort en Krickenbeck zonder Hinsbeck, en het land van Weert.

Na de capitulatie van Roermond op 7 oktober 1702 heerste aanvankelijk een bestuurlijk en rechterlijk vacuüm. De Staten-Generaal hadden zich bij de capitulatie het recht voorbehouden om het Hof te laten voortbestaan dan wel op te heffen. Bij gebrek aan een duidelijke uitspraak was de rechtspraak van deze instelling tot stilstand gekomen. Er was geen hoger beroep meer mogelijk en vonnissen werden niet ten uitvoer gelegd. Deze impasse werd pas in april 1703 door de raadsheren zelf doorbroken. Zij wezen de Staten-Generaal erop dat zij ingevolge de capitulatie hun werkzaamheden hadden gestaakt. Zij hadden alleen nog maar wetten afgekondigd en een enkele rechtsvoorziening getroffen, als het niet anders kon, aangezien de Staten-Generaal hen anderzijds ook niet uitdrukkelijk bevolen had hun

werk neer te leggen. Nu wilden zij hun functies weer opnemen, omdat zij begrepen hadden daardoor niet in strijd met de bedoelingen van de Staten-Generaal te handelen. De Staten-Generaal besloten daarop op 24 april 1703 dat de raadsheren zouden worden gecontinueerd om recht te spreken. Bijna een jaar later, op 22 maart 1704, werd het Hof ook gecontinueerd ten aanzien van de rechtspraak in het Pruisische gedeelte van het Overkwartier.⁴¹

De bevoegdheden van het Hof waren in de nieuwe constellatie aanzienlijk beperkt. Bestuurlijke taken werden in het Pruisische gedeelte niet door het Hof, maar door een voorlopig bestuur waargenomen. In het Staatse gedeelte hadden de Staten-Generaal op 24 april 1703 de rechterlijke bevoegdheid van het Hof hersteld, maar niet voorzien in een duidelijke toewijzing van met name bestuurlijke bevoegdheden. Daardoor was het niet duidelijk of het Hof nog wel bestuurlijke taken bezat. Het gevolg was dat de steden en dorpen in dezen niet langer aan het gezag van het Hof wilden gehoorzamen. Aan de andere kant moesten allerlei verzoekschriften van kerspels, ambtenaren en particulieren die voorheen door het Hof werden afgedaan, nu ter kennis van de Staten-Generaal worden gebracht. Tenslotte grepen de Staten-Generaal ook in de rechtspraak in. Zij schorpten vonnissen op, trokken de behandeling van zaken aan zich of verwezen processen naar andere gerechtshoven. Het Hof wees niet meer vonnis bij arrest en was aldus geen soeverein hof meer.⁴²

De verdeling van het Overkwartier

Aan het einde van de Spaanse successie-oorlog vielen de Zuidelijke Nederlanden aan Oostenrijk toe, maar het Overkwartier werd onder de mogendheden verdeeld. Op 2 april 1713 deed keizer Karel VI bij verdrag te Utrecht afstand ten behoeve van de koning van Pruisen van de soevereiniteit over het gedeelte van het Overkwartier dat deze laatste al sinds 1703 in bezit had, met uitzondering van Erkelenz, alsmede van de soevereiniteit over de ambten Kessel en Krickenbeck. Kort daarna op 11 april 1713 sloten Frankrijk, Engeland en de Republiek der Verenigde Nederlanden een verdrag waarbij onder andere de Zuidelijke Nederlanden – afgezien van het Pruisische gedeelte van het Overkwartier – werden overgedragen aan de Republiek die deze op haar beurt aan Karel VI zou afstaan, zodra de oprichting van een gordel van Staatse barrièrevestingen op de grens met Frankrijk geregeld was. Bij het Barrièretraktaat van 15 november 1715 tenslotte behield de Republiek de stad Venlo, de vesting Stevensweert en het grootste gedeelte van het ambt Montfort. Oostenrijk verwierf van het voormalige Spaanse Gelre enkel de stad Roermond met naaste omgeving en het land van Weert. Erkelenz werd na de ontruiming door Pruisen in 1713 onmiddellijk door Gulik bezet. De formele overdracht vond pas later in 1719 plaats.⁴³

In het verdrag tussen de keizer en de koning van Pruisen van 2 april 1713 was de verplichting opgenomen om in het Pruisische gedeelte een hoogste rechtscollege op te richten, opdat niemand voor een buitenlandse rechter zou behoeven te verschijnen. Het Hof te

Roermond liet weliswaar aan de koning weten ook in het Pruisische gedeelte de rechterlijke taken te willen uitoefenen, maar op dit voorstel ging deze niet in. De koning van Pruisen liet op 12 december 1713 aan de te Geldern geïnstalleerde Interimcommissie weten dat hij voor Pruisisch Gelder een Hof van Justitie of Justizcollegium te Geldern had opgericht. Op 21 februari 1714 werden de raadsheren beëdigd.⁴⁴

In het voorjaar van 1715, toen de onderhandelingen die leidden tot het Barrièretraktaat van 1715 gaande waren, had het Hof van Gelder al vernomen dat Venlo en Stevensweert aan de Republiek zouden worden afgestaan, waardoor na de gebiedsafstand aan Pruisen in 1713, een tweede verdeling van het Overkwartier te verwachten was. Het Hof vroeg zich in een brief van 5 april 1715 aan de Staten-Generaal af, of het niet nuttig zou zijn in het Barrièretraktaat vast te leggen dat het Hof te Roermond de rechtspraak zou uitoefenen over zowel het Oostenrijkse als Staatse gedeelte van het Overkwartier. Ook aan de Oostenrijkse gevolmachtigde minister hadden de raadsheren zo'n schrijven gericht. Op 11 oktober 1715 kwam het Hof op deze kwestie terug. Het had vernomen dat aan de Republiek de soevereiniteit over de stad Venlo, de vesting Stevensweert en het grootste gedeelte van het ambt Montfort was aangeboden en dat de Staten-Generaal "aldaer souden oprechten een particulier tribunal van hooge justitie". Het Hof maakte zich zorgen over deze ontwikkeling. De afstand aan Pruisen en de oprichting van het Justizcollegium in Geldern hadden op het gebied van de rechtspraak al tot grote bezwaren geleid, "dat soo de gemeentens als particulieren van beyde de quartieren differenten tegens malcanderen hadden, dickwils moesten uuytstaen dubbelde proceduren en kosten, diversiteyt van gewijsdens ofte het in confusie te laten". De bezwaren zouden bij een verdere verdeling van het Overkwartier en van de rechtsbedeling alleen maar groter worden, wanneer men in geschillen voor drie hoven betrokken zou kunnen worden. Het Hof pleitte derhalve voor de "administratie van een geunieerde superieure justitie". Het Barrièretraktaat van 15 november 1715 bevatte evenwel de bepaling dat het de Staten-Generaal vrijstond een hof van appel in het aan de Republiek over te dragen gedeelte van het Overkwartier op te richten.⁴⁵

Vooruitlopend op de overdracht van Roermond aan Oostenrijk ontsloegen de Staten-Generaal op 18 januari 1716 de raadsheren van de eed van trouw, een besluit dat op 12 februari werd gepubliceerd. De stad ging op 1 maart 1716 officieel in Oostenrijks bezit over. In deze overgangsfase, op 15 februari 1716, wendden de raadsheren zich nog eens tot de Staten-Generaal. Zij vroegen zich af of zij de lopende zaken van de onderdanen van het Staatse Overkwartier zouden afdoen en of in het algemeen "de administratie van de hooge justitie te Roermond geunieert" zou kunnen blijven. De voorstellen van het Hof van Gelder werden niet overgenomen.⁴⁶

Na de overdracht van Roermond aan Oostenrijk liet de drossaard van het ambt Montfort aan de Staten-Generaal weten dat naar zijn mening het Hof te Roermond geen jurisdictie meer in het nu definitief Staatse Overkwartier bezat. De Staten-Generaal bevestigden op 13 maart 1716 dat het ambt Montfort inderdaad "voortaen niet meer subject sal wesen aen de

jurisdictie van het hof te Roermonde”, terwijl zij een week later aan het stadsbestuur van Venlo lieten weten dat deze magistraat het Hof te Roermond niet meer moest “erkennen noch eenighe acten van jurisdictie van ’t selve admitteren”.⁴⁷ Toch bleef het Hof rechtspraak uitoefenen in het Staatse gedeelte, waarop de Staten-Generaal op 25 mei 1716 genoodzaakt waren te bepalen dat alle handelingen, die het Roermondse Hof ten aanzien van de ingezetenen van het Staatse Overkwartier sedert 18 januari 1716 hadden ondernomen, krachteloos waren. Ingezetenen die elkaar toch voor het Hof in rechte betrokken, zouden in een nog vast te stellen boete vervallen. Het besluit van de Staten-Generaal werd apart gedrukt om algemeen bekend te worden gemaakt.⁴⁸ Voor het Staatse Overkwartier besloten de Staten-Generaal uiteindelijk op 5 juni 1717 een Hof van Gelder te Venlo op te richten.⁴⁹

De Oostenrijkse periode van het Hof van Gelder

De samenvoeging van het Hof van Gelder en het stadsbestuur van Roermond

Toen op 12 februari 1716 het besluit van de Staten-Generaal werd afgekondigd, waarbij de raadsheren van hun eed werden ontslagen, eindigde de Staatse periode. Het duurde nog tot 27 februari 1716, voordat een legerafdeling onder baron van Dalberg in Roermond arriveerde, waarna de graaf van Maldeghem op 1 maart 1716 Oostenrijks Gelder voor Karel VI in bezit nam. In de volgende weken van maart legden de leden van het Hof, de magistraat van Roermond en de gereeders van de kerspels op het platteland de eed van trouw aan de nieuwe soeverein af.⁵⁰ Hoewel nu de staatsrechtelijke band met de Zuidelijke Nederlanden geheel was hersteld en het Oostenrijkse Overkwartier op grond van de in internationale verdragen vastgelegde garanties opnieuw aanspraak kon maken op de oude voorrechten en privileges die tot aan de capitulatie van Roermond in 1702 de bestuurlijke betrekkingen met de centrale instellingen te Brussel hadden bepaald, was het evenwicht in die betrekkingen blijvend in het nadeel van het Overkwartier veranderd. Zulks was het gevolg van de enorme verkleining van het onder Brussel teruggekeerde Overkwartier, te weten Roermond en omgeving en het land van Weert, en van het danig verminderde economische potentieel van dit rompgewest.⁵¹ Aan de druk van centralistische tendensen kon het Hof geen weerstand bieden.

De geringe betekenis van Oostenrijks Gelder vanuit Brussels c.q. Weens standpunt als mede klachten over de rechtspraak leidden in 1737 tot een ingrijpende reorganisatie. Einde januari 1736 kreeg de Geheime Raad van de landvoogdes een memorie betreffende de verbetering van de rechtspraak in Oostenrijks Gelder ter advisering voorgelegd. Deze was naar algemeen gevoelen sedert de verdeling van het Overkwartier achteruit gegaan. De memorie bevatte twee voorstellen: er zouden twee of drie schepenen van het hoofdgerecht Roermond of twee leden van het Hof kunnen worden aangewezen als commissarissen-instructeurs die de processen tot de vonniswijzing zouden voorbereiden. Het vonnis zou dan

gewezen kunnen worden door deze commissarissen-instructeurs en twee of drie door de landsheer te benoemen adjuncten. Het tweede voorstel hield in dat de rechtspraak van het Hof zou worden overgeheveld naar de schepenbank Roermond die grotendeels uit juristen was samengesteld.

De Geheime Raad overwoog op 28 april 1736 dat het stadsbestuur negen schepenen telde en dat het Hof een kanselier, twee raadsheren costumier en vier gegradueerde raadsheren omvatte. Het kleine Oostenrijkse Overkwartier had aldus een teveel aan rechters. Men zou Hof en stadsbestuur kunnen afslanken, maar het beste was toch dat rechtspraak en bestuur voortaan werden uitgeoefend door “un seul corps de justice” en dat de twee bestaande instellingen samensmolten tot één lichaam. De landvoogdes stuurde dit consult van de Geheime Raad op 28 mei 1736 door naar Karel VI te Wenen die op 1 augustus 1736 liet weten dat het Hof inderdaad niet langer op de oude voet kon voortbestaan. Een reorganisatie was absoluut noodzakelijk. Het Hof sprak evenwel recht zonder appel op basis van het jus de non evocando, terwijl het stadsbestuur van Roermond eveneens privileges bezat. Aangezien Karel VI bij zijn inhuldiging te Roermond gezworen had de privileges te eerbiedigen, kon hij de privileges niet buiten werking stellen noch de instellingen opheffen zonder toestemming van de Staten. De landvoogdes kreeg de opdracht een project-reglement op te stellen, dit aan de Staten ter goedkeuring voor te leggen en het vervolgens aan Karel VI toe te zenden. De Staten zouden naar verwachting geen problemen maken.

De landvoogdes kreeg geenszins de vrije hand. Het nieuwe ene lichaam zou blijkens het schrijven uit Wenen bestaan uit een kanselier, twee raadsheren costumier en zes anderen, aan wie de titel van raadsheer gegeven kon worden. Uit deze zes moesten er telkenjare drie worden voorgedragen voor het ambt van burgemeester. De burgemeester en de twee jongste raadsheren zouden het bestuur van de stad en de geldmiddelen onder hun hoede nemen. De zaken die tot de competentie van het voormalige Hof behoorden, zouden in handen liggen van de kanselier, de twee raadsheren costumier en drie gegradueerde raadsheren. De rechtspraak van de schepenbank Roermond zou door de burgemeester en de drie jongste raadsheren worden uitgeoefend. Wanneer men deze richtlijnen volgde, was het mogelijk “de conserver sur ce pied les fonctions des deux corps dans un seul et maintenir, autant qu’il est possible, les privilèges et les usages anciens”.⁵²

Op 11 januari 1737 werd het ontwerp-reglement voor de nieuwe rechterlijke en bestuurlijke organisatie ter goedkeuring naar Wenen gestuurd. Namens Karel VI werd op 13 april 1737 nogmaals overwogen dat het de oprichting betrof van “un seul tribunal” uit het Hof en de magistraat, met als gevolg “de supprimer par conséquent l’existence réelle d’un des deux corps”. Het ontwerp moest aan de Staten worden voorgelegd die “selon toutes les apparences ne trouveront rien à redire à une disposition”. Na hun goedkeuring moest het ontwerp te Wenen onder de handtekening van Karel VI worden uitgevaardigd, zoals “l’exige l’établissement d’un nouveau tribunal de justice pour une de mes provinces”.

Het ontwerp werd tijdens een buitengewone landdag op 4 en 5 juni 1737 aan de Staten

van het Oostenrijks Overkwartier voorgelegd. Wanneer Weense kringen werkelijk gemeend hadden dat de Staten de nieuwe rechterlijke organisatie zonder bezwaar zouden accepteren, dan hadden zij zich deerlijk vergist. De Staten vonden dat de samenvoeging van Hof en magistratuur leidde tot vernietiging van de privileges en tot een “*confusion générale inextricable*”. Zij verwoordden onder meer het bezwaar dat juristen veel minder geschikt waren om de stad te besturen en de geldmiddelen te beheren dan ervaren burgers en kooplieden, een vooruitziende blik. De Geheime Raad vond in haar consult van 1 juli 1737 de bezwaren van de Staten onvoldoende gegrond om de invoering van de nieuwe rechterlijke organisatie tegen te houden. Volgens haar werd door de invoering niet aan de privileges getornd. Die mening was men ook te Wenen toegedaan. Het op naam van Karel VI op 2 oktober 1737 uitgevaardigde reglement werd naar Brussel gestuurd en tijdens de landdag van 20 november 1737 aan de Staten overhandigd. Een poging van de Staten tot opschorting van het reglement had geen succes.⁵³

Overwegend het (te) grote aantal rechters in een zo klein territoire voegde Karel VI aldus bij diploma van 2 oktober 1737 het Hof van Gelder en het stadsbestuur en schepenbank Roermond samen tot één lichaam geheten “Raad van de provincie en hertogdom Gelder”. Deze Raad bestond uit een eerste kamer die de taken van het oude Hof uitoefende, en een tweede kamer die de bevoegdheden van de oude magistratuur én schepenbank bezat. De nieuwe instelling kende een kanselier, twee raadsheren costumier en zeven gegradueerde raadsheren inclusief de momboir. De eerste kamer die het werk van het Hof voortzette, omvatte de kanselier, de oudste raadsheer costumier, de momboir en de twee oudste gegradueerde raadsheren. De tweede kamer, de voortzetting van magistratuur en schepenbank, bestond uit de burgemeester, de jongste raadsheer costumier en de drie jongste gegradueerde raadsheren. De eerste kamer vergaderde in de kanselarij, de tweede in het stadhuis. Elke kamer had een aparte griffier.

Beide kamers konden gezamenlijk vergaderen. De vonniswijzing in criminele processen moest blijkens een instructie voor de kanselier van 1 februari 1738 door beide kamers gezamenlijk geschieden. Gezamenlijk zouden de eerste en tweede kamer jaarlijks ook een voordracht opstellen voor de functie van raadsburgemeester van Roermond. De kandidaten moesten uit de zes gegradueerde raadsheren worden genomen. De momboir was uitdrukkelijk niet verkiesbaar.⁵⁴

Twee zelfstandige instellingen, het Hof en het stadsbestuur van Roermond, waren aldus van hogerhand samengevoegd tot één nieuw lichaam. De samensmelting was evenwel niet volkomen. Bovendien had het stadsbestuur in het verleden gewaakt over zijn autonomie tegen mogelijke bevoegdheidsoverschrijdingen van het Hof. De nieuwe constellatie leidde dan ook aanvankelijk tot fricties. De tweede kamer beklagde zich er begin 1738 bij de Geheime Raad over dat de eerste kamer haar verordeningen toestuurde en als vanouds het bevel had gegeven deze af te kondigen. De tweede kamer zou voorts graag zien dat zij als stadsbestuur in openbare plechtigheden de rang zou behouden als vanouds teneinde het

stadsbestuur niet met het Hof te verwarren. Voorts klaagde zij over de eerste kamer die geweigerd had om, zoals voorgeschreven, gezamenlijk enige criminele zaken te behandelen, omdat deze van weinig belang zouden zijn.

De Geheime Raad liet op 27 juni 1738 weten dat het in het belang van de rechtsbedeling was dat tussen de leden van eenzelfde lichaam goede harmonie heerste. Uit het oprichtingsdiploma van de Raad vloeide voort dat er “un seul corps de justice” zou zijn. Verordeningen uit Brussel werden dus toegezonden aan de Raad als geheel, niet aan een enkele kamer. In voorkomende gevallen moest de kanselier de gehele Raad bijeenroepen en de plakkat en enkel nog aan de ondergeschikte gerechten toesturen. De tweede kamer was immers in alles gelijk aan de eerste kamer. Om die reden zou de Raad ook in publieke ceremonies als één geheel optrekken, waarbij de rang van de afzonderlijke raadsheren door de anciënniteit werd bepaald. Er was immers geen scheiding in de Raad, enkel in te behandelen onderwerpen. Criminele zaken tenslotte moesten door de beide kamers gezamenlijk worden behandeld, ongeacht of de zaken van klein of groot gewicht waren. Op 4 maart 1740 moest de eerste kamer weer op de vingers worden getikt. Naar aanleiding van een rekest van de schout van Roermond over zijn rang in de nieuwe constellatie had de eerste kamer de tweede kamer om een (schriftelijk) advies gevraagd, in plaats van gezamenlijk te overleggen. Wanneer in de toekomst weer uit Brussel advies werd gevraagd betreffende het stadsbestuur, dan moesten die van de tweede kamer geconvoceerd worden als leden van eenzelfde lichaam om dan één advies te formuleren.⁵⁵

Op basis van de beide brieven uit Brussel van 27 juni 1738 en 4 maart 1740 zette de tweede kamer in 1740 uiteen dat zij weliswaar met de eerste kamer één lichaam vormde, maar dat elke kamer de rechtspraak die voorheen het Hof respectievelijk de magistraat/schepensbank uitoefende, had behouden. Van vonnissen van de tweede kamer was nu revisie mogelijk bij de eerste kamer. Dit gaf nu aanleiding tot allerlei onenigheid tussen de twee kamers. De eerste kamer kon door middel van revisie zijn superioriteit over de tweede kamer doen gelden en zette zelfs partijen tot revisie aan. De tweede kamer stelde daarom voor om revisie van zaken die niet boven de waarde van f.300, – of f.200, – Brabants uitgingen, af te schaffen. In zaken behandeld door de tweede kamer met een hogere geldswaarde zou reeds op verzoek van één der partijen door beide kamers vonnis gewezen kunnen worden zonder mogelijkheid van beroep. De eerste kamer vond het voorstel ongehoord en bestreed het fel. Vanuit Brussel werd op 21 oktober 1740 gereageerd met het verbod om nog ooit dergelijke slecht gefundeerde verzoeken in te dienen.⁵⁶

In de praktijk werkten de beide kamers die elk hun eigen werkterrein hadden, slechts samen in vijf gevallen. Allereerst traden zij gezamenlijk op in kerken, processies en andere openbare plechtigheden. Vervolgens vergaderden zij gezamenlijk als de tweede kamer een probleem aangaande het bestuur of de publieke middelen naar voren bracht. Het overleg werd dan in de kanselarij gevoerd, maar het besluit werd op naam van de tweede kamer door haar griffier uitgevaardigd. In geval van revisie van vonnissen van schepensbanken

werden de raadsheren van de tweede kamer aan die van de eerste toegevoegd, indien zij niet in eerste aanleg hadden geoordeeld. Het vonnis in hoger beroep was een uitspraak van de Raad. Criminele zaken werden geïnstrueerd in het stadhuis, als de aangeklaagde onder de rechtsmacht van de magistraat viel. De voorbehouden gevallen en processen tegen suppoosten van het Hof werden geïnstrueerd voor de eerste kamer. Na de instructie werd vonnis gewezen door beide kamers. Beide kamers werden tenslotte geconvoceerd door de kanselier in het kader van de afkondiging van edicten en plakkatens.⁵⁷

Klachten over de samenvoeging en herstel van Hof en stadsbestuur

De samenvoeging van Hof en stadsbestuur bleef klachten oproepen, met name van de Staten van het Oostenrijks Overkwartier. Op dergelijke klachten in 1749 geuit, liet Maria Theresia op 22 april 1750 weten dat deze onvoldoende waren om de magistraat van Roermond op de oude voet van vóór 1737 te herstellen. De problemen waren te wijten aan de zwakke bezetting van de Raad. Deze werd veroorzaakt door de afwezigheid van de twee raadsheren costumier en de ouderdom c.q. zwakke gezondheid van twee andere raadsheren. De Geheime Raad diende zodanige maatregelen te treffen dat alle zetels bezet waren met actieve personen. Aan de andere kant was men in Wenen tot de overtuiging gekomen dat de vijf personen die de tweede kamer vormden, te zwak in aantal waren om alle stadszaken te behartigen. Renteniers, gezeten burgers en kooplieden die daartoe geschikt waren, konden echter onder het vigerende stelsel geen lid van de tweede kamer zijn. Het gevaar dreigde dat geschikte personen Roermond de rug zouden toekeren. De Geheime Raad kreeg de opdracht uit te zoeken, of de tweede kamer met twee tot drie personen uit de kring der renteniers, gezeten burgers en kooplieden kon worden uitgebreid. Zij zouden zich enkel met stedelijke aangelegenheden moeten bezighouden. De Geheime Raad stelde een consult op dat voorzag in de uitbreiding van de tweede kamer met twee raden. Daar dit consult geheel met de ideeën te Wenen overeenkwam, werd aldaar op 14 november 1750 een desbetreffende akte tot uitbreiding van de tweede kamer met twee raden uitgevaardigd.

Deze Weense concessie stemde niet tot tevredenheid. In 1754 drongen de Staten wederom aan op het herstel van Hof en stadsbestuur. Door de combinatie bleven er voor de belanghebbenden onduidelijkheden inzake de competentie. Zij wisten soms niet of zij zich tot de eerste of tweede kamer moesten wenden. Voorts werden de stadszaken niet goed behartigd. De jonge juristen in de tweede kamer hadden geen verstand van financiële aangelegenheden. De economische neergang van Roermond was nog enkel te voorkomen door de vestiging van fabrieken, maar die zouden niet overleven met een stadsbestuur van enkel rechtsgeleerden. Weliswaar waren in 1750 twee burgers toegevoegd aan de tweede kamer, maar hun invloed was gering, omdat zij een minderheid vormden. Bovendien mochten zij niet deelnemen aan de gezamenlijke vergaderingen van de eerste en tweede kamer waar de meest essentiële zaken van bestuur en economie werden beslist.

Op dit verzoek aan de landsheer werd de kanselier, de voorzitter van de Raad, om advies

gevraagd, die kennelijk ook voor de scheiding van Hof en stadsbestuur pleitte. De Geheime Raad overwoog daarop op 14 augustus 1754 dat de schulden van de stad sinds 1737 sterk waren toegenomen. Zij wierp de vraag op of de oorzaak daarvan gelegen was in de omstandigheid dat de stadszaken met uitsluiting van de burgers was toevertrouwd aan jonge juristen die geen affectie hadden met stedelijk bestuur, maar enkel oog hadden voor hun carrière van de tweede naar de eerste kamer. Burgers daarentegen die schepen waren geworden, konden zich veel beter dan juristen voor de stadszaken inzetten. Nu iedereen – Hof, Staten, burgemeester en belanghebbenden – met klem aandrong op verandering, stelde de Geheime Raad voor “qu’il pourroit plaire à Votre Altesse Royale de faire cesser le règlement du 2 octobre 1737”. Dit voorstel werd overgebracht naar Wenen en leidde allereerst tot een onderzoek naar de financiële situatie van Roermond door twee rekenmeesters van de Rekenkamer. Het resultaat was onthutsend. De wijze waarop de tweede kamer haar functie had uitgeoefend, had geleid tot wanorde en onregelmatigheden in de financiën. Maria Theresia liet daarop op 12 juni 1756 aan de landvoogd te Brussel weten “qu’il est tems d’y pourvoir ultérieurement et qu’il ne reste pas de moiens plus uni de le faire avec utilité qu’en détachant ce département (de tweede kamer) du conseil provincial”.⁵⁸

De twee-eenheid van het vroegere Hof en het stadsbestuur werd aldus na bijna twintig jaar beëindigd. Bij diploma van dezelfde datum, 12 juni 1756, werden Hof en magistraat annex schepenbank van Roermond weer hersteld als afzonderlijke organen. Beide kregen in principe dezelfde bevoegdheden die zij vóór 1737 bezaten. Totdat de nieuwe magistraat zou zijn geïnstalleerd, moest het Hof nog in twee kamers zitting blijven houden. In het vervolg van het herstel van Hof en stadsbestuur ligt een reglement van 20 januari 1757 betreffende het bestuur en de financiële administratie van Roermond dat ten doel had de openbare financiën te saneren.

De oude situatie werd feitelijk hersteld in januari – februari 1757. De gouverneur-generaal maakte op 20 januari 1757 tevens bekend wie tot schepen van Roermond waren benoemd. Overeenkomstig de uitdrukkelijke wil van de soeverein werd Arnold Tackoen, nu raadsheer van het Hof van Gelder, tevens als raadsburgemeester van Roermond gehandhaafd. Twee jaar later, in 1759, liet de landvoogd aan het stadsbestuur weten dat Arnold Tackoen tot nader order burgemeester zou blijven. Tackoen was de eerste burgemeester die zeer lang, van 1751 tot 1767, dit ambt uitoefende. Ondanks de scheiding van Hof van Gelder en stadsbestuur in 1757 heerste sindsdien de uitzonderlijke situatie dat een raadsheer van het Hof van Gelder gelijktijdig als raadsburgemeester van Roermond aan het hoofd van het stadsbestuur stond. De cumulatie van beide functies eindigde in 1767, toen Tackoen tot kanselier werd benoemd.⁵⁹

Kortstondige wijzigingen van institutionele aard in de tweede helft van de achttiende eeuw

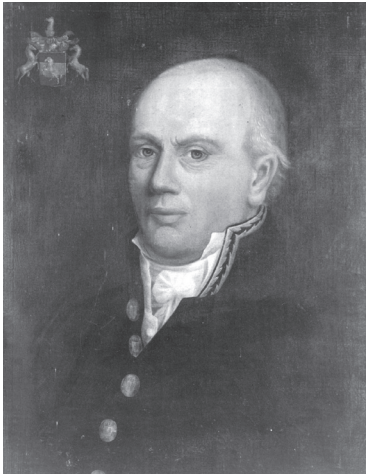
Begin 1757 tijdens de zevenjarige oorlog (1756-1763) werd het Pruisisch gebied ter linker zijde van de Rijn door Fransen troepen ten behoeve van Maria Theresia bezet.

Dientengevolge kreeg het Hof van Gelder bij diploma van 30 juni 1757, afgekondigd op 5 augustus 1757, voorlopig de taak om als rechtbank in eerste aanleg en als beroepshof voor het bezette Pruisische Overkwartier van Gelder te fungeren. Het Hof van Justitie te Geldern was op dezelfde 30 juni buiten werking gesteld. Deze territoriale uitbreiding van het Hof was niet van lange duur. Het bestuur namens Oostenrijk, De Keizerlijke en Koninklijke Administratie te Kleef, liet al op 22 november 1757 aan het Hof weten dat Zijne Majesteit bij dépêche van 21 oktober 1757 opdracht had gegeven het Hof van Justitie te Geldern te herstellen. De Administratie te Kleef had derhalve op 22 november het Justizhof te Geldern hersteld om recht te spreken in geheel Pruisisch Gelder. Het Hof te Roermond verzette zich tegen dit laatste besluit en wendde zich tot de gevolmachtigd minister Cobenzl die evenwel op 10 december 1757 liet weten dat het Hof zich bij de nieuwe regeling moest neerleggen.⁶⁰

Een grootscheepse hervorming van de rechterlijke organisatie, zij het van korte duur, vond nog in 1787 op last van Jozef II plaats. Bij edict van 3 april 1787 werden alle rechtbanken in de Zuidelijke Nederlanden opgeheven. Voor Roermond betekende dit de opheffing van het Hof van Gelder en de schepenbank Roermond. De rechterlijke taken zouden per 1 mei 1787 worden overgenomen door een te Roermond te vestigen Koninklijk Tribunaal van eerste instantie. De overige, bestuurlijke, taken van het Hof waren al bij decreet van 12 maart 1787 overgeheveld naar de kreitsintendant van de “Cercle de Limbourg et de Gueldre”. Deze zetelde te Herve en stond aan het hoofd van één van de negen kreitsen die voor de Oostenrijkse Nederlanden waren opgericht.

Het Koninklijk Tribunaal was nauwelijks veertien dagen in functie, of Jozef II schortte op 14 mei 1787 de werking van het edict van 3 april op en gelastte de oude rechtbanken hun werkzaamheden te hervatten. Toen ook op 28 mei de activiteiten van de kreitsintendanten voor onbepaalde tijd werden opgeschort, bezat het herstelde Hof weer de bevoegdheden van vóór 12 maart 1787.⁶¹ De weinige archiefstukken die het Koninklijk Tribunaal te Roermond in veertien dagen tijd produceerde, bleven als gedeponeerde archief bij dat van het Hof van Gelder bewaard.⁶²

De vele hervormingsmaatregelen van Jozef II die na 1780 in snel tempo en zonder rekening te houden met de oude instellingen en rechten werden ingevoerd, leidden tot grote onrust in de Zuidelijke Nederlanden en mondden tenslotte uit in de Brabantse revolutie van 1789. Tijdens de laatste dagen van 1789 werd Roermond bij deze Brabantse revolutie betrokken. Op 19 december koos de magistraat de zijde van de patriotten. Manifest werd de revolutie tien dagen later, toen zo'n zeshonderd boeren en burgers van Weert voor de stadspoorten verschenen. Zij namen op 29 december 1789 in opdracht van Vandermersch, luitenant-generaal van het patriottenleger, de kanselier Luytgens, de momboir Stuers en de griffier Van der Renne gevangen. Zij werden op 30 december onder escorte van de Weertenaren naar Weert gebracht en vandaar naar Brussel, waar zij tot 31 januari 1790 gevangen zaten.⁶³

Henricus Antonius van der Renne (1767-1828), griffier van het Hof van Gelder te Roermond, 1792-1794. Olieverf op doek. Particuliere collectie. Foto: Commissie Limburgse Iconografie G. Hukkelhoven.

In navolging van de andere Statencolleges verklaarden de Staten van het Oostenrijks Overkwartier zich onafhankelijk en stelden zich “uyt den naem van alle de natie ende voor dezelve in de possessie van de souvereiniteyt der voorsseyde provincie”.⁶⁴ Aldus bekleed met de soevereiniteit besloten de Staten op 25 januari 1790 het Hof te continueren als rechterlijke instelling, mits de raadsheren bereid waren tot het afleggen van de eed aan de Staten. Op dezelfde dag legden de overgebleven leden, de raadsheren costumier Van Merwijck en De Heerma de Holwinde en de gegradueerde raadsheer A.C. van den Bergh als raadsheren van de “Staten des hertogdoms Gelderlandt” de eed af in handen van markies Jozef van Hoensbroek. Evenzo handelde de secretaris G.P.J. van Dunghen.

De Staten besloten op 19 mei 1790 om het Hof en de magistraat van Roermond weer samen te voegen op basis van het diploma van 2 oktober 1737. De nieuwe Raad zou bestaan uit een stadhouder der lenen, een

eerstpresiderende raad, twee raadsheren costumier, waaruit de genoemde stadhouder genomen zou worden, vijf raadsheren van de lange tabbaard, waaronder de momboir, en twee griffiers. Tot eerstpresiderende raad benoemden de Staten A.C. van den Bergh, terwijl de burgemeester en schepenen J.B. Sijben, de schepenen F.J.A. Ramaeckers en G.C. van der Renne, alsmede de advocaten J. Th. Timmermans en J.N. de Plönes tot raden van de lange tabbaard werden aangesteld. De Raad zou bestaan uit twee kamers, zoals in 1737, met dien verstande dat “die twee caemers niet anders als in eene ende dezelve compagnie sullen bestaen”.

Tot de eerste kamer behoorden in elk geval de twee raadsheren costumier. De stadhouder der lenen of de eerstpresiderende raad zouden bij de behandeling van processen een of meer raadsheren van de lange tabbaard erbij roepen en wel naar anciënniteit. Aldus verzekerde de burgemeester J.B. Sijben die de drijvende kracht was achter de Brabantse revolutie te Roermond en leiding gaf aan het stadsbestuur, zich ook van een plaats in de eerste kamer, aangezien hij, benoemd in 1757, de oudste schepenen in functie was. Tot de tweede kamer van de Raad die het stadsbestuur vormde, behoorden de vijf genoemde raadsheren van de lange tabbaard. Dit bestuur werd, zeker in financiële aangelegenheden, uitgebreid met het sinds 1580 bestaande college van tienmannen, vertegenwoordigers van de gilden. Zij zouden als “raetsmannen” deze functie voor het leven vervullen. Op 20 mei 1790 legden de raden van de tweede kamer die het stadsbestuur vormden, alsmede de tienmannen de eed aan de Staten af.⁶⁵

De Brabantse revolutie duurde nog geen jaar. Op 6 december 1790 onderwierpen de

Staten zich aan Leopold II die de in dat jaar overleden Jozef II was opgevolgd. Het Hof en de magistraat werden overeenkomstig het advies van het “Comité établi provisoirement pour les affaires du Conseil Privé” van 15 januari 1791 hersteld. Op 1 februari 1791 hervatte het Hof zijn werkzaamheden zoals het die vóór 12 december 1789 had uitgeoefend. De raadsheer costumier De Heerma de Holwinde werd geroyeerd. Hij had zich door zijn aandeel in de arrestatie van de kanselier, momboir en griffier op 29 december 1789 gecommitteerd.⁶⁶

Het Hof van Gelder in de Franse tijd

Roermond kende een eerste Franse bezetting van 11 december 1792 tot 5 maart 1793. Het Hof liet nog na de komst van de Fransen tot 20 december 1792 beslissingen op rekesten inschrijven, maar staakte daarna kennelijk zijn werkzaamheden. Er werden geen rolzittingen gehouden noch vonnissen uitgesproken.⁶⁷ Na het vertrek van de Fransen begin maart 1793 en het herstel van het Oostenrijks gezag, werden de werkzaamheden hervat. Met de tweede komst van de Fransen te Roermond op 4 oktober 1794 eindigde definitief de Oostenrijkse periode. Kanselier Luytgens had evenwel de Franse bezetting niet afgewacht. Daags voor de komst van de Fransen was hij uitgeweken naar Venlo, zodat hij, zo schreef hij achteraf, niet gedwongen kon worden mee te werken aan de vernietiging van het wettig gezag.⁶⁸ Nog in dezelfde maand oktober kwam vrijwel het gehele gebied tussen Maas en Rijn in Franse handen.

Kort daarop verdwenen de oude territoriale eenheden en instellingen. Op 24 brumaire an III (14 november 1794) namen de volksrepresentanten te Keulen een besluit ter zake van het bestuur in het veroverde gebied tussen Maas en Rijn. Te Aken werd een centrale administratie gevestigd als hoogste regeringsinstantie, waaronder zeven subalterne administraties met hun arrondissement, zoals die te Maastricht en Geldern, ressorteerden. Tot het arrondissement Geldern behoorden het voormalige Oostenrijkse, Staatse en Pruisische Overkwartier, het hertogdom Kleef ter linker Rijnzijde en het graafschap Meurs. In de hoofdplaats van elk arrondissement zou

Guilielmus Josephus Luytgens (1722-1802), raadsheer van het Hof van Gelder te Roermond, 1757-1779, en nadien kanselier, 1779-1794. Miniatuur in ivoor vervaardigd door de te Roermond wonende Hendrik Baur (1752-1823) in 1791. Particuliere collectie.

naast een bestuur een “tribunal supérieur” worden opgericht dat als hof van appel in civiele zaken en als rechtbank in eerste en laatste aanleg in criminele zaken zou fungeren.⁶⁹

De nieuwe constellatie was niet van lange duur. Nog geen jaar later, op 14 fructidor an III (31 augustus 1795) werd het departement van de Nedermaas opgericht met de hoofdplaats Maastricht, waartoe ook het voormalige Oostenrijkse Overkwartier behoorde. Het werd aldus onttrokken aan de arrondissementsadministratie te Geldern die overigens in 1796 ophield te bestaan. Het departement van de Nedermaas werd met de andere departementen die min of meer het huidige België omvatten, vervolgens op 9 vendémiaire an IV (1 oktober 1795) ingelijfd bij de Franse Republiek.⁷⁰

Bij de nadering van de Franse troepen kreeg de griffier H.A. van der Renne op 22 juli 1794 de opdracht om de archiefbescheiden van het Hof over de Rijn in Düsseldorf in veiligheid te brengen. Zulks gebeurde kennelijk niet onmiddellijk. Op 26 september 1794 vond nog een rolzitting plaats in de revisiezaak van Catharina Houben contra Henke Platvoets, waaruit blijkt dat de weg te voeren stukken toen nog in Roermond verbleven en het Hof nog functioneerde.⁷¹ Kort daarop verlieten de kanselier Luytgens, de momboir J.B. de Stuers en de griffier H.A. van der Renne de stad en reisden in eerste instantie naar Düsseldorf. Het gebouw van het Hof namen de Fransen in beslag en werd op 18 oktober 1794 in gebruik genomen als militair hospitaal.⁷²

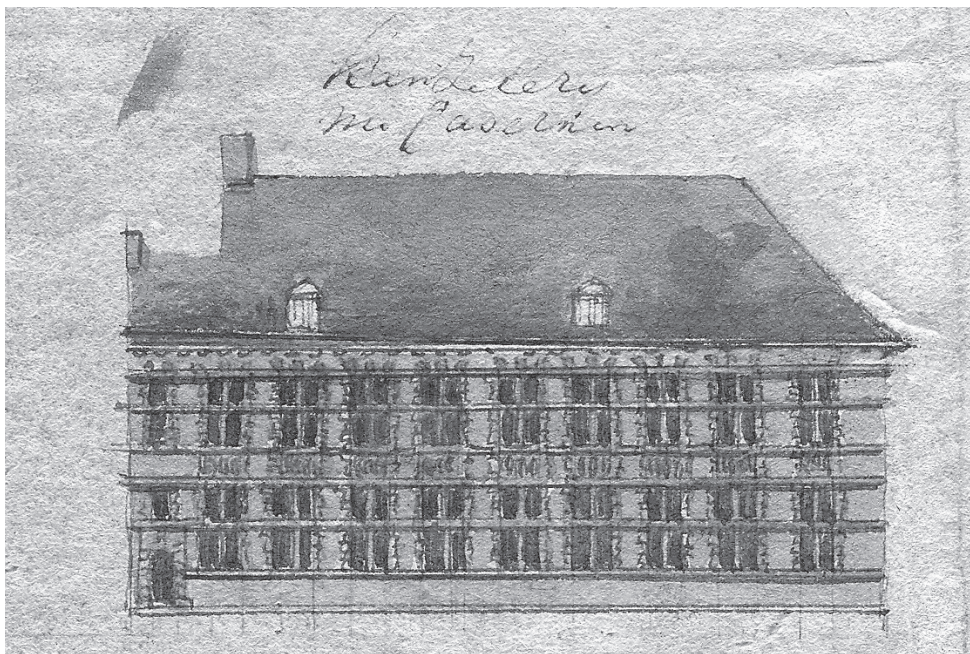
Flament heeft gemeend dat alle oude hoge gerechtshoven in het huidige Limburg vervielen als gevolg van de bepaling in het genoemde besluit van 24 brumaire an III (14 november 1794) die de oprichting van een tribunal supérieur bij iedere arrondissementsadministratie voorschreef.⁷³ Dit is nu onwaarschijnlijk. De achtergebleven raadsheren, namelijk de raadsheer costumier Van Merwijck, en de raadsheren Van den Bergh, De Raet, Bogaerts en Janssens, de secretaris Van Dunghen die de functie van griffier waarnam, en de overige suppoosten reclameerden later hun salaris over de periode van 1 augustus 1794 tot 30 november 1795. Zij lieten voorts weten dat zij krachtens besluit van de volksrepresentanten van 27 thermidor an II (14 augustus 1794) in hun functies waren gecontinueerd.⁷⁴ Een reden voor het verder functioneren kan zijn geweest dat het voor het arrondissement Geldern beoogde tribunal supérieur te laat of zelfs in het geheel niet werd opgericht. Het tribunal fungeerde in ieder geval op 7 juli 1795 nog niet.⁷⁵

Over de rechterlijke activiteiten van het Hof na de komst van de Fransen weten wij weinig. Op 19 november 1795 werd voor de secretaris Van Dunghen nog een volmacht gepasseerd door M. Vorsterman in een nog te starten procedure tegen Joseph van Uffelt. Op 21 november werd een beschikking op een rekest in dit proces genomen. Het zijn de laatst bekende handelingen.⁷⁶ Het einde van het Hof van Gelder te Roermond kwam nu spoedig in zicht. Bij besluit van 6 frimaire an IV (27 november 1795) bepaalden de volksrepresentanten in de Verenigde Departementen dat de vroegere hoge gerechtshoven die nog werkzaam waren, met ingang van 1 december 1795 hun werkzaamheden zouden staken. Die dag zouden de plaatselijke municipale ambtenaren 's middags om twaalf uur de rechtszaal, griffie

en archief in aanwezigheid van de griffier sluiten en verzegelen. Het bestuur van Roermond ontving het besluit pas op 2 december en was dus niet in staat om op 1 december de vereiste verzegeling te verrichten. Bovendien betrof het een gedrukt besluit zonder handtekening of begeleidend schrijven. Het bestuur besloot derhalve geen stappen te ondernemen, voordat het nadere orders zou hebben ontvangen. Naar analogie van de gebeurtenissen ten aanzien van het Hof van Gelder te Venlo, is aan te nemen dat de verzegeling uiteindelijk rond de jaarwisseling 1795/1796 plaatsvond.⁷⁷

De opheffing van het Hof van Gelder betekende een breuk met het verleden, ook in de persoonlijke sfeer. Geen van de raadsheren zou een functie uitoefenen in de nieuwe door de Fransen te Roermond ingestelde rechtbank van eerste aanleg of in het nieuwe stadsbestuur. De kanselier Luytgens overleed in 1802 te Wetzlar, waar hij sinds zijn vertrek uit Roermond in 1794 verbleef. Weinig jaren na het sluiten van het Hof overleden te Roermond de raadsheer costumier W.A. van Merwijck in 1798, de raadsheer A.C. van den Bergh in 1801 en de raadsheer A. Janssens in 1805. In 1801 bleken de raadsheer J.M. Bogaerts te Luxemburg en de raadsheer A. de Raet in Lier te verblijven.⁷⁸ De momboir J.B. de Stuers vestigde zich uiteindelijk in 's-Heerenbergh, de griffier H.A. van der Renne te Elten. Zij overleden aldaar in 1811, respectievelijk in 1828.

Het gebouw van het Hof omstreeks 1815. Geaquarelleerde pentekening door A.F. van Aefferden (niet gesigneerd). RHCL, archief familie Michiels van Kessenich, inv.nr. 128. Foto: Rijksarchief in Limburg H.L. Mordang.

De samenstelling van het Hof

De stadhouder

Het Hof van Gelder was tot in het begin van de achttiende eeuw uit stadhouder, kanselier en raadsheren samengesteld. De stadhouder was volgens het Traktaat van Venlo de persoonlijke plaatsvervanger van de meestal afwezige vorst. Krachtens zijn benoemingsakte moest hij waken over het overheidsgezag, de inkomsten en domeinen van de landsheer. Hij moest zorgen voor goede rechtspraak en goed bestuur ten behoeve van de onderdanen. Hij moest hen beschermen tegen geweld en goed toezicht houden op doortrekkende troepen. Hij diende lutheranen en andere sekten te straffen, steden en kastelen voor de landsheer te bewaren, de Staten voor vergaderingen te convoceren en de leenhulde van leenmannen te ontvangen.⁷⁹ Deze globale omschrijving van bevoegdheden waaruit blijkt dat de stadhouder vooral een politieke en militaire figuur was, werden in instructies nader uitgewerkt.

De stadhouder was voorzitter van het Hof. Indien hij te Arnhem aanwezig was, moest hij de vergaderingen leiden. Beslissingen werden genomen bij meerderheid van stemmen. Als de stadhouder in zijn ambtsgebied aanwezig was, moesten de kanselier en raadsheren hem van alle belangrijke zaken op de hoogte stellen en hem de gelegenheid geven om voor te zitten. Wanneer hij buiten het gewest vertoefde, dan moesten de kanselier en raadsheren hem van de belangrijkste zaken op de hoogte houden, zonder dat hij evenwel de rechtsgang mocht hinderen.

Gezien deze instructies bezat de stadhouder een dominante positie en had hij veel speelruimte. Zo was hij niet verplicht tot naleving van de kanselarij-instructie. Door het ontbreken van een verbod om voorzieningen in processen te verlenen, kon hij rechtstreeks ingrijpen in de rechtspraak van het Hof en daardoor het beginsel van de collegiale besluitvorming tenietdoen. Verschillende competentieconflicten die tussen de stadhouder enerzijds en de kanselier en raadsheren anderzijds gerezen waren, werden op 10 mei 1619 ten voordele van laatstgenoemden beslist. Artikel 38 van de kanselarij-instructie van 1609 had bepaald dat het recht van remissie – het recht om de straf wegens het begaan van grote delicten als doodslag kwijt te schelden – aan de stadhouder, kanselier en raden toekwam en dat kanselier en raden die bevoegdheid ook alleen mochten uitoefenen bij afwezigheid van de stadhouder. De stadhouder meende evenwel dat hij ook zelfstandig remissie mocht verlenen, zelfs als hij buiten zijn ressort resideerde. In 1619 werd nu bepaald dat remissies zouden worden verleend door het Hof bij meerderheid van stemmen. Wanneer de stadhouder afwezig zou zijn, dan konden kanselier en raadsheren zelfstandig beslissen. De stadhouder mocht voorts niet meer eigenmachtig vrijgeleiden geven aan misdadigers, maar was gebonden aan het advies van kanselier en raadsheren. Op de vragen of de stadhouder eigenmachtig de uitvoering van vonnissen kon opschorten, en of de kanselier en raadsheren hun vonnissen ten uitvoer mochten laten leggen zonder de stadhouder te verwittigen, werd bepaald

dat alleen in ernstige gevallen kanselier en raadsheren de stadhouder op de hoogte moesten stellen van het voornemen tot tenuitvoerlegging. De stadhouder zou aan de andere kant de tenuitvoerlegging niet mogen tegenhouden zonder advies van kanselier en raadsheren. Alle zaken van bestuur en rechtspraak moesten door stadhouder, kanselier en raadsheren gezamenlijk worden afgedaan bij meerderheid van stemmen. De stadhouder werd als voorzitter nadrukkelijk gebonden aan de collegiale besluitvorming van het Hof.

De instructie van de stadhouder van 1640 vertoonde, in deze lijn voortgaande, weinig gelijkenis met de voorheen uitgevaardigde richtlijnen. Alle aangelegenheden van wetgeving, bestuur, rechtspraak en gratieverlening waren te behandelen in de vergadering van stadhouder, kanselier en raadsheren, hetzij in aanwezigheid hetzij buiten aanwezigheid van de stadhouder. Alle besluiten werden genomen bij meerderheid van stemmen. De stadhouder mocht zo'n besluit of de uitvoering ervan niet hinderen. Met klachten in dit verband kon hij niet meer in Brussel terecht, maar moest hij zich wenden tot het Hof dat daarop een besluit zou nemen. De stadhouder werd aldus een voorzitter zonder speciale bevoegdheden.⁸⁰

Door zijn functie als militair bevelhebber was de stadhouder slechts zelden aanwezig en berustte de leiding van het Hof in feite in handen van de kanselier. Niettemin was de stadhouder zich van zijn rol als formele voorzitter bewust. In het geschil in de jaren 1674-1675 tussen de gegradueerde raadsheren en de raadsheren costumier over de voorrang, lees de zetelschikking aan de vergadertafel van het Hof, kwam de stadhouder met een eigen plan. Hij zou niet meer met de kanselier samen, maar alleen aan het hoofd van de tafel zitten. De kanselier was opgeschoven naar de eerste plaats in de rij van de gegradueerde raadsheren. Het Hof protesteerde op 15 december 1674 tegen deze nieuwe indeling. Uiteindelijk werd in Brussel op 22 mei 1675 vastgesteld dat stadhouder en kanselier naast elkaar aan dezelfde kant van de tafel zouden zitten, de eerstgenoemde rechts van de tweede. In tegenstelling tot de raadsheren die een eenvoudige zetel hadden, zouden de stadhouder en de kanselier zetelen in een armstoel met een kussen van groene velours en zijden franje, waarbij die van de stadhouder ook nog van gouden franje was voorzien. In 1680 was – kennelijk namens de stadhouder – nogmaals geklaagd over de rang van zijn zitplaats aan de vergadertafel. Het Hof kreeg daarop op 29 november 1680 van de gouverneur-generaal het bevel dat de stadhouder moest worden “restably seul en la séance qui correspond à la représentation de Sa Majesté”.⁸¹ In september 1687 liet de stadhouder aan de kanselier weten dat hij de veelvuldige klachten en dringende verzoeken van partijen tot afdoening van hun voor het Hof dienende processen niet meer wilde ontvangen. Hij gaf daarom opdracht om overeenkomstig het eerste artikel van de kanselarij-instructie van 1609 voorlopig ook 's middags te vergaderen om de meest dringende zaken af te handelen.⁸²

De laatste stadhouder uit de zeventiende eeuw, Philips Emanuel, prins van Horne, die in 1700 werd benoemd, had kennelijk moeite met zijn plaats in het bestel. Hij had begin 1701 iemand laten arresteren die verdacht werd van moord. De magistraat van Roermond veroordeelde deze echter tot een boete van 25 ducats en stelde hem in vrijheid. De stadhou-

der vroeg zich af hoe hij zich moest opstellen tegenover een magistraat die geen recht wilde doen. Het Hof dat om advies werd gevraagd, berichtte op 14 februari aan de Geheime Raad dat de verdachte geen moord had begaan, maar een officier zwaar had verwond. Aangezien de verdachte een militair was, wilde het Hof geen kennis nemen van deze zaak, maar de officieren wilden dat evenmin. Daarop had de stadhouder de verdachte laten vastzetten, zonder medewerking van het Hof, en had voorts gewild dat de momboir tot vervolging zou overgaan. Het Hof bleef erbij dat de verdachte niet onder zijn rechtsmacht viel en gaf de schout van Roermond opdracht om de verdachte, zijnde geen suppoost van het Hof noch militair, als vagebond te vervolgen. Bovendien was de gevangenneming door de stadhouder in strijd met het reglement van 1619 dat uitdrukkelijk voorschreef dat “toutes les provisions de justice et de grâce seroient accordées ou refusées dans ce conseil et la résolution y prise à la pluralité des voix”. Het Hof vroeg de Geheime Raad te verklaren dat de rechtspraak en het algemeen welzijn aanzienlijk benadeeld zouden worden, indien “on attribuerait plus de pouvoir sur les magistrats et justices subalternes au gouverneur de la province” dan die welke zijn voorgangers samen met het Hof hadden bezeten. Twee maanden later, op 13 april 1701, beklaagde het Hof zich bij de Raad van State erover dat de stadhouder zonder medewerking van het Hof een verordening had afgekondigd. Zo iets hadden zijn voorgangers ten aanzien van rechtspraak en bestuur over niet-militairen nooit gedaan. Dergelijke zaken waren daarentegen altijd behandeld in overleg van stadhouder, kanselier en raadsheeren en besloten bij meerderheid van stemmen. Het Hof wilde weten of Zijne Majesteit onder de heersende (oorlogs)omstandigheden meer macht dan gebruikelijk aan de stadhouder wilde toekennen. Een antwoord is niet bekend.⁸³

Na de capitulatie van Roermond op 7 oktober 1702 verliet de stadhouder de stad. Tijdens de Staatse periode (1702-1716) bleef deze functie vacant. Aan het begin van de Oostenrijkse periode werd baron van Dalberg in 1716 tot provisioneel stadhouder van Oostenrijks Gelder benoemd. Na zijn vertrek in 1717 werd geen opvolger meer aangewezen. Deze situatie werd geformaliseerd in 1720, toen de nieuwe personeelsformatie van het Hof werd omschreven. De functie van stadhouder ontbrak.

Te vermelden is nog dat de garnizoenscommandant van Roermond De Negrette in 1727 van de landvoogdes het gezag en de voorrang kreeg die de stadhouders voorheen in burgerlijke zaken hadden bezeten. Na enige correspondentie met het Hof werd duidelijk dat De Negrette geen toegang had tot het Hof noch als voorzitter kon optreden. Hij bezat daarentegen wel de voorrang als vertegenwoordiger van de soeverein bij openbare plechtigheden. Zijn functie werd derhalve in 1728 gepreciseerd als “stadhouder provisionel honoris causa”. Naar de mening van het Hof ging De Negrette zijn boekje te buiten, toen deze in 1732, buiten het Hof om, het stadsbestuur van Roermond op dreigende toon gelastte om twee verordeningen opnieuw af te kondigen. Na het overlijden van De Negrette in 1738 werd geen stadhouder honoris causa meer benoemd.⁸⁴

De kanselier

De kanselier – een functie die in 1543 werd gecreëerd – was blijkens een memorie uit 1544 niet alleen hoofd van de kanselarij, maar moest ook de stadhouder bij diens afwezigheid vervangen en de vergaderingen van het Hof voorzitten. Hij mocht voortaan de brieven openen en beoordelen of deze op zijn werkterrein betrekking hadden, ofwel dat deze doorgestuurd moesten worden aan de stadhouder. De kanselier was bewaarder van het zegel en mocht leenmannen met Gelderse en Zutphense leengoederen belenen na vererving of overdracht. Hij was stadhouder der lenen. In de bestuurlijke en rechterlijke organisatie van het Overkwartier nam de kanselier in de periode dat het gewest over een eigen stadhouder beschikte, formeel de tweede plaats in. Aangezien echter de macht van de stadhouder in de loop van de zeventiende eeuw werd beperkt – hij werd gebonden door de collegiale besluitvorming van het Hof – en aangezien hij vaak afwezig was, kwam het bestuurlijk zwaartepunt bij de kanselier te liggen.⁸⁵ Feitelijk was hij de voorzitter van het Hof.

In het geschil over de rang van de stadhouder en kanselier aan de tafel in het Hof zette de kanselier Jacob van Gutshoven begin 1681 zijn positie en bevoegdheden tegenover de stadhouder uiteen. Zoals de stadhouder “chef de la province” was die toegang had tot het Hof als het hem behaagde, was de kanselier “chef de la justice” die altijd aanwezig was en het gewone hoofd was. Uiterlijke tekenen van de positie van de kanselier waren de omstandigheden dat hij het grote zegel onder zijn hoede had, en dat de deurwaarder een staf met de wapens van de koning op straat voor hem uit droeg. De kanselier riep de leden van het Hof bijeen, stelde de onderwerpen van rechtspraak, gratie en bestuur aan de orde en leidde de stemmingen. Zijn eigen mening bracht hij overigens als laatste naar voren. Hij wees de raadsheren voor de rolzittingen aan. De toedeling van procesdossiers aan de afzonderlijke raadsheren die als rapporteur het vonnis moesten voorbereiden, geschiedde eveneens door de kanselier. Omdat de kanselier zich moest concentreren op het goede verloop van de rechtspraak, werd hij in het reglement ter zake van de stijl van procederen voor het Hof van 13 juli 1679 vrijgesteld van de taken van rapporteur of commissaris in enig proces. De kanselier collationeerde de uitgaande brieven.⁸⁶ De adellijke raadsheren costumier legden de eed af in handen van de stadhouder, de gegraduateerde raadsheren in handen van de kanselier, evenals de toegelaten advocaten, procureurs en notarissen.⁸⁷ De kanselier trad ook buitenshuis op. In de vergaderingen van de Staten van het Overkwartier was hij het die namens de landsheer om het inwilligen van de bede verzocht.

Blijkens een overzicht van de inkomsten van de kanselier uit 1682 genoot hij een salaris van f.2200,-. Uit de sportulgelden die onder de kanselier en de raadsheren werden verdeeld, kreeg hij bijna f.1000,- en aan rechten wegens het bezegelen van oorkonden en het verheffen van leengoederen ongeveer f.400,-. Sinds 1680 kreeg hij van de Staten van het Overkwartier jaarlijks een toelage van tweehonderd pattacon.⁸⁸

Was de kanselier afwezig, dan werd hij vervangen door de raadsheer met de hoogste an-

Guilielmus Josephus Luytgens (1722-1802), raadsheer van het Hof van Gelder te Roermond, 1757-1779, en nadien kanselier, 1779-1794. In deze laatste kwaliteit werd hij op 2 juni 1787 geportretteerd door de te Roermond wonende schilder Vitus D. Dambacher (1748-1825). Luytgens is afgebeeld terwijl hij op het punt staat een door het Hof van Gelder op naam van de soeverein Jozef II uitgevaardigde akte te ondertekenen. Olieverf op doek. Collectie stadhuis Roermond. Foto: Commissie Limburgse Iconografie G. Hukkelhoven.

ciënniteit. Deze vervanging leidde met betrekking tot het bewaren van het grote zegel van het Hof en het belenen van leenmannen met Gelderse leengoederen herhaaldelijk tot problemen, mogelijk omdat de bezegeling en belening (wisselende) inkomsten opleverden.

Buiten de kanselier om hadden drie of vier raadsheren in 1587 bepaald dat in geval van afwezigheid van de kanselier de verheffing van leengoederen ten overstaan van de oudste aanwezige raadsheer zou plaatsvinden die dan ook de verschuldigde rechten zou ontvangen. De kanselier trok achteraf de geldigheid van dit besluit in twijfel. Anderzijds werd in 1596 betoogd dat in het verleden in 1580, toen de functie van kanselier vacant was, de beleningen waren geschied door de oudste aanwezige raadsheer. In augustus 1682 werd in Brussel bepaald dat het zegel bij afwezigheid van de kanselier bewaard diende te worden door de oudste raadsheer. Had ook deze Roermond verlaten, dan kwam het zegel onder de hoede van de oudste raadsheer die aanwezig was.⁸⁹

Na de capitulatie van Roermond op 7 oktober 1702 verliet niet alleen de stadhouder, maar ook de fungerende kanselier het Overkwartier. In de vacature van kanselier werd gedurende de Staatse periode (1702-1716) niet voorzien. Het ambt werd waargenomen door de oudste raadsheer die sedert 1706 eerstpresiderende raad heette. Gedurende de eerste jaren van de Oostenrijkse periode werd de functie van eerstpresiderende raad gecontinueerd, totdat in 1721 weer een kanselier werd benoemd. Aangezien inmiddels het ambt van stadhouder sinds 1717 in feite, sinds 1720 ook formeel uit de organisatie van het Hof was verdwenen, werd de kanselier nu de belangrijkste bestuurlijke en rechterlijke functionaris van Oostenrijks Gelder. Als hoogste vertegenwoordiger van de soeve-

rein had de stadhouder in de zestiende en zeventiende eeuw een belangrijke rol gespeeld bij de inhuldiging van de nieuwe landsheer door de Staten. Bij ontbreken van een stadhouder in de achttiende eeuw werd ten behoeve van de inhuldigingen in 1719, 1744 en 1781 de kanselier c.q. de eerstpresiderende raad voor die plechtigheid benoemd tot fungerend stadhouder.⁹⁰

Ten tijde van de kortstondige Brabantse revolutie voegden de Staten van het Oostenrijkse Overkwartier, zoals wij al zagen, op 19 mei 1790 Hof en magistraat opnieuw samen. In de nieuwe constellatie was geen plaats meer voor een kanselier, maar alleen voor een eerstpresiderende raad. De eerstpresiderende raad was voorts niet meer stadhouder der lenen die de leenmannen met Gelderse leengoederen beleende. Deze functie werd van het voorzitterschap afgesplitst en voorlopig aan de raadsheer costumier Van Merwijck toevertrouwd.⁹¹ In 1791 keerde de kanselier terug in het herstelde Hof.

Het geringe belang van Oostenrijks Gelder in de achttiende eeuw in vergelijking met het ongedeelde Spaanse Gelderse ressort in de zeventiende eeuw, vindt zijn weerslag in de persoonlijke kwaliteiten van hen die het ambt van kanselier vervulden. In de zeventiende eeuw kwamen de kanseliers voor het merendeel van buiten het Overkwartier. Zij waren te voren bijvoorbeeld raadsheer van de Raad van Brabant of van de Grote Raad van Mechelen geweest. Het ambt van kanselier werd uiterst belangrijk geacht en werd bij voorkeur toevertrouwd aan personen die elders hun capaciteiten en toewijding aan het regime duidelijk hadden bewezen.

In de achttiende eeuw waren het vrijwel uitsluitend interne kandidaten die via de magistraat van Roermond opklommen tot raadsheer en hun carrière bekroond zagen met een benoeming tot kanselier. Voor externe kandidaten werd de functie pas interessant, wanneer extra vergoedingen in het vooruitzicht werden gesteld. Voor het overige had het Hof van Gelder als gevolg van het kleine ressort dat aan Oostenrijk was toegevalen, te zeer aan belang ingeboet om nog kandidaten uit de overige Zuidelijke Nederlanden te trekken.⁹²

De raadsheren costumier of de raden van de korte tabbaard

In de onderhandelingen die geleid hebben tot het Traktaat van Venlo van 12 september 1543 werd van Gelderse zijde de wens geuit om enkele raadsheren uit de ridderschap van elk kwartier van het hertogdom te benoemen. Deze zouden de stadhouder in de uitoefening van zijn juridische taken moeten bijstaan. In de definitieve tekst van het Traktaat was de eis dat de raadsheren gerekruteerd moesten worden uit de ridderschap van elk kwartier, vervangen door de algemene formulering dat zij op de hoogte moesten zijn van de rechten en gewoonten van het land. In de praktijk werden evenwel sedert 1544 naast de rechtsgeleerde raadsheren vier raadsheren costumier benoemd, en wel overwegend een lid van de ridderschap van elk kwartier. Zij hadden geen universitaire titel behaald, maar werden

geacht het gewoonterecht, de costumen, te kennen. Vandaar de titel raadsheren costumier. Zij werden ook als raadsheren extra-ordinaris, als inheemse raden of als raadsheren van de korte tabbaard aangeduid, in het laatste geval als verwijzing naar de korte mantel die zij droegen.⁹³

De functie van raadsheer costumier bleef bestaan, nadat het Hof van Gelder in 1580 zijn werkzaamheden te Roermond had hervat. Blijkens een waarschijnlijk in 1591 bij de gouverneur-generaal ingediende memorie telde het Hof nog steeds vier raadsheren costumier.⁹⁴ Of zulks overeenkomstig de werkelijkheid was, is maar de vraag. Volgens de rekeningen van de landrentmeester-generaal die de salarissen voor de raadsheren als uitgavenposten bevatten, waren er na circa 1590 veelal twee, soms drie raadsheren costumier, waarbij tot in 1605 een vertegenwoordiging per kwartier werd nagestreefd. Na 1605 waren de – twee – raadsheren costumier beiden uit het Overkwartier afkomstig. In het voorjaar van 1621 overwogen de Staten van het Overkwartier dat het Hof een volledige bezetting met gegradueerde raadsheren kende, alsof er geen scheiding in het hertogdom in een noordelijk en zuidelijk gedeelte had plaatsgevonden. Een gezantschap naar Brussel kreeg nu ondermeer de opdracht aan te dringen op de benoeming van in totaal vier raadsheren costumier, maar “Haere Hoocheyt verstaet nochtertijt genouch te sijn met twee costumier raeden”. Op 29 juli 1623 werd namens de aartshertogin Isabella nogmaals te verstaan gegeven dat er geen reden was om het getal der raadsheren costumier uit te breiden.⁹⁵ Waarschijnlijk pas in 1658 werd het aantal raadsheren costumier uitgebreid tot vier. Die verdubbeling was buiten de Staten om gegaan, want in genoemd jaar klaagden zij over deze uitbreiding. Het getal van vier werd in de jaren 1679-1680 door overlijden weer teruggebracht tot twee.⁹⁶ Tot het einde van het Ancien Régime bleef hun aantal voortaan beperkt tot twee.

Ofschoon het niet met zoveel woorden in het Traktaat van Venlo was vermeld, lazen de Staten van het Overkwartier in 1612 uit deze tekst, dat Karel V had beloofd de stadhouder “mit eenige goede getrouwe inlendissche adeliche reden te versien die sich der costuymen, usantiën ende landrechten van den voirsseyde lande solde verstaen”. Zij verzochten de aartshertogen om tenminste twee “adeliche inlendische raeden” te benoemen. Meer fundamenteel kregen de aanspraken van de ridderschap in het in 1613 afgekondigde plakkaat aangaande de revisie van vonnissen van schepenbanken. Artikel 12 bepaalde namelijk dat de twee raadsheren costumier benoemd “uuytte ridderschappe van denselven Quartier” bij alle in revisie te wijzen sententies van het Hof konden worden geroepen. Groot was dan ook de verbazing, toen de Staten in de eerste maanden van 1614 vernamen dat ene Werner van Baexen door de aartshertogen tot raadsheer costumier was benoemd. Van Baexen was lid van de hofhouding van aartshertog Albert, maar hij behoorde geenszins tot de ridderschap van het Overkwartier. De Staten startten een procedure, maar uiteindelijk bepaalde de aartshertog dat Werner van Baexen in functie bleef en dat door diens benoeming niet in strijd met de privileges was gehandeld.⁹⁷ Op 29 juli 1623 verklaarde de aartshertogin evenwel dat voortaan het ambt van raadsheer costumier slechts vergeven zou worden aan

edellieden uit het gewest.⁹⁸ Werner van Baexen bleef de enige raadsheer costumier die in de zeventiende eeuw niet uit de ridderschap was genomen. Pas in de achttiende eeuw werd weer van deze regel afgeweken, toen in 1716 de postmeester Bartholomeus Wittenhorst tot raadsheer costumier werd benoemd, en toen in 1764 de uit Groningen afkomstige Ludolph Harm Joseph de Heerma de Holwinde dit ambt verkreeg.⁹⁹

In tegenstelling tot de gegradueerde raadsheren waren de raadsheren costumier in ieder geval in de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw niet verplicht om in de standplaats Arnhem en later Roermond te wonen. Anders dan de gegradueerde raadsheren mochten zij het lidmaatschap van het Hof verenigen met andere belangrijke functies als die van drossaard. Zij legden na hun benoeming de eed af in handen van de stadhouder, terwijl de gegradueerde raadsheren beëdigd werden door de kanselier.¹⁰⁰ De werkzaamheden werden in hun benoemingsakten zeer summier aangeduid als het handhaven van de rechten van de landsheer en de taak om zich met de stadhouder, kanselier en andere raadsheren “te verstaene totte consultatie ende deliberatie van alle saecken ende affairen die aldaer overkommen ende gehandelt sullen worden”. Hun positie ten opzichte van de gegradueerde raadsheren was niet altijd onbetwist. Het betrof zowel de voorrang, de ereplaats, als ook de feitelijke toegang tot de vergaderingen. Deze geschillen verschaften in ieder geval enig inzicht in de werkzaamheden van de raadsheren costumier.

In 1617 waren er al moeilijkheden tussen beide categorieën raadsheren. De gegradueerde raadsheren ontkenden dat de raadsheren costumier de voorrang bezaten en meenden voorts dat laatstgenoemden in de vergaderingen van het Hof alleen gerechtigd waren te verschijnen, indien zij op verzoek van partijen door de kanselier en de andere raadsheren uitgenodigd werden, en wel wanneer er een kwestie aangaande het gewoonterecht aan de orde was. In zo’n geval werd in het verleden alleen die raadsheer costumier geconvoceerd, in wiens kwartier de partijen gezeten waren of de kwestieuze goederen waren gelegen. De overige raadsheren costumier van de drie andere kwartieren werden dan niet opgeroepen, omdat zij geen kennis droegen van het gewoonterecht in het betreffende kwartier. De raadsheren costumier waren nooit rapporteur om het vonnis in een proces voor te bereiden, zij ontvingen geen rapportgelden, zaten de vergadering niet voor en hadden bij afwezigheid van de kanselier het zegel niet onder hun hoede.

De Staten van het Overkwartier repliceerden daarop in 1618 dat de raadsheren costumier inderdaad niet gehouden waren om rapporten uit te brengen, het zegel te bewaren of bij afwezigheid van de kanselier als voorzitter op te treden. Zij woonden immers op het platteland op hun riddermatige goederen en in hun heerlijkheden, terwijl de gegradueerde raadsheren in Roermond resideerden. Zij ontkenden uitdrukkelijk dat zij slechts na oproep door de kanselier en de andere raadsheren in het Hof konden verschijnen. Zij mochten daarentegen “compareren soe dicwils hun ghoetdunckt”. De vrijheid om niet te verschijnen, behalve als het noodzakelijk was, was juist een teken van de adellijke eer.¹⁰¹

Teneinde een einde aan deze kwestie te maken, stelden de Staten in 1619 aan de stadhou-

der voor dat de raadsheren costumier aan diens linkerzijde zouden zetelen. Bij afwezigheid van de stadhouder zouden zij aan de rechterzijde van de kanselier zitten. Bijna twee jaar later, in december 1620, bleek uit overleg met de kanselier dat de gegradueerde raadsheren aan de raadsheren costumier wel een aparte plaats wilden geven, maar alleen als “nyemandt van mindere conditie oft staet tot raedt coustumier solde aengestelt werden” dan de gegradueerde raadsheren. De laatsten stelden met andere woorden de eis dat de raadsheren costumier dan een graad in de rechtsgeleerdheid moesten bezitten, hetgeen voor hen een onaanvaardbare conditie was. De Staten deden in februari 1621 aan de aartshertogen het voorstel dat de raadsheren costumier apart aan de rechterzijde van de stadhouder of kanselier zouden zitten, zoals ook de toegevoegde rechters in geval van grote revisie. Bij processies en andere publieke plechtigheden zou de oudste raadsheer costumier aan de linkerzijde van de kanselier lopen en de andere raadsheren costumier aan de rechterzijde van de gegradueerde raadsheren. De Staten verwezen voorts naar Bourgondië, Luxemburg en Henegouwen waar de adellijke raden ook “separate sessie” hadden. De aartshertogen lieten in de marge van het voorstel noteren: ‘Dit is al redelick’. Het geschil werd uiteindelijk opgelost, toen de aartshertogin op 29 juli 1623 op de klacht over de sessie en het reeds besproken voorstel over de verdubbeling van het getal der raadsheren costumier bepaalde dat de raadsheren costumier in het Hof op een aparte bank zouden zitten, tegenover de stadhouder en kanselier. Bij publieke plechtigheden zouden zij de voorrang hebben “soient ilz haultz justiciers ou point”. Uitdrukkelijk werd nog vastgesteld dat de oudste gegradueerde raadsheer, zoals bij andere hoven, als voorzitter optrad en bij plechtigheden de eerste plaats innam, als de kanselier afwezig was.¹⁰²

Het functioneren van de raadsheren costumier kwam nadien nog regelmatig aan de orde. Tijdens de convocationsdag van 8 juli 1628 werd de aartshertogin verzocht om de raadsheer costumier Werner van Baexen te gelasten in het Overkwartier te komen wonen ten einde “telcke reyse als partijen sulcx versuecken, hunne saecken beneffens den anderen raedt coustumier, den heer zu der Horst, te helpen decideren”. Anders moest hij naar de mening van de Staten afstand doen van zijn ambt. Deze functieomschrijving was kennelijk nog steeds de minimale. Tijdens de kwartiersdag van 21 maart 1639 werd overwogen dat de raadsheren costumier krachtens hun benoemingsakte gerechtigd waren “daegelijcx ende soe duck hun gevallich in den raede te verschijnen”, waarop de kanselier en de gegradueerde raadsheren antwoordden dat zij zouden opzoeken wat vanouds gebruikelijk was. Het probleem van de “vrijen acces in den raedt” speelde opnieuw in 1650, toen de Staten voor de raadsheer costumier Marcelis van Gelre opkwamen, omdat hem te verstaan was gegeven dat hij slechts toegang tot de vergaderingen had, als procespartijen erom verzochten. Het Hof, naar zijn mening gevraagd, liet weten dat de gegradueerde raadsheren krachtens hun benoemingsakten door de kanselier werden geroepen “à la proposition, consultation et décision de toutes causes et matières tant de justice qu’ autres”, maar zulks was niet in de benoemingsakten van de raadsheren costumier vermeld. Omdat zij voorts apart zaten, con-

cludeerde het Hof “qu’ils ne sont membres du conseil ordinaire”. De landvoogd besliste op 2 maart 1651 dat de raadsheren costumier die een kwartaal te Roermond resideerden, gedurende deze tijd de vergaderingen van het Hof moesten bezoeken en hun ambt als raadsheer uitoefenen. Buiten deze periode van drie maanden mochten zij zich niet met vonnissen bemoeien.¹⁰³ De vrije entree van de raadsheer costumier in de vergaderingen van het Hof was aldus omgezet in een verplichte aanwezigheid gedurende drie maanden per jaar. Blijkens het reglement van 17 maart 1671 betreffende de gelijke verdeling van rapportgelden, traden de raadsheren costumier niet als rapporteur op ter voorbereiding van het vonnis. Zij hadden derhalve geen recht op het dubbele rapportgeld. Zij kregen wel het enkele rapportgeld wegens het deelnemen aan de beraadslagingen.¹⁰⁴ Tijdens de vergadering van de Staten van 4 september 1675 klaagden de raadsheren costumier nogmaals erover dat “de heeren van den raedt separatelijcke ende ter exclusie van de adellijcke vergaederen, delibereren ende resolveren”. De Staten zouden zich tot Brussel wenden, wanneer de kanselier geen einde maakte aan de klachten.¹⁰⁵ Een vervolg is niet bekend, waarschijnlijk omdat einde 1675, zoals wij nog zullen zien, het Hof werd gereorganiseerd en in twee kamers verdeeld.

De kwestie aangaande de voorrang van de raadsheren costumier kwam in de zeventiende eeuw nog eenmaal terug in 1674. Tijdens de convocatiedag van 23-31 januari 1674 zetten de betrokken raadsheren uiteen dat er moeilijkheden werden gemaakt over hun plaats bij de publieke verlening van remissies, en dat de oudste gegradueerde raadsheer vóór hen wilde zitten en zijn stem uitbrengen. De kanselier werd verzocht de in 1623 en 1651 genomen beslissingen dienaangaande in acht te nemen. In het andere geval zou men zich tot Brussel wenden, opdat de raadsheren costumier recht werd gedaan. Dat laatste gebeurde. In een rekest schetsten de Staten dat, hoezeer ook de raadsheren costumier in processies en andere plechtigheden de voorrang op de gegradueerde raadsheren hadden en onmiddellijk achter de kanselier liepen, onlangs in het Hof de zetels zodanig waren verplaatst, dat zij niet meer de ereplaats innamen. Aan het hoofd van de tafel zat de kanselier met de gegradueerde raadsheren aan zijn rechterzijde en de raadsheren costumier aan de linkerzijde, duidelijk op de mindere plaats. Bij stemming kwam nu de rapporteur het eerst aan de beurt en dan de oudste gegradueerde raadsheer vóór de adellijke raadsheren. Bij interinement van brieven van gratie of andere openbare handelingen met open deuren gingen de gegradueerde raadsheren links en rechts van de kanselier zitten en sloten de raadsheren costumier buiten.

In het verleden was het zo geweest dat de raadsheren costumier tegenover de stadhouder en kanselier zaten. In geval van interinement zouden zij bij deze opstelling de stadhouder en kanselier de rug toekeren om de betrokken crimineel aan te kijken. Daarom namen zij dan hun plaats naast de stadhouder en kanselier in, waaromheen zich tenslotte de gegradueerden schaarden. Zo ook hadden zij de voorrang bij het uitspreken van vonnissen in grote revisie. Teneinde nu recht te doen aan de voorrang van de raadsheren costumier en om het veranderen van plaats tijdens openbare rechtshandelingen te voorkomen, dienden de Staten een nieuwe rangschikking in: Aan een vierkante tafel zat de kanselier met de rug

naar de open haard. Aan weerszijden van de kanselier zaten de adellijke raadsheren op de hoek van twee andere zijden aan de tafel, terwijl de gegradueerde raadsheren aan beide zijden van de haard tegen de muur zaten.

Het Hof kreeg de stukken op 28 februari 1674 vanuit Brussel toegestuurd. Voorlopig kwam er geen reactie, omdat beide categorieën raadsheren tot een akkoord trachtten te komen. De raadsheer costumier Van Hoensbroek sloot op 19 september 1674 in afwezigheid van de kanselier een overeenkomst met de aanwezige gegradueerde raadsheren, maar deze werd door de afwezigen niet geaccepteerd. Het Hof antwoordde derhalve op 6 oktober 1674. Het bevestigde dat de raadsheren costumier vóór de stadsbrand van 1665 apart tegenover de stadhouder en kanselier zaten, maar ontkende dat zij bij publieke rechtshandelingen aan weerszijden van stadhouder en kanselier zaten. Na de stadsbrand was een nieuwe kanselarij gebouwd met een andere indeling. Om die reden zaten de raadsheren costumier nog wel tegenover stadhouder en kanselier, maar aan de korte zijden van de tafel zaten nu ook gegradueerde raadsheren. Kennelijk schiep die opstelling weinig afstand. Namens de koning werd uiteindelijk op 22 mei 1675 te Brussel beslist dat de stadhouder en kanselier naast elkaar aan de tafel zouden zitten met aan weerszijden de raadsheren costumier. Daarna volgden aan weerszijden de gegradueerde raadsheren.¹⁰⁶ Zoals wij nog zullen zien, werd in oktober 1675 het Hof fors uitgebreid met vier gegradueerde raadsheren. Het Hof werd verdeeld in twee kamers. In elke kamer zouden twee raadsheren costumier zeten. In een schrijven van de gouverneur-generaal van 4 september 1675 werd nog nadrukkelijk op hun ereplaats gewezen. Een speciaal besluit van laatstgenoemde van 10 februari 1678 was nog nodig om op een plattegrond hun plaats ter rechterzijde van de stadhouder en kanselier aan te geven.¹⁰⁷

De aandacht voor de ereplaats mag niet uit het oog doen verliezen dat het ambt van raadsheer costumier in ieder geval in de achttiende eeuw niet louter een erefunctie was. Zo werd in de koninklijke dépêche van 8 mei 1720 waarin de omvang en de samenstelling van het Hof opnieuw werd vastgesteld, tevens bepaald dat de beide raadsheren costumier minstens zes maanden per jaar dienden deel te nemen aan de vergaderingen, hetgeen neerkomt op een verdubbeling van de diensttijd van 1651. Het slechte functioneren van de Raad van de provincie en hertogdom Gelder werd in 1750 onder meer geweten aan de afwezigheid van de beide raadsheren costumier. Derhalve liet de gevolmachtigd minister op 15 mei 1750 aan de Raad weten dat zij slechts tijdens de vakanties, feestdagen en in geval van ziekte afwezig mochten zijn.¹⁰⁸

De gegradueerde raadsheren of de raden van de lange tabbaard

Benoeming en vereisten

De akte van benoeming van deze raadsheren was ten aanzien van de taakuitoefening even-

eens summier. De raadsheer had de taak “hem te vinden ende tegenwoordich te sijn met den cancellier ende andere van onsen voorsseyde raede t’allen propositiën ende delibera-tiën der saecken ende materiën, soo generaele als particuliere, die daer getracteert, gehan-delt, gesloten ende gedecideert sullen worden, ende daerinne te geven sijne stemme ende opinie”.¹⁰⁹ De raadsheren werden benoemd door de gouverneur-generaal, in de zestiende en zeventiende eeuw op advies van de Raad van State, in de achttiende eeuw, na 1725, op ad-vies van de Geheime Raad. Gedurende de Staatse periode (1702-1716) werden zij benoemd door de Staten-Generaal. Na de benoeming legden de nieuwe raadsheren in handen van de kanselier de eed af, tijdens de Staatse periode evenwel in een vergadering van de Staten-Generaal. De rangvolgorde van de raadsheren werd bepaald door de anciënniteit.

De raadsheren moesten minstens de universitaire graad van licentiaat in de beide rechten hebben behaald. Zij hadden gestudeerd aan een van de erkende, katholieke universiteiten. In de meeste gevallen hadden de raadsheren hun juridische opleiding te Leuven genoten. Zoals elders in de Zuidelijke Nederlanden werden de openbare amb-ten door katholieken bekleed. De uitzondering in het Hof van Gelder vormde de pro-tes-tant Johan François Corregge die in 1708 door de Staten-Generaal was benoemd. Hij verliet in 1716 Roermond en verkreeg in 1717, als enige protestant, de functie van raads-heer in het Hof van Gelder te Venlo.¹¹⁰ Waren de raadsheren costumier per se ingezete-nen van het gewest, voor de gegradueerde raadsheren gold dit vereiste niet. Tevergeefs hebben de Staten van Gelre in de zestiende eeuw proberen te bereiken dat ook de gegra-dueerde raadsheren ingezeten Geldersen zouden zijn, maar de Brusselse regering gaf in dezen niet toe.¹¹¹ Later verneemt men van deze eis niets meer. Vanuit het standpunt van de zestiende-eeuwse Staten werden de gegradueerde raadsheren, in tegenstelling tot de inheemse raadsheren costumier, als uitheemse raden aangeduid, ook als er toevallig in-gezetenen onder waren. Nadien werden zij veelal raden ordinaris of raadsheren van de lange tabbaard genoemd.¹¹² De laatste benaming had betrekking op de lange mantel die de raadsheren dienden te dragen. In dit verband is nog een brief van 24 oktober 1675 interessant, waarin de Raad van State aan het Hof liet schrijven dat de “ministres de jus-tice” door het dragen van “robes” zich moesten onderscheiden van het gewone volk. De toga’s waren openbare tekens van de eer die aan hun ambt kleefde. De kanselier, raads-heren en momboir dienden derhalve de toga niet alleen te dragen als zij in het gebouw van het Hof waren, maar ook op straat op weg naar het Hof of naar huis, en wanneer zij en corps in het openbaar verschenen.¹¹³

Uitbreiding en inkrimping van het Hof in de zestiende en zeventiende eeuw

Volgens Zijp schijnt het aanvankelijk in de bedoeling van de Brusselse regering te hebben gelegen dat er, met inbegrip van de kanselier en momboir, vier uitheemse raden zouden zijn, evenveel als er raadsheren costumier waren. Maar reeds in 1549 klaagde het Hof over teveel aan werk en verzocht om uitbreiding. De regering benoemde twee gegradueerde

raadsheren erbij en breidde het Hof in 1552-1553 nog eens met twee raadsheren uit. Het getal der juristen bedroeg nu acht en het hele Hof telde met de vier raadsheren costumier twaalf leden. Het Hof telde in 1556, afgezien van de kanselier en momboir, zes gegradueerde raadsheren. Vanaf 1565 bleef een vacature evenwel onvervuld.¹¹⁴

Blijkens een waarschijnlijk in 1591 door het Hof bij de gouverneur-generaal ingediende memorie omvatte het Hof onder andere zeven gegradueerde raadsheren van de lange tabbaard, een raadsheer extra-ordinaris en een momboir, wiens functie evenwel door een van de raadsheren werd vervuld. Op 26 september 1609 betoogde het Hof dat het vanouds naast de stadhouder dertien raadsheren omvatte, vier adellijke en acht andere, met inbegrip van de kanselier en de momboir. Maar op 2 maart 1610 schreef het Hof dat er zeven raadsheren inclusief de momboir waren.¹¹⁵ Het verschil in cijfers wordt waarschijnlijk mede veroorzaakt door de omstandigheid dat, zoals wij nog zullen zien, de momboir niet altijd tevens raadsheer was.

De werkelijke getalsterkte blijkt uit de rekeningen van de landrentmeester-generaal betreffende de domeinen die de salarisposten van de raadsheren bevatten. Vanaf 1596 waren er zes gegradueerde raadsheren. Het getal was pas in 1613 uitgebreid tot zeven, toen Cornelis van Randenraedt van het in 1612 opgeheven Hof van Overijssel aan het Roermondse college werd toegevoegd. In 1627 omvatte het Hof acht raadsheren, inclusief de momboir die inmiddels tevens raadsheer was geworden.¹¹⁶ Na het overlijden van Tilman van Bree vonden de Staten in 1628 dat zeven raadsheren wel voldoende waren om de rechtspraak te verzorgen. De aartshertogin beloofde op 12 oktober 1628 met deze wens bij de vervulling van de vacature rekening te houden. Zij had evenwel een maand eerder al een opvolger benoemd.¹¹⁷ Nog op 16 februari 1632 liet het Hof weten dat het negen “juges ordinaires” met inbegrip van de kanselier omvatte.¹¹⁸

Nadien is het getal der gegradueerde raadsheren geslonken. In 1644 solliciteerde Caspar Engelbert van Bree naar de functie van raadsheer. Sinds 1639 waren, zo schreef hij, door overlijden vier vacatures ontstaan, waarvan er maar drie waren opgevuld. Zodoende telde het Hof nu nog maar vijf raadsheren, exclusief de kanselier en de momboir, ofschoon er veel werk te doen was. Het Hof daarentegen betoogde dat er sinds aartshertog Albert vijf raadsheren waren buiten de kanselier en de momboir, en dat, gezien de weinige werkzaamheden, dit aantal voldoende was.¹¹⁹

Blijkens het overleg over de inwilliging van de bede tijdens de kwartiersdag van 19-24 augustus 1663 overwogen de Staten dat het Hof van oudsher zeven personen van de lange tabbaard telde die ten behoeve van de onderzaten de rechtspraak verzorgden. Die taak kwam nu in gevaar door de dood van de een en de afwezigheid van de ander. In de presentatie van de bede preciseerden zij dat de rechtspraak al achttien maanden vertraging opliep door de afwezigheid van de kanselier en de momboir en het overlijden van de raadsheer De Stuckere. In die vacature diende te worden voorzien. Sinds wanneer de uitbreiding tot zeven raadsheren had plaatsgevonden, is nog niet bekend. Mogelijk geschiedde zulks in 1658,

toen de Staten klaagden over “de aengevangene nieuwicheyt over d’augmentatie der raeden coustumiers ende van den langen tabbaert”.¹²⁰

De Staten van het Overkwartier wilden wel een volledig bezet Hof, maar geen uitbreiding van het aantal raadsheren. Op 6 juli 1667 werd Jan van der Beeckant benoemd tot raadsheer ordinaris supernumerair met het recht om op te volgen in de eerstvolgende vacature. De Staten protesteerden tegen een uitbreiding met supernumeraire raadsheren en namens de landsheer werd op 23 november 1667 beloofd dat op deze wens gelet zou worden.¹²¹ Nauwelijks een half jaar later, op 6 maart 1668, werd Paul Hendrik Claessen tot raadsheer benoemd. Werd in de benoemingsakte normaliter ook de vacature vermeld waarin de nieuwe raadsheer was benoemd, zo’n passage ontbrak hier. De benoeming van Paul Hendrik Claessen betekende aldus een uitbreiding van het Hof.

Tijdens de convocatiedag van 16 maart 1668 constateerden de gedeputeerden van de Staten dat het Hof bezet was met raadsheren, alsof het gehele hertogdom nog tot het ressort behoorde. Het gerucht ging dat Claessen voor een som geld een plaats als supernumeraire raadsheer had gekregen naast Van der Beeckant, en dat er nog twee andere benoemingen op komst waren. Een teveel aan raadsheren, zo was het bezwaar, leidde tot hogere proceskosten. De kanselier werd verzocht Claessen niet te beëdigen, voordat de Staten antwoord uit Brussel zouden hebben ontvangen. Dat antwoord kwam al op 5 april. De kanselier werd door de gouverneur-generaal gelast om zonder uitstel Claessen te beëdigen. Immers sinds 1562 waren er altijd acht raadsheren van de lange tabbaard geweest. Claessen zou achtduizend gulden voor zijn zetel hebben betaald. De Staten waren daarop bereid een bede van hetzelfde bedrag in te willigen, wanneer Claessens benoeming ongedaan werd gemaakt, maar de onderhandelingen dienaangaande hadden niet het beoogde effect. Niettemin ging nog in oktober-november 1668 het gerucht dat Zijne Majesteit de supernumeraire raadsheren, waartoe het Hof zelf Claessen en Gijsselen rekende – Beeckant vervulde inmiddels een vacature –, wilde schorsen.¹²² Naar de zienswijze van de Staten en het Hof omvatte laatstgenoemde instelling eigenlijk zes gegradueerde raadsheren en waren de twee overige supernumerair, al staat die term niet in hun benoemingsakten.¹²³

De verdeling van de raadsheren over twee kamers

Een ongehoorde uitbreiding van het aantal gegradueerde raadsheren met in totaal vijf kreeg zijn beslag in de jaren 1674-1675. Tijdens de convocatiedag van 23-31 januari 1674 was er al sprake van sollicitanten voor nog twee extra raadsherenplaatsen. Door de toename van het getal der gegradueerde raadsheren zouden de kosten voor procespartijen nog meer stijgen. Men zou in Brussel het verzoek indienen om van een dergelijke uitbreiding af te zien. Zou het verzoek worden afgewezen, dan moest men aandringen op splitsing van het Hof in twee kamers, zodat tot verlichting van partijen, de excessief stijgende sportul-gelden konden verminderen en snel recht kon worden gedaan. In het verzoek werd naar voren gebracht dat het gewone getal der gegradueerde raadsheren zeven was, terwijl er nu

al negen in functie waren. Dat aantal zorgde ervoor dat de rechten en sportulgeden aanzienlijk stegen. Benoeming van nog meer raadsheren leidde tot ruïnering van de procespartijen, daar de sportulgeden hoger zouden uitvallen dan de waarde van het object. Een beroep op de rechter werd dus niet aantrekkelijk. Het Hof moest niet worden uitgebreid, maar het aantal diende te worden teruggebracht op de oude voet. Uit het algemeen gehouden antwoord van de gouverneur-generaal van 15 maart 1674 – “Saditte Excellence declare que pour l’advenir elle prendra à ce le plus favorable regard que la service de Sa Majesté et le bien publicq pourra permettre” – begrepen de Staten dat hij positief op hun verzoek was ingegaan.¹²⁴

Hoe dit ook zij, de gouverneur-generaal ging op 16 oktober 1674 over tot de benoeming van Hendrik Antoin de Haen tot raadsheer supernumerair. In zijn benoemingsakte stond niet meer zoals in die van Van der Beeckant, dat hij in een toekomstige vacature zou instromen. Zo werd het Hof weer met een raadsheer uitgebreid. Het Hof was tegen deze uitbreiding. De gouverneur-generaal liet evenwel op 13 november 1674 weten dat het gebrek aan geldmiddelen voor militaire doeleinden het noodzakelijk maakte alle mogelijke geldbronnen aan te boren. Het was niet alleen noodzakelijk De Haen te benoemen, maar ook nog andere supernumeraire raadsheren en aldus een tweede kamer van het Hof te vormen. Als het Hof andere mogelijkheden zag om f.40.000, – te verschaffen, dan zou zo’n besluit nog gewijzigd worden. In dat geval kon het Hof iemand uit zijn midden naar Brussel sturen. De acht gegradueerde raadsheren – zonder de kanselier – gaven daarop hun collega Masteleyn volmacht om de benoeming van De Haen ongedaan te maken en toekomstige uitbreiding te voorkomen, onder andere door een lening van f.25.000, – aan te bieden. De reis naar Brussel heeft waarschijnlijk niet plaatsgehad. Resultaat werd, achteraf bezien, niet bereikt.¹²⁵

Ook de Staten reageerden wederom. Zij verzochten dat het getal der raadsheren was opgelopen tot twaalf – kennelijk telden zij voor die gelegenheid de raadsheren costumier mee – terwijl er oorspronkelijk acht waren. Weer werd de gouverneur-generaal gevraagd het aantal terug te brengen tot acht, maar deze liet weten zulks niet te kunnen doen. Tenslotte vroegen zij de supernumeraire zetels bij overlijden of promotie op te heffen, maar ook daarop kregen zij op 6 mei 1675 een te algemeen antwoord: “Son Excellence y prendra les réflexions qu’il conviendra”.¹²⁶

De pogingen van de Staten tot vermindering van het aantal gegradueerde raadsheren had dus evenmin succes. Dat bleek duidelijk, toen op 3 oktober 1675 vier nieuwe raadsheren werden benoemd. Zijne Majesteit wilde ter verbetering van de rechtspraak het getal der raadsheren vermeerderen en hen verdelen over twee kamers. De eerste kamer omvatte de kanselier, twee raadsheren costumier en zes gegradueerde raadsheren, de tweede kamer eveneens twee raadsheren costumier en zeven gegradueerde raadsheren. Voor deze uitbreiding werden – in deze rangvolgorde – Joost Blommaert, Mathias van Aefferden, Gerard Cox en Peter Wevelinckhoven tot raadsheer aangesteld.¹²⁷

Van deze veranderingen stelde de gouverneur-generaal de kanselier op 28 oktober 1675 op de hoogte. Teneinde een snellere afdoening van zaken te bereiken die bovendien minder kostbaar zou zijn voor de partijen, was het getal der raadsheren vermeerderd. Zij moesten over twee kamers verdeeld worden, zoals boven omschreven, naar de inzichten van de kanselier. Na een of twee jaren kon de samenstelling van de kamers worden gewijzigd, wanneer dat in het algemeen wenselijk was. Slechts als het niet anders kon, mochten de kamers gezamenlijk vergaderen. Dit laatste voorschrift werd op 4 november 1675 herhaald, toen namens de gouverneur-generaal op enige vragen van de kanselier antwoord werd gegeven: Nooit mochten het verzoek van partijen noch het aanbod de kosten te zullen dragen aanleiding zijn om beide kamers samen te voegen. De momboir diende zich in die kamer te bevinden, waar de zaken van Zijne Majesteit werden behandeld. De toedeling van zaken aan één van de kamers lag in handen van de kanselier. Het Hof omvatte, afgezien van de kanselier, de momboir en de raadsheren costumier, dertien gegradueerde raadsheren. De Staten drongen derhalve weer aan op vermindering van het aantal door het niet bezetten van toekomstige vacatures.¹²⁸

De vermeerdering van het aantal gegradueerde raadsheren en hun verdeling over twee kamers waren officieel ingegeven door de wens om de proceskosten – de sportulgeldden – te verlagen. In werkelijkheid was het de financiële noodzaak die de regering te Brussel ertoe bracht om door de creatie van nieuwe raadsheerzetels extra gelden te verwerven. Kort tevoren was in 1673 ook de Raad van Brabant met een derde kamer van zeven supernumeraire raadsheren uitgebreid.¹²⁹ De benarde financiën van de koning leidden in 1681 tot een algemene personeelsvermindering van zowel de centrale als de gewestelijke instellingen in de Zuidelijke Nederlanden. In dat kader werd de uitbreiding van het Hof van 1675 weer ongedaan gemaakt. Bij schrijven van 19 juni 1681 liet de gouverneur-generaal aan het Hof weten dat het aantal raadsheren moest worden teruggebracht tot het niveau van de hervorming der instellingen in 1664. Door deze maatregel werden de jongere raadsheren getroffen, terwijl de oudere bleven. De afgevlode raadsheren behielden wel de aan hun ambt verbonden eer, maar kregen geen salaris meer. Zij zouden naar anciënniteit in opvallende zetels opvolgen. Het Hof antwoordde dat hem van een hervorming in 1664 niets bekend was. Het wees op de schade die de ontslagen raadsheren leden. Zij hadden hun beroep als advocaat opgegeven en hadden voor hun benoeming het nodige betaald. Bovendien was de rechtspraak door het functioneren in twee kamers beter gediend. De gouverneur-generaal gaf op 3 juli 1681 enkel te kennen dat zijn bevel moest worden opgevolgd, hetgeen het Hof onmiddellijk deed. Het Hof omvatte in 1681 tien gegradueerde raadsheren. Zes raadsheren mochten blijven, de vier jongsten vloeiden af. Het betrof de in 1675 benoemde Joost Blommaert, Mathijs van Aefferden en Gerard Cox, en de in 1678 aangestelde François Gaspar van Hemselrode. Vooralsnog tevergeefs deden de Staten een goed woordje voor hen om in hun functies hersteld te worden.¹³⁰

Het verhaal is daarmee niet teneinde. De stadhouder schreef op 18 april 1684 aan het

Hof dat het aantal processen waarin gevonnist moest worden, van dag tot dag toenam. Hij werd voortdurend aangesproken op de afdoening van zaken, hetgeen niet zo gemakkelijk was als ten tijde van het functioneren van de tweede kamer. Het Hof moest zijns inziens Zijne Majesteit vragen om de ontslagen raadsheren in hun ambt te herstellen. Het Hof deed zulks op 5 mei 1684. Het Hof wees op de grote kosten die de ambteloze juristen hadden gemaakt om hun benoemingsakte te verkrijgen en op de te verwachten verbetering van de rechtspraak. Ook de Staten van het Overkwartier hadden zich weer tot de koning gewend. Op 13 februari 1685 bepaalde deze in het algemeen onder andere dat de afgevoelde raadsheeren hun plaatsen konden blijven innemen, zij het zonder vergoeding. De gouverneur-generaal stelde op 9 maart 1685 het Hof van het koninklijk besluit op de hoogte. De “conseillers surnuméraires” konden terugkeren en hun ambt uitoefenen zonder salaris of rechten ten laste van de koning, totdat zij een vacature in het in 1681 vastgestelde aantal raadsheeren zouden opvullen.¹³¹ In de praktijk werkten deze weer toegelaten raadsheren buiten bezwaar van de schatkist, maar ontvingen wel de rechten en sportulgelden van de particuliere procespartijen.

Het Hof omvatte sinds 1685 aldus zes van overheidswege gesalarieerde raadsheren en maximaal vier raadsheren zonder salaris. De tweede kamer werd hersteld, zoals blijkt uit een besluit van het Hof aangaande de afwezigheid van raadsheren van 14 februari 1687. Voor het laatst worden beide kamers in 1693 genoemd. Einde 1696 was er nog slechts één kamer.¹³² Geleidelijk moeten de ongesalarieerde raadsheren op de gesalarieerde plaatsen zijn gekomen, zodat de omvang van het Hof weer afnam tot zes raadsheren, een situatie die in 1697 was bereikt. De tweede kamer is derhalve in of na 1693 weer verdwenen. Door het inschuiven van de ongesalarieerde raadsheren is het te verklaren dat pas in 1702 voor het eerst sinds 1678 nieuwe raadsheren werden benoemd.

Het Hof van Gelder omvatte blijkens een schrijven van 28 januari 1698 toen een kanselier, twee raadsheren costumier en zes gegradueerde raadsheren. Drie van de gegradueerde raadsheren hadden al een dienstverband van dertig jaar en langer. Zij waren dus al redelijk op leeftijd. Teneinde de werkdruk en de afwezigheid door ziekte te kunnen ondervangen, werden twee oplossingen bedacht. De eerste behelsde het benoemen van expectanten. Blijkens een te Madrid op 13 juli 1697 uitgevaardigde akte kreeg Jan van Aefferden, substituut-momboir bij het Hof, “de survivancie oft expectative” van de eerstkomende vacature onder de gegradueerde raadsheren. Naast zijn ambt als substituut-momboir had hij het recht om afwezige of zieke raadsheren, zowel een raadsheer van de korte als een van de lange tabbaard, te vervangen, zij het zonder gage. Een tweede expectant werd op 20 april 1700 toegevoegd in de persoon van de advocaat Gerard Petit. Door een nieuw overheidsbesluit van 22 juni 1701 tot inkrimping van het personeel der regeringsinstellingen werden beiden op 9 juli 1701 weer geschorst. Gelukkig voor hen konden zij een jaar later, op 25 juli 1702, in opengevallen vacatures worden benoemd.¹³³

Aan de vele verzoeken tot snelle afdoening van zaken, met name door de momboir,

meende het Hof op 20 januari 1698 te kunnen voldoen door de herinvoering van twee kamers. De grote zaken zouden door de gezamenlijke raadsheren behandeld worden, de kleine tot een waarde van f.600, – konden door twee kamers worden afgedaan die vijf respectievelijk vier raadsheren omvatten. Daar in het verleden een tweedeling met een gering aantal rechters niet was gepraktiseerd, wilde het Hof echter niet zonder toestemming van Zijne Majesteit tot deze regeling overgaan. Het Hof verkreeg daarop op 27 januari 1698 toestemming om bij wijze van proef gedurende zes maanden met twee kamers van vijf en vier raadsheren te werken. Overigens moest het Hof ernaar streven zoveel mogelijk als vanouds in één kamer af te doen. Na klachten van de Staten werd op 26 mei 1698 bepaald dat na de bewuste zes maanden het experiment beëindigd werd. Toch stelde het Hof een jaar later, op 16 oktober 1699, nog eens voor om met twee kamers te werken.¹³⁴

Aanpassing van de personele omvang in de achttiende eeuw

Na de verdeling van het Overkwartier in de jaren 1713-1715, waarbij voor de Oostenrijkse Habsburgers maar een klein gedeelte overbleef, werd de personele bezetting van het Hof aan de gewijzigde omstandigheden aangepast. Ziet men af van de momboir, dan werd het aantal gegradueerde raadsheren gereduceerd van zes tot drie. Krachtens de koninklijke dépêche van 8 mei 1720 omvatte het Hof voortaan een kanselier, twee raadsheren costumier, drie gegradueerde raadsheren en een momboir die tevens als raadsheer optrad. Het geringe getal van rechters kon tot problemen leiden. Zo klaagde het Hof op 8 januari 1722 dat de zetels van kanselier en momboir vacant waren, dat een gegradueerde raadsheer ziek was en een van de raadsheren costumier eveneens afwezig was, omdat deze raadsheren niet verplicht waren gezamenlijk te verschijnen. Een vonnis moest nu gevelde worden door drie rechters. Normaal was er dan nog kleine revisie van vonnissen van drie rechters mogelijk op het gehele Hof, maar dit rechtsmiddel kon bij ontstentenis van raadsheren niet worden toegepast, waardoor de rechtspraak tot stilstand kwam. Een half jaar later, op 13 juni 1722, wendde het Hof zich met dit probleem tot de Hoge Raad der Nederlanden te Wenen. Het aantal rechters dat het Hof bezocht, was soms niet meer dan drie. Zulks leidde tot debatten van partijen om beslissingen uit te stellen of tot verzoeken om vervangende rechters aan te wijzen, dit alles tot vertraging van de rechtsgang. Anderen die begrepen dat een vonnis op komst was, grepen naar het middel van wraking van de een of andere raadsheer in de wetenschap dat deze debatten niet beslist konden worden, voordat er een voldoende aantal rechters was. Nu het Hof uit Brussel te verstaan was gegeven de vonniswijzing in grote zaken op te schorten, totdat de vacante zetels waren bezet, drong het Hof er te Wenen op aan in de vacatures, waaronder die van kanselier, te voorzien.¹³⁵ De impasse werd einde 1722 – begin 1723 doorbroken door de benoeming van een momboir, een kanselier en twee gegradueerde raadsheren.

Bestond het Hof aldus maximaal uit zeven personen, na de samenvoeging van Hof en magistraat in 1737 moesten de taken van het oude Hof door vijf personen worden verricht:

de kanselier, een raadsheer costumier, de momboir en de twee oudste gegradueerde raadsheren.¹³⁶ In 1757 werd, zoals beschreven, de oude samenstelling van vóór 1737 hersteld.

Met het oog op het geringe ressort van het Hof werd tegen het einde van de achttiende eeuw nogmaals besloten om de personele bezetting te reduceren. Blijkens een declaratie aangaande de toekomstige samenstelling van het Hof van 5 februari 1783 zou het Hof voortaan slechts bestaan uit drie rechters: de kanselier en twee gegradueerde raadsheren, waarvan er een tevens momboir was. De twee raadsheren costumier en de gegradueerde raadsheren Van der Vekene en Van den Bergh zouden hun leven lang in functie blijven, maar zij zouden niet meer worden vervangen. De drie rechters konden over alle zaken oordelen. Het stond partijen echter vrij om een groter aantal rechters te vragen. In dat geval en in alle fiscale zaken kon het Hof naar believen rechtsgeleerden aantrekken.¹³⁷

Dit plan tot personeelsvermindering kwam niet tot uitvoering, allereerst omdat op korte termijn slechts twee van de vier zetels vacant kwamen. In 1791 overwoog men te Brussel de wenselijkheid van de benoeming van nieuwe raadsheren tot het aantal van vijf dat vóór het hervormingsplan van 1783 gebruikelijk was. Aldus werden in 1792 naast de zittende drie nieuwe gegradueerde raadsheren benoemd.¹³⁸

De momboir

Taken

De akten van benoeming van de momboir – bij andere hoven vaak advocaat-fiscaal geheuten – vermelden ten aanzien van de taken dat hij verplicht was te “bedienen de saecken ons (de landsheer) aentreffende soowell in onsen voorgemelten raede als oock ten landtrechte te bewaeren, onse rechten, hoocheydt, heerlickheydt ende domeynen voor te staen, crimineele ende andere informatiën te nemen, alle misdadige die hem bij den cantzler ende luyden van onsen voorsseyde raede in Gelderlandt verordent, bevolen sullen worden, aen te tasten, vangen ende apprehenderen, justitie t’assisteren ende neerstig toesicht te nemen dat onse placcaeten, ordonnantiën ende bevelen onderhouden, achtervolght ende d’overtreders van dien mitsampt allen anderen misdaedigen gecallengeert, gestrafft ende gecorrigeert worden soo ’t behoort”. De momboir moest waken over de rechten van de soeverein, zorgen voor de naleving van de afgekondigde wetten en misdadigers en overtreders vervolgen. Hij moest aldus als een officier van justitie in opdracht van het Hof als eiser optreden voor het Hof of voor de schepenbanken (“ten landrechte”).¹³⁹ Op het terrein van de domeinen moest hij de bevelen van de Gelderse Rekenkamer opvolgen, aan welke instantie hij ook adviezen gaf.¹⁴⁰ In deze lijn past het dat de momboir tegen het einde van de zeventiende eeuw en in de jaren 1720-1740 tevens optrad als gedelegeerd rechter in domeinkwesties, met name ten aanzien van de in- en uitgaande rechten, in het Overkwartier.¹⁴¹ Het waken over de rechten van de soeverein bracht de momboir, zeker in de eerste helft van de zeven-

tiende eeuw, geregeld in conflict met de Staten van het Overkwartier die van mening waren dat de momboir zijn bevoegdheden overschreed en in strijd met de privileges en het gewoonterecht handelde. Onder de vele voorbeelden vermelden wij de klacht van de Staten in 1607 dat de momboir de Criminele Ordonnantie van 1570 in het Overkwartier toepaste die huns inziens nooit was geaccepteerd.¹⁴²

De momboir werd sedert het einde van de zestiende eeuw bijgestaan door een substituu-momboir. Wegens de vele werkzaamheden stelde het Hof in 1685 voor om naast de momboir en de substituu-momboir een procureur-generaal te benoemen, een voorstel dat in 1696 en kennelijk in 1699 nog eens op tafel kwam, maar niet tot uitbreiding van het personeel leidde.¹⁴³

De stem van de momboir

De plaats van de momboir in het Hof is aan veranderingen onderhevig geweest. Zij leidden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw tot versteviging van zijn positie. De veranderingen betroffen allereerst zijn rol bij de beraadslagingen en vervolgens zijn plaats tegenover de gegradueerde raadsheren. Blijkens de kanselarij-instructie van 1547 mocht de momboir in het Hof verschijnen om “opinie te geven in alle zaken”, wanneer deze tenminste geen betrekking hadden op Zijne Majesteits rechten en hoogheid. De instructie voor de momboir Johan Wrdt van 13 juli 1569 herhaalde deze bepaling en voegde eraan toe dat werkzaamheden in zaken van Zijne Majesteit altijd een geldige reden waren om niet te verschijnen, ook als hij ontboden werd “om partiën zaken te helpen decideren”. De kanselier legde in 1587 te Brussel het probleem voor dat de momboir in alle zaken waarin hij partij was, geen raadgevende of beslissende stem had, maar het vertrek moest verlaten. In andere raden was dat anders. Ware het niet beter om de momboir een raadgevende stem te geven teneinde de rechters beter te kunnen voorlichten zoals in andere raden gebruikelijk was? Het antwoord was dat men zich moest houden aan de instructie (van 1569). De momboir mocht wel bij de beraadslagingen aanwezig zijn om, zonder die te onderbreken, voorlichting te geven over de rechten van de vorst.¹⁴⁴

Zo passief werd de aanwezigheid van de momboir bij de beraadslaging over vonnissen waarbij hij als partij betrokken was, niet ervaren. In maart 1595 klaagden de Staten dat de momboir gewend was in dergelijke gevallen “bie den heeren raeden in ’t discutieren und definieren der saicken toe blijven sitten und ihre vota aen toe hoeren”. In 1607 heette het dat de momboir “die clachten gedaen hebbende evenwel in den raedt blijft sitten und helpt mit sententieren”. De nieuwe kanselarij-instructie van 1609 herhaalde de bepaling uit 1547. Tijdens de kwartiersdag van 9-15 juni 1624 vonden de Staten het niettemin nodig dat de momboir gelast mocht worden “in ’t lesen, visiteren ende examineren der fiscael saecken nyet present te wesen”. De stadhouder beloofde zulks aan de kanselier aan te zeggen.¹⁴⁵

Tijdens de kwartiersdag van 20-25 mei 1647 overwogen de Staten dat Zijne Majesteit vele jaren geleden op hun verzoek had bepaald dat de momboir “niet en soude sitten off

voteren over fiscaele zaecken”, aangezien het ongepast was dat hij én partij én rechter was. De huidige momboir Martin de Werimont, benoemd in 1646, had dienaangaande een uitbreiding van zijn functieomschrijving gekregen. De Staten vonden dat de momboir niet meer bevoegdheden mocht hebben dan zijn voorgangers. Namens de landsheer werd de Staten bij besluit van 29 januari 1650 evenwel te kennen gegeven: “Estant de droit commun que les officiers fiscaux assistent au jugement domaniales et fiscales et que mesmes ils opinent consultativement et l’usage de tous les autres conseils et provinces à ce conforme, Sa Altesse ne treuve suiet ny raison d’altérer en ce regard les droits du fisque de la province de Gueldres”.

Bij dit besluit legden de Staten zich niet zo maar neer. Volgens het Traktaat van Venlo zou Gelder behandeld worden als andere gewesten van het Duitse Rijk, waar het geenszins de gewoonte was dat de “fiscaelen hebben sessiën ende opiniën” in de provinciale raden. Het deed niet ter zake dat zo’n gebruik bestond in de overige gewesten van Zijne Majesteit. In oktober 1650 zetten de Staten de zaken nog eens op en rijtje. De eerste momboir Cranevelt was tevens raadsheer, maar mocht niet aanwezig zijn bij de deliberaties in zaken waarin de vorst was betrokken. Melchoir van Benschup had daarentegen tegen alle recht wel de bevoegdheid verworven om de lectuur en beslissing van deze zaken bij te wonen, totdat hem dat bij vonnis van 28 juni 1595 was verboden.¹⁴⁶

De Staten hadden geen succes met hun verzoeken. Uit een later schrijven van het Hof van 12 december 1696 blijkt dat De Werimont in maart 1651 toegang verkreeg tot het Hof om zijn mening en stem te geven in zaken van Zijne Majesteit, indien er, inclusief de kanselier, minder dan vijf raadsheren aanwezig waren. In de benoemingsakte van De Werimonts opvolger Jacob Gilkens van 19 juli 1668 is na de reeds geciteerde taakomschrijving voor het eerst de passage opgenomen “dat hij sal gehouden wesen hem iegenwoirdich te vinden ter deliberatie ende decisie van de saecke fiscaele”.¹⁴⁷ De regel dat de momboir geen stem had in de beslissing van zaken waarin hij als eiser optrad, is aldus mogelijk al in 1647, in principe zeker in 1651 verlaten. Sedert 1668 is deze bevoegdheid om mee te stemmen in de benoemingsakte van de momboir vastgelegd.

Momboir en raadsheer?

Blijkens de kanselarij-instructie van 1547 en de instructie voor de momboir van 1569 was deze functionaris bevoegd om “opinie te geven in alle zaken”, uitgezonderd die van Zijne Majesteit, en om aan vonnissen in processen tussen derden mee te werken. Hij droeg de titel “raed ende momboir”, hetgeen de suggestie wekt dat de functies van momboir en raadsheer in één persoon werden verenigd. In klachten van de Staten uit 1622 en 1650 wordt inderdaad vermeld dat de eerste momboir Cranevelt en later Melchior van Benschup (1582-1610) tevens raadsheer waren. Voorts geeft een memorie van het Hof, waarschijnlijk uit 1591, aan dat de functie van momboir door één van de raadsheren werd vervuld.¹⁴⁸

Nadat Melchior van Benschup in 1610 gepromoveerd was tot kanselier van Overijssel

volgde de substituut-momboir Hendrik Cox als momboir op. De opengevallen raadsheerzetel werd echter ingevuld door de in 1611 benoemde Albert van Dyenberch. Dyenberch overleed in 1618, waarna de momboir Hendrik Cox in 1619 promoveerde tot raadsheer. De nieuwe momboir werd Arnold de Haen in 1620.¹⁴⁹ Deze probeerde al in 1622 zitting in het Hof, met andere woorden de vereniging van de functies van raadsheer en momboir, te verkrijgen. De Staten waren tegen die combinatie. Sinds de loskoppeling van beide ambten heerste er een ontspannen sfeer tussen de momboir en de Staten, terwijl de momboir nu meer aandacht aan fiscale zaken kon wijden. In 1627 probeerde De Haen het opnieuw en met succes. Sinds dat jaar bekleedde hij beide functies van raadsheer en momboir. De protesterende Staten kregen op 12 oktober 1628 namens de aartshertogin te horen dat “in veele raeden van herwaertsover sijn de fiscalen oick mede raedt”. Indien de Staten in dit verband enige privileges of bezwaren hadden, konden zij die naar voren brengen. Tot succes heeft deze uitnodiging niet geleid.¹⁵⁰

Arnold de Haen werd in 1646 opgevolgd door Martin de Werimont, maar enkel in de functie van momboir. Hij wist zijn positie successievelijk te verbeteren. In augustus 1650 verkreeg hij de titel “conseiller ad honores tantum” zonder werkelijke raadsheerfunctie. In maart 1651 kreeg hij, zoals boven beschreven, stemrecht in zaken van Zijne Majesteit, ingeval door ziekte of afwezigheid het aantal raadsheren minder dan vijf zou zijn. In oktober 1654 werd zijn bevoegdheid nogmaals uitgebreid. Hij kreeg gewone toegang tot de raad voor alle te behandelen zaken, maar zonder gage, omdat er geen zetel vacant was. Een vacante zetel kwam voor hem pas in 1657. De momboir Martin de Werimont was derhalve sinds 1654 raadsheer zonder salaris en sinds 1657 gesalarieerd raadsheer.¹⁵¹

Martin de Werimont werd in 1668 opgevolgd door Jacob Gilkens, maar enkel in de functie van momboir. Gilkens richtte einde 1669 – begin 1670 een verzoek tot de landsheer. Hij wees erop dat de fiscalen overal elders een adviserende stem hadden in de beslissing van fiscale zaken en een beslissende stem in alle andere. Zo niet in het Hof van Gelder. Hij moest de toestemming van het Hof afwachten om toegang tot de vergadering te verkrijgen. Zo kon het gebeuren dat fiscale zaken zonder zijn tussenkomst werden afgedaan, zoals ook altijd de andere. Gilkens verzocht derhalve “entrée ordinaire”, hetgeen werd opgevat als de functie van raadsheer. Niet alleen de Staten, maar ook het Hof was tegen dit verzoek gekant. Gilkens verzoek werd in Brussel afgewezen. Hij verkreeg weliswaar toegang tot de vergadering van het Hof, wanneer hij dat nodig vond, maar deze “entrées volontaires” werden niet beloond. Hij had geen recht op de rapportgelden of vacatiegelden en hij had geen stemrecht.¹⁵² De momboir werd in ieder geval door het Hof niet als raadsheer beschouwd.¹⁵³

Jean François Bardry volgde in 1680 Jacob Gilkens op. Ook hij probeerde direct “entrée ordinaire” te verwerven, maar zulks werd afgewezen. Veelzeggend in dit verband is dat zijn naam in een lijst van 1682 die de gehandhaafde en afgevloede raadsheren bevat, niet voorkomt.¹⁵⁴ In 1685 verzocht hij opnieuw “entrée ordinaire audit conseil pour toutes affaires et matières avec voix decisive” in niet-fiscale zaken of minstens “voix et opinion délibéra-

tive” indien in geval van ziekte, afwezigheid of verhindering van raadsheren in de twee kamers minder dan vijf raadsheren overbleven. Tegen het advies van het Hof in werd toen zijn eerste verzoek op 17 juni 1689 ingewilligd en is hij aldus sedertdien als raadsheer te beschouwen.¹⁵⁵

Gerard van Pallant, de nieuwe momboir sinds januari 1696, verzocht in hetzelfde jaar “entrée ordinaire”, een bevoegdheid die zijns inziens annex aan het momboirschap was. Het Hof wijdde een lang advies aan dit verzoekschrift. Het schetste de pogingen van de voorgangers om de begeerde combinatie te verwerven en adviseerde in de lijn der verwachtingen negatief. Het ambt van momboir vereiste bij een goede vervulling al zijn tijd en aandacht op. Het zou veel beter zijn om naast hem en de substituut-momboir nog een derde ambtenaar, een procureur-generaal, te benoemen. De combinatie raadsheer – momboir had in het verleden geleid tot verwaarlozing van de zaken van Zijne Majesteit. Het zou bovendien niet juist zijn om een raadsheerzetel aan de momboir te verlenen, omdat er nog altijd een gegradueerde raadsheer was die sinds de afslankingsoperatie van 1681, zonder gage functioneerde. Meer dan een jaar later werd in januari 1698 duidelijk dat de koning niet wenste dat de momboir een supernumeraire raadsheerzetel kreeg. In een geschil over de voorrang tussen de raadsheer-expectant Petit die in geval van ziekte of afwezigheid de raadsheren verving, enerzijds en de momboir anderzijds, besliste het Hof in 1700 in het voordeel van Petit, aangezien de momboir “n’ayant point de voix délibérative au conseil et n’estant par conséquent conseiller actuel mais simplement conseiller fiscal”.¹⁵⁶

Johan Godefroid Bloemaerts werd in 1712 door de Staten-Generaal als opvolger van de overleden Gerard van Pallant tot momboir benoemd. Op 17 november 1713 stelde het Hof aan de Staten-Generaal voor om de momboir als rechter te mogen aantrekken ter vervanging van afwezige raadsheren, wanneer hun aantal minder dan vijf zou zijn. De Staten-Generaal legden deze vraag in handen van de Gedeputeerden tot de zaken van het Overkwartier. Bloemaerts zelf verzocht op 22 december 1714 aan de Staten-Generaal hem te autoriseren om in het Hof te verschijnen en “opinie te geven” in alle zaken die de soeverein niet raakten. De Staten-Generaal verzochten het Hof om advies. Het Hof wees het verzoek af en herhaalde op 11 januari 1715 zijn voorstel uit 1713. De Staten-Generaal namen wederom geen besluit, maar gaven de stukken door aan de Gedeputeerden tot de zaken van het Overkwartier.¹⁵⁷

Bij koninklijke dépêche van 8 mei 1720 werd de nieuwe aangepaste personeelsformatie van het Hof bekend gemaakt. De momboir zou voortaan stem hebben in de niet-fiscale zaken. Aldus verwierf Johan Godefroid Bloemaerts aan het einde van zijn loopbaan alsnog de toegang tot de vergadering van de raadsheren en aldus de status van raadsheer.¹⁵⁸ De benoemingsakte van zijn opvolger Johan Gerard Sweyns, gedateerd 30 november 1721, verwijst expliciet naar de koninklijke dépêche van 8 mei 1720 en bevat de benoeming van Sweyns tot raadsheer én momboir. Desondanks meende het Hof dat Sweyns geen gewone raadsheer was, maar een brief dienaangaande naar Brussel werd mogelijk niet eens beantwoord

en leverde in ieder geval niets op. Sweyns trad in oktober 1722 in functie.¹⁵⁹ Voortaan was de momboir van het Hof tevens raadsheer.¹⁶⁰

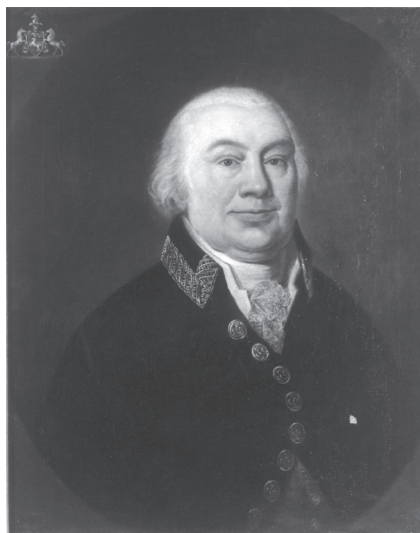
Uit het voorafgaande moge blijken dat het in de zeventiende eeuw en in het begin van de achttiende eeuw geenszins vanzelfsprekend was dat de momboir tegelijkertijd het ambt van gegradueerde raadsheer vervulde. In de jaren 1610-1627, 1646-1654, 1668-1689, 1696-1720 was een momboir actief die niet tevens raadsheer was. Vanaf 1720 werden beide functies standaard door één persoon uitgeoefend.

Het personeel van het Hof van Gelder

De griffier en de leengriffier

De griffier was op grond van de tekst van zijn benoemingsakte gehouden “t’expediëren ende onderteecken alle mandamenten, acten, appointementen, opene ende besloeten brieven die hem van onsen cancelier ende luyden van onsen voorsseyde Raede van Gelderlant bevolen ende geordonneert sullen worden, ende daervan goet ende rechtveerdich register te houden”. De griffier zorgde met andere woorden voor de uitvaardiging en ondertekening van alle uitgaande stukken van het Hof en was verantwoordelijk voor de registratie in de verschillende soorten registers.¹⁶¹ In het reglement voor de advocaten en procureurs van 1674 werd bepaald dat de griffier in de rolzittingen het schrijfwerk verrichtte. Hij diende blijkens het reglement ter zake van de stijl van procederen voor het Hof van 13 juli 1679 persoonlijk aan de kanselier de uitgaande stukken ter parafering te bezorgen.¹⁶² Onder de griffier waren enige klerken werkzaam die het registreren feitelijk verzorgden.

Het Hof heeft, afgezien van de nog te behandelen leengriffier, lange tijd slechts één griffier gehad. Bij de indeling van het Hof in twee kamers in 1675 was evenwel voorzien dat elke kamer over een griffier zou beschikken. Derhalve werd naast de kort tevoren op 18 juni 1674 benoemde Tilman Winckel op 3 oktober 1675 François Albert van Aefferden als tweede griffier met dezelfde taakomschrijving benoemd. Kennelijk was er toch niet voldoende werk voor beide griffiers, want op een desbetreffende vraag van de kanselier liet de gouverneur-generaal op 4 november

Franciscus Bernardus van der Renne (1738-1810), griffier van het Hof van Gelder te Roermond, 1783-1792. Olieverf op doek. Particuliere collectie. Foto: Commissie Limburgse Iconografie G. Hukkelhoven.

1675 weten dat het Hof maar van een griffier gebruik behoefde te maken. Zij moesten om de maand rouleren.¹⁶³ Toen in 1681 de uitbreiding van het Hof van 1675 weer ongedaan werd gemaakt, verloor ook de tweede griffier Van Aefferden zijn functie.

In weerwil van de afslankingsoperatie werd op 5 oktober 1685 in de vacature van François Albert van Aefferden voorzien door de benoeming van Joris Hendrik Furen. Hij was griffier van de Gelderse Rekenkamer te Roermond geweest, maar had door de vereniging van de Brabantse en Gelderse Rekenkamer zijn ambt verloren. Hij werd tot griffier benoemd met het recht om in de toekomstige vacature van Winckel op te volgen. Tot die tijd zou hij geen salaris ontvangen. Vanaf 1685 kende het Hof derhalve weer twee griffiers. Furen kreeg weliswaar geen gage, maar hij genoot wel de helft van de door derden te betalen rechten. Winckel probeerde dan ook het ontslag van Furen te bewerkstelligen.¹⁶⁴ Furen wordt voor het laatst op 16 september 1701 als griffier aangetroffen. Nadien was Winckel weer de enige griffier.¹⁶⁵

De griffier moest soms zijn taken en bijbehorende inkomsten verdedigen. Het reglement ter zake van de stijl van procederen voor het Hof van 13 juli 1679 schreef voor dat in een beperkt aantal gevallen een raadsheer-commissaris benoemd moest worden, dat deze slechts vijftien schelling per verbaal zou krijgen en de griffier of een adjunct twaalf schellingen. In geval van enquête moest de commissaris gebruik maken van een adjunct die voor beide partijen aanvaardbaar was. De raadsheren leidden uit deze bepalingen af, zo klaagde Winckel, dat het hen was toegestaan om familieleden, personeel en zelfs advocaten als adjuncten te nemen.¹⁶⁶

Het is niet zeker of Winckels klacht tot veranderingen in zijn voordeel heeft geleid. Op 2 oktober 1701 stelden de Staten nog voor dat in plaats van “geassumeerde adjointen” in alle zaken van de griffiers gebruik werd gemaakt.¹⁶⁷ Het verrichten van schrijfwerk ten behoeve van een raadsheer-commissaris werd in de achttiende eeuw niet algemeen als een taak van de griffier beschouwd. Op 26 april 1759 bepaalde de landvoogd dat geen advocaten of klerken meer mochten worden genomen om als adjuncten te fungeren van commissarissen belast met enquêtes, bezichtigingen ter plaatse, liquidaties, het afhoren van rekeningen en andere taken waarvoor naar gewoonte de griffier niet als adjunct werd aangetrokken. Bij de hoven van Luxemburg, Henegouwen, Namen en Gelder werd daarom het nieuwe ambt van secretaris gecreëerd die blijkens de taakomschrijving in een reglement van dezelfde datum deze genoemde werkzaamheden moest verrichten. Aegidius Josephus Beaumont werd op 1 augustus 1759 tot secretaris van het Hof van Gelder benoemd. De functie bleef tot het einde van het Hof in 1795 bestaan.¹⁶⁸

Naast de griffier kende het Hof sinds 1544 nog een leengriffier. Blijkens de tekst van zijn benoemingsakte diende de leengriffier “alle verlijfbrieven, cessiën, opdrachten, acten, appointementen, vonnissen ende andere te expediëren ende te teeckenē, daarvan goet ende rechtveerdich register te houden”. Hij vaardigde aldus de leenakten uit naar aanleiding van de leenopdracht c.q. overdracht van leengoederen, en registreerde deze rechtshandelingen

in leenregisters. Daarnaast was hij gehouden “van de hergeweyden van onse leenen apart ende besundere reeckeninge te doen” in de Gelderse Rekenkamer.¹⁶⁹ De leengriffier was dus tevens verantwoordelijk voor de inning van het heergewaad, rechten die bij belening verschuldigd waren aan de leenheer. Hij legde daarover in een rekening verantwoording af in de Rekenkamer. Krachtens een door de Geheime Raad opgesteld reglement van 5 juli 1628 kwam hem voortaan ook toe “d’excercitie ende expeditiën van de acten van rollen, appointementen, sententiën” in petitoire leenzaken en had hij uit dien hoofde toegang tot de vergadering van het Hof. Het optreden van de leengriffier in petitoire processen over leengoederen werd door de griffier betwist, maar in 1650 en 1679 in het voordeel van de leengriffier beslist.¹⁷⁰

Na het overlijden van de leengriffier Jan Joseph Wagener verzocht de griffier Winckel in 1720 hem ook het leengriffierschap te verlenen, mede als compensatie voor het verlies van inkomsten die hij door de verkleining van het ressort als gevolg van de verdeling van het Overkwartier had geleden. Het Hof oordeelde positief over dit verzoek, maar niet duidelijk is of het werd gehonoreerd. De zoon van Tilman Winckel, Peter Joseph, werd op 30 januari 1723 tot griffier benoemd, doordat zijn vader afstand had gedaan van het ambt, en tot leengriffier in de vacature van Jan Joseph Wagener.¹⁷¹ Voortaan waren de functies van griffier en leengriffier in één persoon verenigd.

Overige ambtenaren

De ontvanger der exploiten was een functie die in 1603 was gecreëerd. Hij inde de boeten die in het kader van remissie van doodslagen of wegens ongefundeerd beroep van vonnissen van schepenbanken waren opgelegd. Volgens het reglement voor de advocaten en procureurs van 1674 moest hij tijdens de rolzittingen aanwezig zijn om de opgelegde boeten te noteren. Hij ontving tevens de rechten wegens verleende akten van remissie, akten van octrooi en die van benoemingsakten. Uit deze ontvangsten werden ten behoeve van het Hof geleverde goederen en verrichte diensten betaald.¹⁷² Het ambt van ontvanger der exploiten was in de jaren 1609-1667 in handen van de leengriffier die immers, zoals boven beschreven, tevens de heergewaden wegens verheven leengoederen ontving.¹⁷³ De ontvanger der exploiten is wel te onderscheiden van de ontvanger der rapporten. Exploiten en heergewaden werden geïnd ten behoeve van de landsheer, de rapportgelden waren rechten die aan de raadsheren toekwamen. In 1756 was de functie van ontvanger der rapporten gecombineerd met die van griffier.¹⁷⁴

De deurwaarder zorgde voor het handhaven van de orde in het gebouw van het Hof en riep blijkens het reglement voor advocaten en procureurs van 1674 tijdens de rolzittingen de zaken af. Hij was tevens conciërge en diende te zorgen voor vuur en licht, met andere woorden hij was bevoegd de voorraad brandstof en kaarsen te leveren en te beheren. Volgens het reglement voor de advocaten, procureurs, deurwaarders en boden van 1699 moest de deurwaarder ervoor zorgen dat de deuren gesloten bleven, zodat de zittingen niet werden

gestoord. Hij moest op discrete manier aan de griffier laten weten dat het tijdstip om de vergadering te sluiten was aangebroken. Hij kon ook belast worden met de uitvoering van executoriaal beslag. Wanneer het Hof “en corps” publiek optrad, liep de deurwaarder voorop in zwart habijt met de stok in de rechterhand, en wel zo dat het wapen van Zijne Majesteit goed zichtbaar was. Hij diende eveneens op deze wijze de kanselier te begeleiden.¹⁷⁵

De bode was blijkens zijn benoemingsakte verplicht “alle geboeden, arresten, citatiën, insinuatien ende andere exploitien daertoe hij van onsen voornoemden cancellier ende raeden onses voorsseyde vorstendoms last sal krijgen ende bij partijen worden versocht, in ’t werck stellen, daarvan te geven pertinent relaes ende te houden een goet ende pertinent register”.¹⁷⁶ Hij verrichtte de betekening van dagvaarding en andere beschikkingen van het Hof. Hij tekende de verrichte werkzaamheden ook op het betreffende stuk aan, welke aantekening “relaas” werd genoemd. In het begin van de zeventiende eeuw had het Hof een “rijdende” bode te paard en twee tot drie lopende boden in dienst. Later in de zeventiende eeuw waren er zelfs zeven boden gelijktijdig werkzaam. Bij reglement van 30 september 1683 werd hun aantal teruggebracht tot vier. De ambtsvervulling door de boden vervulde het Hof soms met zorg. De nalatigheid bijvoorbeeld van Hendrik Bus om executoriaal beslag uit te voeren, leidde in 1692 tot diens schorsing.¹⁷⁷

De taken en bevoegdheden van het Hof

De territoriale competentie

Zien wij af van wijzigingen in het ressort als gevolg van militaire operaties, dan strekte het ressort van het Hof van Gelder zich sinds circa 1590 uit over het gehele Overkwartier van Gelder en het land van Weert.

Het Overkwartier van Gelder omvatte sinds circa 1550 de volgende plaatsen:

Ambt Kessel: Baarlo, Blerick, Broekhuizen, Helden, Kessel, Maasbree, Sevenum, Swolgen, Venray en Wanssum.

De kleine ambten Middelaar, Straelen en Wachtendonk die alleen de gelijknamige plaatsen omvatten.

Ambt Geldern: Aldekerk, Geldern, Kapellen, Kevelaer, Nieuwerkerk, Pont, Rheurdt, Schaephuysen, Sevelen, Stenden, Tönisberg, Veert, Venum, Wetten en Winternam.

Ambt Krickenbeck: Grefrath, Herongen, Hinsbeck, Leuth, Lobberich, Viersen en Wankum.

Ambt Erkelenz: Brempt, Erkelenz, Nedercruchten, Overcruchten en Wegberg. Het ambt werd vaak in combinatie met het ambt Krickenbeck bestuurd.

Ambt Montfort: Asselt, Beesel, Belfeld, Echt, Elmpt, Linne, Maasbracht, Montfort, Nieuwstadt, Ohé en Laak, Posterholt, Roosteren, Sint Odiliënberg, Swalmen en Vlodrop.

De steden Roermond en Venlo vielen buiten de ambtsindeling, evenals de heerlijkheden op de linker Maasoever die tezamen “het land van Kessel” werden genoemd. Het waren: Blitterswijck, Broekhuizen, Geijsteren, Grubbenvorst, Horst, Lottum, Meerlo met Tienray, Oirlo, Ooijen en Oostrum-Spralant. De overige heerlijkheden waren: Afferden, Arcen met Velden en Lomm, Stevensweert, Walbeck met Twisteden en Well met Bergen.

Het land van Weert omvatte, Nederweert, Weert en Wessum. Onder Wessum ressorteerden eveneens de westelijk geïsoleerd gelegen gehuchten Katert, Kelpen en Oler die in het begin van de negentiende eeuw bij de gemeente Heel respectievelijk Grathem werden gevoegd, alsmede een gedeelte van Ell dat na 1800 deel uitmaakte van de gemeente Hunsel.¹⁷⁸

Aan de rand van het Overkwartier lagen verschillende, slechts één of twee dorpen omvattende, zogenaamde vrije heerlijkheden die in de zestiende eeuw en in het begin van de zeventiende eeuw niet tot het Gelders gebied werden gerekend. In het derde kwart van de zeventiende eeuw slaagden de centrale regeringsinstanties te Brussel en het Hof erin deze onder het ressort van het Hof van Gelder te brengen. Het betrof de vrije heerlijkheden Obbicht en Papenhoven, Dalenbroek, omvattend Herten en Maasniel, Meijel en het ten oosten van Geldern gelegen Hamb. Dergelijke aspiraties ten aanzien van de heerlijkheden Hörstgen-Frohenbruch, Korsschenbroich, Wickrath, Aldenpesch en Weinmark, Millendonk en het land van Thorn leidden niet tot (blijvend) succes.¹⁷⁹

Na de verovering van het Overkwartier in 1702-1703 door Staatse en Pruisische troepen tijdens de Spaanse successie-oorlog bleef het ressort van het Hof in ieder geval op het terrein van de rechtspraak behouden. Zoals reeds beschreven werd het gezag van het Hof in bestuurlijke aangelegenheden evenwel aangetast, ook door steden en dorpen van het Overkwartier. In deze lijn past het dat bezitters van voormalige vrije heerlijkheden er, zij het zonder succes, naar streefden om ook bevrijd te worden van de rechtsmacht van het Hof. Zo verzochten de heer van Dalenbroek en de regeerders van Maasniel en Herten in 1708 aan de Staten-Generaal het beroep van vonnissen van de schepengerechten Maasniel en Herten voortaan te laten behandelen door de heer en twee rechtsgeleerde assessors. Processen tussen regeerders en geërfden en tussen de heer en geërfden moesten worden gevoerd voor onpartijdige rechters, onafhankelijk van het Hof, aan te wijzen door de Staten-Generaal.¹⁸⁰ Tijdens deze Staatse periode (1702-1716) lukte het wel nog om de vrije heerlijkheid Kessenich en Hunsel onder Gelders gezag te brengen.¹⁸¹

Toen in 1713 namens de koning van Pruisen het hem toegevalen gedeelte van het Overkwartier in bezit was genomen, omvatte het ressort van het Hof het boven omschreven ambt Montfort, Over- en Nedercruchten, Brempt en Wegberg, de steden Roermond en Venlo, het land van Weert en de heerlijkheden Obbicht en Papenhoven, Dalenbroek, Meijel en Kessenich.

Vanaf 1 maart 1716, de dag waarop het aan Oostenrijk toegewezen gedeelte van het Overkwartier in bezit was genomen, was het rechtsgebied van het Hof nog verder gereduceerd. Voortaan omvatte het ressort Roermond, Swalmen, Elmpt, Over- en Nedercruchten,

Brempt, Wegberg, het land van Weert bestaande uit Weert, Nederweert en Wessem alsmede de gehuchten Katert, Kelpen Oler en ten dele Ell, en tenslotte de heerlijkheden Obbicht en Papenhoven, Dalenbroek bestaande uit Maasniel en Herten, en Meijel. Het Gelderse gezag over de heerlijkheid Kessenich werd in de achttiende eeuw geregeld betwist, maar was in ieder geval in de jaren 1741-1742 en 1758 reëel. Hoe dit ook zij, op 26 mei 1784 werd bij verordening van het Hof uitdrukkelijk bepaald dat Kessenich en Hunsel op het gebied van rechtspraak en bestuur onder zijn jurisdictie vielen. Beroep op andere rechters was verboden.¹⁸² Bij verdrag van Fontainebleau van 1785 werd de ten aanzien van Roermond geïsoleerd gelegen heerlijkheid Obbicht en Papenhoven afgestaan aan de Republiek der Verenigde Nederlanden. Zij werd per 14 juni 1786 aan de rechtsmacht van het Hof onttrokken en viel voortaan onder die van het Hof van Gelder te Venlo.¹⁸³

De uitoefening van de rechtspraak

De bevoegdheid van het Hof in eerste aanleg

De bevoegdheden van het Hof werden allereerst omschreven in de kanselarij-instructies van 1547 en 1609. Het Hof van Gelder was blijkens de instructie van 1547 in eerste aanleg bevoegd ten aanzien van hofhorige, keurmedige en “vrije” goederen die aan de landsheer toebehoorden, voorts ten aanzien van de domeinen, voor zover die in bezit waren van de landsheer of diens “officieren”, dat wil zeggen ambtsbekleders, en ten aanzien van de geestelijke beneficies die ter vergeving van de landsheer stonden. Het Hof was het competente gerecht voor bezitsacties (possessoire acties) en gevallen van gewelddadige bezitsstoornis (spolie) ten aanzien van alle domeinen, beneficies en leengoederen, aldus zonder de beperking dat de landsheer bezitter respectievelijk vergever of leenheer moest zijn. De bezitsacties ten aanzien van leengoederen werden al in 1557 beperkt tot die leengoederen waarvan de landsheer tevens leenheer was. De competentie ten aanzien van de domeinen werd in 1609 beperkt, aangezien uitdrukkelijk werd bepaald dat over cijnzen, renten en pachten van domeingoederen voor de schepenbanken moest worden geprocedeerd. Een verdere beperking betekende de oprichting van de Licentkamer te Roermond in 1623. Aan de Licentkamer werd de rechtspraak opgedragen over de tollén en licenten op de Maas en Rijn. Licenten waren douanerechten die op de handel met de vijand in oorlogstijd werden geheven. Na 1654 werden zij in- en uitgaande rechten genoemd.

Het Hof was blijkens de kanselarij-instructie van 1547 de bevoegde rechter ter zake van klachten over ambtsvervulling van landsheerlijke ambtenaren, uitlegging van de privileges en processen tegen leden van het Hof en zijn suppoosten.

De competentie van het Hof werd in 1609 bij de nieuwe kanselarij-instructie formeel aanzienlijk uitgebreid. Het Hof werd bevoegd processen te behandelen tussen en tegen heren, dorpen (kerspels) en steden, omdat in deze gevallen de schepenen als mede-bestuur-

ders geen onpartijdige rechters konden zijn. Voorts werd het Hof bevoegd ten aanzien van rechtsweigering en onjuiste toepassing van het stads-, bank- of landrecht.¹⁸⁴

Het plakkaat aangaande revisie van 1613 bepaalde in artikel 1 dat de ingezetenen in eerste instantie terecht zouden staan voor de schepensbank van hun woonplaats, wanneer het vorderingen op de persoon betrof, en in processen over zakelijke rechten voor die schepensbank waar de betreffende goederen waren gelegen. Dit alles onder voorbehoud van die geschillen die volgens de oude (1547) en nieuwe (1609) kanselarij-instructie in eerste instantie door het Hof van Gelder behandeld dienden te worden. De Staten van het Overkwartier leidden uit dit plakkaat af dat alle vazallen en onderdanen, zowel adellijke als niet-adellijke, in “personele actiën” voor de rechters van hun woonplaats betrokken moesten worden. Het Hof bestreed deze opvatting in een proces voor de Geheime Raad. Bij vonnis van 14 oktober 1617 besliste de Geheime Raad op dit punt: “iceulx ne pourront estre convenuz en actions personnels en première instance que pardevant les eschevins et ceulx du magistrat du lieu de leur résidence”.

Het Hof vroeg daarop een nadere interpretatie van het vonnis van 14 oktober 1617. Had het betrekking zowel op edellieden die onderheer waren, heerlijkheid bezaten en de schepenen en rechterlijke ambtenaren benoemen, als op edellieden die geen jurisdictie bezaten? Zo ja, moest het vonnis dan worden nageleefd, zowel in criminele als in civiele zaken? Mochten civiele zaken geëvoceerd worden, wanneer partijen geen recht konden verkrijgen? Het Hof voorzag immers de mogelijkheden dat partijen zich niet durfden te begeven onder het ressort van de onderheren uit vrees voor een slechte behandeling en/of omdat zij geen procureurs konden vinden die tegen de heren durfden te dienen. Het kon voorts zo zijn dat de heren niet gedaagd konden worden op hun kastelen of leengoederen. Processen konden door overbodige uitstellen worden verlengd die de onderdanige rechters aan hun heer niet durfden te weigeren. Processen konden aldus ook tenslotte niet door een vonnis worden beëindigd. De Geheime Raad bleef echter op 7 april 1618 bij het vonnis van 14 oktober 1617. Het Hof was immers bevoegd in eerste instantie kennis te nemen van gevallen van rechtsweigering.¹⁸⁵

In criminele zaken was de competentie van het Hof beperkt, en wel allereerst tot “enorme” delicten als bijvoorbeeld majesteitsschennis, oproer en valsmunterij. Tot de bevoegdheid op crimineel terrein behoorden voorts ambtsdelicten van rechterlijke ambtenaren en andere overheidsdienaren, en delicten gepleegd door leden en personeel van het Hof.¹⁸⁶ De bevoegdheid om boeten op te leggen wegens het ontduiken van de licenten is waarschijnlijk in 1623 overgegaan op de toen opgerichte Licentkamer te Roermond.¹⁸⁷ De bevoegdheid op crimineel gebied werd in de loop der tijd nog uitgebreid, doordat de momboir tot taak had de overtreders van afgekondigde verordeningen te vervolgen, zoals bijvoorbeeld de overtredingen van het voorlopig reglement aangaande de inning van de bede en onraadspenningen van 12 september 1682.

Zoals in de algemene geschiedkundige schets beschreven, mocht het Hof op grond van de kanselarij-instructie van 1547 alle verzoekschriften van publiekrechtelijke instanties en particulieren in behandeling nemen. Aldus kon het Hof ingrijpen in procedures voor schepen-

banken en inbreuk maken op de autonomie van lagere overheden. Deze verzoekprocedure die aanleiding had gegeven tot ongewenste revisie door het Hof, werd in 1609 niet opgeheven maar effectief sterk beperkt. De tegenpartij was niet verplicht om te verschijnen. Het Hof kon de ambtlieden, rechters en andere rechterlijke ambtenaren bevelen partijen tot een vergelijk te brengen dan wel, indien zulks niet lukte, hun recht te laten wedervaren.¹⁸⁸

In de laatste decennia van de zeventiende eeuw was het Hof zeer wel in staat om in de plaatselijke financiële huishouding en het bestuur van de kerspels ten plattelande in te grijpen. Naar aanleiding van processen tussen de geërfd en onderling of tussen de geërfd en regeerders over de omslag van lasten en/of de financiële verantwoording, stelde het Hof bij voorbeeld bij vonnis reglementen dienaangaande op voor kerspels als Maasbree, Venray en Wegberg.¹⁸⁹ De bevoegdheid van het Hof is wel te herleiden tot het reglement aangaande de inning van de bede en onraadspenningen van 1682. Niettemin was het het Hof krachtens artikelen 27 en 28 van het reglement ter zake van de rechtspraak van 30 september 1683 verboden, niet alleen om door middel van evocatie processen aan de schepenbanken te onttrekken, behoudens in uitzonderlijke gevallen, maar ook om kennis te nemen van bestuurszaken (“matière de police”).¹⁹⁰ Dit verbod werd volgens de Staten van het Overkwartier geregeld overtreden. Zo vonden zij in 1698 dat het Hof rekestten van de momboir en particulieren aannam gericht tegen stadsbesturen inzake de “politycke regeeringhe”. De steden werden daardoor op grote kosten gejaagd en het bestuur van de stad dreigde door dergelijke hindernissen en processen onmogelijk te worden.¹⁹¹ Ofschoon het reglement ter zake van het bestuur en de financiële administratie van Roermond van 20 januari 1757 in artikel 25 het Hof wederom verbood zich in te laten met het bestuur, de financiën en de economie van de stad, rees er bijvoorbeeld in 1769 een geschil tussen Hof en magistraat. Het Hof had rekestten aangenomen van diverse burgers die zich hadden beklagd over het verbod van het stadsbestuur om buiten het Roermondse stadsgebied onder Maasniel, Melick en Herten bier te gaan drinken. Het Hof werd door Brussel op de vingers getikt.¹⁹²

Teneinde interpretatieverschillen over het bewuste artikel 25 uit de weg te ruimen bepaalde de landvoogd op 1 december 1774 dat dit overeenkomstig artikel 28 van het reglement van 30 september 1683 gelezen moest worden. Het Hof mocht geen kennis nemen van bestuurszaken in eerste aanleg. Het artikel verhinderde evenwel niet dat het Hof bij wijze van beroep van vonnissen of beschikkingen van de magistraat kennis nam van bestuurszaken. In dit schrijven, afgekondigd ter rolle op 26 april 1775, werd aldus de competentie van het Hof toch tot stedelijke bestuursaangelegenheden uitgebreid. In een begeleidend schrijven kreeg het Hof op het hart gedrukt met voorzichtigheid, wijsheid, gematigdheid, en verzoeningsgezind van deze bevoegdheid gebruik te maken.¹⁹³

De bevoegdheid van het Hof in hoger beroep

Op grond van het plakkaat aangaande de revisie van 16 september 1613 kon het Hof als beroepsinstantie vonnissen revideren die door de schepenbanken in civiele zaken waren

gewezen. Wie bezwaard was door zo'n vonnis, kon bij het Hof "brieven van revisie" verkrijgen. De procedure moest binnen een maand na het uitspreken van het vonnis door de schepenbank ter rolzitting van het Hof worden gestart. Het vonnis van de schepenbank mocht in geval van revisie ten uitvoer worden gelegd. Revisie schortte de uitvoering aldus niet op, maar wel moest door de in eerste instantie in het gelijk gestelde partij borgstelling worden verleend om de gevolgen van het vonnis te kunnen terugdraaien, indien in hoger beroep anders werd geoordeeld. Indien de geldswaarde van de vordering in eerste instantie de som van f. 200, – niet te boven ging, was revisie niet mogelijk.¹⁹⁴

De rekening van de ontvanger der exploiten over de periode 4 september 1613 – 20 juli 1615 bevat voor het eerst onder de ontvangsten een hoofdstuk waaronder "civile amendementen gevallen bij vonnissen in materie van revisie achtereenvolgende zeker placcaet ende ordonnantie van Hunne Hoocheyden van den 16en septembris 1600 derthiene gegeven op 't stuck van dezelve revisie" worden verantwoord. De civiele boete verviel, wanneer de appellant wegens onwijze revisie bij vonnis in het ongelijk was gesteld. De eerste post betreft een boete wegens onwijze revisie waartoe Lens Henricx en de schepenen van Meijel door het Hof waren veroordeeld bij vonnis van 10 juli 1613, ruim twee maanden vóór de dagtekening van het plakkaat aangaande de revisie.¹⁹⁵ Het Hof heeft inderdaad vóór 16 september 1613 enige processen in tweede instantie aangenomen. Het duidelijkst in dezen is het proces van Thijs Haters die zich in september 1612 klager in tweede instantie noemt, tegen Jan Haters. De eerstgenoemde had bezwaar tegen een vonnis van het hoofdgerecht Roermond. In de procedure voor het Hof naar aanleiding van een vonnis van de schepenbank Echt wordt Gisbert Brouwers op 3 juli 1613 appellant en klager en Johan Bus gedaagde en geïntimeerde genoemd.¹⁹⁶ Mogelijk anticipeerde het Hof aldus op het komende plakkaat aangaande de revisie dat naar verwachting gunstig voor de bevoegdheid van het Hof zou uitpakken. De raadsheer Albert van Dyenberch verbleef immers vóór 9 oktober 1612 al vijfenveertig dagen te Brussel "in 't vervolg van de resolutie ende expeditie der ordonnantie van Haere Hoocheden op 't stuck van de appellatie der vonnissen van de subalterne gerichten deses Overquartiers".¹⁹⁷

Het plakkaat aangaande de revisie betekende een aanzienlijke uitbreiding van de rechterlijke competentie van het Hof. Ook als beroepsinstantie vonden de Staten dat het Hof zijn bevoegdheden te buiten ging. Zo klaagden zij in 1618 erover dat het Hof revisie verleende van eenvoudige beschikkingen en tussenvonnissen. Het Hof zou zich ook niet houden aan de limiet van f. 200, –, maar zelfs zeer kleine zaken aannemen, "daer het capitael maer van een gelach byers van ontrent 5 stuiver is".¹⁹⁸

Een fundamenteel meningsverschil kwam aan het licht, toen de Staten tijdens de deputationsdag van 5 maart 1615 vast stelden dat het Hof revisie van processen aangaande beledigingen toeliet. Het hoofdgerecht Roermond en de Staten waren van mening dat dergelijke processen waarin de eisende partij herroeping van de belediging en een boete vorderde, onder de criminele rechtspraak vielen, waarvan geen beroep op het Hof mogelijk was. Het Hof was daarentegen van mening dat processen wegens belediging in woord of daad waarin

herroeping tot herstel van de eer en een boete werden geëist, geen criminele maar civiele processen waren. Het Hof verwees naar elders in het Duitse Rijk en de Nederlanden, waar beroep in dergelijke civiele zaken van belediging mogelijk was.¹⁹⁹

In het vonnis van 14 oktober 1617 deed de Geheime Raad in het proces tussen Hof en Staten ook uitspraak over dit geschilpunt. Indien beledigingszaken als crimineel proces werden gestart en er een veroordeling volgde tot enige lijfstraf, dan was geen revisie mogelijk. Betrof het evenwel een veroordeling tot een boete, dan was revisie geoorloofd. Het vonnis werd met een kleine tekstuele wijziging, hier van ondergeschikt belang, op 20 oktober 1618 herhaald.²⁰⁰

Later in 1660 hebben de Staten er bij het Hof op aangedrongen om revisie toe te laten in alle gevallen waarin een vonnis tot het betalen van een boete was gewezen, ook al bedroeg deze minder dan f. 200,-. Tot een vervolg schijnt dit verzoek niet te hebben geleid.²⁰¹ Tenslotte was er in 1678 een meningsverschil tussen de Staten en het Hof over de vraag of er revisie mogelijk was van de veroordeling in de proceskosten in criminele zaken. Op advies van de Geheime Raad werd namens de koning op 1 april 1678 beslist dat wanneer in een crimineel proces geen revisie mogelijk was, er evenmin gerevideerd kon worden met betrekking tot de proceskosten.²⁰²

Samenvattend: Het Hof was officieel sinds 1613 beroepsinstantie van de schepenbanken ten aanzien van de door deze gewezen vonnissen in civiele zaken. Vanaf 1617 was eveneens beroep mogelijk van vonnissen in beledigingszaken, wanneer het vonnis een boete oplegde. In 1623 werd het Hof beroepsinstantie van vonnissen van de in dat jaar opgerichte Licentkamer te Roermond die processen over tolleren en licenten behandelde. Uiterlijk in 1683 moet deze beroepsmogelijkheid zijn overgegaan op de nieuwe “chambres suprêmes des douanes et de la judicature”.²⁰³ Tegen het einde van de achttiende eeuw, in 1775, werd het Hof nog beroepsinstantie van vonnissen en beschikkingen van de magistraat van Roermond in bestuurszaken.

De procedure

Hoewel het Hof sinds zijn oprichting een rechtbank was voor bepaalde zaken in eerste aanleg en vanaf 1613 beroepsinstantie in civiele zaken, is het verloop van de procedure pas tegen het einde van de zeventiende eeuw in reglementeringen vastgelegd. Van belang zijn in dit verband het reglement voor de advocaten en procureurs inzake het instrueren en fourneren van processen van 8 januari 1674, het reglement aangaande de stijl van procederen van 13 juli 1679 en het reglement aangaande de uitoefening van de rechtspraak van het Hof van 30 september 1683.²⁰⁴ Sommige van de opgenomen bepalingen herhalen echter beslissingen die al in het begin van de zeventiende eeuw zijn genomen.

Procedures in civiele zaken konden ter rolle, voor commissarissen of “communicatoir” worden gevoerd. De rolzittingen werden voor gemene zaken, dit zijn civiele zaken in eerste aanleg, op dinsdagmiddag en voor revisiezaken op vrijdagmiddag gehouden, aldus het reglement van 1674. In de achttiende eeuw is men van deze dagen afgestapt. De gemene zaken dienden op woensdag, de door de momboir aangespannen processen eveneens voornamelijk op woensdag, en revisiezaken op zaterdag.²⁰⁵ Een van de raadsheren leidde de rolzitting.

Van de tijdens deze zitting genomen beschikkingen kon men beroep aantekenen bij het plenaire Hof. Sommige processen werden niet tijdens rolzittingen, maar voor een raadsheer-commissaris behandeld, te weten processen tussen ouders en kinderen, broers en zusters, man en vrouw, alsmede processen tot het afleggen van rekening en verantwoording en tot liquidatie. Het leveren van bewijs door middel van getuigenverhoor kon in andere processen dan hier genoemd, ook voor commissarissen plaatsvinden. De derde vorm van procederen was de communicatoire. De stukken werden niet gewisseld tijdens de rolzittingen of de zittingen voor de commissaris, maar na de beschikking van het Hof in origineel, met alle voorafgaande stukken, naar de tegenpartij gestuurd. Het aangroeiende dossier ging via het Hof enige keren tussen partijen heen en weer.²⁰⁶

De gewone procedure ter rolzitting kan als volgt worden omschreven. Een civiel proces in eerste aanleg start door middel van een dagvaarding of door middel van arrest of gerechtelijk beslag. In geval van dagvaarding heet de initiatiefnemende partij “impetrant van citatie” en de tegenpartij gedaagde of “verweerder”. In geval van een gerechtelijk beslag procedeert de “arrestant” tegen de “gearresteerde”. Na de dagvaarding of arrest verschijnen partijen voor het Hof en dient de initiatiefnemer zijn eis respectievelijk zijn “redenen van arrest” in, waarop de gedaagde of gearresteerde in het ideale geval tijdens de volgende zitting antwoordt. De gedaagde c.q. de gearresteerde kan immers uitstel vragen van het dienen van stukken of hij kan een exceptie opwerpen, bijvoorbeeld dat het Hof niet competent is. De procedure gaat dan niet meer over de hoofdzaak, maar over de vraag of terecht een beroep op een exceptie wordt gedaan. Pas als over de geldigheid van het beroep is beschikt, wordt het proces weer over de vordering, zoals in de eis verwoord, voortgezet. De gedaagde noemt zich in geval van beroep op een exceptie “excipiënt” en de eiser “geëxcipiëerde”.

Soms komt de gedaagde of gearresteerde echter niet opdagen. De eiser of arrestant vraagt dan drie keer om tegen de tegenpartij een “acte van deffault” te verlenen, een beschikking waarbij de gedaagde telkens een mogelijk op te werpen soort van exceptie verliest. Nadat tijdens drie opeenvolgende zittingen een “acte van deffault” is verleend, mag de eiser dienen van “intendit”. Op dit processtuk dat feitelijk dezelfde vordering als de eis bevat, wijst het Hof vonnis.

In de meeste gevallen reageert de gedaagde of arrestant echter wel, door middel van een antwoord. Het stuk geeft de eiser weer aanleiding tot het opstellen van een repliek, die op haar beurt beantwoord wordt met een dupliek. Na de dupliek wijst het Hof vonnis. Het wijst een definitief vonnis of een tussenvonnis (interlocutoir vonnis). De partijen krijgen bij interlocutoir vonnis veelal de opdracht hun stellingen te bewijzen door middel van akten of het laten horen van getuigen. Het horen van getuigen, het “ten toon leiden”, geschiedt ten overstaan van een raadsheer-commissaris en wordt in een “verbael” vastgelegd. Na afsluiting van de bewijsopdracht kan de tegenpartij de uitslag van de bewijsvoering in casu de uitspraken van getuigen, in twijfel trekken in zogenaamde “reprochen”, die de bewijsvoerende partij weerlegt in “salvatiën”.

Het kan gebeuren dat een procedure geruime tijd onderbroken wordt of dat een van de

originele partijen komt te overlijden. De bij voortzetting belang hebbende partij respectievelijk de erfgenamen moeten het Hof vragen om het proces te mogen voortzetten, om het proces te “resumeren”.

Na het dienen van “salvatiën” krijgen beide partijen de opdracht de stukken te fourneren. De originele door beide partijen ingeleverde stukken alsmede een afschrift van de rolzittingen of het verbaal voor de raadsheer-commissaris, worden doorlopend genummerd en van een inventaris voorzien. De inventaris wordt door de wederzijdse procureurs ondertekend. Na het inleveren van het dossier is de zaak gesloten. Slechts wanneer nieuwe feiten kunnen worden aangevoerd, mag een partij door middel van een “rekest civiel” verzoeken deze aan het dossier toe te voegen. De tegenpartij krijgt de gelegenheid tot het indienen van een “rescriptie”, overigens een algemene benaming voor een reactie op een rekest, die ook in eerdere fasen van de procesgang kan worden ingediend.

De verongelijkte partij die voor een schepenbank heeft geprocedeerd, kan bij het Hof van Gelder revisie van het vonnis van de schepenbank vragen. Op een desbetreffend rekest neemt het Hof een beslissing en gelast de schepenbank de originele processtukken op te zenden. Na dagvaarding van de tegenpartij dient de initiatiefnemer, de appellant, “redenen van beswaernis” in, waarop de ander de “geïntimeerde”, met een “antwoord (ad omnes fines)” kan reageren.

Na het fourneren van de processtukken is de zaak in staat van wijzen. Een van de gegradueerde raadsheren krijgt het dossier toegewezen en stelt een concept-vonnis op. Dit wordt in de vergadering van de raadsheren gebracht, waarbij ieders mening schriftelijk wordt vastgelegd. Het vonnis wordt bij meerderheid van stemmen bepaald. Het Hof wijst vonnis bij arrest in hoogste ressort.

Er was van vonnissen van het Hof van Gelder dus geen beroep mogelijk op de Grote Raad van Mechelen. Deze “soevereine” positie van het Hof was gebaseerd op een extensieve interpretatie van het Traktaat van Venlo van 1543, volgens welke de centrale regering niet bevoegd was ingezetenen en ambtenaren buiten het hertogdom in rechte te betrekken voor de Geheime Raad of de Grote Raad van Mechelen.²⁰⁷

Niettemin werden vanaf het begin van de zeventiende eeuw vonnissen van het Hof aangevochten. Het Hof kwam in 1618 zelf met het voorstel om het rechtsmiddel van grote revisie in te voeren. De zaak zou in grote revisie opnieuw behandeld worden door de raadsheeren en een aantal toegevoegde adjunct-rechters. Dit voorstel van het Hof leidde voorlopig niet tot resultaat, omdat de Staten van het Overkwartier invloed wensten op de benoeming van de adjunct-rechters. Het Hof wist dan ook bij betwisting van een vonnis niets anders te doen dan degenen die op deze wijze aan het gezag van het Hof tornden, met een boete te dreigen.²⁰⁸ Uiteindelijk stelde het Hof zelf een verordening aangaande het middel van grote revisie op die op 22 maart 1631 op de rol werd afgekondigd.²⁰⁹ In geval van grote revisie moest de eisende partij te Brussel of bij het Hof om toevoeging van adjunct-rechters vragen. Bij grote revisie mochten geen nieuwe feiten naar voren worden gebracht. Grote re-

visie was evenwel niet mogelijk van bezitsacties. In dergelijke gevallen moest ten petitoire voor het Hof worden geprocedeerd. Voor een belangrijke categorie processen was derhalve geen grote revisie mogelijk. Het voorlopige reglement van 1631 werd in 1679 door een door de Geheime Raad geconcipeerd reglement vervangen. De belangrijkste wijziging was dat de adjunct-rechters voortaan alleen door de Geheime Raad zouden worden aangewezen.²¹⁰ Het recht van grote revisie werd beschouwd als een uitwendig kenmerk van soevereine raden, als een soeverein attribuut.

Maatregelen ter verbetering van de rechtspraak

De uitoefening van de rechtspraak door het Hof was geregeld voorwerp van kritiek, met name in het laatste kwart van de zeventiende eeuw. De kritiek betrof de duur van de processen en de hoge proceskosten.²¹¹ In dit licht moeten de diverse reglementen betreffende de rechtspraak sinds 1674, geconcipeerd door het Hof of de Geheime Raad, worden gezien. De maatregelen die in de loop van de tijd genomen zijn ter verbetering van de rechtspraak kunnen in drie hoofdgroepen worden ingedeeld. Zij betreffen de arbeidstijden en de efficiënte werkwijze van de raadsheren, de bestrijding van de kosten en de regulering van het gedrag van advocaten.

a) Arbeidstijden en efficiëntie

Krachtens de oude en de nieuwe kanselarij-instructie vergaderden de kanselier, raadsheren en griffier alle werkdagen van acht tot elf uur om rekestten, adviezen en geschillen tussen partijen te behandelen. 's Middags kwamen zij alleen van drie tot vijf uur bijeen op convocatie van de stadhouder of kanselier. Vergaderingen 's middags waren als uitzondering bedoeld, maar werden in 1683 gezien als een ingeslopen gewoonte. Het Hof mocht nog gedurende een jaar 's middags vergaderen om de werkvoorraad, als gevolg van misbruiken in de oude procedure, weg te werken. De beperking tot de ochtend was kennelijk niet altijd bevredigend. Zo stelde de magistraat van Roermond in 1687 vast dat de stad in vele processen voor het Hof was betrokken. Vele van deze zaken waren zelfs in staat van wijzen, maar konden niet in afzienbare tijd worden afgedaan, omdat de raadsheren 's middags niet meer mochten vergaderen. De stad zou Zijne Majesteit verzoeken het Hof toe te staan ook 's middags bijeen te komen om vonnis te wijzen. Die actie had kennelijk succes, want in september 1687 gaf de stadhouder aan de kanselier opdracht voorlopig ook 's middags te vergaderen om de meest dringende processen af te doen. Ook blijkt het reglement van 8 februari 1698 werd er 's middags vergaderd.²¹² Veel later, in maart 1755, kreeg de Raad namens Maria Theresia een schrijven, volgens hetwelk de ervaring leerde dat werkzaamheden die gerechtshoven 's middags verrichtten, weinig effect hadden, en dat het beter was de ochtendvergaderingen met een tot anderhalf uur te verlengen. De Raad liet op 20 maart 1755 als antwoord weten dat de middagvergaderingen in 1683 waren afgeschaft en dat het werk zonder te knibbelen aan de vrije dagen afkwam.²¹³ In 1760 en 1765 gaven de gouverneur-

generaal respectievelijk de gevolmachtigd minister het bevel dat fiscale zaken bij voorrang moesten worden behandeld.²¹⁴ De beperking van de vergaderingen tot de ochtend moeten bedoeld zijn geweest om de middagen vrij te houden voor de rolzittingen en de zittingen voor commissarissen. De raadsheren mochten blijkens het reglement van 1679 niet afwezig zijn noch de stad verlaten zonder toestemming van de kanselier.

Meer gedetailleerde voorschriften om de duur van processen te bekorten bevat het reglement van 1679. Het Hof werd gelast niet meer dan de normale termijnen van uitstel te verlenen. Alle rekestten die werden gepresenteerd, moesten op dezelfde dag worden gezien. Het reglement van 1683 herstelde het gebruik om in korte procedures van 24 tot 24 uur of van drie tot drie dagen voor de griffier te verschijnen. Beschikkingen tot het verlenen van akten van deffault die zonder tegenspraak bleven, konden al door de griffier ter verkorting van de rolzitting vóór het arriveren van de raadsheer worden uitgeschreven. Processen waren in staat van wijzen na dupliek. Om bijzondere redenen kon nog tot en met quadrupliek worden geprocedeerd. Was het vonnis in staat van wijzen, dan konden alleen nog rekestten civiel worden ingediend. Aangezien veel tijd besteed werd aan de behandeling van incidentele debatten die weinig verband hielden met de hoofdzaak, werd het Hof opgedragen dergelijke debatten af te schaffen door de desbetreffende rekestten te verwerpen.

De rapporteur die het vonnis voorbereidde, moest het dossier thuis bestuderen en een uittreksel opstellen. Ter vergadering moest hij voorts in het kort weergeven waarop het betoog van de partijen berustte. Zo voorkwam men dat het hele procesdossier nog eens moest worden gelezen. Als een raadsheer voor zijn gemoedsrust de gehele inhoud van de stukken wilde lezen, kon dat buiten de vergadering. De rapporteur moest zo kort mogelijk aangeven op welke punten en juridische kwesties de eindbeslissing was gebaseerd. De raadsheren moesten goed opletten zonder de rapporteur te onderbreken. Zij mochten geen notities maken die de voortgang vertraagden en al helemaal niet met andere zaken bezig zijn of de collega's afleiden. Bij de deliberatie over het vonnis moesten onnodige herhalingen achterwege blijven. Direct na het rapport moest het vonnis worden vastgesteld. Alleen met aller instemming kon het wijzen van het vonnis tot de eerstvolgende vergadering worden uitgesteld om er beter over na te denken. Intussen mocht evenwel geen ander proces onder handen worden genomen.

In 1671 had het Hof al bepaald dat de gegraduateerde raadsheren bij toerbeurt in volgorde van anciënniteit als rapporteur zouden optreden. Het reglement van 8 februari 1698 schreef twee toerbeurten voor, te weten een voor de grote zaken 's morgens en een voor de kleine zaken 's middags. De eerste duurde een maand, de tweede veertien dagen. Binnen deze termijnen moesten de onderhavige processen worden afgedaan.

In het kader van het op efficiënte wijze uitoefenen van de rechtspraak vallen ook maatregelen die tot vermindering van procedures moesten leiden. Blijkens de reglementen van 1679 en 1683 dienden de rechtzoekenden het proces te funderen, dat wil zeggen aan te geven waarom het Hof de bevoegde rechterlijke instantie was. Nog beter was het om de twistende partijen, alvorens een proces te starten, tot een vergelijk te brengen. Een dergelijke 'medi-

ation avant la lettre' zou door kanselier Stalins (1652-1654) veelvuldig in praktijk zijn gebracht. Ook vóór de lectuur der stukken moest – zo stelden de Staten nog in 1701 voor – getracht worden de partijen tot een minnelijke schikking te brengen.²¹⁵

Tenslotte deden de Staten in 1697 het voorstel om processen betreffende kerspels, grenzen en andere met een kleine geldswaarde alsmede overtredingen van plakaten zo kort mogelijk voor commissarissen af te doen zonder lang vervolg. In 1701 stelden zij nogmaals voor om processen over bedragen minder dan honderd gulden met kort recht af te doen.²¹⁶

b) Bestrijding van de proceskosten

Voorschriften ter verkorting van de procedure en ter regulering van het gedrag van advocaten voorzagen mede in de vermindering van de kosten van de procederende partijen. Daarnaast zijn er verschillende regels opgesteld die direct op het beteugelen van exorbitante proceskosten waren gericht.

Het reglement van 1679 bepaalde dat processen voor commissarissen en getuigenverhoor voor commissarissen slechts voor één commissaris dienden plaats te vinden. De commissaris die buiten de stad zijn werk deed, kreeg voor vijf uur een dagvergoeding van acht gulden. Werkte hij meer uren, dan ontving hij twintig schelling per uur. Het laatste tarief gold eveneens als hij binnen de stad optrad. In februari 1698 stelde het Hof een reglement ter zake van de stijl van procederen op. De raadsheer zou voor elke zaak die ter rolzitting kwam, recht hebben op drie stuiver. De Staten van het Overkwartier vonden dat een ongehoorde nieuwigheid. Op hun klachten bepaalde de gouverneur-generaal op 26 mei 1698 dat de raadsheer de rolzitting van het begin tot het einde moest bijwonen zonder het nieuwe recht van drie stuiver te profiteren.²¹⁷

Een belangrijke bron van inkomsten vormden voorts de rapportgelden die verschuldigd waren aan de afzonderlijke raadsheren wegens het vaststellen van het concept-vonnis. De geëgradeerde raadsheer die rapporteerde, kreeg dubbel rapportgeld. De raadsheren besloten op 17 maart 1671 bij toerbeurt te rapporteren en al de rapportgelden, ook het dubbele, gelijk te verdelen. De raadsheren costumier zouden evenwel geen aandeel hebben in het dubbele rapportgeld, aangezien zij geen rapporteur waren. In april 1675 beklagden de Staten zich over het gebruik dat er ook rapportgeld werd gerekend voor de afwezige of zieke raadsheer. Te Brussel werd daarop op 17 mei 1675 bepaald dat afwezigen en zieken geen rapportgeld mochten ontvangen.²¹⁸ Bij reglement van 13 juli 1679 werd het rapportgeld vastgesteld op een gulden per uur, wanneer het processen van particulieren betrof, en op 24 schelling bij processen van riddermatigen en kerspels. Dit onderscheid werd in 1683 weer ongedaan gemaakt, toen voor alle partijen een uurtarief van twintig stuiver werd voorgeschreven.²¹⁹

In april 1689 deden de Staten van het Overkwartier aan het Hof een voorstel om radicaal een einde te maken aan de klachten over hoge proceskosten. Zijne Majesteit zou de salarissen van de kanselier en raadsheren moeten verhogen. Daartegenover zou het Hof alle zaken instrueren en beslissen zonder enige rechten van partijen te vragen. Om te voorkomen dat

het kosteloze procederen chicaneuze partijen aanmoedigde om zonder reden processen aan te spannen, zou hun een behoorlijke boete in het vooruitzicht moeten worden gesteld. Aan de andere zijde moest worden vermeden dat de raadsheren geen haast maakten met het afdoen van zaken. Zijne Majesteit zou hun moeten opdragen processen die in staat van wijzen waren, binnen een jaar af te doen. De verhoging van de salarissen zou buiten bezwaar van de landsheer moeten zijn en gevonden moeten worden in het invoeren van gezegeld papier. Mocht de opbrengst uit het zegelrecht ontoereikend zijn, dan zou het ontbrekende uit de onraadspenningen die de Staten hieven, worden aangevuld. Het voorstel werd door de kanselier op 5 april 1689 beleefd in ontvangst genomen. De syndicus van de Staten ging een dag later bij de kanselier naar de mening van het Hof vragen. De kanselier gaf als antwoord dat het Hof niets voelde voor dergelijke veranderingen in de inkomsten.²²⁰

c) Het gedrag van advocaten

De duur van de processen en de hoogte van de proceskosten werden volgens de tijdgenoten in belangrijke mate bepaald door het optreden van advocaten. Teneinde de processen te bekorten en de kosten te drukken werden door het Hof zelf en door de centrale regeringsinstanties allerlei maatregelen genomen om onnodige handelingen te voorkomen en misbruiken tegen te gaan. Allereerst werden er vanaf 1614 regels opgesteld voor het gedrag van advocaten. Tijdens de rolzittingen moesten zij bloothoofds staan. Zij mochten niet spreken voor hun beurt of de ander interrumpen en nog minder de tegenpartij of het Hof in woord of geschrift beledigen.²²¹ De advocaten en procureurs mochten blijkens het reglement van 1699 het Hof niet lastig vallen met verzoeken van arme mensen om pro deo te mogen procederen, tenzij zij onder ede verklaard hadden dat zij eveneens pro deo optraden en dat de zaak van de arme zeer wel gefundeerd was.²²² Zij mochten op de dagen waarop zij ter zitting dienden te verschijnen, de stad niet verlaten behoudens toestemming van de betrokken raadsheer dan wel de kanselier. In dat geval moesten zij zorgen voor een plaatsvervanger.²²³

Alle zaken die op de rolzitting behandeld werden, moesten blijkens het reglement van 1674 's morgens vóór elf uur worden aangemeld, zodat deze tijdig in het rolregister konden worden ingeschreven. De advocaten en procureurs moesten persoonlijk op het gewone uur ter rolzitting verschijnen. Zij mochten niet voortijdig vertrekken. Na de zitting mochten zij geen teksten meer laten inschrijven. Tijdens de zittingen moesten zij het vooral kort houden.²²⁴

De advocaten dienden de volmachten van partijen in te leveren, en wel namens de eiser op de eerste en namens de gedaagde op de tweede zitting, tenzij deze door de griffier waren opgesteld. In het laatste geval kon met verwijzing naar de datum van het passeren van de akte worden volstaan.²²⁵ De documenten waarop het betoog was gebaseerd, moesten worden overgeleverd. Zo niet, dan werden zij in de beoordeling niet meegewogen. Moeilijk leesbare handschriften dienden vergezeld te gaan van een afschrift in goed leesbare letters. Gedurende de procedure mochten geen getuigenverklaringen van elders worden in-

gediend. Getuigenverhoren dienden voor de raadsheer-commissaris plaats te vinden.²²⁶ De advocaten en procureurs mochten de partijen niet met onnodige uitstellen en incidenten kwellen, waardoor de procedure werd getraineerd. Het Hof kreeg in 1683 het bevel om debatten die losstonden van de hoofdzaak, af te schaffen.²²⁷

Een aantal bepalingen was speciaal aan het opstellen van processtukken gewijd. Zij dienden een opschrift of titel te hebben als eis, repliek etc., en te zijn ingedeeld in artikelen die elk een nummer in de marge droegen. Processtukken zonder opschrift zouden verworpen worden. Elke pagina bevatte achttien regels en elke regel twaalf woorden, geschreven met goede inkt en met een leesbare hand. Tussen elk artikel was een spatie van een regel voorgescreven. Ten aanzien van de inhoud werd vastgelegd dat elk artikel slechts één feit of reden kon bevatten, zonder feiten en/of redenen te vermengen. Redenen en feiten mochten in volgende artikelen niet nodeloos worden herhaald. Reprochen en salvatiën die werden ingediend na het getuigenbewijs, dienden zich te beperken tot de beoordeling van het geleverde bewijs, zonder opnieuw op feiten en redenen van de hoofdzaak in te gaan of zelfs nieuwe feiten of bewijsstukken te leveren. Wie daarentegen in een rekest civiel nieuwe feiten of stukken naar voren bracht, diende zich daartoe te beperken, zonder nog eens de merites van de zaak te bespreken. Aldus met name het reglement voor de advocaten en procureurs van 1674. Het reglement ter zake van de procesgang voor het Hof van 1683 moest een en ander herhalen. De advocaten en procureurs die in de rekesten civiel de nieuwe feiten of in te leveren stukken met weinig woorden moesten vermelden, gingen daarentegen nog eens uitgebreid op de reeds behandelde feiten en procedures in, “ce qui cause une multiplication inutile des procedures et une augmentation notable des frais de rapports”. De rechtspraak ondervond voorts grote vertraging door de wijldlopigheid der processtukken. Het Hof kreeg de opdracht deze geschriften als vanouds terug te brengen tot korte inhoudelijke vertogen. Het Hof moest de advocaten verbieden in replieken en duplieken rechtsfeiten en motieven te herhalen of om daarin gehele teksten van akten op te nemen.²²⁸

Deze en andere bepalingen van reglement van 1683 werden in de ogen van de Staten van het Overkwartier in het geheel niet nageleefd, zo klaagden zij in 1686.²²⁹ Daarmee samen hing de klacht van de Staten over het toenemen van het aantal advocaten, welk verschijnsel de Staten in 1693 toeschreven aan het instellen van de tweede kamer bij het Hof. Mogelijk overdreven zij, toen zij schreven dat “voor ieder stadt ende dorp eenen advocaet wordt getelt”. Het grote aantal advocaten was de oorzaak van de wijldlopige en overbodige geschriften. Mogelijk was de gedachtegang dat de vele advocaten de spoeling dun maakten, waarop zij door middel van dikke processtukken het tekort aan inkomsten trachtten te compenseren. De Staten stelden in 1693 en 1697 voor om het aantal toegelaten advocaten te beperken tot acht, tien of twaalf. In geval van een vacature zouden de beste advocaten kunnen opvolgen. De gouverneur-generaal ging op 26 mei 1698 op dit voorstel niet in, maar besliste dat het Hof door middel van een reglement moest voorzien in het euvel van de omvang der processtukken.²³⁰ Het reglement van het Hof van 3 februari 1699 voor de advocaten,

procureurs, de deurwaarder en boden van het Hof bevatte evenwel geen bepaling dienaangaande. Onder de wensen tot verbetering van de procesgang die de Staten op 2 oktober 1701 bij het Hof indienden, treft men immers aan “dat het prolix (breedvoerig) schrijven aen d’advocaten ende procureurs sal worden verboden, sonder repetitiën off lange insertiën van auteurs, documenten etc”.²³¹ Passende maatregelen werden vóór het uitbreken van de Spaanse successie-oorlog niet meer genomen. Klachten over de procesgang voor c.q. de rechtspraak van het Hof bleven ook in de achttiende eeuw aanhouden. Zij leidden mede in 1737 tot de radicale reorganisatie waarbij het Hof van Gelder en het stadsbestuur annex schepenbank van Roermond werden samengevoegd.

De omvang van de rechterlijke activiteiten van het Hof

Na de behandeling van de rechterlijke bevoegdheden, de procesgang en de maatregelen tot verbetering van de rechtspraak, is het zinvol aandacht te besteden aan de omvang van de rechtspraak. In het geval van het Hof van Gelder te Roermond kan deze enkel gemeten worden aan de hand van de vonnisregisters die vanaf 1665 compleet bewaard zijn gebleven. Rolregisters komen voor dit onderzoek niet in aanmerking, omdat deze enkel uit de achttiende eeuw, en dan nog incompleet, zijn overgeleverd. Ten aanzien van de periode vóór 1665 kon slechts gebruik worden gemaakt van de aanwezige vonnisregisters over de jaren 1625-1629.

Om de tien jaar werden steekproeven genomen in de vonnisregisters. De vonnissen – te weten de sententies en interlocutoire vonnissen, maar niet de vaststellingen van de kosten-declaraties – werden geteld en per vier jaar werd het gemiddelde berekend. De resultaten zijn in onderstaande tabel vastgelegd.

<i>Jaren</i>	<i>vonnissen</i>	<i>accoord</i>
1626-1629	178, 5	1, 75
1666-1669	138	4
1676-1679	180, 5	0, 25
1686-1689	278, 5	3
1696-1699	108, 5	0, 75
1706-1709	142, 5	0, 5
1716-1719	67, 7	2, 75
1726-1729	46, 7	
1736-1739	46	
1746-1749	20, 5	
1756-1759	18, 2	0, 75
1766-1769	24	3
1776-1779	21, 7	1
1786-1789 16, 5	1, 5	

Het aantal vonnissen steeg van de jaren 1666-1669 naar de periode 1676-1679 met 30%. Het aantal bereikte toen het peil van de jaren 1626-1629. De oprichting van een tweede kamer bij het Hof in 1675 leidde derhalve waarschijnlijk niet tot een grote stijging van het aantal processen en omgekeerd was de instelling van deze tweede kamer niet het gevolg van de overmatige toename van rechterlijke activiteiten. Een grote toename van het aantal vonnissen vond pas plaats in de jaren tachtig met iets meer dan 54%. Het gemiddeld aantal vonnissen per jaar was 278,5, terwijl in 1687 zelfs 305 vonnissen werden gewezen. De klacht van de Staten in 1693 over het toegenomen aantal advocaten zou eveneens op deze stijging van het aantal vonnissen c.q. processen kunnen wijzen, een stijging waarvoor nog geen verklaring is gevonden. De klachten van de Staten over de trage afdoening van zaken zou niettemin in verband kunnen staan met de toegenomen arbeidsvoorraad aan te bewerken vonnissen. In de jaren negentig liep het aantal vonnissen weer sterk terug om in het begin van de achttiende eeuw weer op het peil van de jaren zestig van de zeventiende eeuw uit te komen.

Bedroeg het gemiddeld aantal vonnissen in 1706-1709 nog 142,5, tien jaar later was het gemiddelde met meer dan de helft gedaald tot 67,7. De terugval is wel toe te schrijven aan de verdeling van het Overkwartier in de jaren 1713-1716, waardoor voor het Hof te Roermond een sterk verkleind ressort met minder justitiabelen overbleef. Aan deze gewijzigde omstandigheden werd de personele omvang van het Hof, in casu het getal der gegradueerde raadsheren, in 1720 aangepast. Het teruglopen van de rechterlijke werkzaamheden zette gedurende de achttiende eeuw door. In de jaren twintig en dertig was het gemiddelde 46 vonnissen per jaar, een terugval met een derde vergeleken met de jaren 1716-1719. In de jaren 1746-1749 viel het getal der vonnissen nog eens met de helft terug tot circa twintig vonnissen per jaar, een peil dat ongeveer tot het einde van het Ancien Régime werd behouden.

Het afnemen van de omvang van de rechtspraak in de loop van de achttiende eeuw was geen verschijnsel dat beperkt was tot het Hof van Gelder te Roermond, maar kwam blijkens de rechtshistorische literatuur ook elders voor. Ook tijdgenoten waren zich van dit fenomeen wel bewust.²³² In een dankbrief van de kanselier en de raadsheren aan de gouverneur-generaal van 26 mei 1787 naar aanleiding van het herstel van het Hof, na de korte periode van het Koninklijk Tribunaal, prezen zij zonder ijdelheid, zoals zij schreven, hun wijze van rechtspreken aan die bovendien weinig omvangrijk was. Het publiek had het Hof altijd beschouwd als een toevluchtsoord tegen onderdrukking, gemene streken en spitsvondigheden. In het algemeen was men tevreden over de uitoefening van de rechtspraak die noch langdurig noch kostbaar was. Elke procespartij kon maximaal slechts twee- tot drie-maal akten wisselen. De rechters ontvingen slechts een gulden vacatiegeld. Zoveel mogelijk trachtten zij door minnelijke schikking processen te beëindigen. In vijftig jaar tijd had er geen grote revisie meer plaatsgevonden en van de klachten over uitspraken van het Hof die een ongeruste geest of intrigant te Brussel had ingediend, was er niet één gefundeerd bevonden.²³³

Hoe het ook zij, het aantal vonnissen waarbij partijen voorgesteld werd een akkoord te bereiken of waarbij een gesloten akkoord werd bekrachtigd, was in de periode 1665-1794 gering. Het getal bedroeg veelal niet meer dan ongeveer 4% van de gewezen vonnissen. In de jaren 1766-1769 en 1786-1789 liep het percentage evenwel op tot 12, 5% en 9%.

Medewerking aan wetgeving

Het Hof van Gelder had allereerst als taak om de te Brussel, met name door de Geheime Raad, vastgestelde wetgeving af te kondigen, zodat deze voor het Overkwartier van Gelder verbindend was. De intermediaire functie die het Hof aldus vervulde, kon worden aangegrepen om de afkondiging op te schorten en met de Geheime Raad in overleg te treden over de wenselijkheid van een eventuele afkondiging. Het Hof zette dan de bezwaren tegen de betreffende regelgeving uiteen en deed voorstellen tot aanpassing of vervanging. De basis van dit interventierecht vormde een beschikking van de landvoogd van 30 juni 1595 die op klachten van de Staten besloot dat het Hof de afkondiging van wetten mocht ophouden, als het de Geheime Raad gegronde redenen kon opgeven. Aldus was het Hof in staat achteraf invloed uit te oefenen op het wetgevingsproces. Ook de Staten maakten indirect gebruik van dit recht. Zij verzochten in voorkomende gevallen het Hof om de afkondiging uit te stellen teneinde bezwaren bij de Geheime Raad te kunnen indienen. Het Hof kon de bezwaren van de Staten in zijn eigen vertoog aan de Geheime Raad overnemen. Hof en Staten kwamen voornamelijk in actie naar aanleiding van in- en uitvoerverboden en wetgeving aangaande de muntkoersen, onderwerpen, die de handel van het geïsoleerd gelegen Overkwartier direct raakten. De vertogen konden leiden tot intrekking van de verordening, aanpassing of vervanging door eigen wetgeving in opdracht van of met instemming van de centrale regering te Brussel.²³⁴

De wetgeving die in het Overkwartier werd afgekondigd, was ten dele algemeen van aard, omdat deze alle Spaanse Zuidelijke Nederlanden betrof, en ten dele enkel bedoeld voor het Overkwartier. In de periode 1665-1702 werden 120 wetten specifiek met betrekking tot het Overkwartier uitgevaardigd, waarvan er dertig te Brussel en 89 te Roermond tot stand kwamen. Ten tijde van Karel II (1665-1700) vaardigde het Hof zo'n 20% van de verordeningen uit, onder het Staatse bewind (1702-1716) viel het aandeel van het Hof in de wetgeving terug tot 6%. Het merendeel van de wetgeving in deze periode werd door de Staten-Generaal of de Raad van State rechtstreeks uitgevaardigd. De betrokkenheid van het Hof bij de totstandkoming was, vergeleken met de voorafgaande periode, dus zeer gering. Gedurende de Oostenrijkse periode (1716-1794) werden weer iets meer dan 20% van de afgekondigde verordeningen door het Hof van Gelder opgesteld.

Tot in de tweede helft van de achttiende eeuw had het Hof regelmatig verordeningen uitgevaardigd zonder dat daartegen vanwege de centrale regering bezwaar was gemaakt. Vanaf 1760 keerde het tij. Het eigenmachtig uitvaardigen van uitvoerverboden en munt-

verordeningen werd verboden. In 1770 kreeg het Hof de opdracht aan te geven, waarop zijn bevoegdheid om verordeningen uit te vaardigen steunde. Het Hof leidde daarop zijn competentie in dezen af uit de fictie dat het op grond van het Traktaat van Venlo de landsheer in persoon vertegenwoordigde en bij diens afwezigheid tot de uitoefening van diens soevereine rechten bevoegd was. Uiteindelijk verbood de Geheime Raad in 1781 het Hof nog langer (eigenmachtig) plakaten en verordeningen uit te vaardigen, aangezien “le droit de législation ne vous appartient pas indépendamment de notre gouvernement”.

Vanaf 1760 voerde de centrale regering een politiek die gericht was op het terugdringen van een autonoom gebruik van de wetgevende bevoegdheid. De centrale regering trachtte de zelfstandige regelgeving onder controle te krijgen door nu vooraf toestemming te verlenen en/of instructies te verstrekken ten aanzien van de door het Hof uit te vaardigen verordeningen. Voorts kon zij achteraf aan verordeningen van het Hof haar goedkeuring onthouden. De autonome wetgevende bevoegdheid van het Hof werd vanaf 1760 fors ingeperkt.²³⁵

Aan de andere kant ging de Geheime Raad vanaf 1740 incidenteel, vanaf 1771 in toenemende mate ertoe over om de gewestelijke hoven in te schakelen bij de voorbereiding van algemene wetgeving. De hoven werd om advies gevraagd alvorens de eindredactie van een verordening vast te stellen. De vraagstelling van de Geheime Raad kon variëren van een open vraagstelling, waarbij het Hof zich vrij kon uitspreken over de vraag of en hoe de betrokken materie geregeld moest worden, tot een “gestuurde vraagstelling”, waarbij de centrale regering door middel van een meegezonden uitvoerige memorie de opinie in de gewenste richting trachtte te leiden, bijvoorbeeld ten aanzien van de kerkpolitiek. De preadviezen betroffen een breed scala van onderwerpen van algemeen belang, maar met name de hervormingen van het burgerlijk recht, van het strafrecht en strafprocesrecht alsmede de reeds genoemde kerkpolitiek.²³⁶

In hun adviezen toonden kanselier en raadsheren zich voorstanders van de humanisering van het strafrecht, met name, als enigen reeds in 1766, van het afschaffen van de tortuur.²³⁷ Hun verlichte denken kwam ook tot uiting, toen in 1788 hun mening werd gevraagd over een verordening om de toeloop van onbemiddelde joden in de Nederlanden tegen te gaan. Zij gaven als antwoord dat onder zekere voorwaarden joden moesten worden getoleerd en dat het hun vrij zou moeten staan beroepen in de landbouw en de nijverheid uit te oefenen. De oude verordeningen die de toelating van joden verboden hadden, zouden dan moeten worden herroepen.²³⁸

Het verlenen van graties en octrooien

Het verlenen van graties en octrooien werd beschouwd als een soeverein prerogatief. De bevoegdheid om ontheffing te verlenen van algemene wetten dan wel vergunningen te verstrekken werd, evenals de wetgevende bevoegdheid, in de achttiende eeuw teruggevoerd

op het Traktaat van Venlo. Aan de hand van diverse regelingen als bijvoorbeeld de instructies voor de stadhouders sinds 1545 en de kanselarij-instructie van 1547, kan worden vastgesteld dat er in de zestiende en zeventiende eeuw sprake is van twee soorten octrooien. Er waren octrooien die alleen door de Geheime Raad konden worden verleend, zoals remissies van gekwalificeerde doodslagen, en octrooien die zowel door de centrale regering als door het Hof van Gelder konden worden afgegeven. In het laatste geval hadden Geheime Raad en Hof een concurrerende bevoegdheid.²³⁹

Uit de bewaard gebleven octrooiregisters blijkt welke soorten octrooien door het Hof werden verleend: meerderjarigheidsverklaringen, octrooien tot legitimatie van bastaarden, brieven van vrijgeleide, brieven van debitis, waarbij de debiteuren van de begunstigde werden opgeroepen bijvoorbeeld het verschuldigde salaris te betalen dan wel voor het Hof te verschijnen, octrooien tot bezwaring van leengoederen met hypotheek, om bij testament over leengoed te mogen beschikken, octrooien om een nalatenschap onder voorrecht van boedelbeschrijving te aanvaarden, octrooien tot verwerving of verkoop van goederen door kloosters, tot verkoop van gemene gronden door kerspels, octrooien tot het aflossen van schulden door kerspels, tot het instellen van plaatselijke belastingen, octrooien tot het oprichten van een meelwaag en het instellen van markten. Het verlenen van grote revisie van vonnissen van het Hof werd ook als een octrooi beschouwd en aldus in de octrooiregisters ingeschreven.²⁴⁰

Aparte registers werden aangelegd voor verleende remissies. Het Hof kon remissie (kwijschelding) verlenen van een groot aantal misdrijven, ook van doodslag zonder voorbedachte rade, wanneer deze tenminste verjaard was en de families van dader en slachtoffer met elkaar waren verzoend. Van remissie waren enkele zware misdrijven als majesteitschennis, valsmunterij, oproer, moord, heimelijke brandstichting en ontvoering uitgesloten. In geval van remissie werd de op het misdrijf staande dood- of lijfstraf omgezet in een grote boete.²⁴¹

Blijkens een in 1715 afgekondigde verordening van 1695 moesten octrooien voor kerspels om geldleningen aan te gaan, voortaan aan de Staten-Generaal worden gevraagd. Na de overgang van Roermond per 1 maart 1716 naar de Oostenrijkse Nederlanden verleende het Hof dergelijke octrooien weer, zodat de beperking maar van korte duur was. Later in de Oostenrijkse periode werd de bevoegdheid van het Hof ten aanzien van het verlenen van graties en octrooien danig aangetast. In 1728 werd het Hof door de Geheime Raad verboden nog octrooien af te geven tot verwerving van goederen door kloosters. In 1752 ontrok de Geheime Raad aan het Hof de bevoegdheid om brieven van naturalisatie en legitimatie te verlenen evenals om octrooien tot het heffen van belastingen, het oprichten van fabrieken, molens en postdiensten of octrooien tot aanleg en onderhoud van wegen te verstrekken. Tenslotte mocht het Hof sinds 1774 geen remissies meer verlenen.²⁴²

Het Hof van Gelder als leengerecht

Het Hof van Gelder liet in 1676 aan de Geheime Raad weten dat tevens “cour feudale” was, en in 1734 zelfs dat reeds vanaf de oprichting aan deze instelling een leenhof verbonden was, waarbij de kanselier als stadhouder der lenen en de raadsheren als leenmannen optraden.²⁴³ In werkelijkheid is in de competentie van het Hof ten aanzien van Gelderse leengoederen een ontwikkeling te constateren, zodat het zinvol is om bij de afzonderlijke aspecten van de bemoeienis van het Hof met leengoederen stil te staan.

Uit de memorie van 1544 betreffende de bevoegdheden van de kanselier blijkt reeds dat hij als stadhouder der lenen optrad. Voor hem en enige leenmannen vond de overdracht van Gelderse leengoederen plaats, waarbij de kanselier de verwerver met het leengoed beleende en deze de leeneed liet afleggen. De eveneens in 1544 benoemde leengriffier registreerde de rechtshandelingen ten aanzien van leengoederen – vooral overdracht en bezwaring – en vaardigde de desbetreffende akten uit.²⁴⁴ Sinds 1544 oefende het Hof aldus de zogenaamde vrijwillige rechtspraak ten aanzien van de Gelderse leengoederen uit.

Met betrekking tot de leengoederen in het ambt Montfort werd deze bevoegdheid in de zeventiende eeuw enige tijd aan het Hof onttrokken. Op 5 augustus 1623 gaf de Spaanse koning het kasteel en het ambt Montfort in pand aan Hendrik van den Bergh, stadhouder van het Overkwartier. Vanaf 1624 werden de leengoederen in het ambt Montfort voor een door hem benoemde stadhouder der lenen verheven en in aparte registers van het ambt Montfort geregistreerd. Na de verovering van het Overkwartier door Frederik Hendrik en het verraad van Hendrik van den Bergh in 1632 werd de verpanding ongedaan gemaakt. De leengoederen in het ambt Montfort werden in ieder geval vanaf 1634 weer voor het Hof van Gelder verheven. In 1643 werd het ambt Montfort opnieuw verpand en was weer sprake van de oprichting van een eigen leenkamer. Hoe dit laatste ook zij, vanaf 1648 vielen de Gelderse leengoederen in het ambt Montfort weer onder de bevoegdheid van het Hof.²⁴⁵

Naast deze zogenaamde volontaire rechtspraak bezat het Hof krachtens de kanselarij-instructie van 1547 de bevoegdheid kennis te nemen van bezitsacties betreffende leengoederen, een bevoegdheid die in 1557 beperkt werd tot die leengoederen waarvan de hertog van Gelder leenheer was. Bezitsacties werden ingesteld na bezitstoornis teneinde in het bezit van het onroerend goed, in dit geval leengoed, gehandhaafd te blijven. Enige voorbeelden uit de tweede helft van de zestiende eeuw kunnen het instellen van bezitsacties verduidelijken. Joost Severijns genaamd Meerssen had Goert Janssen van het hem verkochte en afgepaalde gedeelte van de Meerssenshof te Lobberich gejaagd en de grenspalen uitgetrokken. De ambtman van Krickenbeck kreeg op 5 maart 1567 van het Hof de opdracht om Joost Severijns te bevelen Goert Janssen in zijn bezit te herstellen. Indien Joost weigerde, moest hij op 10 april 1567 voor het Hof verschijnen om te antwoorden op de eis van Goert Janssen wegens geweld.²⁴⁶ Een dergelijke opdracht verstrekte het Hof op 8 april 1575 aan de drost van het land van Kessel. Hij moest Heyliger Spee gelasten de gevolgen van geweld-

dadige bezitsstoornis van leengoed ongedaan te maken of anders voor het Hof verschijnen, “diewijle nu die kennisse over alsulcke leenguederen in materie possessor alhier gehoorich is”.²⁴⁷

Het is onbekend of het in deze gevallen tot een proces wegens bezitshandhaving in leengoed is gekomen. Eigenlijk is er maar één duidelijk proces wegens het bezit van leengoed in het Overkwartier uit de zestiende eeuw bekend. In november 1557 klaagde Bernard van Broekhuysen bij het Hof dat, ofschoon hij in het bezit was van de hof ter Binnen te Horst, zijn zwager Vincent van Houdaen metterdaad elf vat koren en een aantal zwijnen en ossen had weggevoerd. Vincent had voorts graan op de hof laten dorsen, waarbij de dorsers door gewapende mannen werden beschermd. Bernard van Broekhuysen vroeg herstel van de versterking van zijn bezit. Vincent van Houdaen daarentegen betoogde dat hij als eerste bezit had genomen van de hof en dat zijn handelen geen spolie (geweld) betekende, maar op het handhaven van zijn recht was gericht. Beide partijen kregen op 16 november 1557 van het Hof de opdracht in geschrifte hun bezitsaanspraken te funderen. Daarna zou het Hof uitspraak doen. Zij dienden in december 1557 memories in.²⁴⁸

Bernard van Broekhuysen liet in zijn memories uitdrukkelijk weten dat hij voor het Hof alleen over het bezit procedeerde. Over de verdergaande rechten, de “erffgerechicheit”, kon slechts door de leenheer en leenmannen worden geoordeeld. Later in 1587 in het proces tussen Johan van Holthuysen en Bertram van den Bylandt werd eveneens gesteld dat “alle materiën possessor van leenen voir desen Hoeve behoiren”, maar dat het betreffende goed “in questionibus feudalibus alleenlijck ende anders nyet domino feudi et paribus curie oder den leenbanck onderworpen, ende nyet desen Hoeve die noch dominus feudi noch pars curie noch den leenbanck nyet en sijn”. Petitoire kwesties, kwesties over eigendom, vielen onder de competentie van het leengerecht.²⁴⁹ Ook de kanselier betoogde tegen het einde van de zestiende eeuw en in 1609 dat het Hof alleen in bezitsacties aangaande leengoederen competent was, “blijvende die reste den leenen aengaende staen tot kennisse van den leenhove oft stadthouder ende leenmannen alhier”.²⁵⁰ De bemoeienis van het Hof in dezen was beperkt. Het moest proberen partijen te verzoenen en als dat niet lukte, hun het leenrecht openen. Ook de kanselarij-instructie van 1609 schreef nog voor dat wanneer over leengoed “geclacht ende eenen mandach (gerechtsdag van leenmannen) begeert wurdt”, partijen voor het Hof geconvoceerd moesten worden om tot een schikking te komen, en zo niet “tot leenrecht gestalt te worden”.²⁵¹

Het leengerecht was geen permanent college. In voorkomende gevallen werden leenmannen aangewezen om het leengerecht te vormen onder leiding van de drost als plaatsvervangend stadhouder der lenen. Partijen werden door de stadhouder van Gelderland gedaagd om voor het aldus samengestelde leengerecht te verschijnen op het Gravenhof onder de eikenboom te Zutphen, onder de doornboom voor het kasteel te Geldern of voor het kasteel te Montfort, al naar gelang het een Zutphens, Gelders of Montforts leen betrof.²⁵² Processen gevoerd voor een gerecht van leenmannen waren in de tweede helft van

de zestiende eeuw zeldzaam in het Overkwartier. De laatste vermelding van een te houden leengerecht dateert uit 1590. Hendrik van Balderich genaamd Barich wilde een procedure voortzetten die zijn ouders al hadden gestart aangaande het kasteel Kessel als Gelders leengoed. De procedure kon kennelijk niet te Geldern plaatsvinden. De kanselier besliste op 9 december 1590 dat hij het leengoed moest verheffen en zijn actie instellen volgens oude gewoonte voor stadhouder en leenmannen. Het was evenwel niet goed mogelijk het leengerecht te houden onder de haagdoorn voor het kasteel te Geldern. Derhalve zou het gerecht te Roermond bijeenkomen.²⁵³

In dezelfde jaren stelde de leengriffier Agger van Sanleen (1585-1593) een ongedateerde “remonstrantie” aangaande de rechtspraak over leengoederen op. Het procederen voor leenmannen bracht zoveel kosten met zich mee dat Zijne Majesteit en particulieren liever van de procedure afzagen en hun rechten verloren lieten gaan. Aan de andere kant stimuleerden de geboden vergoedingen de riddermatige leenmannen niet om zitting te nemen in het leengerecht. In meer dan twintig jaar waren er dan ook slechts drie tot vier leenprocessen gevoerd. De rechtspraak over leengoederen zou, met name betreffende het kostenaspect, aanzienlijk te verbeteren zijn, als deze werd opgedragen aan minstens drie of vier raadsheren van het Hof. De raadsheren zouden dan Gelders of Zutphens leenman moeten zijn. Deze status was gemakkelijk te verwerven door hen als sterfman met de leengoederen die kloosters bezaten, te belenen. De stadhouder of kanselier zou met de raadsheren om de acht of veertien dagen een leenrechtzitting houden in de kanselarij. Bij de vonniswijzing zouden naast de raadsheren nog andere leenmannen betrokken worden, zodat er maximaal twaalf vonniswijzers zouden zijn.²⁵⁴ Het voorstel van Agger van Sanleen had kennelijk geen resultaat. In een verzoek van de leengriffier van 13 oktober 1617 aan de Raad van Financiën “om een continueel leensaele oft gericht wederomme naer alde gewoonte op te richten” werd verwezen naar de remonstrantie van Van Sanleen.²⁵⁵

Omdat het leengerecht niet bijeen werd geroepen ging het Hof in ieder geval sinds het begin van de zeventiende eeuw geschillen over leengoederen behandelen zonder dat er kennelijk dienaangaande een regeling was getroffen. In een proces tegen het kerspel Nieuwstadt betoogde Gerard Schenk van Nydeggen in 1613 dat wie een rente of andere vordering had ten laste van leengoed, niet voor de schepenbank zijn actie moest instellen, maar voor de mankamer (leengerecht), en bij ontbreken daarvan, voor het Hof. De raadsheren Gilkens en Dyenberch verklaarden in 1614 dat de leenmannen zich ook in petitoire kwesties vaak vrijwillig hadden onderworpen aan de jurisdictie van het Hof. In 1617 betoogde de leengriffier: “Ende alsoo bij gebreck van deselve leenzael nochtertijt in meest alle leenzaeken wordt recht gedaen bij den Hove van Gelderlandt...”.²⁵⁶ Niet alleen particulieren procedeerden voor het Hof over leengoederen, ook namens de landsheer konden de leenmannen aldaar in rechte worden betrokken. Op 31 maart 1607 gelastte het Hof de leenmannen die leengoed met schulden belast hadden zonder octrooi of die de geotrooierde termijn van zes jaar zonder aflossing hadden laten verlopen, om alsnog octrooi aan

te vragen. Tegen degenen die zulks niet deden, zou voor het Hof worden geprocedeerd tot behoud van de rechten van de aartshertogen.²⁵⁷

Het archief van het Hof bevat inderdaad enige processen over leengoederen uit de eerste decennia van de zeventiende eeuw. Zo is er een proces bewaard gebleven over de vererving van het leengoed Baersdonk genaamd Bellinghoven te Wankum dat startte in 1620. Blijkens de eis was op 1 augustus 1620 al een vonnis gewezen “aengaende ’t leengoet in kwestie bij den Hove ende Geldersche gecoren leenmannen”. Het vonnis was derhalve bepaald door de raadsheren en speciaal daarvoor geconvoceerde leenmannen, een procedure die lijkt op het voorstel van de leengriffier Van Sanleen van circa 1590.²⁵⁸

Het optreden van het Hof ten aanzien van leenzaken was niet tot genoegen van de Staten. Reeds op 25 augustus 1607 lieten zij weten dat “die strijdighe saecken den leenguederen aengaende nyet voir cantzler ende raeden, dan wie van altz gewoonlich door stadthelder und mannen van leen gedecideert behooren te werden”. Het Hof antwoordde dat deze procedure thans niet uitvoerbaar was wegens de onveiligheid op de wegen en de hoge kosten. Bovendien kon over deze kwestie niet beslist worden in afwezigheid van de stadhouder als “principael stadhouder van de leenen”. Een jaar later werd het verzoek herhaald. De stadhouder als “principael hooft van de leenen” bleek tegen de instelling van het leengerecht te zijn wegens de tijdsomstandigheden, de heersende onveiligheid en de hoge kosten.²⁵⁹

In 1614 verzochten de Staten aan de aartshertogen om een bijzondere leenkamer in te stellen waarin de leenzaken door de stadhouder en leenmannen beslist zouden worden, zonder dat deze “worden geconfondeert met andere gemeyne saken die getracteert worden bij die van de voorsseyde cancellerije”. De leenkamer zou niet als vanouds te Geldern, maar te Roermond moeten zetelen. Enig resultaat werd waarschijnlijk niet bereikt. In 1619 stelden de Staten voor dat, in afwachting van de inrichting van een leenhof, de leenzaken behandeld zouden worden door twee raadsheren en twee of drie door de stadhouder der lenen te benoemen leenmannen met ervaring. Dit aparte college zou driemaal per week op maandag, woensdag en zaterdag tussen vier en zes uur ’s avonds moeten bijeenkomen ten huize van de stadhouder der lenen. Het Hof moet hierop negatief hebben geadviseerd wegens de hoge kosten die zo’n college voor partijen met zich meebracht. Een meer afgezwakt voorstel deden de Staten tenslotte in januari 1620. Teneinde in leenzaken vonnis te wijzen zou de stadhouder enige leenmannen moeten convoceren “uuyt den quartier daer die leenen gelegen” waren. Het Hof vond het geen goed plan. Vijftig en meer jaren geleden hadden leenzaken gestaan ter kennis van twee leenhoven, de een van Gelderland, de ander van Zutphen. Daarnaast was er een leengriffier benoemd om van alle lenen en leenzaken register te houden. Zulks was noodzakelijk, omdat vele lenen als gevolg van bijzondere leenhoven verloren waren gegaan. Kennelijk meende het Hof dat de noodzaak van een apart leengerecht niet meer bestond.²⁶⁰

De rechtspraak die het Hof feitelijk, bij ontbreken van een leengerecht, over leengoede-

ren uitoefende, werd in de jaren 1628-1629 geformaliseerd. Blijkens een deductie die door de leengriffier na 1641 werd opgesteld, had de Geheime Raad op 5 juli 1628 na advies van het Hof bij reglement bepaald dat de leengriffier naast het uitvaardigen van akten van overdracht van leengoederen en dergelijke, eveneens toekwam “d’exercitie ende expeditiën van de acten van rolle, appointementen, sententiën ende diergelijcke rakende de materie petitoire ende reële” en dat hij toegang had tot de zittingen “om te verstaen ende stellen bij geschrifte d’appointementen ende sententiën die aldaer zullen worden beraemt”. Daarop werd de leengriffier in het bezit gesteld van de “exercitie van de expeditiën der petitoire ende reële leenzaken”.²⁶¹ Vanaf januari 1629 dateert een protocol van appointementen op rekest in processen over leengoederen en van maart 1629 een rol van petitoire en reële leenzaken, beide bijgehouden door de leengriffier. Hij ondertekende sinds december 1628 ook de beschikkingen in processen over leengoederen die tevoren door de griffier werden getekend.²⁶² Uiterlijk vanaf 1629 is het Hof van Gelder als leengerecht te beschouwen voor de Gelderse leengoederen in het Overkwartier.

In het archief van kasteel Baarlo bevinden zich verschillende registers en bescheiden van de leengriffier. Zij zijn via de leengriffier Jacob Bierens die overigens in 1674 promoveerde tot surnumerair rekenmeester van de Gelderse Rekenkamer, uit het archief van het Hof afgedwaald. Onder deze stukken bevindt zich een “instructie tot het formeren van een particulier leenhof in den Overkwartier van Gelderlandt”. De instructie is eerder een plan voor het oprichten van een leengerecht naast het Hof van Gelder. Het plan is ongedateerd. In een van de bijlagen wordt verwezen naar de stadhouder van het Overkwartier, de prins van Isenghien, heer van Masmines, (1652-1680), en naar de oprichting van een tweede kamer bij het Hof (1675), zodat het plan in de jaren 1675-1680 moet zijn ontstaan. Het voorzag in een leenhof bestaande uit een stadhouder (der lenen) te benoemen uit de adel, vier adellijke en vier rechtsgeleerde raadsheren. Het personeel zou een griffier, een deurwaarder en twee boden omvatten. De adellijke raden moesten uit de ridderschap genomen worden of uit de edelen die, zonder het bezit van een riddermatig goed, gekwalificeerd waren tot de ridderschap. Het leenhof zou de vrijwillige rechtspraak ten aanzien van leengoederen bezitten alsook de contentieuze, zowel in possessoire als in petitoire zaken. Het leenhof zou tenslotte het competente gerecht zijn voor persoonlijke vorderingen op zijn leden. Het zou rechtspreken zonder mogelijkheid van hoger beroep “gelijk alle andere souveraine leenhoven”.²⁶³

De auteur van het plan is mogelijk Bierens zelf of iemand uit zijn nieuwe werkomgeving. Er wordt namelijk veel nadruk gelegd op het grote financiële voordeel van een apart leenhof voor de landsheer. Gezien het belang van de ridderschap van het Overkwartier in dit leenhof, kan het plan eveneens in deze kring zijn ontstaan. Waarschijnlijk heeft deze “instructie tot ere van een particuliere mancamer in Gelderlant” ooit in het archief van het Hof van Gelder berust, maar is zij niet tot uitvoering gekomen.²⁶⁴

Noten

- * Deze tekst vormt tevens een onderdeel van de inleiding van de Inventaris van het archief van het Hof van Gelder te Roermond, 1580-1794 (Maastricht 2009).
- 1 Het manuscript Kroonenbroeck werd in 1942 door het Rijksarchief in Limburg verworven van J. Geradts te Posterholt. Zie: RHCL, handschriftencollectie Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 431.
- 2 E. van den Bussche, 'Le conseil de Gueldre. Essai historique', in: *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités* 16 (1885) 341-409, als overdruk verschenen te Brugge in 1886.
- 3 F. Keverling Buisman, Het tractaat van Venlo, 12 september 1543. Inhoud, ratificatie en overlevering, in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993*, Hilversum 1993 (Werken Gelre 43), 247-266; Dezelfde, Het Tractaat van 12 september 1543. De tekst, in: dezelfde bundel, 267-277.
- 4 A.J. Maris, Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811). Eerste deel: Inleiding/ een geschiedkundig overzicht, Arnhem 1978, 1-2, 4-5, 9-10.
- 5 A.M.J.A. Berkvens, In wesen sal het Tractaet van Venlo onderhouden werden..., Het Tractaat van Venlo als fundamentele wet van Spaans en Oostenrijks Gelre 1580-1794, in: Keverling Buisman, *Verdrag en Tractaat van Venlo, 153-156*; Dezelfde, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel I. Spaans Gelre. Instellingen, territorium, wetgeving (1580-) 1665-1702*, Nijmegen 1990, 10-15. Zie ook: P.L. Nève, Het Gelders non-evocatie-privilege van 1310: een geneesmiddel bestemd voor inwendig gebruik, in: *De Maasgouw* 106 (1987), 180-198; J.G.C. Venner, De verkrijging van het recht van Grote Revisie door het Hof van Gelder 1607-1679, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (PSHAL)* 115 (1979), 331-362.
- 6 RHCL, archief Staten Overkwartier (ASO), inv.nrs. 74, f. 85v.; 80, f. 223.
- 7 Berkvens, *Tractaet Venlo*, 155-156.
- 8 M. van Driel, Gelre vóór 1543, in: Keverling Buisman, *Verdrag en Tractaat van Venlo*, 103-104.
- 9 RHCLASO inv.nr. 1336.
- 10 A. Zijp, De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof 1543-1566, Arnhem 1913 (Werken Gelre 10), 112, 129-130; Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, 45, 48.
- 11 Zijp, *Strijd Staten – Hof*, 22, 178-179.
- 12 G.H.A. Venner, De organisatie van de Staten van het Overkwartier van Gelder gedurende de periode 1590-1602, in: *PSHAL* 110 (1974), 291-292.
- 13 Maris, *Archief Hof van Gelre en Zutphen I*, 26-30, 42-45.
- 14 Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 1305; archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 649, afgedrukt in: Maris, *Archief Hof van Gelre en Zutphen I*, 42-44.
- 15 Zie voor de Gelderse Rekenkamer: W. van de Pas en G. Venner, *Rekenkamer van Gelre (1559-1578, 1580-1681)*, in: E. Aerts e.a., *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795) Band 2*, Brussel 1994, 647-658.
- 16 ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 1305; A. Gaillard, *Le conseil de Brabant. Histoire – organisation – procédure* 3, Brussel 1902, 355.
- 17 ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 1792/2.

- 18 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 117; ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 1792/2.
- 19 Het betrof de eed die op 17 januari 1579 door de nieuw benoemde raadsheren was afgelegd: “Ick gelave ende zwere dese landtsappe trouw ende holt te zijn, derselviger heil, beste ende gediën tho bevorderen, schaden ende gevaer tho schutten ende sunst mij als eenen eerlivenden getrouwen liefhebber des vaderlantz eyscht und gebuert, tho draghen, alle saecken oprecht nae Godt und mijn gewissen to tracteren und affhandelen, mydt corte expeditie ende bynnen jaers die processen tot verlichtongh der partiën zoevoil moegelick in possessorio ten eynden te helpen brenghen ende in petitorio binnen drye jaren, ende sal nyet doen noch wijsen tegens landt- noch statrechten, privilegiën oder gebruyck der landen, sonder dieselven helpen handthaven, vermeerende verbeteren, oick mij van desen allen weder duer gunst ofte vruntschafft noch haet, ongunst, giften off gaven oder sunst durch ennerley manieren nyet corrumperen ofte daerhin bereden laten etwes tegens recht ende billickheydt te doen, ende mij reguleren volgende d’ordonnancie oder instructie der cantzelrie alnu concipiert ende als bij de hooch overicheydt op versoeck der lantschappen sal confirmiert worden. Soe moet mij Godt helpen”. (ARAB, archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 649). Zie ook: Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 287.
- 20 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1; ARAB, archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 649.
- 21 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1975; RHCL, archief Gelderse Rekenkamer, inv.nrs. 126, f. 21v.-22; 129, f. 12v.
- 22 Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 265, 292. Zie over deze: Venner, Organisatie Staten, 292; Dezelfde, De ridderschap van het Overkwartier van Gelder 1590-1702, in: PSHAL 134-135 (1998-1999), 396.
- 23 ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 1792/2.
- 24 F. Nettesheim, Kroniek der stad Roermond van 1562 – 1638, in: PSHAL 10 (1873), 316, 319-320.
- 25 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1990; ARAB, archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 649; GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 119.
- 26 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 49-51, 53. Zie voor de moeilijkheden rond het totstandkomen van hoger beroep in het Overkwartier van Gelder: K.J.Th. Janssen de Limpens, Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond, Utrecht 1965 (Werken OVR derde reeks 20), lxxxviii-xciv; G.H.A. Venner, Het Hoofdgerecht Roermond, in: PSHAL 122 (1986), 95-97.
- 27 Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond, opnieuw uitgegeven en van een historische inleiding voorzien door A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner m.m.v. G. Spijkerboer, Arnhem 1996 (Werken Stichting OVR 25), xxxii-xl.
- 28 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 2115, p. 312-315; 88. Zie ook: inv.nr. 97.
- 29 GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 150.
- 30 ARAB, archief Raad van State, inv.nr. 692.
- 31 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 11, f. 97, 244; 1885.
- 32 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 978, f. 115v.-116, 148v.-149v.
- 33 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 100.

- 34 ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 2088/2.
- 35 ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 2173/2.
- 36 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 77; Dezelfde, Hervorming van bestuur en rechtspraak in Spaans Gelre tijdens de regering van Karel II. Enkele reglementen betreffende de stilus curiae van de Soevereine Raad te Roermond en de bevoegdheden van de Staten van het Overkwartier, in: A.M.J.A. Berkvens en A. Fl. Gehlen, Van verminkingsstraf tot vrederechter. Opstellen ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis (1980-2000), Maastricht 2000, 139. De originele akte van opheffing van 12 juli 1686 met de handtekening van de koning "Charles" maar zonder het ooit voorhandene zegel bevindt zich in ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 1489/4. De datering luidt: "le douziesme jour du mois de juillet", 12 juli 1686. In de literatuur wordt de akte evenwel op basis van afschriften op 2 juli 1686 gedateerd.
- 37 Venner, Hoofdgerecht Roermond, 98; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 205-207.
- 38 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 104; GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 201.
- 39 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 16, f. 39v.
- 40 ARAB, archief Raad van State, inv.nr. 692.
- 41 A.M.J.A. Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel II. Staats-bezet en Oostenrijks Gelre (1702-1716, 1716-1794), Nijmegen 1992, 5, 12; Dezelfde, De instelling van het Staats-Interimbewind in het Overkwartier 7 oktober 1702 – 24 april 1703, in: PSHAL 123 (1987), 157-161; Dezelfde, De memorie van Gerard Pallant als kenbron voor de bestuursgeschiedenis van het Spaanse Overkwartier van Gelre ten tijde van het Staatse Interimbewind 1702-1715, in: PSHAL 121 (1985), 127.
- 42 Berkvens, Memorie, 105-106, 111, 128; Dezelfde, Plakkatenlijst Overkwartier II, 12-15.
- 43 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 6; Th.J. van Rensch, Het Hof van Justitie van Pruisisch Gelre. Enkele aspecten van zijn geschiedenis, competentie en de invloed van de achttiende-eeuwse rechtsontwikkeling in Pruisen, in: PSHAL 113 (1977), 196-197.
- 44 Van Rensch, Hof van Justitie, 197-198.
- 45 Gedrukte Resoluties Staten-Generaal (GRSG) 1715, 345, 896; J.J. de Wit en A.J.A. Flament, De vorming der heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt, in: PSHAL 47 (1911), 116.
- 46 GRSG 1716, 134. Zie ook: Nationaal Archief 's-Gravenhage, archief Staten-Generaal, inv.nr. 11275, f. 1364-1364v.
- 47 GRSG 1716, 210, 231.
- 48 GRSG 1716, 443. Een gedrukt exemplaar in: RHCL, archief familie Michiels van Kessenich, inv. nr. 1546.
- 49 G.H.A. Venner, Inventaris van het archief van het Hof van Gelder te Venlo 1717-1795, Maastricht 1997, 11-19.
- 50 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 23-24. Zie ook: RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2022.
- 51 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, viii-ix.
- 52 ARAB, archief Oostenrijkse Geheime Raad "cartons", inv.nr. 450.
- 53 ARAB, archief Oostenrijkse Geheime Raad "cartons", inv.nr. 451/A; RHCL ASO inv.nr. 1034, f. 58-71, 74-75, 83v-94, 110-139.

- 54 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 106; 984, f. 205-210v.; Berkvens, Plakkatenkijst Overkwartier II, 37; Venner, Hoofdgerecht Roermond, 42; G.H.A. Venner, De schepenen, raadsverwanten en burgemeesters van Roermond sedert 1637, in: PSHAL 124 (1988), 156, 192-193.
- 55 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 22, f. 139v., 234v.-235.
- 56 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 22, f. 213v.-226.
- 57 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 23, f. 100-101.
- 58 ARAB, archief Oostenrijkse Geheime Raad "cartons", inv.nr. 451/B.
- 59 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 39, 298; Venner, Hoofdgerecht Roermond, 43; Dezelfde, Schepenen, raadsverwanten, 194-195.
- 60 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 47, f. 73-75; 27, f. 220, 239, 244v.-245; Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 308-309.
- 61 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 40-41; Venner, Hoofdgerecht Roermond, 43.
- 62 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 1859-1861.
- 63 E. Haanen, Weert, Nederweert en Wessem onafhankelijk! De Brabantse revolutie 1789-1790, in: Weert in woord en beeld. Jaarboek voor Weert 2000, 69-71.
- 64 G.H.A. Venner, De reglementen van de Staten van het Overkwartier van Gelder, in: PSHAL 114 (1978), 166-171. Zie voor de gebeurtenissen te Roermond; J. Daniels, Oostenrijks Opper Gelder, Roermond en de Brabantse Revolutie, in: Spiegel van Roermond 2008, 7-49. Een foto van de minuut-akte van de onafhankelijkheidsverklaring van 1 januari 1790 is op pagina 20 afgedrukt.
- 65 RHCL ASO inv.nr. 1225; Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 41-42.
- 66 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 468; Venner, Schepenen, raadsverwanten, 156.
- 67 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 80, 280, 285, 568.
- 68 ARAB, archief Oostenrijkse Geheime Raad "cartons", inv.nr. 452.
- 69 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 502-503; H. Hardenberg en F. Nuyens, Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas (1794-1814), 's-Gravenhage 1946, viii noot 6.
- 70 Hardenberg-Nuyens, Inventaris departement Nedermaas, xxiii-xxv; H. Kamphuis, De invoering van wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire. Inleiding en regestenlijst van afgekondigde rechtsvoorschriften 1 oktober 1795 – 19 maart 1797, Maastricht 1995, 14-16; I. Joester, Die Behörden der Zeit 1794-1815 I: die linksrheinischen Gebiete, Siegburg 1987, 74.
- 71 RHCL Frans archief (FA) inv.nr. 2243; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 487 procesnr. 5007. De zitting werd niet meer in het betreffende rolregister geregistreerd dat tot 19 juli 1794 loopt.
- 72 RHCL, archief familie Van den Bergh, inv.nr. 114.
- 73 A.J.A. Flament, De archieven en het archiefwezen in het hertogdom Limburg 1632-1893, in: Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven (VROA) 16 (1893), 460; Dezelfde, De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond, die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreeks invloed op het algemeen bestuur van de 13^e eeuw tot in 1894, in: VROA 17 (1894), 324.
- 74 RHCL FA inv.nr. 2489 (brief van 9 thermidor V).
- 75 RHCL, collectie handschriften Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 16 III, f. 16. Vergelijk: F.

- Nettesheim, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern, Krefeld* 1863. Herdruk Kevelaer 1963, 304 noot 3.
- 76 RHCL, archief familie Van Scherpenzeel Heusch, inv.nr. 413.
- 77 Kamphuis, *Invoering wetgeving*, 343-344; GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 306; Venner, *Inventaris Hof van Gelder Venlo*, 41.
- 78 GA Roermond, Nieuw archief Roermond, inv.nr. 81; RHCL FA inv.nr. 2236.
- 79 RHCL ASO inv.nr. 74, f. 114v.-115.
- 80 Maris, *Archief Hof van Gelre en Zutphen I*, 3-4; Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, 18-30.
- 81 RHCL ASO inv.nr. 199, f. 316-316v., 319; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2019; ARAB, archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 650.
- 82 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 89, f. 5.
- 83 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 15, f. 186-188v., 191.
- 84 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1002; Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier II*, 11, 26-27.
- 85 Maris, *Archief Hof van Gelre en Zutphen I*, 5-6; Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, 35-37.
- 86 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2019. Zie ook: Inv.nr. 494; Berkvens, *Hervorming bestuur – rechtspraak*, 141-142 art. 4, 176 art. xxi.
- 87 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 111.
- 88 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 15, f. 7v.-8.
- 89 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1975; ARAB, archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 650.
- 90 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier II*, 11, 28-29.
- 91 RHCL ASO inv.nr. 1225.
- 92 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, 37-42; *Dezelfde*, *Plakkatenlijst Overkwartier II*, 29-36. Zie ook: *Dezelfde*, 'Un emploi de haut nom et d'une rapport modique'. De benoeming van kanseliers van het Oostenrijks Hof van Gelre, 1720-1794, in: B.C.M. van Hellenberg Hubar e.a. (red.), *Maaslands melange. Opstellen over Limburgs verleden* Dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag, Maastricht 1990 (*Werken LGOG* 14), 55-65.
- 93 Keverling Buisman, *Tractaat Venlo*, 254-255; Maris, *Archief Hof van Gelre en Zutphen I*, 5, 7-8, 11; Zijp, *Strijd Staten – Hof*, 22.
- 94 ARAB, archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 649.
- 95 RHCL ASO inv.nrs. 74, f. 232v.-233, 238v.; 188, f. 58v, 218v.
- 96 RHCL ASO inv.nrs. 79, f. 226v.; 89, f. 15; ARAB, archief Raad van State, inv.nr. 692.
- 97 Venner, *Ridderschap Overkwartier*, 333-336.
- 98 RHCL ASO inv.nr. 188, f. 218v.
- 99 ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 1305; RHCL ASO, inv.nr. 1072; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 29, f. 144v.-175.
- 100 Maris, *Archief Hof van Gelre en Zutphen I*, 8. Zie ook: RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 111, f. 19.
- 101 RHCL ASO inv.nr. 189, f. 53v.-54v., 67v.-68, 90-90v. Het is derhalve de vraag of de raadsheren costumier in 1671 vrijwel werden uitgesloten van de rapportgelden, zoals Berkvens, *Hervorming bestuur – rechtspraak*, 134-135 betoogt.

- 102 RHCL ASO inv.nrs. 74, f. 130, 219-219v., 232v.; 188, f. 20v.-21, 218v.
- 103 RHCL ASO, inv.nrs. 75, f. 240v.; 77, f. 92; 78, f. 112v.; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 977, f. 142v.; ARAB, archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 649.
- 104 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 979, f. 111; 12, f. 68v.-71v.
- 105 RHCL ASO inv.nr. 85, f. 240v.
- 106 RHCL ASO inv.nrs. 85, f. 72v.-73, 77, 117v.; 199, f. 265-265v., 316-316v., 319; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 11, f. 147v.-158.
- 107 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 12, f. 95-96; RHCL ASO inv.nr. 43, f. 82-83.
- 108 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 47, f. 34v.; 983, f. 91v., 189.
- 109 Bijvoorbeeld RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 111, f. 4. (benoemingsakte van Philips Ignatius Mastelijn van 1665).
- 110 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 11; Venner, Inventaris Hof van Gelder Venlo, 25-26.
- 111 Zijp, Strijd Staten – Hof, 22, 178-179.
- 112 Zijp, Strijd Staten – Hof, 22; Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 8.
- 113 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 12, f. 93v.
- 114 Zijp, Strijd Staten – Hof, 23; Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 11.
- 115 ARAB, archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 649; J. Lefèvre, Documents concernant le recrutement de la haute magistrature dans les Pays-Bas sous le régime espagnol (1555-1700), Brussel 1975, 57-58.
- 116 RHCL, archief Gelderse Rekenkamer, inv.nrs. 126-128, 140, 149.
- 117 RHCL ASO inv.nrs. 75, f. 235; 189, f. 442v.; archief Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 151.
- 118 ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 2021/3.
- 119 ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 2088/2.
- 120 RHCL ASO inv.nrs. 81, f. 34v., 48v.; 79, f. 226v.
- 121 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 111, f. 9-11; RHCL ASO inv.nrs. 82, f. 131; 198, f. 60v.
- 122 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 111, f. 20v.-22; RHCL ASO inv.nrs. 82, f. 206-206v., 222-222v.; 198, f. 97; 83, f. 23v.-24v.; ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 2241/2.
- 123 Zie ook: ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 1305.
- 124 RHCL ASO inv.nrs. 85, f. 74, 134-135; 199, f. 234-234v.
- 125 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 102. Zie over de verkoop van openbare ambten door de regering bijvoorbeeld: A. Vandenbulcke, Les chambres des comptes des Pays-Bas Espagnols, Brussel 1996, 123-133.
- 126 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 111, f. 69v.-70v.; RHCL ASO inv.nr. 199, f. 294-294v., 308v.-309.
- 127 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 111, f. 71-78v.; ARAB, archief Raad van State en Audiëntie, inv.nr. 1305.
- 128 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 12, f. 95-96; RHCL ASO inv.nr. 43, f. 82-83; ARAB, archief Raad van State, inv.nr. 692.
- 129 Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 131, 134; Gaillard, Conseil Brabant I, 185, 193.
- 130 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 328; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 14, f. 124-126v., 129, 160-162; RHCL ASO inv.nr. 89, f. 5v., 15, 41v.-41. Zie ook: RHCL ASO inv.nr. 769.

- 131 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 15, f. 97-98, 158; Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 356.
- 132 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 89, f. 1; 17, p. 496; RHCLASO inv.nr. 93, f. 6v.-7.
- 133 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 111, f. 55-57, 86-88v., 116v.-121v.; 19, f. 219-222v.; Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 376.
- 134 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 18, f. 54-55, 88, 96v., 100; 19, f. 123v.
- 135 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 153; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 20, f. 202-203, 214-214v., 184v.
- 136 Zie ook: RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 47, f. 15v.-16.
- 137 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 39, f. 29-32v.
- 138 ARAB, archief Oostenrijkse Geheime Raad "cartons", inv.nrs. 449/A, 452.
- 139 Zie bijvoorbeeld: RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 111, f. 11v. (1620), 29v. (1668); 112, f. 40 (1696).
- 140 Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 10. Vergelijk RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 1862-1863. Zie ook: J.S. van Veen, De werkkring van de momber, in: Bijdragen en Mededelingen Gelre 9 (1906), 368-370. Zie voor de collega bij het Arnhemse Hof; D.A.J. Overdijk, De gewoonte is de beste uitleg van de wet. Een onderzoek naar de invloed van het Hof van Gelre en Zutphen op de rechtspleging in criminele zaken in het Kwartier van Nijmegen in de zeventiende en achttiende eeuw, Nijmegen 1999 (Werken Gelre 53), 27-28.
- 141 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 105, 1918; RHCLASO inv.nr. 730.
- 142 RHCLASO inv.nr. 71, f. 19v.
- 143 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 17, p. 488-498; RHCLASO inv.nr. 95, f. 56-56v.
- 144 Zijp, Strijd Staten – Hof, 223; Van Veen, Werkkring momber, 368-369; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 156.
- 145 RHCLASO inv.nrs. 69, f. 88; 71, f. 6v.; 75, f. 104.
- 146 RHCLASO inv.nrs. 78, f. 55, 69, 72, 96v., 108-109; 191, f. 88v., 288-291.
- 147 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 17, p. 494; 111, f. 29v. Deze passage ook bij zijn opvolgers in 1696 (inv.nr. 112, f. 40) en 1712 (inv.nr. 113, f. 35).
- 148 RHCLASO inv.nrs. 75, f. 22v.-24v.; 191, f. 288-291; ARAB, archief Spaanse Geheime Raad, inv.nr. 649.
- 149 RHCL, archief Gelderse Rekenkamer, inv.nrs. 137, 138, 146, f. 38-38v.; 147, f. 27v.
- 150 RHCLASO inv.nrs. 75, f. 22v.-24v., 180-180v.; 189, f. 440, 445; archief Gelderse Rekenkamer, inv. nr. 149, f. 23. Zie ook: RHCLASO inv.nr. 191, f. 288-291.
- 151 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 17, p. 494-495.
- 152 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 111, f. 32 secundo-33 secundo. Zie ook: RHCLASO inv.nr. 83, f. 210-210v., 218-218v.
- 153 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 12, f. 155 (missive van 24 maart 1676).
- 154 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 15, f. 176; 14, f. 160-162.
- 155 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 15, f. 175-176; 17, p. 493; 112, f. 21v.-22.
- 156 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 17, p. 488-498; 112, f. 58-58v.; 19, f. 169v.-170. Zie ook: inv.nr. 159.

- 157 GRSG 1713, 1492-1493; 1714, 1274; 1715, 39, 44.
- 158 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 983, f. 91-91v.; 20, f. 159v.
- 159 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 113, f. 105; 20, f. 208v.-209v.
- 160 Zie bijvoorbeeld: RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 114, f. 12-12v.; 39, f. 29-32v.
- 161 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 111, f. 56; 121. Zie: Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 231.
- 162 Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 143 art. 17, 178 art. xxxi.
- 163 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 111, f. 79-79v.; 12, f. 95v.
- 164 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 112, f. 2v.-4; 122.
- 165 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 390 procesnr. 3410.
- 166 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 122.
- 167 RHCL ASO inv.nr. 605.
- 168 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 29, f. 3-4v.; 114, f. 153v.-155.
- 169 Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 5, 231.
- 170 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 111, f. 68v.-69; 1949, 1951 1952.
- 171 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 20, f. 147-148; 113, f. 113-116v.
- 172 Inv.nrs 233-237; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 143 art 15; G. Venner, Rechnungen als Quellen zur Geschichte des 17. Jahrhunderts, in: S. Frankewitz (uitg), Epitaph für Gregor Hövelmann. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins dem Freund gewidmet, Geldern 1987, 207-210.
- 173 RHCL, archief Gelderse Rekenkamer, inv.nrs. 174-183; ARAB, archief Rekenkamers, inv.nrs. 21756-21760.
- 174 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 201 206, 246.
- 175 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 161-163; 541, p. 8; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 216 art i, 217 art. v, vi.
- 176 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 111, f. 82v. De verplichting om werkzaamheden te registreren werd de deurwaarder en de boden in 1769 nog eens ingeschertpt. Zie: inv.nr. 74.
- 177 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 161-174; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 203 art. 33.
- 178 G.H.A. Venner, Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794, Maastricht 1980, 11. Zie ook: S. Frankewitz, Die geldrischen Ämter Geldern, Goch und Straelen im späten Mittelalter, Geldern 1986, 77-135; J.H. Hanssen, Inventaris van de archieven der schepensbank en gemeente Wessem 1481-1937, Maastricht 1986, 11, 36.
- 179 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 65-66, 81-125; Dezelfde, De kanunnik Joannes Stuben als auctor intellectualis van het “Rijks-Vorstendom” Thorn (1688-1721), in: A.M.J.A. Berkvens en Th. J. van Rensch, Wordt voor recht gehalden. Opstellen ter gelegenheid van vijftienvintig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis (1980-2005), Maastricht 2005, 191-210.
- 180 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 16-17; GRSG 1708, 529-530.
- 181 A.M.J.A. Berkvens, De vrije rijksheerlijkheid Kessenich, van Brabants en Guliks leen tot Gelders ‘Territoir’, 1699-1715, in: PSHAL 122 (1986), 149-176.
- 182 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 991, f. 17-17v.; 1902 1931; Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 40, 398.
- 183 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 40; Venner, Inventaris Hof van Gelder Venlo, 31.
- 184 Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 138-139, 152; Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier

- I, 44-52, 60-62. Zie voor de licentkamer: A.M.J.A. Berkvens, W.J.H.M. van de Pas en G.H.A. Venner, De overheidsinstellingen van Spaans en Oostenrijks Gelre (1543-1795), in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner, "Flittich erforscht und gecolligeert...". Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis, Landgraaf 1995, 217-219.
- 185 RHCL ASO inv.nrs. 73, f. 108v.; 74, f. 53-53v.; 187, f. 55, 56.
- 186 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 53; Dezelfde, À propos van de affaire Laurent Timmermans. Enkele beschouwingen over de hervorming van strafrecht en strafprocesrecht in Oostenrijks Opper-Gelre en de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw, in: PSHAL 134-135 (1998-1999), 173 omschrijft de bevoegdheid in criminele zaken te ruim.
- 187 Venner, Rechnungen als Quellen, 208.
- 188 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 45; Janssen de Limpens, Rechtsbronnen Overkwartier, 461 art. 8.
- 189 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 76. De interpretatie aldaar van art. 9 en 10 van het reglement van 12 september 1682 is niet juist.
- 190 Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 202. Zie voor het fenomeen der evocatie: G.H.A. Venner, Geëvoeerde processen voor het Hof van Gelder te Venlo, in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève, Hoven en banken in noord en zuid, 1994 (Brabantse rechtshistorische reeks 7), 169-186.
- 191 RHCL ASO inv.nr. 94, f. 176v.-177.
- 192 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 31, f. 48-63.
- 193 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 34, f. 132-134v.
- 194 Janssen de Limpens, Rechtsbronnen Overkwartier, 473-474 art. 2, 3, 11.
- 195 RHCL, archief Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 176, f. 12v.
- 196 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 298 procesnr. 259; 299 procesnr. 277.
- 197 RHCL, archief Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 175, f. 41v.-42.
- 198 RHCL ASO inv.nr. 74, f. 82v., 83v. Zie ook: RHCL ASO inv.nrs. 73, f. 81-81v., 85v.; 74, f. 174v.-177v.
- 199 RHCL ASO inv.nr. 73, f. 17, 18, 35, 37v-38, 45, 108.
- 200 RHCL ASO inv.nrs. 74, f. 53-53v.; 187, f. 86.
- 201 RHCL ASO inv.nr. 80, f. 123.
- 202 RHCL ASO inv.nrs. 87, f. 146v.-147; 200, nr. 78; 203, nr. 192.
- 203 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 62.
- 204 Gepubliceerd in: Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, respectievelijk 141-153, 173-179, 197-204.
- 205 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 273, 278, 281, 282, 286.
- 206 Zie: B.C.M. Jacobs, Communicatoir procederen, in: A.M.J.A. Berkvens, en G.H.A. Venner, "Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen". Rechtshistorische opstellen aangeboden aan Prof.Mr.A.Fl. Gehlen, Maastricht 1998 (Werken LGOG 16), 125-139.
- 207 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 13-16; Dezelfde, Tractaet Venlo, 167-168.
- 208 J.G.C. Venner, De verkrijging van het recht van Grote Revisie door het Hof van Gelder te Roermond 1607-1679, in: PSHAL 125 (1979), 331-362; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2115, p. 376.
- 209 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 976, f. 56v.-58.
- 210 Tekst bij: Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 182-184.
- 211 RHCL ASO inv.nr. 599 (1679); Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 134-138.

- 212 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 89, f. 5; GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 12, f. 67-67v.; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 211 art. 2.
- 213 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 26, f. 255v.-256.
- 214 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 46, f. 115v.-116; 47, f. 79.
- 215 Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 176 art. 22, 202 art. 26; RHCL ASO inv.nrs. 94, f. 203v.-205; 605.
- 216 RHCL ASO, inv.nrs. 94, f. 161-161v.; 605.
- 217 Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 176-177 art. xxiii-xxvi, 213-214 art. 16; RHCL ASO inv.nr. 94, f. 178v.-179, 203v.-204v.
- 218 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 12, f. 68v.-71v.; RHCL ASO inv.nr. 199, f. 318.
- 219 Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 175 art. x, 201 art. 20.
- 220 RHCL ASO inv.nr. 91, f. 231-234.
- 221 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2115, p. 334-336; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 142 art. 9-10, 12, 149 art. 56, 150 art. 57.
- 222 Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 219 art. xvi.
- 223 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2115, p. 334-336; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 142 art. 7-8.
- 224 Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 141 art. 3, 142 art. 5-6, 11, 144 art. 27.
- 225 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2115, p. 334-336; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 146 art. 36.
- 226 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2115, p. 334-336; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 147 art. 44-45, 149 art. 55.
- 227 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2115, p. 334-336; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 200 art. 14-15, 201 art. 25. Zie ook: RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 13, f. 213-213v.
- 228 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 2115, p. 334-336; Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 146 art. 38, 147 art. 39, 148 art. 46, 48, 149 art. 54, 199 art. 12-13.
- 229 RHCL ASO inv.nr. 602.
- 230 RHCL ASO inv.nrs. 93, f. 6v.-7; 94, f. 161, 204, 208.
- 231 Berkvens, Hervorming bestuur – rechtspraak, 216-219; RHCL ASO inv.nr. 605.
- 232 M.W. van Boven, De verhouding tussen de Raad van Brabant en de hoofdbanken inzake de appel-rechtspraak in civiele zaken, in: Jacobs-Nève, Hoven en banken, 133-134; Venner, Geëvoeerde processen, in: Jacobs-Nève, Hoven en banken, 174; Dezelfde, Inventaris archief Hof van Gelder Venlo, 34-36.
- 233 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 42, f. 39-39v.
- 234 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 159-161.
- 235 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier I, 139, 145-148; Dezelfde, Plakkatenlijst Overkwartier II, 12-13, 45, 49-53; Dezelfde, Tractaet Venlo, 157-160.
- 236 Berkvens, Plakkatenlijst Overkwartier II, 53-62; Dezelfde, “Soumettant cependant le tout au discernement judiciaire de votre excellence...”. De prealabele consultatie van het Oostenrijks Hof van Gelre als onderdeel van het wetgevingsproces in de achttiende eeuw, in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner, Ten werentliken rechte. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis, Venlo 1990, 151-170.

- 237 A.M.J.A. Berkvens, Hervorming van strafrechtspraak en strafprocesrecht in de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw. Enkele adviezen van het Hof van Oostenrijks Gelre te Roermond (1756-1777), in: Berkvens-Gehlen-Venner, Flittich erforscht, 137-171; Dezelfde, Laurent Timmermans, 180-182, 188-192. Zie ook: O. Moorman van Kappen, Les “pensées” du chancelier Luytgens (1722-1802), in: Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 61 (1993), 297-308.
- 238 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 42, f. 97-103. Zie: H. van der Bruggen, De ondergang van Joods Roermond 1940-1945, in: Spiegel van Roermond 2006, 22.
- 239 Berkvens, Tractaet Venlo, 160-163.
- 240 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 948-955.
- 241 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 958-960; Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 140-141; A.M.J.A. Berkvens, “...Want remicteren es princelic”? Enkele opmerkingen over het remissierecht in het Overkwartier van Gelre ten tijde van de Aartshertogen, in: Berkvens-Venner, Om daarmede vrijelijk te doen, 95-123.
- 242 Berkvens, Tractaet Venlo, 163-166.
- 243 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 12, f. 140; 22, f. 17-17v.
- 244 Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 6, 231.
- 245 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 1157, 1057-1059, 1062, 1063.
- 246 Gelders archief Arnhem, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1054 briefnrs. 3739, 3740.
- 247 Gelders archief Arnhem, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1056 brief nr. 4804.
- 248 Gelders archief Arnhem, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 4938 procesnr. 2. Zie: M. Flokstra, De familie Van Broekhuizen en de hof Ter Binnen 1394-1565, in: P.A.M. Geurts (red.), Horster Historiën. Fragmenten uit dertig eeuwen, Horst 1986, 57-71.
- 249 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 289 procesnrs. 20, 24.
- 250 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 146, 1975.
- 251 Maris, Archief Hof van Gelre en Zutphen I, 232; Janssen de Limpens, Rechtsbronnen Overkwartier, 461-462 art. 12; RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 289 procesnr. 20. Zie ook: Gelders archief Arnhem, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nrs. 1046 briefnr. 1216; 1053 briefnr. 3347; 1056 briefnr. 4907.
- 252 W.A. Beelaerts van Blokland, De praktijk van het leenrecht in Gelderland, Leiden 1910, 44, 84; O. Moorman van Kappen, Das Gestühl des geldrischen Lehnrichters, in: Zur Geschichte des Rechts. Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag, Graz 2006, 251-264.
- 253 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1052, f. 106v.-107.
- 254 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1948.
- 255 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1117.
- 256 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nrs. 299 procesnr. 293; 1117; RHCL ASO inv.nr. 186, f. 132-132v.
- 257 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 297 procesnr. 234, reproche bijlage D.
- 258 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 303 procesnr. 435. Andere processen over leengoederen zijn: inv.nr. 308 procesnr. 545; 309 procesnr. 564; 310 procesnr. 607.
- 259 RHCL ASO inv.nr. 185, f. 71-71v., 96v., 101-101v.
- 260 RHCL ASO inv.nrs 186, f. 104, 131v., 134, 158, 170v.; 187, f. 140v.-141, 175v.-176. Zie ook: RHCL ASO inv.nr. 74, f. 168v.

- 261 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1949.
- 262 Inv.nrs 1237, 1238. Zie: inv.nrs 308 procesnr. 545; 310 procesnr 607. De overige processen over leengoederen die door de leengriffier in 1629-1630 werden behandeld, zijn: inv.nrs 311 procesnr. 646; 312 procesnrs. 664, 666, 673; 313 procesnrs. 696, 697.
- 263 RHCL, archief huis Baarlo, inv.nr. 29.
- 264 RHCL, archief Hof van Gelder Roermond, inv.nr. 1093.

De Derde Orde van Onze Lieve Vrouw van de berg Karmel en de broederschappen van het Heilig Scapulier in Limburg

Antoine Jacobs

Het levensdoel van de gelovige katholieken was (en is) het bereiken van de hemel. Gebed en goede werken kunnen dit verheven doel dichterbij brengen, maar de weg er naartoe is steinig. Priesters en leken sloten zich derhalve al vroeg aaneen tot broederschappen om voor elkaar te bidden en/of om goede werken te doen. Tevens kwamen in de hoge Middeleeuwen lekenafdelingen van religieuze orden tot stand, de zogenaamde derde ordes. Het onderstaand artikel geeft een historisch overzicht van de derde orde van de karmelieten en de door hun gepropageerde broederschap van het H. Scapulier.

Karmelieten en karmelitessen in Limburg

De orde der karmelieten is in de dertiende eeuw in Palestina ontstaan uit een groep christelijke kluizenaars die samenleefden op de berg Karmel.¹ Een stichter die tevens als naamgever van de orde fungeert, zoals bij de benedictijnen, dominicanen, franciscanen of norbertijnen, is er niet.

Omdat het Karmelgebergte als ‘heilige berg’ ook vóór de dertiende eeuw een eeuwenlange bewoning door kluizenaars kende die volgens de traditie teruggreep op de heilige profeet Elia, beschouwden ook de karmelieten zich als zijn afstammelingen in rechte lijn.² Elia woonde en werkte op de Karmel, zoals het Oude Testament (1 Koningen 17-19) leert. Daar leefde hij voor ‘de Heer der heerscharen, voor wiens gelaat ik sta’. Ook in het spiritueel charisma van de karmelieten leeft een sterk besef van Gods alom aanwezige tegenwoordigheid. In het licht van Gods gelaat werken zij in stilte om zijn Gerechtigheid. Dat wil zeggen dat hun leven en werken gekenmerkt worden door een contemplatieve (beschouwelijke) levenswijze, die zich niet van de wereld afsluit, maar deze van binnenuit op God en zijn gerechtigheid betreft. Elia is in deze levenshouding niet de stichter van de karmelieten, maar

hun ‘vader en leider’ (*pater et dux*), zoals zijn beeld in de Sint-Pieter te Rome temidden van allerlei ordesstichters hem aanduidt. Behalve deze eerste bijbelse identificatiefiguur – Elia, die de spirituele lijn van de Gerechtigheid Gods presenteert – koesteren de karmelieten nog een tweede bijbelse gestalte, waaraan zij zich in hun spiritualiteit spiegelen. Dat is de Moeder Gods Maria. Toen de eremieten op de berg Karmel in het begin van de dertiende eeuw een vorm van canonieke organisatie zochten, waren zij al eeuwen vertrouwd met de nabijheid van een Mariakapel, waarheen de weg vanaf hun nederzetting nabij de bron van Elia goed begaanbaar was en tot veelvuldige pelgrimage aanleiding gaf. Sinds zij het concept van hun levenswijze kerkelijk goedgekeurd gekregen hadden, noemden zij zich officieel Broeders van de allerzaligste maagd Maria van de berg Karmel (van de broeders van Onze Lieve Vrouw van de berg Karmel (*Ordo fratrum beatae Mariae Virginis de monte Carmelo*, o.carm). In de Middeleeuwen weden zij ook Vrouwenbroeders genoemd. In Maria bewonderden de karmelieten de wijze waarop zij de geheimen van de Menswording Gods (*mysteria Christi*) ontving, bij zichzelf overwoog en in haar hart bewaarde. Van Maria leren de karmelieten haar bemiddeling in de groei van de mens als beeld van God tot zijn gelijkenis naar het leven, lijden en sterven van Jezus Christus. Beide bijbelse gestalten – Elia, man, oudtestamentisch, gericht op Gods gerechtigheid, naast Maria, vrouw, nieuwtestamentisch, gericht op Bewaring van het Godsgeheim – vormen de beide zuilen waarop de spiritualiteit van de Karmel rust.

Pas vanaf de invoering van een eigen leefregel (tussen 1206 en 1214) kan er bij de karmelieten gesproken worden van een religieuze orde. Tevoren waren zij individuele karmel-eremieten. Vanaf de regelgeving zijn zij karmel-eremieten in gemeenschap. De goedkeuring van hun leefregel is het werk geweest van de patriarch van Jeruzalem, Albertus van Vercelli, die op verzoek van broeder B. (zijn volledige naam is niet overgeleverd) het ontwerp van de broeders onderzocht en er een vorm aan gaf. Doordat de moslims steeds verder opdrongen, gingen de karmelieten in de jaren dertig van de dertiende eeuw ook buiten het Heilige Land kloosters stichten. Zij zwermden uit naar Cyprus, Sicilië en Zuid-Frankrijk. In die periode maakten de karmelieten een crisis door. Binnen de orde ontstond een richtingenstrijd. Een deel van de broeders wilde ook in Europa, het leven van kluizenaars-in-gemeenschap voortzetten, zoals zij het van de berg Karmel kenden. Zij zochten een leefwijze vergelijkbaar met die van de kartuizers. Hun grote voorman was de prior-generaal van de Orde, Nicolaas Gallus (‘de Fransman’). Tegenover deze visie stond een andere, die zich wilde conformeren aan het nieuwe ordestype van de broederorden of bedelorden (*mendicantes*). De eerste twee organisaties volgens dit type waren de minderbroeders (franciscanen) en de predikbroeders (dominicanen); zij waren zeer succesvol en verspreidden zich razendsnel over heel Europa. Het belangrijkste kenmerk was dat zij broeders (fratres) van hun medemen-sen wilden zijn en in bezitloosheid verlangden te leven. (vandaar de voor ons wat dubieuze naam ‘bedelbroeders’). De richtingenstrijd werd rond het midden van de dertiende eeuw beslecht ten gunste van de tweede partij, de voorstanders van de nieuwe lijn. De eerste partij, de aanhangers van de traditionele leefvorm – legden zich bij het betreffende kapittelbe-

sluit neer. Hiermee was de innerlijke verdeeldheid voorbij en richtten de karmelieten zich naar het model van de moderne broederorden. De oorspronkelijke Karmelregel werd op een aantal regelingen aangepast. De definitieve tekst kreeg zijn beslag in de bulle die paus Innocentius IV op 1 oktober 1247 uitvaardigde. Opvallend is dat de karmelieten altijd een eremitische inslag hebben behouden, die tot de dag van vandaag herkenbaar is aan de levensstijl. Van de vier grote broeder- of bedelorden hebben de karmelieten – ook in de keuze van hun werkterrein – steeds het meest aandacht gehad voor spiritualiteit, contemplatie en eremitisme. Later, tegen het eind van de zestiende eeuw, zou een hervormingsbeweging onder leiding van Teresa van Avila (1515-1582) en Johannes van het Kruis (1542-1591) teruggrijpen op de oorspronkelijke Karmelregel en de aanzet worden van een nieuwe orde naast de oude observantie. In 1593 ontstond de Orde van de Ongeschoeide Karmelieten (*ordo fratrum carmelitarum discalceatorum*, ocd), ook Teresiaanse hervorming genoemd.

Reeds in 1235 werd in Noordwest-Europa, te Valenciennes, een karmel gesticht, die omstreeks 1249 gevolgd werd door kloosters in Brussel, Ieper, Keulen en Haarlem. De Luikse karmel opende in 1265 zijn poorten. In navolging van de franciscanen en dominicanen vestigden de karmelieten zich eveneens in de zich snel ontwikkelende steden, waar zij zielzorgelijke arbeid verrichtten door te preken en biecht te horen. Vanwege hun innige Mariaverering genoten zij al snel groot aanzien bij de bevolking.

Binnen de grenzen van het huidige Limburg waren gedurende de Middeleeuwen de karmelieten en de karmelitessen niet vertegenwoordigd. Geheel afwezig waren zij echter evenmin. In de veertiende eeuw werden karmelietenkloosters gesticht in Geldern (1302) en Aken (1354), die bezittingen hadden in het huidige Limburg. De karmel van Geldern beschikte over termijnhuizen in Roermond en Venlo.³ In Geldern ontstond in 1452 ook het eerste karmelitessenconvent, toen prior-generaal Johannes Soreth (1451-1471) de begijnengemeenschap 'Ten Elsen' in de orde opnam. De karmelitessen vormen de Tweede Orde (de karmelieten zijn de Eerste Orde). De zusters leiden in tegenstelling tot de karmelieten een strikt contemplatief leven en verlaten in principe nooit het klooster dat zij betreden. Juist vanwege hun onthechting aan wereldse zaken stonden de slotzusters in hoog aanzien bij de gelovigen, die hen om die reden benaderden voor allerlei intenties. Binnen enkele decennia werd in de Nederlanden een reeks andere karmelitessenkloosters gesticht.⁴

Kortstondig kende ook Maastricht een karmel, toen in 1468 Luikse karmelitessen, wier klooster verwoest was door de troepen van Karel de Stoute zich in de stad vestigden. Aangezien de zusters er in grote armoede leefden, vertrokken zij al in 1469 naar Vilvoorde bij Brussel.⁵

In de zeventiende eeuw kwamen in Boxmeer, Munsterbilzen en Roermond nieuwe mannen- en vrouwenkloosters tot stand, die deels gesticht werden door de oude karmel, deels door de ongeschoeide karmelieten. De karmelieten van Boxmeer, Geldern en Munsterbilzen bezaten Latijnse scholen, terwijl de karmelitessen in de eerste twee genoemde plaatsen meisjespensionaten openden. Omstreeks 1700 vestigde zich in Grubbenvorst nog een ge-

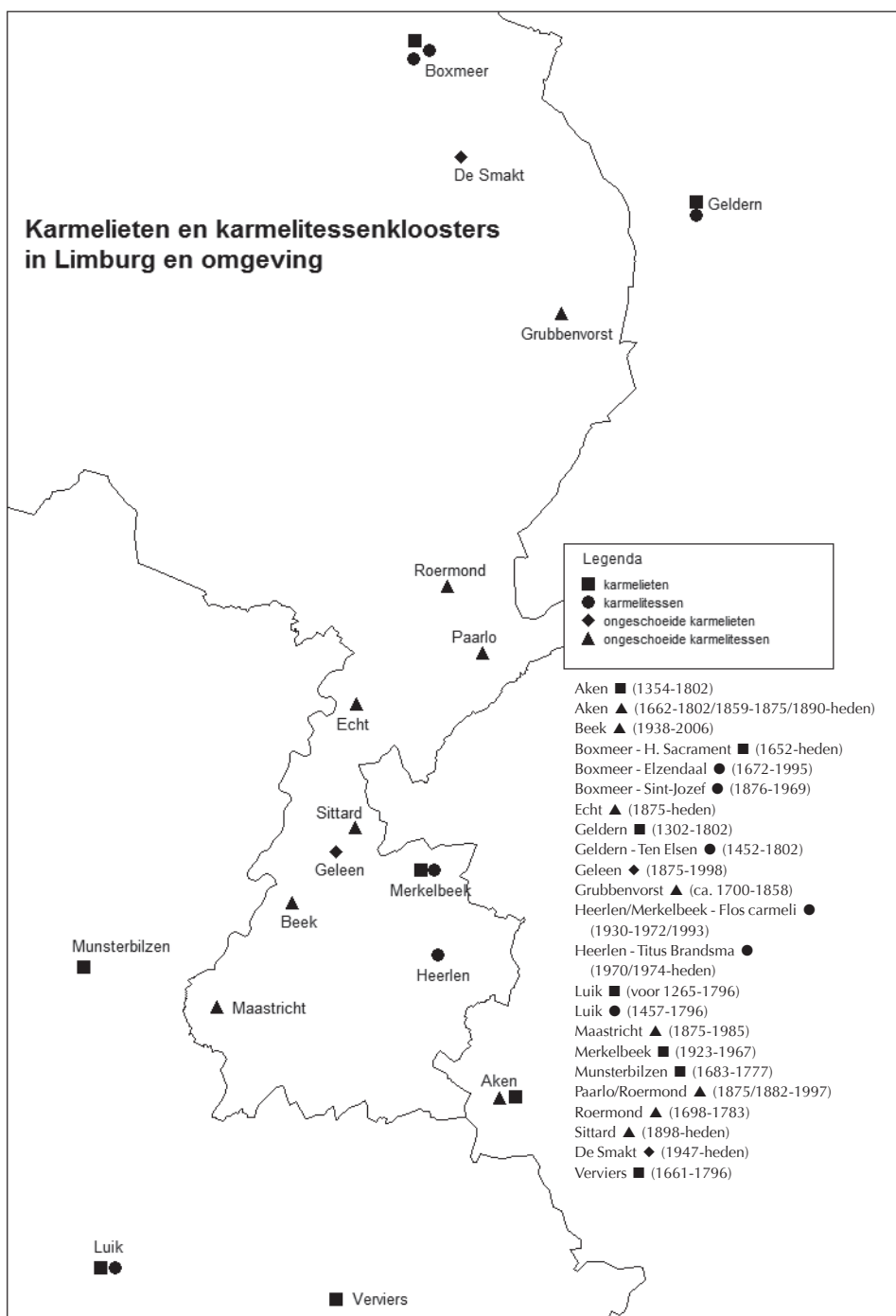
meenschap van maricollen, ook marollen genoemd, die de regel van de Derde Orde van de Ongeschoeide Karmel volgde.⁶ Pas in de negentiende en twintigste eeuw plaatste de Karmel zichzelf op de kaart van Limburg. Mede onder invloed van de ‘Kulturkampf’ vonden vanaf 1875 stichtingen plaats in Echt, Maastricht, Geleen, Paarlo/Roermond, Sittard, Merkelbeek, Heerlen en Beek. (In het vervolg van het artikel betekent karmeliet, dat wij van doen hebben met de oude ordestak (o.carm); in andere gevallen wordt ongeschoeide karmeliet (ocd) gebezigd.)

De derde orde

In de vroege Middeleeuwen richtten kloosters gebedsbroedersschappen op, waardoor de leden van diverse conventen voor elkaars zielenheil konden bidden. Gaandeweg werden ook leken – veelal weldoeners – onder invloed van de hervorming van Cluny opgenomen in deze broederschappen.⁷ De heilige Norbertus van Xanten († 1134) richtte in Antwerpen een gebedsbroederschap exclusief voor leken op. Hierdoor ontstond voor het eerst een soort derde orde, gelieerd aan de premonstratenzers (norbertijnen). Ofschoon de broederschappen in de hoge en late Middeleeuwen vloeiend overgingen in de structuur van een derde orde, waren er wel verschillen. De broederschappen kenden geen monastieke geloften, zij hadden een grotere openheid en zij streefden zowel geestelijke als meer wereldlijke doeleinden na (gebed, boetedoening, stimulering van devoties, verpleging van zieken en armen, organisatie van bedevaarten, vrijkopen van christenslaven etc.).

Veel boetebroederschappen sloten zich in het begin van de dertiende eeuw aan bij de franciscanen en dominicanen.⁸ Diverse pausen drongen er bij de minderbroeders op aan de geestelijke leiding van deze lekenbroederschappen op zich te nemen. Met de bul *Supra Montem* (18-8-1289) kregen de boetebroederschappen een eigen regel en ontstond de derde orde (tertius ordo) van de franciscanen, ter onderscheiding van de eerste orde (de minderbroeders) en de tweede orde (de clarissen). Vier jaar eerder, in 1285, hadden de tertiariissen van de dominicanen al een regel gekregen, maar die werd pas in 1405 pauselijk goedgekeurd.

De derde orde kan gedefinieerd worden als een vereniging van leken, derde-ordelingen of tertiariissen genoemd, die onder leiding en in de geest van een bepaalde religieuze orde de christelijke volmaaktheid nastreven. Zij hebben deel aan de gebedsgemeenschap van de orde, zijn geestelijke privileges, devoties en spiritualiteit. Leidraad is een monastieke regel, die echter aan het leven in de wereld aangepast is. Er wordt derhalve gesproken van de seculiere derde orde.⁹ Naast deze wereldlijke derde orde bestaat er namelijk ook een reguliere derde orde. Dat zijn mannelijke of vrouwelijke kloosterlingen die weliswaar de regel van een bepaalde orde aannemen, maar een eigen ordesbestuur hebben. Zo volgen de

Karmelietenkloosters in Limburg en omgeving, 13^e – 20^e eeuw.

Karmelitessen van het Goddelijke Hart van Jezus te Sittard de regel van de derde orde van de Ongeschoeide Karmel.

De lekenbeweging van de Karmel formeerde zich vanaf de vroege dertiende eeuw rond de kloosters en was weinig gestructureerd. De regel die Soreth in 1455 schreef voor de Luikse karmelitessen, ging tevens fungeren als eerste regel van de derde orde van de Karmel. Pauselijk goedgekeurd werd de regel in 1476. In de zeventiende eeuw herschreef prior-generaal Stratus o.carm de regel. Daarin ging het op de eerste plaats om de religieuze zelfontplooiing en zelfheiliging van de ‘in de wereld’ levende tertiariissen. De Verlichting en de Franse Tijd veroorzaakten een crisis in het religieuze leven. Kloosters werden in tal van Europese landen opgeheven. De aan diverse ordes gelieerde tertiariissen hadden het eveneens moeilijk. Het religieus reveil in de eerste helft van de negentiende eeuw revitaliseerde ook de derde orde, waarbij zelfheiliging gecombineerd werd met apostolaat.¹⁰ De derde orde van Sint-Franciscus werd medio negentiende eeuw nieuw leven ingeblazen door de aartsbisschop van Perugia, Joachim Pecci, de latere paus Leo XIII (1878-1903).¹¹ Door zijn toedoen en dat van lekenapostel Frédéric Ozanam, de grondlegger van de Vincentiusverenigingen, kreeg de franciscaanse derde orde een uitgesproken sociaal karakter. Leo XIII verbond zijn sociale programma met de verspreiding van de derde orde van Sint-Franciscus. Soortgelijke organisaties van andere ordes zoals dominicanen of karmelieten werden door hem niet eens genoemd. De grote verspreiding en snelle groei van de franciscaanse tertiariissenbeweging – het was een massabeweging geworden – kwam de spirituele diepgang niet ten goede. In Nederland werd de oudste afdeling van de franciscaanse derde orde in 1856 opgericht in Weert, waarna tal van andere plaatsen volgden. Vroomheid en caritas gingen er hand in hand. Rond 1930 was de derde orde over haar hoogtepunt heen en ging het ledenbestand vergrijzen. Tevens was er sprake van vernieuwing die uitmondde in de stichting van de Orde van Franciscaanse Seculieren. Een soortgelijke ontwikkeling deed zich voor bij de derde orde van de dominicanen. Deze was nooit zo verspreid geraakt als zijn franciscaanse tegenhanger en bestond vooral uit vrome vrouwen. De dominicaanse tertiariissen in de klassieke zin verdwenen in de loop van de jaren zestig van de twintigste eeuw. In plaats daarvan formeerden zich moderne lekengroepen.¹²

Het is in de negentiende eeuw, dat er ook enig zicht komt op de derde orde van de Karmel in Nederland. Aan de kloosters van Boxmeer en Zenderen werden afdelingen verbonden, die vooral, maar niet exclusief uit vrouwen bestonden. Deze op zelfheiliging gerichte dames werden in de volksmond niet al te vleidend ‘kwezels’ genoemd. Modernisering vond plaats in de jaren twintig van de twintigste eeuw. Inmiddels waren ook aan de kloosters van Aalsmeer, Nijmegen, Oss en Merkelbeek afdelingen van de derde orde voor mannen en vrouwen in het leven geroepen. Na de Tweede Wereldoorlog propageerden de karmelieten de derde orde-afdelingen als kernen van Christelijk leven, die de nadelige gevolgen van de oorlog (egoïsme, hedonisme, geloofsafval) konden temperen. Meer dan een congregatie of broederschap kon de derde orde zijn leden immers brengen tot hogere volmaaktheid. Als

orde kende zij een eigen regel, kleed, noviciaat en professie. Onder leiding van de directeur werden de leden door een vrome levenswandel en het leiden van een sober en matig leven gebracht tot een diepe godsdienstigheid ‘waar de vrede des harten onder de hemelse bescherming van Maria, het kostbare bezit zal zijn te midden van een onzekere en stuurloze wereld’.¹³ Begin jaren zestig ging de derde orde een nieuwe fase in. Had zij nog wel zin in een tijd, waarin de jonge generatie bij alles vragen stelde? Volgens de karmeliet Gregorius Ammerlaan wel, mits de leden zich niet buiten de tijdsgeest plaatsten. Dat betekende afscheid nemen van formalismen en voor alles realistisch, echt en eerlijk zijn. Het doel van de derde orde – het streven naar volmaaktheid en de zoektocht naar God – bleef hetzelfde. Juist door de overbodige formaliteiten overboord te zetten, was voor ‘jonge, kritische, zo scherp oordelende maar ook vaak zo fel goedwillende mensen de Derde Orde nog een instituut dat hen kan bijstaan om hun kristen-zijn met alle konsekwenties beter en eerlijker te beleven’.¹⁴ Binnen het streven naar modernisering paste ook de oprichting van kerngroepen. Dit waren groepjes tertiariissen die los van de reguliere vergaderingen bijeenkwamen om met elkaar van gedachten te wisselen en zich op hun christen-zijn te bezinnen.¹⁵ De klassieke karmelitaanse derde orde is rond 1970 teloorgegaan. Heden ten dage bestaat echter wel weer een moderne variant, die zich ‘Karmelbeweging’ noemt en die in 1995 kerkelijk goedgekeurd werd.¹⁶

De Akense karmelitessen te Sint-Pieter

Sedert 1662 bestond in Aken een klooster van ongeschoeide karmelitessen.¹⁷ Dit convent werd in augustus 1802 opgeheven, waarna de gebouwen dienst deden als armenschool, die sedert 1804 ter ere van keizerin Josephine de Beauharnais ‘Josephinisches Institut’ heette. De verdreven zusters keerden niet weerom. Na jarenlang ijveren van barones Mathilde von Coels kwamen op 12 juli 1859 zes Belgische karmelitessen in Aken aan, die enige jaren later afgelost werden door zusters uit de karmel van Keulen. In 1875 moesten de karmelitessen vanwege de ‘Kulturkampf’ hun klooster verlaten. Zij weken net als eertijds de Luikse zusters uit naar Maastricht. De toenmalige priorin Theresia Josepha a Jesu (Marie Thérèse) Russel stamde uit Eygelshoven.¹⁸ Zij was een zus van de Roermondse kanunnik P.J.H. Russel. In Maastricht werden zij in eerste instantie ondergebracht in het gebouw van de Vincentiusvereniging aan de Kesselskade, doch al spoedig vonden zij onderdak in een voormalig restaurant op De Blekerij te Sint-Pieter. De huiskapel aldaar werd op 2 juni 1876 geconsacreerd door kanunnik Russel, die daarbij geassisteerd werd door de rector van de zusters, Emil Schiffers.¹⁹ De karmelitessen stonden in hoog aanzien bij de Maastrichtenaren, hetgeen bleek bij de overstromingen van 1880 en 1925.²⁰ De Duitse zusters bleven tot 1890 in Maastricht. Aangezien de bevolking van Maastricht hen node zag vertrekken, werd besloten het convent te splitsen. De priorin, de subpriorin, zeven koorzusters en een leken-

zuster keerden naar Aken terug. De overige zusters bleven achter en vormden een nieuwe gemeenschap, die tot 1976 in Sint-Pieter woonachtig bleef. Vervolgens verhuisden de zusters naar een huis aan het Hendrik van Veldekeplein. De kleiner wordende gemeenschap verdeelde zich in 1985 over de karmels van Echt en Beek. Thans wonen zusters van De Blekerij in kloosterverzorgingstehuis De Beyart te Maastricht.²¹

De derde orde van de berg Karmel te Maastricht

In Aken werd op 8 december 1868, de feestdag van Maria Onbevlekt Ontvangen, een afdeling van de derde orde opgericht.²² Eenmaal in Maastricht wensten de zusters niets vuriger dan ook hier de derde orde te vestigen.²³ Op 18 september 1879 vond de eerste inkleiding plaats van mejuffrouw Maria Bovens ‘in wie de zusters de vereischte gesteltenissen van deugd en godsvrucht meenden te erkennen’. Maria Bovens ontving uit handen van mgr. Heinrich Böckeler, Domkapitular te Aken en de eerste directeur van de derde orde, het ordeskleed. Ongeveer een jaar later deed Bovens haar professie en werden vier postulanten ingekleed. Aangezien het voor Böckeler bezwaarlijk was telkens vanuit Aken naar Maastricht te reizen, werd gezocht naar een directeur ter plaatse. De karmelitessen benaderden daartoe herhaaldelijk kapelaan en Mariavereerder J.P.H. Jacobs van de Martinuskerk te

Het karmelitessenklooster op De Blekerij. De ramen zijn deels geblindeerd om ‘de wereld’ buiten te sluiten. Collectie karmelitessen van Maastricht.

Wyck.²⁴ Deze stemde uiteindelijk in en ontving op 8 augustus 1881 zijn benoemingsbrief van de provinciale-overste van de ongeschoeide karmelieten te Brussel. Hij hield zijn eerste bijeenkomst op 12 en 13 september daaropvolgend. Jacobs wilde ook van bisschop Paredis een volmacht voor zijn werk; die ontving hij op 5 oktober 1881 met de kanttekening, dat zijn werk in de parochie er niet onder mocht lijden.²⁵ De provinciaal te Brussel, Dionysius a S. Theresia ocd, verstrekke in 1882 een deel van de parochiegeestelijkheid van Maastricht en aldaar wonende paters verlot de zusters en de tertiariessen van de Ongeschoeide Karmel de generale absolutie en de pauselijke zegen te geven.²⁶

Onder leiding van kapelaan Jacobs kwam de derde orde in Maastricht pas goed op dreef. 'Während der langen Reihe von Jahren wo er dem 3. Orden vorstand führte er demselben viele eifrige Mitglieder zu und trug so bei zu grösseren Ehre Gottes und seiner jungfräulichen Mutter Maria'.²⁷ De eerste (genotuleerde) vergadering vond plaats op 12 maart 1881 in de kapel van de zusters. Toen in 1884 de derde orde zo'n zestig leden telde, was een volwaardig bestuur noodzakelijk. Drie nieuwe bestuursleden, de dames Elise Nijst, Catharina Schommers en A. Soeters, versterkten in juni van dat jaar de gelederen. In november 1884 kozen de geproteste tertiariessen uit hun midden Leonie Hustinx tot prefecte. Hortense Hustinx en M. Roeland werden eerste en tweede assistente.²⁸ De raad bestond toen uit een prefecte, zeven bestuursleden en een geheimschrijfster.

De kapel van de karmel bleef de eerste twee decennia de vergaderlocatie van de derde orde. De overste verlangde geen huur, maar wilde wel een kleine gave accepteren ter versiering van de kapel.²⁹ In de navolgende jaren werden geldbedragen geschonken of beelden. In 1884 en 1885 ontvingen de zusters beelden van respectievelijk de H. Teresa van Avila en de H. Jozef. In 1887 werd 50 gulden geschonken voor de aankoop van een nieuwe godslamp.³⁰ Sedert 1905 bedroeg de jaarlijkse afdracht aan het klooster 35 gulden, mits dit bedrag gemist kon worden. In dat jaar werd de band met de karmelitessen echter losser. De zetel van de derde orde werd op verzoek van directeur Jacobs, die sedert 1903 pastoor van de O.L. Vrouwekerk was, naar deze kerk verplaatst. Dit was 'voor de kinderen van Maria' zeer aantrekkelijk vanwege de aanwezigheid van het miraculeuze beeld van O.L. Vrouw Sterre der Zee. De provinciaal te Brussel ging akkoord met de verplaatsing, op voorwaarde dat de band tussen de tweede en de derde orde niet geheel verloren ging. Drie vergaderingen per jaar zouden in de kapel van de karmel blijven: de eerste zondag van mei (tijdens welke de beloften hernieuwd werden), en de feesten van O.L. Vrouw van de berg Karmel (16 juli) en de H. Teresa van Avila (15 oktober).³¹ Tijdens de raadsvergadering van 16 september 1916 werd besloten nog maar eenmaal per jaar – in de meimand – de kapel van de karmel te benutten, aangezien deze te klein was.³² De banden waren weliswaar niet meer zo hecht, maar werden niet doorgesneden. De tertiariessen collecteerden ter wille van de noodlijdende zusters. En toen de zusters op 8 september 1950 hun 75-jarig jubileum vierden gingen de prefecte en de secretaresse feliciteren.³³

Prentje uitgeven bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Maastrichtse karmel. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief A. Heijnen, pls.nr. 17.

De derde orde tijdens het Interbellum

De eerste dertig jaren waren zonder twijfel de bloeiperiode van de Maastrichtse derde orde. Begin jaren twintig waren zo'n 180 vrouwen lid. Daarna zette langzaam maar zeker de teruggang in. In augustus 1920 legde pastoor Jacobs het directeurschap wegens reumatiek neer. In april 1923 trok Leonie Hustinx zich na veertig jaar terug als prefecte en in 1927 verliet zij tevens de raad samen met een andere oudgediende, mejuffrouw Anna Mulkens. Hun vacatures werden niet opgevuld.³⁴ Door overlijden, intrede in het klooster, ouderdom en vertrek uit de stad was het aantal leden dat de vergaderingen bezocht, merkbaar gedaald. Het getal der aspiranten liep ook terug.³⁵ In 1923 meldde niemand zich voor inkleding of professie. Het koortje bleek in 1931 te weinig zangers te hebben om nog naar behoren te kunnen presteren. Derhalve moesten de leden zelf gaan zingen, waartoe liedjes gedrukt werden. Door ziekte van directeur Riga was er in de jaren 1932 en 1933 nauwelijks leiding. Diverse paters en kapelaans van de O.L. Vrouwekerk vervingen hem. Zijn opvolger, kape-

laan Leo Joosten was slechts een jaar in functie en droeg zijn ambt toen over aan kapelaan Willem Joosten. De raad twijfelde er niet aan, dat hij ‘met al het vuur van ’n jong priester zich aan deze taak zal wijden’. Doch tevens werd opgemerkt, dat hij nieuw was in de O.L. Vrouweparochie en derhalve in het geheel niet vertrouwd met de derde orde. Over Willem Joostens werkzaamheid als directeur zijn wij niet ingelicht, aangezien over de periode 1938 tot en met juli 1944 geen notities gemaakt zijn.

Bij de ongeschoeide karmelieten van Geleen waren ondertussen vragen gerezen omtrent de geldigheid van zijn benoeming. Pater Mauritius Korte ocd schreef in 1943 aan bisschop Gulielmus Lemmens, dat de regel van de derde orde en het kerkelijk wetboek bepaalden, dat zij onder leiding moest staan van de karmelieten. Kapelaan Joosten was echter niet door provinciaal Avertanus Hennekens ocd tot directeur van de afdeling Maastricht benoemd, ‘zoodat hij – de Provinciaal – de hele geldigheid van Professies der Derde Ordelingen ten zeerste in twijfel meent te moeten trekken’.³⁶ Overleg met pastoor B. Janssens en kapelaan Joosten had geen resultaat; zij wilden geen afstand doen van de derde orde. Het bisdom nam contact op met Janssens, maar wilde de status quo niet aantasten. De derde orde van Maastricht zou onder leiding van een seculiere priester moeten blijven. Wel zou de directeur door de provinciaal benoemd worden. Indien deze bedenkingen had tegen dit compromis, achtte bisschop Lemmens het beter ‘de Derde Orde stil te laten ophouden’.³⁷ Dat laatste is dus niet geschied en Joosten zal door de provinciaal zijn bevestigd in zijn directeurschap.

Nieuw elan na de Tweede Wereldoorlog

Met de Geallieerden in aantocht belegde pastoor Janssens van de O.L. Vrouwekerk bij afwezigheid van kapelaan Joosten op 10 juli 1944 een vergadering van de derde orde. Op de pastorie kwamen prefecte Elisabeth Michon, secretaris Anna M.H. Heijnen en de raadsleden A. Veltman en J. Kusters bijeen. Janssens verklaarde, dat hij zeer hechtte aan de derde orde en haar graag tot nieuwe bloei bracht. Hij bracht een reeks voorstellen ter tafel. Hij zou karmelieten uitnodigen om te preken over de derde orde om deze meer bekendheid te geven. Nieuwe kandidates voor de raad moesten gezocht worden. Een deel van het kapitaal van de derde orde werd in het parochiële priesterstudiefonds gestort. De karmelitessen zouden jaarlijks hun 35 gulden blijven ontvangen en tot slot zou het feest van O.L. Vrouw van de berg Karmel voortaan in de crypte van de O.L. Vrouwekerk gevierd worden.

Een vliegende start werd het ondanks alle mooie plannen niet. De eerste vergaderingen werden matig bezocht, hetgeen geweten werd aan de oorlogsomstandigheden en de strenge winter. Er waren slechts vier aspiranten, maar volgens pastoor Janssens was kwaliteit belangrijker dan kwantiteit. Op de derde zondag van juni 1945 werd een propagandadag georganiseerd. Christophorus Willems ocd preekte tijdens alle missen en aan de kerkdeur

werden informatieblaadjes uitgedeeld over de derde orde. In de namiddag preekte pater Christophorus opnieuw. Het resultaat was dat 21 vrouwen en zelfs twee mannen zich als aspirant aanmelden. ‘Ofschoon de resultaten van onze propagandadag niet verbluffend zijn, er op deze manier toch een goed begin is gemaakt om onze Derde Orde weer tot groo-ter bloei te brengen’.³⁸ De proeftijd werd vastgesteld op een jaar en op 12 mei 1946 konden de eerste postulanten ingekleed worden, terwijl op 16 juli zes professies plaatsvonden.³⁹ In 1948 bedroeg het ledenaantal 89 vrouwen, onder wie vijftien novicen en vier aspiranten. Gemiddeld bezochten zo’n zestig leden de maandelijkse vergaderingen.

Een nieuw vaandel

Een uiterlijk teken van het nieuwe elan was de wens – voor het eerst uitgesproken in de vergadering van 14 november 1946 – om een nieuw vaandel aan te schaffen.⁴⁰ Directeur Janssens ondersteunde dit idee, mits het bestuur daartoe de middelen bijeen wist te krijgen. Van een vaandel, dat meegedragen kon worden in processies, ging een propagandistische werking uit. Er werd een vaandelfonds in het leven geroepen. In maart 1947 drong de raad aan op snelle aanschaf. Janssens zou contact opnemen met de firma Sträter te Hilversum

Anna Heijnen. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief A. Heijnen, ongeïntariseerd deel.

voor een ontwerp en een offerte. Op 17 april boog de raad zich over het ontwerp, dat, afgezien van een paar kleinigheden ieders goedkeuring wegdroeg. De iconografie – O.L. Vrouw met Jezuskind die het scapulier overhandigt aan prior-generaal Simon Stock (met in de rechter benedenhoek het wapen van de Ongeschoeide Karmel) – was traditioneel. ‘De bewerking is echter zeer nieuw en in zachte kleuren uitgevoerd, zoodat het geheel zeer fijn en rijk aandoet, voorwaar ’n kostbaar bezit van onze Derde Orde’, aldus de notuliste.⁴¹ Het vaandel is in wol geborduurd en meet 200 bij 92 cm.

De kosten voor vaandel en standaard bedroegen het niet geringe bedrag van 800 gulden. Nochtans werd de opdracht op 1 mei verleend. De raad hoopte dat het vaandel voor de Mariafeesten van 15 augustus gereed zou zijn. Door schenkingen en een

collecte onder de eigen leden was op 7 augustus 1947 al 773 gulden bijeengebracht. Op 15 augustus kon de derde orde achter haar eigen, gloednieuwe vaandel deelnemen aan de processie. De vaandelwijding vond plaats op de tweede zondag van januari 1948. Op 12 en 25 juli 1948 trok de derde orde met vaandel mee in de reliekenstoet van de Heiligdomsvaart.⁴² Bij de O.L. Vrouweprocessie op 15 juli werd het vaandel meegevoerd, evenals bij begrafenis van tertiariissen.⁴³ Een delegatie van de derde orde met haar vaandel gaf acte de présence, toen het beeld van O.L. Vrouwe Sterre der Zee in oktober 1952 bij het Mariamonument te Wyck werd afgehaald.⁴⁴

Neergang en opheffing

Na de voorzichtige opleving eind jaren veertig zette de neergang begin jaren vijftig door. Het ledenbestand vergrijsde. Niet voor niets was directeur Janssens in 1951 verheugd over de aanmelding van tien jongere aspiranten '(...) als het ware de hoop van het vaderland'. Doch reeds in 1953 bleef het bestuur op zijn post, omdat er geen opvolgers waren en werd geconcludeerd dat er maar betrekkelijk weinig jonge leden waren, zodat aan verjonging van het bestuur niet te denken viel.⁴⁵

In 1954 wilde de derde orde zijn 75-jarig bestaan vieren. Als oprichtingsdatum nam het bestuur de inkleding van het eerste lid, Maria Bovens, op 18 september 1879. De bedoeling was het jubileum in oktober 1954 te vieren. In de basiliek van O.L. Vrouw zou een H. Mis met drie heren gezongen worden met na afloop een receptie en een gezellig samenzijn. Door geldgebrek werd het feest uiteindelijk pas op 12 tot en met 15 oktober 1955 gevierd met een triduüm. Pater Johannes Peters ocd hield de feestpredicatie. In een zaaltje aan de

Vaandel van de Derde Orde van O.L. Vrouw van de berg Karmel. Foto A. Goessen.

Tongerseweg was een koffietafel tijdens welke een film over het leven van zuster Catharina Labouré werd vertoond. Jubilaris Josephine Pirson-Frijns – zij was zestig jaar lid – kreeg bij die gelegenheid een gouden kroontje opgezet. Diverse andere leden ontvingen een zilveren of gouden medaille.⁴⁶

Alle inspanningen ten spijt – in 1951 waren er nog tien inkledingen en in 1952 zes plus zes professies – groeide de derde orde niet meer. In 1951 waren er nog 85 leden. In maart 1959 was het getal van de deels (hoog)bejaarde leden al geslonken tot 64. Directeur A.L.I. Deumens, zelf ook niet meer de jongste, had heel wat zieken en jubilarissen te bezoeken. Van ledenwerfacties, zoals in de jaren veertig, leest men niets meer. Tekenend voor de toestand van de derde orde was de intrede van de laatste postulant, Simon Levie, die ernstig ziek was. ‘Hij verlangde vurig, zich speciaal toe te wijden aan O.L. Vrouw van de berg Carmel. Daarom werd hij op zijn ziekbed gekleed met het scapulier (op 6-8-1966) van onze orde en mocht hij ook zijn professie doen (...) ’t Was een heel aangrijpende aangelegenheid’.⁴⁷ Levie overleed op 12 november daaropvolgend.

In 1969 stelden directeur Deumens en het bestuur bestaande uit priorin en tevens secretaresse mevrouw Sieben-Palmaers en penningmeesteres mejuffrouw N. Linckens vast, dat nog maar weinig leden de maandelijkse vergadering bezochten. ‘Dat is de tijdgeest, de mensen bidden niet meer en ze werpen veel goeds overboord. We hebben allemaal oudere leden, de meeste boven de zestig. Door sterven en ziekte vallen er velen af. Maar zolang er nog 10 tot 12 leden komen, zullen de maandvergaderingen doorgaan’.⁴⁸ Het einde kwam nog sneller dan gedacht. Op 26 maart 1970 ontvingen de leden een gestencild briefje met de mededeling, dat vanwege het geringe aantal deelnemers en leden, de maandelijkse vergaderingen gestaakt werden. De laatste bestuursvergadering vond plaats op 25 augustus 1970. Elders in het land hielden omstreeks die tijd meer afdelingen van de Derde Orde van O.L. Vrouw van de berg Karmel op te bestaan.⁴⁹

Bestuur en leden van de derde orde

Het bestuur bestond uit een directeur (priester), een prefecte of priorin, twee assistentes, raadsleden, een schatbewaarster een secretaresse en een kosteres.⁵⁰ De directeur nam de nieuwe leden aan, leidde de vergaderingen, hield de maandelijkse conferentie, kon dispensaties verlenen en bezocht de zieken. De prefecte, in later jaren priorin genoemd, diende op de eerste plaats een voorbeeld te zijn voor de overige tertiariissen door nauwgezet de regel na te leven. Verder had zij de eerste stem in de vergaderingen en in de raad. Ook bekommerde zij zich om de zieke leden. De assistentes stonden de directeur en de prefecte terzijde. De directeur en prefecte benoemden de raadsleden. De schatbewaarster beheerde de penningen. De secretaresse schreef de nieuwe leden in en notuleerde de vergaderingen en de kosteres tot slot droeg zorg voor de kapel.⁵¹

De Maastrichtse derde orde was tot de Tweede Wereldoorlog vrijwel exclusief een vrouwengezelschap. De enige man – die overigens wel een zwaar stempel drukte op het gezelschap – was de directeur. Pas na de oorlog traden enige mannen toe, maar zij waren uitzonderingen. Dit staat in schril contrast met de derde orde van Geleen, die in 1877 werd opgericht en die, ofschoon vrouwen in de meerderheid waren, een aanzienlijke mannenafdeling telde.⁵² Het leeuwendeel van de Maastrichtse tertiariissen was afkomstig uit die stad. Sporadisch werden andere woonplaatsen opgegeven: Amby, Limmel, Houthem, Valkenburg, Heel (Sint-Annagesticht) en Laeffelt (B). Een behoorlijk deel van de tertiariissen was tevens congreganist te Wyck. Dit was in 1894 de reden om de maandelijkse bijeenkomst van de tweede naar de derde zondag in de maand verplaatsen, omdat de congregatie eveneens op de tweede zondag vergaderde.⁵³

Omstreeks 1950 waren de meeste tertiariissen huisvrouw.⁵⁴ Dit brengt ons op de sociale herkomst van de leden. Bij gebrek aan bronnen kan er weinig met zekerheid over worden gezegd. In de negentiende eeuw en het Interbellum waren de bestuursleden veelal afkomstig uit beter gesitueerde kringen. Schatbewaarster Catharina Schommers legateerde in 1904 Russische spoorwegobligaties ter waarde van 500 gouden roebel. Elise Nijst liet anno 1914 500 gulden na en Isabelle Hollman schonk in 1926 een pandbrief ter waarde van 500 gulden.⁵⁵ Ook de dames Hustinx waren niet onbemiddeld. Zij stamden uit een bekende en gegoede Maastrichtse familie van zoutzieders en koffiebranders.⁵⁶

Leonie Hustinx was behalve prefecte van de derde orde tevens gedurende 65 jaar lid van de Mariacongregatie. In beide verenigingen was zij ‘een voorbeeld voor al hare medezusters’. Tevens was zij als bestuurslid en propagandiste werkzaam ‘in vele verenigingen om mede te arbeiden aan de verspreiding van Christus’ rijk op aard’.⁵⁷ Haar nicht Hortense was eveneens op en top tertiariis. Op haar bidprentje wordt de datum van haar professie vermeldt en worden haar medezusters eraan herinnerd, dat zij volgens hoofdstuk XIV van de regel voor haar zielerust tenminste één ‘H. Mis moesten laten lezen (of bijwonen), de getijden der overleden bidden (of een rozenkrans te bidden) en eenmaal communiceren’.⁵⁸ Secretaris mejuffrouw Anna Heijnen (1889-1970), die in 1920 geprofest werd onder de naam Theresia, was even-

Olieverfportret Henriëtte Hustinx. Particuliere collectie.

eens religieus zeer geëngageerd.⁵⁹ Zij was (bestuurs)lid en zelatrice van menige congregatie en broederschap.⁶⁰

Een uitzonderlijk lid dat in 1950 voor korte tijd de gelederen versterkte, was de uit Sittard stammende karmelites en dichteres Céline Klinkenbergh (1890-1976). Zij was als jonge vrouw in 1920 ingetreden bij de ongeschoeide karmelitessen te Roermond met als kloosternaam Maria Beatrix a Cruce. Toen de karmel van Roermond in Arnhem een nieuw convent stichtte, werd zij daar novicenmeesteres. Na interne moeilijkheden verliet Céline Klinkenbergh de Arnhemse karmel. Was zij van plan in de wereld terug te keren, maar wilde zij de band met het karmelitaanse leven niet geheel verbreken door lid te worden van de Maastrichtse derde orde?⁶¹ Haar kloosternaam als tertiariis luidde 'Maria Beatris'. In 1951 vertrok zij naar de karmel te Rochefort (in de Ardennen), waar zij buitenzuster werd.⁶² Met de derde orde te Maastricht onderhield zij verder geen contact meer.

Vorming en tucht

Om lid te kunnen worden van de derde orde diende de kandidate van achtbare stand, oprecht katholiek en verkleefd aan de H. Stoel te zijn. Zij moest een behoorlijk bestaan hebben uit eerlijke inkomsten en de intentie hebben afstand te nemen van een al te werelds leven en daardoor God en Maria meer te dienen.⁶³ Elke aspirant-tertiariis werd eerst opgenomen als postulant en ontving met het nodige ceremonieel het ordeskleed. De novice vroeg voor het van een Mariabeeld of Mariarelik voorziene altaar persoonlijk om het kleed te mogen dragen. De directeur zegende scapulier, riem (zinnebeeld van zuiverheid) en rozenkrans, waarna de prefecte het scapulier oplegde en de riem omgorde. De directeur overhandigde de novice rozenkrans en kaars en besprenkelde haar met wijwater.

Na een proeftijd, waarin de postulante verplicht was om onder leiding van de novicenmeesteres het vormingsprogramma te doorlopen volgde de professie, waarbij zij formeel opgenomen werd in de Orde. Met dispensatie van de provinciale overste van de ongeschoeide karmelieten konden novicen vanaf het 25ste levensjaar toegelaten worden tot de professie, maar die moest dan wel elk jaar op de eerste zondag van mei vernieuwd worden totdat men 35 was. Pas op die leeftijd kon de 'eeuwige professie' worden afgelegd. Aan de professie ging een proeftijd vooraf, die varieerde van drie jaar (tot 25 jaar), twee jaar (25-30 jaar) en één jaar (30-35 jaar). De professie hernieuwde ieder voor zich tweemaal per jaar op Driekoningen (6 januari) en op Kruisverheffing (14 september).

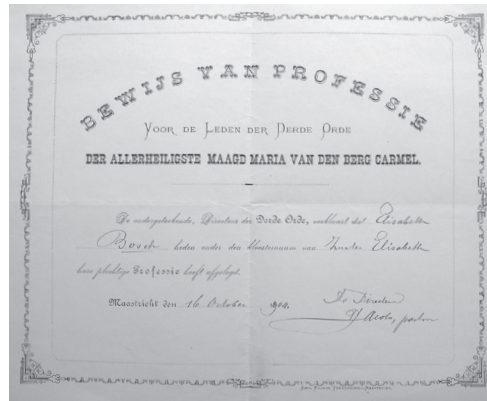
Tijdens de professie knielde de novice voor de directeur met de professiebrief in haar hand en vroeg om de geloften te mogen afleggen. De directeur pakte de brief eveneens vast en sprak de professie uit. De brief bleef in bezit van de directeur, die de nieuwe tertiariis zegende en vervolgens het Te Deum aanhief.⁶⁴ Als bewijs werd een professiediploma verstrekt.⁶⁵

In Aken was het gebruikelijk dat de tertiariissen elke drie maanden bij de directeur rekenschap moesten afleggen over het nakomen van de regel. Dit werd in Maastricht echter niet doorgevoerd. Wel zou de directeur geregeld wijzen op naleving ervan. Wie er vragen over had, kon bij hem terecht.⁶⁶ Het lidmaatschap van de derde orde was echter allesbehalve vrijblijvend. Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw zijn er geregeld vermeldingen van uitzettingen uit de derde orde, vanwege teveel verzuim of 'lichtzinnigheid'. Soms stapten tertiariissen op, nadat zij berispt waren. Directeur Jacobs verzocht in augustus 1896 de raadsleden 'een waakzaam oog te hebben voor den ijver der leden van de 3de orde, en zo als gebeurd is deze niet hunne plichten behoorlijk vervullen, hij ten gepaste tijde door eene liefdevolle vermaning hunne vroegeren ijver moge doen herleven'.⁶⁷ Een jaar later, naar aanleiding van een uittreding, zou de directeur de afwezige leden aanspreken en berispen.⁶⁸

Op 18 februari 1900 verklaarden de raadsleden tegenover de directeur eenparig, dat op het gedrag van de tertiariissen niets aan te merken was. Daarna lezen wij niets meer over tuchtmaatregelen.⁶⁹ Wel werd in september 1922 besloten de aanwezigheid bij de maandelijkse vergadering beter te controleren. Gebleken was, dat een aantal tertiariissen haar kaart meegaf aan anderen doch zelf wegbleef. Zeven jaar later zouden de bestuursleden elk een deel der leden bezoeken om hen aan te sporen het triduum te bezoeken.⁷⁰ Toen in 1945 priorin Sieben-Palmaers een half jaar lang de vergaderingen niet bezocht, leidde dat niet tot haar afzetting, omdat de vacature moeilijk in te vullen was. Zij vroeg echter in december van dat jaar zelf ontslag aan, hetgeen ook verleend werd.⁷¹

Devoties en geestelijk leven

Wat van de Maastrichtse tertiariissen werd verwacht, konden zij nalezen in het in 1916 gedrukte boekje *Kort begrip der Derde Orde van O.L. Vrouw*.⁷² Het doel was de zielen tot de christelijke volmaaktheid op te leiden en door oefeningen het religieuze leven na te volgen voor zover hun stand in de wereld en hun staat in het gezin het toestonden. Kuisheid, gehoorzaamheid, getijdengebed, boetvaardigheid en het ontvluchten van werelds vermaak en andere zaken die de regel van de derde orde aanpreekt, waren middelen om de volmaaktheid te erlan-

Professiediploma van Elisabeth Bosch, 1904. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief A. Heijnen, pls. nr. 2.

gen. ‘Opdat de 3de Ordelingen, die den eervollen titel dragen van Zusters der allerzuiverste Maagd Maria, overal een lieflijken geur van zuiverheid verspreiden, zullen de Zusters hare oogen sluiten voor alle ijdelheid, hare ooren stoppen voor alle oneerbare taal, hare tong bewaren voor alle losse en dubbelzinnige woorden; zij zullen elken vertrouwelijken omgang vluchten met lichtzinnige personen, het bezoeken van schouwburgen, bals en dergelijke wereldsche feesten en vermaken zorgvuldig vermijden; ja om de blanke lelie der kuischheid onbevlekt te bewaren, zullen zij, met toestemming van haren biechtvader, haar lichaam versterven door werken van boetvaardigheid’.⁷³ De algemene verplichtingen bestonden uit het dagelijks bidden van de kleine getijden van O.L. Vrouw of 25 Onzevaders en Weesgegroeten, dagelijks een half uur meditatie, zo mogelijk dagelijks de H. Mis bijwonen en ter communie gaan, de zieken van de orde bezoeken en voor de overledenen de uitvaart van de overledenen bijwonen en tweemaal de communie opdragen voor hun zielerust.⁷⁴

Het dragen van een echt ordeskleed was eind negentiende eeuw in onbruik geraakt. Wie het kon betalen, stond het echter vrij zo’n kleed met lang scapulier aan te schaffen om er in ter aarde besteld te worden. Van de derde ordelingen werd wel verwacht, dat zij een groot bruin laken scapulier onder hun kleding (maar niet op de huid) droegen en overdag eveneens de riem. Bij de overige kledij moest alle opschik en ijdelheid vermeden worden.

De devoties richtten zich als vanzelfsprekend op Maria, ofschoon er elke maand ook een heilige aangewezen werd, die dan verering genoot. Speciale verering bestond tot de stichters van de ongeschoeide karmel Teresa van Avila en Johannes van het Kruis. In 1882 werd in de katholieke wereld – met name in Spanje – de 300ste sterfdag van Teresa herdacht. De voorbereidingen begonnen in juli 1882. Directeur Jacobs liet grote platen en prentjes van Teresa bestellen om de devotie tot haar te bevorderen. Een collecteopbrengst aangevuld met tien gulden werd naar het feestcomité te Avila gezonden, dat een verguld zilveren hart zou aanbieden aan de karmelietenkerk aldaar. Het feest zelf werd gevierd op 15, 16 en 17 oktober 1882 in de kapel van de zusters. Het Teresabeeld stond op een troon en was met kaarsen en bloemen versierd. Elke dag was er een plechtige hoogmis met preek van een franciscaan of jezuïet uit Maastricht. Ook de 300ste sterfdag van Sint Jan van het Kruis werd in de rijk versierde kapel gevierd en wel op 22, 23 en 24 november 1891. Wederom preekten diverse gewijde redenaars.

Driemaal per jaar werden ternaardagen vastgesteld. De ternaar (Lat. ternarius is drie) bestond uit drie afzonderlijke dagen tijdens welke missen opgedragen en gebeden gestort werden voor alle overleden broeders en zusters, hun familieleden en weldoeners. De tertiariissen woonden deze religieuze oefeningen bij, baden de rozenkrans en gingen ter communie. In 1884 waren dat de drie vastenavondsdagen, het H. Hartfeest plus twee daaropvolgende dagen en het Theresiafeest plus twee dagen. Tijdens de carnavalsdagen op 7, 8 en 9 maart werden in de kapel oefeningen tot eerherstel gehouden ‘voor de oneer, die Jezus, in het H. Sacrament ter aanbidding uitgesteld, in die dagen wordt aangedaan’.⁷⁵ Zo ook tijdens de kermisdagen van 1886. Later zijn deze oefeningen in onbruik geraakt, aangezien zij

in 1946 op de derde zondag van de maand werden hervat en wel, zeer toepasselijk, in de kapel van de zusters van Maria Eerherstel ('reparatrics') in de Kapoenstraat.⁷⁶ In juni 1966 besloot het bestuur om een andere oude traditie te herstellen, namelijk het op 16 juli laten lezen van een mis voor de levende tertiariissen.⁷⁷

Zeker in zijn beginperiode was de derde orde voor een aantal jonge vrouwen de eerste stap richting het kloosterleven. De op 1 januari 1882 ingeklede Marie Vaesen trad in bij de franciscanessen van Heythuysen te Nonnenwerth (D). Ook Joanna Roumen en Maria Drost namen de sluier aan; 'een bewijs dat Maria haren kinderen buitengewone genaden verkrijgt, want genoemde personen hadden lang te vergeefs naar dit geluk gestreefd'.⁷⁸ In later jaren kwamen intredingen sporadisch ook nog voor zoals in 1927. En in 1948 staat te lezen, dat me-juffrouw Magdalena Diamant toegetreden was tot de visitandinnen te Laeffelt (B).⁷⁹

Interieur van de kapel van de zusters van Maria Eerherstel. Regionaal Historisch Centrum Limburg, fotocollectie GAM.

Financiën

De leden betaalden jaarlijks één frank contributie.⁸⁰ Wie tien jaar betaalde, had recht op vijf missen na overlijden. Wie voor die tijd de derde orde verliet of verwijderd werd, verloor dit recht. Tijdens elke vergadering werd bovendien gecollecteerd. De beter gesitueerden konden aldus de kas extra spekken, terwijl de geringe jaarcontributie voor minvermogenen

geen belemmering vormde om lid te worden. Directeur Jacobs liet bij verschillende gelegenheden prentjes drukken, die de tertiariissen konden verspreiden. Het batig saldo vloeiende in de kas. Dit geschiedde ook met de opbrengst van de scapulieren. Deze werden gemaakt voor de scapulierbroederschap van de Martinuskerk van Wyck en moesten 36 cent per dozijn opleveren. In 1885 en 1886 waren respectievelijk 110 en 58 dozijn scapulieren aan Wyck geleverd.⁸¹ Van de inkomsten werden onder meer 'bougies' gekocht ter versiering van de kapel. In 1891 werden nog 128 dozijn scapulieren vervaardigd. De productie is doorgegaan. In 1911 kwamen er namelijk klachten binnen over de kwaliteit van de scapulieren die het ondergoed van de dragers bedierven, waarop de raad besloot voortaan betere stof te gebruiken.⁸²

Tijdens de vergadering van 7 december 1884 werd besloten zieke leden enige ondersteuning te geven. Op 14 juni 1886 besloot het bestuur een bus in de kapel te plaatsen 'Voor de armen'. De opbrengst was bestemd ter ondersteuning van behoeftigen tijdens de wintermaanden. In december van dat jaar bedroeg de inhoud acht gulden die verdeeld werd over de twee armenscholen van Maastricht met het verzoek hiervoor kleding te kopen. In juni en augustus van 1887 werd echter geld uitgekeerd aan wegens ziekte verarmde tertiariissen. Ook later, zoals in 1945, werd steun verleend.⁸³

De derde orde besteedde een deel van zijn geld ook aan studiebeurzen voor priesters, zo onthulde althans de karmeliet Berthold van der Pluijm in zijn toespraak tijdens het Tweede Nederlandse Maria Congres, dat in 1912 in Maastricht gehouden werd. 'Sinds 25 jaren reeds gaan die zegeningen van de Maastrichtsche Derde Carmelorde uit. In den loop van enkele jaren werden door haar fonds 21 brave priesters aan Christus' Kerk geschonken'. Het fonds droeg de naam 'Genootschap van het Priesterschap'. De leden betaalden jaarlijks een frank. Hiermee werd de studie van 'brave talentvolle jongelingen' geheel of gedeeltelijk bekostigd.⁸⁴ Opmerkelijk is dat in de notulen van de derde orde dit werk nergens wordt vermeld.

Het kapitaal van de derde orde groeide door legaten en schenkingen van overleden tertiariissen. Het geld werd belegd in Russische spoorwegobligaties of pandbrieven. In 1944 bedroeg het kapitaal 2500 gulden. Toen werd besloten 2000 gulden over te hevelen naar het parochiële priesterstudiefonds. Deze beslissing ondermijnde de financiële positie van de derde orde blijvend.⁸⁵ De financiële toestand was medio jaren veertig niet florissant. Er werd een penningmeesteres aangesteld, mejuffrouw M. Franssen, die niet alleen de bijna lege kas moest beheren, maar tevens het toezicht had op de verkoop van boekjes, rozenkransen en scapulieren.⁸⁶ In mei 1946 namen de geldelijke middelen weer in omvang toe, maar dat was tijdelijk. In 1955 was vrijwel geen geld meer in kas. Bovendien bleek de laatste pandbrief ter waarde van 500 gulden noch in de kluis van de bank, noch in de safe van de O.L. Vrouwekerk te vinden. In augustus 1956 schonk emeritus-pastoor B. Janssens 500 gulden onder voorwaarde, dat hij het geld terugkreeg, indien de pandbrief boven water kwam.⁸⁷ Enige jaren later was de kas echter weer leeg en werd de leden gevraagd in het vervolg meer op de collecteschaal te leggen of een schenking te doen.⁸⁸ Bij de opheffing van

de derde orde werd 200 gulden betaald om gedurende 20 jaar missen te lezen op 16 juli of daaromtrent ter intentie van de overleden en levende leden. Tevens schonk het bestuur 50 gulden voor het nieuwe altaar in de O.L. Vrouwekerk. Het resterende geld ging naar de karmelitessen.

De derde orde te Geleen en Merkelbeek

Beierse ongeschoeide karmelieten, die vanwege de Kulturkampf hun vaderland verlaten moesten, vestigden zich in 1875 te Geleen en bouwden er een klooster.⁸⁹ Zij richtten er meteen de derde orde op met aparte afdelingen voor mannen en vrouwen. De namen van honderden uit Geleen en omgeving zijn opgetekend in de ledenregisters.⁹⁰ Over de ontwikkelingen binnen deze afdeling zijn wij bij gebrek aan bronnen slecht geïnformeerd. Vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw organiseerde zij regelmatig en met succes reizen naar de Sint-Jozefkapel op de Smakt en naar de Franse bedevaartsoorden Lisieux, Lourdes, La Salette en Paray-le-Monial.⁹¹ De notulen van 13 juli 1958 vermelden: 'Wij zullen een gezamenlijke actie op touw zetten om nieuwe leden aan te werven'. In 1960 waren er nog vier professies en een inkleding, maar veel leden bezochten toen waarschijnlijk de vergaderingen al niet meer. Het bestuur besloot in 1967 deze leden te schrappen. Een uitzondering werd gemaakt voor de bejaarden die te oud waren om te komen. Tekenend voor de achteruitgang was een bijeenkomst op de school, die slechts door weinig tertiariissen bezocht werd, in tegenstelling tot de deelnemers aan de reizen die ruim vertegenwoordigd waren. In 1967 stoppen de aantekeningen. De derde orde hield waarschijnlijk nog stand tot in 1972. Het laatste kasgeld werd vrijwel geheel aan pater Augustinus Reiners overhandigd voor opdragen van missen voor de levende en overleden leden.⁹²

In 1923 verwierven de Nederlandse karmelieten te Merkelbeek de Sint-Clemensabdij van de benedictijnen, die in Mamelis bij Vaals een nieuw klooster bouwden. De karmelieten vestigden er hun filosofie- en theologie-opleiding. De grote neogotische abdijkerk fungeerde als openbare kapel, maar de paters kregen geen parochierechten. Nochtans waren de karmelieten zielzorgelijk actief. Zij stimuleerden bij de naast het klooster gelegen grot de O.L. Vrouw van Lourdesverering. Ook richtten zij in februari 1925 een afdeling op van de derde orde, waarvan prompt 50 personen lid werden.⁹³ Een van de tertiariissen was de devote Hubertine à Campo (1910-1946), die de laatste vijf jaar van haar leven ten gevolge van een hartkwaal bedlegerig was. Zij leerde haar ziekte als haar levensroeping te aanvaarden en werd na haar dood door de karmelieten een voorbeeld van christelijke volmaaktheid genoemd.⁹⁴ De derde orde kwam bijeen in de kerk of in een van de zalen van het klooster om er te luisteren naar conferenties van de directeur.⁹⁵ De derde-ordelingen werden ingeschakeld bij de Lourdesdevotie. Zij versierden de grot en brachten spandoeken aan om op te wekken deze te bezoeken. Daarnaast formeerde zich een groep die paramenten vervaar-

digde. Jaarlijks ging de derde orde op bedevaart naar het H. Bloed te Boxmeer, waarbij onderweg ook nog andere pelgrimsoorden aangedaan werden. Omstreeks 1959-1960 telde de afdeling Merkelbeek 57 leden.⁹⁶ Een aantal tertiariissen werkte in de jaren zestig onder leiding van de karmeliet Nolascus Poelman als catechiste voor het bekeringswerk van de Open Deur te Treebeek.⁹⁷

De devotie tot het H. Scapulier

Leken die lidmaatschap van de derde orde een stap te ver vonden, vanwege de verplichtingen die dat inhield, konden wel deelachtig worden aan de geestelijke privileges die de karmelieten waren toebedeeld door lid te worden van de broederschap van het H. Scapulier van O.L. Vrouw van de berg Karmel.

Het woord scapulier (of schapulier) is afgeleid van het Latijnse scapula (schouder). De heilige Benedictus van Nursia voerde het scapulier – een lap stof met in het midden een opening voor het hoofd – in als werkschort ter bescherming van het habijt.⁹⁸ Jongere kloosterorden zoals de norbertijnen, dominicanen en karmelieten gingen het scapulier dragen als een soort erekleed. Ook leken die zich aangetrokken voelden tot de spiritualiteit van een bepaalde orde gingen het scapulier dragen. Vaak droegen zij echter een afgeleide vorm van het schouderkleed zijnde twee met een koord verbonden vierkante lapjes stof, die bij het scapulier van de karmel bruin zijn.⁹⁹

Volgens de karmelitaanse traditie gaat de scapulierdevotie terug op een visioen dat prior-generaal Simon Stock (1166-1265) op 16 juli 1251 in Cambridge had. Maria verscheen aan hem en overhandigde hem het scapulier, dat de karmelieten zouden moeten dragen als teken van haar bescherming naar lichaam en ziel en als teken van de eeuwige zaligheid voor de karmelieten die in dat kleed stierven. Paus Johannes XXII (1316-1334) bepaalde in 1322 in de aan hem toegeschreven Bulla Sabatina – de ‘zaterdagse bul’ – dat de geprofesten van de orde en de leden van de scapulierbroederschap, die bekleed met het scapulier stierven, op de eerste zaterdag na hun overlijden door Maria uit het vagevuur gered zouden worden.

Simon Stock persoonlijk zou de scapulierdevotie uitgedragen hebben en reeds in de dertiende eeuw zouden ook leken die zich aangetrokken voelden tot de spiritualiteit van de Karmel zich met het scapulier hebben laten bekleden. De traditie gold binnen eigen kring lange tijd als historisch gefundeerd. Paus Gregorius XIII (1572-1585) erkende in 1577 met zijn breve ‘Ut laudes’ de Bulla Sabatina. De congregatie voor de Inquisitie bevestigde in 1613 per decreet, dat Maria na overlijden en vooral op de zaterdag zielen uit het vagevuur redde, mits de overledene in staat van genade gestorven was, kuis geleefd had, het officie van O.L. Vrouw gebeden had en/of zich aan alle voorgeschreven vastendagen had gehouden. Met de ruggesteun van breve en decreet kregen de scapulierbroe-

De redding uit het vagevuur. Muurschildering door kerkschilder Deumens in de Sint-Petruskerk van Boxmeer. De schildering ging in de Tweede Wereldoorlog verloren. NCI, Iconotheek, afdruk van een z/w-dia.

derschappen tijdens de katholieke reformatie van eind zestiende en zeventiende eeuw de wind in de zeilen. Bewust van hun zondigheid en beducht voor postmortale straffen, bood het scapulier de gelovigen vertrouwen en troost. De katholieke predikanten immers hielden hun gehoor met regelmaat zeer realistische beelden van hel en vagevuur voor.¹⁰⁰ Aangezien redding enkel kon geschieden indien aan de voorwaarden was voldaan, vormde de broederschap voor de geestelijkheid tevens een middel tot disciplineren van de gelovigen.

De Verlichting en het rabiante antikerkelijke beleid tijdens de Franse Revolutie begunstigden het religieuze leven met zijn diverse devoties niet. De scapulierbroedersschappen hadden het moeilijk en moesten soms gedurende een bepaalde tijd hun werkzaamheden staken. Het religieuze reveil van de negentiende eeuw luidde evenwel een nieuwe bloeiperiode in. Het waren veelal pastoors die het initiatief namen om een scapulierbroederschap op te richten of een reeds lang bestaande broederschap nieuw leven in te blazen.¹⁰¹

Vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw gingen de karmelieten van Boxmeer zich weer intensiever bemoeien met de scapulierdevotie. In 1846 gaven zij het boekje *Onderrigting over het scapulier van Onze Lieve Vrouw des Bergs Karmelus* uit, dat gevolgd werd door diverse soortgelijke werkjes. Het scapulier groeide uit tot een massadevotie.

De H. Simon Stock ontvangt het scapulier uit handen van O.L. Vrouw. Detail van het vaandel van de scapulierbroederschap van Wyck. Foto A. Jacobs.

Priesters die verlof wilden vragen om scapulieren te wijden, moesten zich melden bij de karmelietenkloosters van Boxmeer of Zenderen.¹⁰² De namen van de priesters uit de Nederlandse bisdommen, maar ook uit Luik en Münster, die faculteit vroegen om het scapulier te mogen opleggen, werden opgetekend.¹⁰³ Tienduizenden Nederlandse katholieken lieten zich het scapulier opleggen, waarna hun zielzorger hun namen opgaf om ingeschreven te worden in de broederschapsregisters van de karmels van Boxmeer, Oss en Zenderen.¹⁰⁴ In belangrijke mate droegen ook de redemptoristen bij tot verspreiding van de devotie. Zij legden tijdens hun drukbezochte volksmissies iedereen die dat wilde, het scapulier op en zo werden ‘honderd-

duizenden katholieke Nederlanders met de livrei der H. Maagd’ bekleed.¹⁰⁵ Dat de scapulierdevotie een massafenomeen was geworden, blijkt ook uit de advertentie die in de jaren 1921 en 1922 in diverse katholieke kranten werd opgenomen om de bouw van een kerk van de karmelieten te Wenen financieel te ondersteunen. ‘Gij allen draagt het Scapulier van Carmel. Wil thans niet slechts door dit kleed van Maria, maar door een offertje U één toonen met de Orde harer Broeders’.¹⁰⁶

Bij gelegenheid van het wereldwijd gevierde 700-jarig jubileum van het visioen van Simon Stock in 1951 organiseerden de karmelieten en de ongeschoeide karmelieten in Nederland gezamenlijk tussen 16 juli 1950 en 16 juli 1951 een reeks van festiviteiten bestaande uit kerkelijke plechtigheden, een mediaoffensief, muziek- en toneeluitvoeringen en een rondreizende Mariatentoonstelling.¹⁰⁷ Een heikel punt vormde de historiciteit van het visioen van Simon Stock. De karmelieten waren er zich terdege van bewust, dat, ofschoon zijzelf die gebeurtenis als authentiek beschouwden, er ook binnen katholieke kring kritische geesten waren. De twijfel onder de intellectuelen was er algemeen, hetgeen onderhouden werd ‘door het overal verspreide handboek der kerkgeschiedenis van Kard. De Jong (Prof. Post)’. Bij de propaganda diende derhalve een gereserveerd standpunt ingenomen te worden. Insisteren op de historiciteit zou slechts tot disputen leiden. Wel kon de stand van het historisch onderzoek worden weergegeven, doch vooral moest worden ingezet op de traditie en de verheven betekenis van het scapulier. Zo paste de scapulieractie tevens in het beleid van de kerkelijke autoriteiten om bisdommen, parochies, huisgezinnen en individuen toe te wijden aan Maria.¹⁰⁸ Het jubileum verliep zonder wan-

klanken en was succesvol, zoals dat in de jaren vijftig bij katholieke manifestaties meestal nog het geval was.

De scapulierdevotie was inmiddels zo massaal geworden, dat zij in tegenstelling tot de eerste helft van de negentiende eeuw sterk aan diepgang had ingeboet. Dit heeft er mede toe bijgedragen, dat zij in de maalstroom van de secularisering die vanaf de jaren zestig tal van devotionele uitingen met zich meesleurde, vrijwel geheel verdween.

Scapulierbroederschappen in Limburg

De oudste vermeldingen van scapulierbroederschappen en -devotie in het huidige Limburg stammen uit de zeventiende eeuw. Te Maastricht werd bij de weduwe G.B. van Gulpen in 1612 een boekje gedrukt, waarin de rechten en plichten van de leden van de scapulierbroederschap stonden omschreven.¹⁰⁹ In Sittard richtte pastoor doctor Frederik Adolph Reuter vlak voor zijn dood op 28 mei 1651 ‘nach Anordnung der P.P. Carmeliten, die Scapulier-Sodalität ein, welche monatlich ihre Versammlung vor dem Parochialaltare hielt (...)’.¹¹⁰ Nadere details ontbreken, maar dat Reuter contacten onderhield met de (ongeschoeide) karmelieten staat vast. Op 12 maart 1622 hield hij een Latijnse lofredde op de H. Teresa van Avila in de kathedraal van Antwerpen, welke in 1624 werd uitgegeven.¹¹¹ Hoe de scapulierbroederschap en de scapulierdevotie in de zeventiende en achttiende eeuw in Sittard gestalte kregen, was niet te achterhalen. Dat geldt ook voor de anno 1666 vermelde scapulierbroederschap in de garnizoenskapel te Stevensweert en de in 1722 bestaande broederschappen in de parochiekerken van Bergen en Schin-op-Geul.¹¹² In de Heerlense Pancratiuskerk werd blijkens een vroeg-negentiende-eeuwse aantekening in 1753 een soortelijke sodaliteit opgericht door pastoor A. Morees.¹¹³

De scapulierdevotie was ook in Roermond bekend. Geestelijke dochter Catharina Fasolino stichtte eind zeventiende eeuw missen in de H. Geestkerk – sedert 1667 domicilië van het klooster der penitenten-recollectinnen – ‘alwaer de selve mijne ouders hunne begraeffnisse hebben gekoosen ende oock sijn begraeven voor den Autaer van onse lieve vrouw vant heyligh chapulier van den Bergh Carmelis aen de slincker sijde onder het Choor (...) welcke ick op mijn koste aldaer hebe doen maecken ende met eenen vergulden silveren kelck ende patene benefens vier koopere kandelaers ende meer andere ornamenten begifticht’.¹¹⁴ Of aan dit altaar ook een broederschap verbonden was, weten wij niet.

Een andere uiting van karmelitaanse devotie was de bouw van de kapel van O.L. Vrouw van de berg Karmel bij Leenhof (Schaesberg) tussen 1623 en 1647. Akense karmelieten preekten er eind zeventiende eeuw geregeld, onder andere over het scapulier.¹¹⁵

De kapel van Leenhof (ca. 1950). Prentbriefkaart Gebrs. Simons Ubach over Worms. Collectie A. Jacobs.

Nieuwe bloei in de negentiende eeuw

Meer inzicht in het functioneren van de scapulierbroederschappen krijgen wij in de negentiende eeuw. Voor zover viel na te gaan, zijn in de eerste helft van de negentiende eeuw te Heerlen, Roermond, Sittard en Weert nieuwe broederschappen opgericht en oude gerevitaliseerd. De vroegste inschrijvingen te Heerlen dateren van 1817, toen pastoor J. Chr. van der Heijden en zijn vicaris J. Th. Laurent zich als nummer 1 en 2 inschreven in het broederschapsregister. Tien jaar later hadden 219 mannen en vrouwen zich laten inschrijven. Of zij behalve uit Heerlen ook uit plaatsen uit de omgeving kwamen, is niet aangegeven. Van massale toeloop was echter geen sprake. Ook in de jaren na 1827 kwam het aantal inschrijvingen zelden boven de tien per jaar. Het jaar 1841 met 43 inschrijvingen vormt daarop een uitzondering. De Heerlense scapulierbroederschap werd op 27 april 1830 door paus Pius VIII (1829-1830) opgenomen in de aartsbroederschap te Rome. Na 1873 zijn geen namen meer opgeschreven. Het aantal leden bedroeg toen 517.

De scapulierbroederschap te Weert werd op 1 oktober 1842 opgericht door pastoor-deken Herman Janssen. De scapulierdevotie was in Weert niet onbekend, getuige een aantekening in het ledenregister: 'in dit broederschap was reeds vroeger in deze parochie in-

geschreven geworden doch enkelijk in het privaet'.¹¹⁶ Wat hiermee bedoeld wordt, is niet geheel duidelijk. Wellicht lieten de aspirant-leden zich inschrijven in Boxmeer. In elk geval werd commissaris-generaal H.M. Strick o.carm. in september 1842 benaderd om de deken en zijn vier kapelaans faculteit te verlenen het scapulier op te leggen. Strick voldeed aan dat verzoek op 25 september. De inschrijving moest plaatsvinden voor het O.L. Vrouwe-altaar in de kerk ofwel voor een Mariabeeld of voor een kruisbeeld op een andere betamelijke plaats.¹¹⁷ Tot 16 juli 1853 werden circa 1500 leden opgenomen. Rond 16 juli vonden altijd veel inschrijvingen plaats. Aangezien geen plaatsnamen genoemd worden, is onduidelijk of het louter om Weertenaren ging. Na 1875 nam het aantal inschrijvingen af om na 1892 te stoppen. Dit gold overigens ook voor de inschrijvingen in de rozenkransbroederschap.

Het ledenregister bevatte ook aanwijzingen over de zegening van het scapulier en de opname van nieuwe leden. De kandidaat moest knielen voor het altaar van de broederschap of het O.L. Vrouwe-altaar met in zijn ene hand een wassen kaars en in zijn andere het scapulier. De met een stoel beklede priester sprak gekeerd naar het kruis op het altaar enige gebeden. Daarna werd het scapulier met wijwater besprenkeld en opgelegd. Vervolgens werd het nieuwe lid met wijwater gezegend en zijn of haar naam ingeschreven in het register. De condities van de broederschap waren, dat de leden het scapulier droegen en dagelijks ter ere van Maria zeven Onze Vaders en zeven Weesgegroeten met 'Glorie zij de Vader' of de litanie van O.L. Vrouw van Loreto baden. Wie deelachtig wilde zijn aan de Bulla Sabatina moest de zuiverheid onderhouden (ieder volgens zijn eigen levensstaat) en het groot of klein officie van O.L. Vrouw bidden. Analfabeten moesten zich op woensdag en zaterdag onthouden van vlees. Kon noch het een, noch het ander onderhouden worden, dan diende dispensatie aangevraagd worden.

Het Sittardse broederschapsregister dat vòòr 1847 begint, heeft inschrijvingen uit de wijde omtrek.¹¹⁸ Na 1849 worden overigens geen plaatsen van herkomst meer vermeld. Het is echter duidelijk, dat de broederschap regionale uitstraling had en dat de gelovigen speciaal naar Sittard kwamen om zich te laten inschrijven. Opmerkelijk is de opname van ene 'Antonetta de Stradforte comitissa de Londres'. Zonder twijfel behoorde zij tot het geslacht van de graven van Aldborough.¹¹⁹ Mogelijk was zij een van de Engelse pensionnaires, die rond 1850 in het ursulinenklooster Saint-Calvaire verbleven.¹²⁰ De laatst gedateerde inschrijvingen dateren van 1874. Dat betekende echter niet het einde van de broederschap, aangezien deken J.G. Linders in 1884 voor zich en zijn twee kapelaans van prior-provinciaal Bonaventura van de Velde o.carm faculteit kreeg scapulieren te zegenen en op te leggen.¹²¹ De jongere inschrijfgeregisters beginnen in 1917 en lopen door tot na 1932.¹²²

Het scapulierfeest werd gevierd op de zondag het dichtst bij 16 juli.¹²³ De voor Sittard belangrijke, in 1745 opgerichte Nepomukbroederschap, waarvan de mannen elke tweede zondag van de maand 's middags in de Petruskerk bijeenkwamen en dan een processie hielden door of om de kerk, waren op het feest van het 'hoogheiligshabeleer' eveneens present.¹²⁴ De processie werd dan opgeluisterd door de Philharmonie en bruidjes.¹²⁵ Een negentiende-

eeuws glas-in-loodraam in de Sint-Petruskerk toont de overhandiging van het scapulier aan Simon Stock.

In Roermond ontvingen pastoor-deken Stephanus Moonen en zijn kapelaans op 22 september 1846 van de bovengenoemde pater Strick, de faculteit het scapulier op te leggen en zowel mannen als vrouwen in te schrijven in het register.¹²⁶ In mei 1847 vonden de eerste inschrijvingen plaats. Evenals in Sittard was circa de helft niet afkomstig uit Roermond, maar uit omliggende plaatsen. Vanaf 1871 werden ook de kinderen die hun eerste communie deden opgenomen.

Binnen Limburg werd de scapulierbroederschap van Geleen in het vierde kwart van de negentiende eeuw de grootste. Op 15 november 1880 consacreerde de bejaarde mgr. Paredis de nieuwe kloosterkapel. De bisschop wijdde principieel geen kloosterkerken, maar op aandrang van de overste die hem erop wees, dat hij toch ook een groot vereerder van O.L. Vrouw van de berg Karmel was en steeds het scapulier droeg, ging Paredis overstag.¹²⁷ Een paar jaar eerder reeds, in 1876, was de scapulierbroederschap opgericht, die zich vanaf het begin in een grote belangstelling mocht verheugen. Bij Alberts in Sittard werden devotieboekjes gedrukt.¹²⁸ Tot 1894 werden 32.853 namen ingeschreven in het 'Verzeichnis der Mitglieder der Skapulier-Bruderschaft'. Het merendeel van de leden kwam uit Limburg, met name uit de omgeving van Geleen, en verder uit tal van plaatsen in Nederland, het Duitse Rijk en België.¹²⁹ Ter gelegenheid van het 650-jarig jubileum van het scapulier trok in 1901 een processie vanuit Geleen naar de karmel van het Luikse Chèvremont, dit op uitnodiging van de prior aldaar.¹³⁰

Het scapulier in de volksbeleving

Dat het dragen van het scapulier en het vertrouwen op zijn werking zich niet beperkte tot vrome zielen, maar ook de intelligentsia insloot, leert ons de lamerende necrologie van de jonge advocaat Eugène van Oppen, die in 1885 om het leven kwam als gevolg van een moordaanslag op zijn vader. 'Dikwijls bracht hij de hand aan het scapulier dat hij droeg op zijn schouders en raakte het aan, om zich te overtuigen dat het er nog was. Toen de zuster hem vroeg of hij altoos zijn scapulier gedragen had, gaf hij ten antwoord: 'Van de dag mijner eerste H. Communie ben ik er getrouw aan geweest, en ik wil er zeker van wezen, dat ik het bij mij heb wanneer ik sterf'.¹³¹

In de Nederlandse volksverhalen komt het scapulier, in tegenstelling tot de Vlaamse, niet zo vaak voor.¹³² Er zijn slechts twee verhalen bekend en in beide beschermt het scapulier tegen onheil. Zo zou een jongetje uit Tegelen op miraculeuze wijze van de verdrinkingsdood zijn gered. Liggend in de Maas zonk hij niet verder dan zijn borst, daar immers hing zijn scapulier. Dit verhaal was overigens ook bekend bij de jeugd van Heerlen en Venray.¹³³ Een literair vormgegeven legende werd geschreven door Pierre Kemp. In Maastricht of omge-

ving had een bankier bij een transactie veel geld verloren. Er dreigde een faillissement. Een vreemdeling – de duivel – maakte zijn opwachting bij hem en bood aan hem zijn financiële problemen op te lossen. In ruil wilde hij de ziel van zijn zoontje. De bankier nam zijn revolver en schoot tweemaal op het kind, maar de kogels ketsten telkens op het scapulier af. Toen hij de derde maal wilde schieten verscheen O.L. Vrouw aan hem. De bankier bekeerde zich en verbrak het duivelse contract.¹³⁴

De scapulierdevotie in de twintigste eeuw

Wij schreven reeds dat op het einde van de negentiende eeuw het scapulier door honderduizenden katholieken gedragen werd. Hele schoolklassen van communicantjes werden groepsgewijs door hun pastoor opgegeven. Van een bewuste keuze voor het dragen van het scapulier was vaak geen sprake meer. In de *Mariaklok* van augustus 1938 las provinciaal Johannes a Cruce Kerkhoff, dat bisschop en Mariavereerder Lemmens zich zorgen maakte over de teruggang van de scapulierdevotie. Kerkhoff schreef Lemmens per omgaande een brief om hem te laten weten dat zijn hartekreet de karmelieten met ‘innige vreugde’ vervuld had. Weliswaar was de scapulierdevotie wijd verspreid geraakt, nochtans voelde de Karmel zich nog steeds betrokken. Kerkhoff stelde voor, dat de orde paters beschikbaar zouden stellen, die op zon- en feestdagen desgewenst naar parochies zouden gaan om over het scapulier te preken en de devotie zo verder te verbreiden. Elke parochie zou zijn eigen ‘scapulier-zondag’ krijgen. Dit initiatief kon in de *Analecta voor het bisdom Roermond* bekend gemaakt worden.¹³⁵ Lemmens reageerde enige weken later met een handgeschreven brief. De revitalisatie van de scapulierdevotie had zijn volle aandacht. ‘Ik heb zelf ook bemerkt vooral bij mijn vormreizen dat er op dit punt een verslapping is ingetreden’, aldus de prelaat.¹³⁶ Maar hij zag niets in een ‘scapulier-zondag’; er waren al zoveel speciale zondagen. Wel leek het Lemmens zinvol, dat gepreekt werd bij de Mariacongregaties. De provinciaal kon zich hierin vinden. De Mariacongregaties waren immers de ‘kernen (...) waarin het behoud en de verlevendiging der devotie tot O.L. Vrouw van ’t H. Scapulier en het meest gewenst en gemakkelijker bereikt zal worden’.¹³⁷ De orde bood gratis zijn assistentie aan. Op 11 november 1938 werden Kerkhoffs en zijn assistent in audiëntie ontvangen om een en ander te bespreken. Lemmens wendde zich op 12 december tot de geestelijkheid van zijn bisdom om de scapulierdevotie aan te moedigen. ‘Daarom is het Ons oprecht verlangen dat de kinderen zooveel mogelijk reeds bij gelegenheid van hun toewijding aan Maria het Scapulier worde opgelegd en dat de geloovigen bij passende gelegenheden worden herinnerd aan de uitstekende voorrechten aan het godvruchtig dragen van het scapulier verbonden.’ De pastoors konden zich wenden tot de karmelieten van Merkelbeek die om niet zouden komen spreken of preken over het scapulier.¹³⁸

Naar aanleiding van Lemmens’ brief werd ook binnen de orde de aandacht opnieuw op

Oplegging van het scapulier in de karmelietenkerk van Aalsmeer (ca. 1950). NCI, Iconotheek, afdruk van een z/w-dia.

de scapulierdevotie gericht. De fraters van Merkelbeek waren bezig een kaartsysteem en een literatuurlijst aangaande het scapulier aan te leggen. De prior-generaal had de lijst al opgevraagd om haar door andere ordesprovincies te laten aanvullen. ‘Moge Uw werk voor het Scapulier een dageraad betekenen voor grote herleving van actie en devotie voor de uitstekende gave die onze goede Moeder in het Scapulier betrouwde’.¹³⁹

De herdenking 700 jaar scapulier in de jaren 1950-1951 had ook een Limburgs tintje. Vanuit de karmels van Geleen en Merkelbeek werden de Limburgse festiviteiten geleid. De in Merkelbeek wonende karmeliet Ivo van Dinther schreef drie toneelstukken, die in Noord-Brabant en Limburg opgevoerd werden. Van Dinther was in april 1950 klaar en liet zijn ‘Brunhilde. Een spel van aardse en hemelse liefde’ beoordelen door regisseur Kees Spierings en de Maastrichtse toneelschrijver en regisseur Bèr Hollewijn, die beide enthousiast waren.¹⁴⁰ De hoofdpersoon van dit stuk in drie bedrijven met epiloog is Brunhilde, dochter van de graaf Von Sternbach. Zij is verliefd op de minnaar van haar zuster, die zij tracht te verleiden. Dit mislukt en Brunhilde zwerft zes jaar door de bossen. De duivel tracht haar tot zelfmoord te bewegen, maar dankzij het scapulier weerstaat zij hem en keert terug naar het ouderlijk kasteel. De decors waren ontworpen door pater Ewald Rüther, die eveneens aan de karmel van Merkelbeek verbonden was. De première van deze moraliteit vond plaats op 22 oktober 1950 in de Casino-Schouwburg van Den Bosch.

Van Dinther schreef ter gelegenheid van het scapulierjubileum nog twee andere stuk-

ken ‘Osma: het meisje dat van huis wegliep’ en het mysteriespel ‘Het eeuwig dobbelspel’. Osma werd gespeeld door het ‘Zuid-Limburgs Jeugdtoneel’ en was bedoeld voor scholieren en jongeren van jeugdverenigingen. Het mysteriespel ‘Het eeuwig dobbelspel’ beleefde op 18 augustus 1950 zijn première in Merkelbeek. De duivel gaf de mensen het dobbelspel om hen in het verderf te storten. Maria schonk daarop het scapulier als afweer tegen het Kwaad.¹⁴¹

De muziekprijsvraag die ter gelegenheid van het jubileum was uitgeschreven, werd in de categorie van het componeren van een volks Marialied gewonnen door rector Joseph Ritten van bejaardenhuis Kasteel Doenrade. Aan de door Nederland trekkende Mariatentoonstelling werd actief meegewerkt door de kunstenaars Jacques Verheijen uit Echt en Sef Drummen uit Heerlerheide.¹⁴² Na de triomfalistische jubileumviering werd het ook in Limburg stil rond het scapulier en zelfs de traditierijke Maastrichtse scapulierbroederschap ging in de tweede helft van de twintigste eeuw op zijn retour.

De scapulierbroederschap van Wyck

Aan de Martinuskerk te Wyck waren reeds vier broederschappen verbonden, toen op 15 augustus 1717, de feestdag van Maria Tenhemelopneming, door pastoor Johannes Lenaerts ‘het vermaerdte broederschap van den Heylighen Schapulier’ opgericht werd.¹⁴³ Wat Lenaerts motiveerde? Wij kunnen slechts gissen. Correspondentie, notulen of ledenlijsten uit de achttiende eeuw zijn niet tot ons gekomen. Slechts op basis van rekeningen en enige gedrukte werkjes kan iets over de activiteiten van de broederschap worden verhaald.

Hoofdbestierder was steeds de pastoor van de Sint-Martinuskerk. Het dagelijks bestuur was in handen van de voorzitter – een van de broedermeesters – en de secretaris. Deze was altijd een kapelaan van de Sint-Martinuskerk. Naast de broedermeesters, waren er ook nog gewone broeders, die begin achttiende eeuw ook wel eens als ‘auderlingen’ aangemerkt worden. In wezen zou de opzet van het bestuur in 250 jaar niet gewijzigd worden. Wie lid wilde worden, diende zich wettig te laten inschrijven en had aan enige verplichtingen te voldoen: het bidden van bepaalde getijden en het onderhouden van vastendagen. Bovendien werd voor de geestelijkheid, de bestuursleden van de broederschap, de wereldlijke koster, de knaap en de organist een requiemmis met diaken, subdiaken en orgelspel opgedragen, waarbij afhankelijk van hun positie meer of minder flambouwen aangestoken werden. Bij het overlijden van de pastoor, kapelaan, geestelijke koster konden de broedermeesters zoveel flambouwen opstellen als hen goeddocht. De regerende broedermeesters hadden bij overlijden recht op zeven flambouwen en de ouderlingen, wereldlijke koster en organist op vijf. De geestelijken en de organist zouden als tegenprestatie gedurende hun leven geen vergoeding vragen voor de requiemmis. Voor het dragen van de flambouwen daarentegen betaalden de broedermeesters en ouderlingen jaarlijks twee gulden en tien stuivers.¹⁴⁴

Zilveren flambouwplaat van de scapulierbroederschap van Wyck met daarop de overhandiging van het scapulier aan Simon Stock. Collectie Sint-Martinuskerk. Foto A. Jacobs.

Op basis van het aantal scapulieren, dat jaarlijks vervaardigd werd en dat schommelde tussen de twintig en veertig dozijn, bedroeg het aantal gelovigen dat zich het scapulier liet opleggen tussen de 240 à 480 per jaar. In het jubeljaar 1767, waarin de devotie tot O.L. Vrouw van de berg Karmel extra stimulansen kreeg, waren er natuurlijk meer scapuliers nodig.

Na verovering van Maastricht door de Fransen (1794) werden de activiteiten van de broederschap op een laag pitje gezet. De laatste aantekeningen in het kasboek stammen uit 1797. De broederschap staakte zijn

activiteiten nadat het Franse bewind op 25 november 1797 alle kapittels, seminaries, corporaties en lekenverenigingen ophief.¹⁴⁵ Eerst in 1804, nadat in 1801 een concordaat was gesloten tussen Napoleon en paus Pius VII, werd de draad weer opgepakt.

De processie naar Vreren

Vanaf medio achttiende eeuw pelgrimeerden de leden van de broederschap elk jaar naar de kapel van O.L. Vrouw van Zeven Weeën in het dorpje Vreren (ten zuiden van Tongeren). In de kapel wordt tot op de dag van vandaag een circa 15 cm hoog aardewerken beeldje van O.L. Vrouw met de dode Christus op schoot bewaard. De vondst van deze kleine pietà op de plaats, waar tussen 1669 en 1675 de kapel verrees, werd als miraculeus beschouwd. De aantrekkingskracht op pelgrims werd nog groter, toen vanaf eind zeventiende eeuw doodgeboren kinderen er opnieuw tot leven kwamen, waarna zij gedoopt konden worden.¹⁴⁶ De dopelingen konden dan bijgezet worden in gewijde aarde en hoefden niet in het voor-geborchte der hel het einde der tijden af te wachten. In 1750 kwam een doodgeboren kind van het Maastrichtse echtpaar Cerexhe-Polis in de kapel tot leven. De dankbare ouders lieten een votiefschilderij van het mirakel maken.¹⁴⁷ Dit nieuws moet als een lopende vuurtje door Maastricht gegaan zijn en verklaart de pelgrimage vanuit Maastricht naar Vreren. Omstreeks 1785 raakte de bedevaart in onbruik. Op 27 augustus 1815 immers werd een

hoogmis opgedragen voor de behouden terugkeer van de processie ‘nu zedert 30 jaeren niet meer verricht’. Dit in navolging van de Broederschap van het H. Kruis die in 1814 voor het eerst na zo’n twintig jaar weer de bedevaart naar Scherpenheuvel organiseerde.¹⁴⁸ Wellicht hield het herstel van die traditie echter tevens verband met het nakende 100-jarige jubileum van de broederschap in 1817. Bij die gelegenheid werden koperen platen en tinnen beeldjes aangeschaft om op de stokken te plaatsen die bij de processie gebruikt werden. De stokken werden bovendien geverfd en de kruisen verguld.¹⁴⁹ Zij vond plaats op de eerste zondag na Maria Tenhemelopneming (15 augustus).¹⁵⁰ De Matthiasparochie sloot zich bij deze bidtocht aan.¹⁵¹ De bedevaartprocessie naar Vrerén genoot in de negentiende eeuw minder aanzien dan die naar Scherpenheuvel, die jaarlijks door de H. Kruisbroederschap, die eveneens aan de Sint-Martinuskerk verbonden was, werd georganiseerd.¹⁵²

In de *Sint-Servatiusklok* van 1870 werd het programma beschreven. Om 4 uur ’s morgens werd in de Martinuskerk een mis opgedragen. De bedevaart vertrok om 5 uur. Er viel een volle aflat te verdienen door alle gelovigen die de bedevaart godvruchtig vergezelden, danwel de kerken van Wyck of Vrerén bezoeken en er bidden ter intentie van de paus. ’s Avonds, na terugkeer van de processie, was er lof en Te Deum.¹⁵³ Eind jaren zeventig werd echter ten behoeve van de processie gecollecteerd. Werden de kosten te hoog?¹⁵⁴ De processiebedevaarten worden na 1884 niet meer genoemd in de *Sint-Servatiusklok* en zijn toen waarschijnlijk gestaakt.

De financiën van de broederschap

Het kasboek van de broederschap begon in 1749 en liep telkens van 16 juli tot 16 juli.¹⁵⁵ De grootste bron van inkomsten vormde het flambouwengeld dat de broedermeesters en leden jaarlijks afdroegen. In 1751 bedroeg dit ruim 186 gulden. De opbrengst uit collectes kwam uit op ruim 70 gulden, waarvan meer dan 17 gulden opgehaald werd op scapulierdag (16 juli). Inkomsten kwamen verder uit de verkoop van prentjes en scapulieren, die sedert 1752 door de knaap werden vervaardigd. Hij kreeg daarvoor een vergoeding. De broederschap zat er warmpjes bij en kon geld uitzetten tegen rente. In 1768/69 was 800 gulden belegd en in 1784/85 maar liefst 1600 gulden. De uitgaven hadden vooral betrekking op de aanschaf van stof voor de scapulieren, het drukken van prentjes, aflatbrieven, boekjes en de versiering van het Maria-altaar, dat verzorgd werd door de broederschap. In 1749 werd 29 gulden gespendeerd aan de aanschaf van drie engelen. In 1754 liet de broederschap een nieuw antependium met toebehoren maken ten bedrage van iets meer dan 15 gulden. Na twintig jaar was dit voorhangsel waarschijnlijk versleten. Aan Johannes Smaal werd in 1774/75 174 gulden betaald aan stof voor het antependium, het kleed van O.L. Vrouw, een stoel, een kelkdoek en een velum. Voor de galon aan het kleed werd 3 gulden betaald aan een zekere Milliard.¹⁵⁶ Een nadere omschrij-

ving van deze objecten levert de in 1783 opgestelde inventaris, waarin sprake is van een wit zijden ‘met fijn goude boukette gebroederd antipendium en kleet voor O:L:V:beelt’, een klein velum dat gebruikt werd om de zegen te geven, een velum voor op de kelk en een stoel met grof gouden ‘cistaime’ (sierrand?). Deze zaken werden op hoge feestdagen aan het O.L. Vrouwealtaar gebruikt.¹⁵⁷

Het jubileum van 1767

Ten behoeve van het 50-jarig bestaan van het broederschap werd flink gecollecteerd in de kerk, alsmede daarbuiten door de pastoor, de kapelaan en de broedermeesters.¹⁵⁸ Pastoor Wouters schonk 40 gulden. Aan de heer Coenegracht werd een schilderij verkocht voor 97 gulden en 10 schellingen. De schaalcollecte tijdens het octaaf van 1767 bracht 284 gulden op. De totale ontvangsten bedroegen ruim 1248 Luikse guldens. De uitgaven waren evenmin gering. In januari 1767 werd ‘klatschilder’ Andries Collombon betaald voor het vergulden, schilderen en vernissen van schilderijlijsten. Later in het voorjaar werkte Collombon ruim zeventig dagen in de kerk. Behalve zijn loon werd ook betaald voor Berlijns blauw, rode verfstof, Frans krijt en lijn.¹⁵⁹ Er werd tevens een nieuw vaandel aangeschaft van blauw damast met gouden franjes en galons en voorzien van een geschilderde voorstelling. Een uit hout gesneden en verguld kruis bekroonde de vaandelstok en was gemaakt door de Maastrichtse beeldhouwer Renier Delcommune.¹⁶⁰ Het geheel kostte 175 gulden.

Tevens werd 300 gulden betaald voor vier schilderijen op het koor. Mogelijk werden zij vervaardigd door schilder Castermans, die voor verven 35 gulden ontving. De schilderijen hingen tegen de noord- en de zuidwand van het koor en toonden respectievelijk hoe Simon Stock uit handen van Maria het scapulier ontving; de verbondenheid van alle Christenen met het scapulier; een zieke scapulierbroeder die op zijn sterfbed angst heeft vanwege zijn misstappen, maar door een priester getroost wordt met de verzekering dat Maria de straffende hand van haar Zoon zal tegenhouden; de verlossing uit het vagevuur van broeders en zusters van het scapulierbroederschap door een engel.¹⁶¹ Verder bestond de versiering van de Sint-Martinuskerk uit een groot aantal Latijnse en Nederlandse opschriften en chronogrammen. Niet uitgesloten is, dat de literair begaafde kapelaan Pascal Louis Del-Ruelle deze bedacht heeft. De onkosten van het jubileum liepen op tot ruim 1182 gulden Luiks, zodat de broederschap een kleine zestig gulden overhield.

Het met zoveel luister gevierde jubileum heeft de bekendheid van de broederschap zeker verbreid. Aanwijzingen hiervoor zijn de opdrachten aan drukker Van Gulpen om 2000 jubileumboekjes, 500 grote en 1000 kleine aflatbrieven te laten drukken.¹⁶²

Nieuwe bloei in de negentiende eeuw

Vanaf 1804 werden de aantekeningen in het kasboek weer hervat. In voornoemd jaar leverde de heer Lahaye voor ruim 320 gulden nieuwe flambouwen. Twee jaar later borduurden de gezusters Nijsten de naam ‘Maria’ in het nieuwe rode kleed van O.L. Vrouw, dat zij tevens van voering en galon voorzagen. Over het jaar 1809/10 werd geld ingezameld voor een nieuw vaandel, dat werd vervaardigd voor ruim 270 gulden. Evenals bij het achttiende-eeuwse vaandel was er sprake van een geschilderde voorstelling – waarschijnlijk O.L. Vrouw van de berg Karmel – en van rijke versiering (franje, galons, kwasten en verzilverde ‘knobben’ op de vaandelstok). Gelet op het feit dat er niet werd gespaard, moet de scapulierbroederschap vitaal zijn geweest. Het vaandel werd megedragen op Sint-Annadag en Sint-Martinusdag.¹⁶³

Het kasboek vermeldt in boekjaar 1813/14 onder andere missen voor de ‘huijsvrouw’ van Petrus Haenen ‘tot erkenenis voor een met goudt geborduert kleedt hetgeen zij in haer leeven voor het beeldt van O.L.Vrouw hier in de kerk gegeven heeft’. Bovendien werd op 14 en 18 februari 1814 ‘een Hoogmis ter eeren de Alderheyligste Maget Maria voor alle Noodtzakelijkheeden, zijnde nog ten tijde van de insluyting der stadt door de geallieerde Mogendheeden’ opgedragen.

Dat het in de broederschap – zoals overal elders – wel eens rommelde, blijkt uit een aantekening van secretaris-penningmeester Henricus Stijns. Deze was in maart 1819 met algemene stemmen in zijn ambt herkozen. ‘Dog om versceyde Moeijelykheeden nu zedert eenige jaeren in de Vergaederingsen voorgevallen hebbe ik ondergetekent wederom definitievelyk myne demissie als secretaris van gemeldt Broederschap genoomen’.¹⁶⁴

Op 29 mei 1853 verstrekke de reeds genoemde commissaris-generaal Strick, pastoor-deken P.D. van Laer en kapelaan P. Hillen toestemming om gelovigen in te schrijven in de aartsbroederschap van het H. Scapulier.¹⁶⁵ Het aantal inschrijvingen kan in de tweede helft van de negentiende eeuw, uitgaande van het aantal benodigde scapulieren, geschat worden op 700 à 1000 per jaar, met een uitschieter van 2000 in het jubileumjaar 1867.¹⁶⁶

Kapelaan J.A.H. Smeets schreef in 1865 ten behoeve van de leden van de broederschap en geïnteresseerden een handboekje over de scapulierdevotie.¹⁶⁷ Na een geschiedkundig overzicht waarin hij teruggaat tot de profeet Elias, de legendarische stichter van de orde der karmelieten, het visioen van Simon Stock en het zaterdags privilege zet hij uiteen wat de geestelijke voordelen zijn van lidmaatschap van de scapulierbroederschap. De gelovig wordt een kind van Maria en geniet zo haar speciale bescherming. Tevens wordt de drager van het scapulier deelachtig aan de missen, gebeden, boetedoening en goede werken van de karmelieten. Verder beschrijft Smeets de verplichtingen die de drager van het scapulier heeft en de extra vereisten om deelachtig te worden aan het zaterdagse privilege. Het boekje eindigt met een reeks van voornamen personen die het scapulier droegen en een aantal miraculeuze reddingen, dat aan het scapulier toe te schrijven was. Ook de *Sint-Servatiusklok* besteedde omstreeks die tijd meermaals aandacht aan het scapulier.¹⁶⁸

Votiefstenen in de Sint-Martinuskerk te Wyck. In het midden is de grote steen van de scapulierbroederschap geplaatst. De stenen zijn inmiddels verwijderd. Regionaal Historisch Centrum Limburg, fotocollectie GAM.

Veel is er met betrekking tot de scapulierbroederschap in de laatste decennia van de negentiende eeuw niet te melden. Opmerkelijk is de plaatsing van 57 witmarmeren votiefstenen bij het O.L. Vrouwealtaar in de zuidelijke zijkapel van de Martinuskerk. De ex-voto's werden eind september/begin oktober van 1898 geplaatst in de zijmuur naast het altaar. De grootste steen (72 x 70 cm) werd geschenken door de scapulierbroederschap. Hij was omgeven door stenen met de namen van bisschop Frans Boermans, pastoor-deken Notermans, de kapelaans M.J.D.G.O. Arnoldts en J.M.A. Dols en de priester H.M.G. Hustinx, die als emeritus in Wyck

woonachtig was. Vier kleinere stenen (52½ x 36 cm) waren schenkingen van de Wycker congregaties van Sint Agnes, Sint Anna, Sint Aloysius en Sint Joseph. De overige 52 stenen (35 x 24 cm) werden bekostigd door particulieren. Veel stenen droegen namen van leden van de families Regout en Starren.¹⁶⁹

De jubilea van 1817 en 1867

Toen na de slag bij Waterloo de rust in Europa en voor de muren van Maastricht terugkeerde, kon het bestuur van de broederschap stilaan voorbereidingen gaan treffen voor de herdenking van haar 100-jarig bestaan. Het jubelfeest duurde dertien dagen. 'Gans Wijck was met denneboomen beplant en geillumineert', aldus Van Gulpen.¹⁷⁰ Bij gelegenheid van het jubileum kon iedereen een volle aflaat verdienen door iedereen die na rouwmoedig gebiecht en gecommuniceerd te hebben op 13 juli tot en met 25 juli in de Martinuskerk bad ter intentie van de paus.¹⁷¹ Rome had bovendien een bijzondere biechtvolmacht verstrekt.

Zilversmid L. Eymael maakte een nieuwe zilveren kroon en scepter voor het Mariabeeld, die 210 gulden kosten. Tevens betaalde de broederschap aan ene Gadet ruim 38 gulden voor tinnen kronen en scepters voor O.L. Vrouw en het Kindje Jezus. Ten behoeve van het jubileum

werden aflatbrieven en 800 boekjes gedrukt bij de Wed. G.B van Gulpen en werd voor 92 gulden aan scapulieren (circa 132 dozijn) ingekocht. Gedurende het jubileum werden op 13, 16, 20 en 25 juli hoogmissen met muziek gecelebreerd. Op die dagen trok of na de mis of na de vespers telkens de processie uit. In de namiddag waren er achtereenvolgens vespers, preek, lof en zegen met het Allerheiligste. Op door-de-weekse-dagen was het programma iets soberder.

Ook het 150-jarig jubileum werd groots gevierd. De broederschap herdacht dit heugelijke feit tussen 16 en 28 juli 1867. Aan de vooravond van het feest van O.L. Vrouw van de Berg Karmel kondigde klokgelui het jubileum aan.¹⁷² De eerste vijf dagen van het feest stonden met name in het teken van de voorbereiding van de jongelui die op 22 juli het vormsel toegediend zouden krijgen. Tevens konden de gelovigen, net als in 1817, op die dagen een speciale, door Pius IX verleende aflat verdienen.¹⁷³ Het hoogtepunt van de herdenking was de pontificale hoogmis die door bisschop J.A. Paredis gecelebreerd werd op zondag 21 juli, waarna aansluitend de Wycker bronk door de straten trok. Mgr. Paredis droeg daarbij het Allerheiligste. Speciaal voor het feest hadden enige ongehuwde jongedames geld geschonken voor de aanschaf van vier nieuwe processielantaarns. De polychromie van de Martinuskerk was vrijwel voltooid en er werd een nieuw Maria-altaar opgericht met wekelijkse bijdragen van 2½ cent en een donatie van 200 gulden voor het Mariabeeld. Een comité van ongehuwde dames, de ‘protectrices’, hield daartoe rondgangen. Een van hen was Leonie Hustinx, de latere prefecte van de derde orde van O.L. Vrouw van de berg Karmel. Het chronogram op het altaar verwoordde dit: ‘EX PARVULIS DONIS HOC ALTARE VIRGINI CURA VIRGINUM EXTUBATUR’ (Met moeite is dit altaar van de Maagd door de zorg van maagden verworven uit kleine giften, 1867).¹⁷⁴ Mgr. P.M. Vrancken diende op 22 juli het vormsel toe, waarna de rest van de week elke dag missen gecelebreerd werden, waarbij de jezuïeten Brinkhorst, Nolet en Ruschenblat preekten.

De twintigste eeuw: van groei naar krimp

Meer zicht op het functioneren van de broederschap krijgen wij vanaf eind negentiende eeuw als notulen beschikbaar zijn, die overigens hiaten vertonen en dikwijls beknopt zijn. Qua bestuur was niets wezenlijk veranderd. De hoofdbestierder van de scapulierbroederschap was nog steeds de pastoor-deken van Wyck. Een van zijn kapelaans fungeerde als secretaris en vertegenwoordigde de pastoor meestentijds tijdens de vergaderingen. Daarnaast maakten vier broedermeesters, van wie één voorzitter was, deel uit van het bestuur. Er waren leden van de broederschap – mannen en vrouwen die zich lieten inschrijven en het scapulier droegen -, broeders en broedermeesters. De broeders en broedermeesters betaalden jaarlijks contributie, die omstreeks 1919 respectievelijk 60 cent en 84 cent bedroeg. Om broedermeester te worden moest de kandidaat voorgedragen worden, waarna de vergadering besliste.

Zilveren draagmedaille van de broedermeesters. Particuliere collectie. Foto A. Jacobs. Eenzelfde medaille bevindt zich in de schatkamer van de OLV-kerk te Maastricht.

In 1916 overleed Guillaume Thomassen 'lange jaren de ziel der vereniging als Broedermeester en bestuurslid', doch hij had niet kunnen voorkomen dat het aantal broedermeesters teruggelopen was tot negen, zodat zij in 1917 hulp moesten inroepen om de processiehemel te dragen.¹⁷⁵ Tijdens de vergadering op 14 juli 1919 echter kon de secretaris, kapelaan H.J.H. Haesen, verheugd melden, dat na jaren van teruggang er 17 nieuwe leden aangeworven waren, hetgeen vooral op het conto van het 'ijvervol bestuurslid' Chr. Herben was te schrijven.¹⁷⁶ Financiële problemen waren er nog wel. De contributie werd verhoogd en deken H.J.F. Joosten bood aan om 1/3 van het collectegeld dat op de tweede en vierde zondag van de maand opgehaald werd af te staan aan de scapulierbroederschap. Een aderlating voor de broederschap betekende het vertrek van Haesen, die in 1920 tot pastoor benoemd

was in Oud-Vroenhoven. Hij had de broederschap tot grote bloei gebracht. 'Een edele wedijver bestaat er tusschen de leden om hunne plichten trouw te volbrengen hetgeen vooral tot uiting kwam op den dag der groote processie in dit jaar ter gelegenheid van O.L. Vrouw van den Berg Carmel', heet het in het notulenboek.¹⁷⁷ Bovendien verscheidde in 1921 deken Joosten, aan wie de broederschap eveneens veel te danken had.¹⁷⁸

Op 14 juli 1924 werd Herben tot nieuwe voorzitter gekozen. Opnieuw traden tien nieuwe leden toe, waardoor het aantal broedermeesters steeg tot 41, een getal dat later dat jaar opliep tot 47. In Luik kocht het bestuur 18 nieuwe lantaarns. In het jaarverslag over 1924 kon tevreden teruggeblikt worden. De broederschap beantwoordde aan haar driedig doel: de bevordering van de godsvrucht tot O.L. Vrouw van de berg Karmel (zeer velen lieten zich inschrijven), de opluistering van kerkelijke diensten (de lantaarns gaven een schitterend effect tijdens de processie) en het regelen der jaarlijkse sacramentsprocessie.¹⁷⁹

De algemene trend die eind negentiende eeuw inzette om zoveel mogelijk gelovigen het scapulier op te leggen is ook in Maastricht waarneembaar. Tussen 1910 en 1946 werden duizenden communicantjes van Maastrichtse scholen in het broederschapsregister ingeschreven. Zo ook novicen van de zusters Onder de Bogen.¹⁸⁰ Kwantiteit en kwaliteit gaan echter vaak niet samen. De secretaris spoorde tijdens de vergadering van 27 november 1924 aan

tot een betere opkomst bij de jaarlijkse algemene communie, de zielendiensten voor overleden leden en de processie in de kerk.¹⁸¹

De scapulierbroederschap besloot in 1931 een beeld aan te schaffen van de immens populaire heilige karmelites Theresia van Lisieux (1873-1897). De broederschap koos haar tot tweede patroon en plaatste haar beeld in het altaar van O.L. Vrouw van de berg Karmel.¹⁸² Het notulenboek vertoont in de jaren dertig en veertig grote lacunes. Pas rond 1946 worden de aantekeningen hervat om in 1951 definitief te eindigen. Het laatste grote wapenfeit, zo lijkt het tenminste, was de organisatie van plaatselijke festiviteiten in het kader van 750-jaar scapulier. Besloten werd om beeldhouwer Charles Vos een nieuw beeld van O.L. Vrouw van de berg Karmel te laten maken. Verder werd het toneelstuk *Het Wollen Pantser* opgevoerd en hield pater Firminus Hoofs ocd een triduum over de scapulierdevotie. Dit alles vond plaats tussen 18 en 22 juli 1951. Het hoogtepunt was de inzegening van het gipsen beeld van Vos op 20 juli. Honderd bruidjes baden na de inzegening een gebed van toewijding. Het beeld werd vervolgens tijdens de bronk van 22 juli meegevoerd.¹⁸³

Naar aanleiding van het 250-jarig bestaan op 15 augustus 1967 – een jubileum dat pas 28 oktober van dat jaar werd herdacht – kwam de broederschap nog eens in de publiciteit, doch het karakter van het stukje heeft al iets van een terugblik.¹⁸⁴ De laatste broedermeester werd in 1970 opgenomen.¹⁸⁵ De broeders bleven echter dienst doen als collectant in de Martinuskerk. Zij droegen dan witte handschoenen. Ook bleven zij tot in de jaren tachtig de hemel dragen tijdens de Wycker bronk. Anno 2010 is de broederschap van O.L. Vrouw van de berg Karmel niet meer actief. Er zijn nog drie broedermeesters in leven.¹⁸⁶

Simon Stock ontvangt het scapulier. Beeldhouwwerk van Charles Vos in de Sint-Martinuskerk. Foto A. Jacobs.

De Wycker bronk

De broederschap was in de negentiende en twintigste eeuw belast met de organisatie van de bronk, de sacramentsprocessie, die telkens plaatsvond op 16 juli, de feestdag van O.L. Vrouw van de berg Karmel, ofwel de zondag daaropvolgend. Vanuit de kerk trok de processie langs de rijkversierde, voornaamste straten.¹⁸⁷ In 1877 schreef de *Sint-Servatiusklok*:

‘Wij willen eindigen waar wij hadden moeten beginnen met de kerk, welke dien dag vooral een ware Hemel is. De groene Carmel bestaat ook nog altijd en de zalige Simon Stock er boven op. Als iemand in de stad de mode niet met den sneltrein volgt, maar het manteltje er wat stijf en rechtvaardig begint uit te zien, hoort men wel eens zeggen: *die is sjus Simon Stock*. Ga nu Zondag maar eens zien, waarde Lezer, hoe Simon Stock er uit ziet, maar vergeet daar vooral niet U af te vragen of gij ook het kleed van den zaligen Simon Stock, het Schapulier, draagt, en zoo niet, verlaat dan de kerk niet, alvorens gij het hebt aangenomen’.¹⁸⁸

In de processie, die, hoewel door sommigen wat boers gevonden, tot ver in de twintigste eeuw veel mensen trok, werd het beeld van O.L. Vrouw van de berg Karmel door de broedermeesters meegedragen, omgeven door leden van de broederschap die zich achter hun vaandel schaarden. Voorts trokken er Maria en Theresiagroepen mee.¹⁸⁹ De broedermeesters genoten tevens het privilege de sacramentshemel en de flambouwen te dragen. Op de zondag na de processie verzamelden zij zich op het koor van de Martinuskerk voor een algemene communie. ’s Avonds was er een gezamenlijk souper.

De toestand ‘der vaan van O.L. Vr.’ liet in 1915 veel te wensen over. Reden waarom besloten werd bij de zusters van Barmhartigheid (gevestigd in de Capucijnenstraat), een nieuw vaandel te bestellen, dat op 16 juli 1918 voor het eerst meegevoerd werd in de processie. Het gele vaandel heeft als centrale voorstelling de schenking van het scapulier door Maria aan Simon Stock. Het geld werd geschonken door enige weldoensters en de parochie. In de jaren 1963/64 werd het vaandel ‘geheel vernieuwd’ door de franciscanessen-missionarissen van Maria. Edelsmederij Kersten-Leroy leverde een nieuwe piek met dwarsornament en stok.¹⁹⁰

In de jaren zestig van de vorige eeuw verflauwde de belangstelling voor de processie en werd zij zelfs afgeschaft. In 1982 werd de sacramentsprocessie tijdens de Wycker Bronkfeesten (op 4 en 5 september) weer in ere hersteld. De band met het feest van O.L. Vrouw van de berg Carmel was toen echter verbroken. In plaats van haar beeld werd dat van de H. Egidius meegedragen tot wie eertijds in Wyck een bedevaart bestond.¹⁹¹ Na de missen werd de Sint-Gilliszegen gegeven.¹⁹²

Besluit

Scapulierbroedersschappen werden reeds in de zeventiende eeuw in Limburg opgericht. Over de meeste van deze sodaliteiten en hun uitstraling is weinig bekend. Een uitzondering

De Wycker bronk in de jaren twintig van de vorige eeuw. Broedermeesters – herkenbaar aan hun medaille – dragen de hemel en flambouwen. De flambouwplaten zijn duidelijk te herkennen. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Parochiearchief Sint-Martinus III, inv.nr. 28, p. 87.

hierop vormt de scapulierbroederschap binnen de Sint-Martinusparochie te Wyck. Zij ontstond in de achttiende eeuw – al tasten wij omtrent de aanleiding tot haar oprichting in het duister – en bleef na een korte onderbreking in de Franse Tijd tot ver in de twintigste eeuw actief. De broederschap organiseerde jaarlijks de processie naar Vreeren, alsmede de sacramentsprocessie, de Wycker bronk. Zij kende een uitgebreid bestuur met broedermeesters, werkende leden en ingeschreven leden. Bij de meeste andere scapulierbroedersschappen was van zulke activiteiten en bestuursstructuur voor zover bekend geen sprake. Daar droeg de pastoor enkel zorg voor de opname en registratie van nieuwe leden. In tegenstelling tot de derde orde werden de scapulierbroedersschappen in de loop van de negentiende eeuw

ingezet om grote delen van de gelovigen deelachtig te laten worden aan de privileges verbonden aan het scapulier met als achterliggend doel de Mariadevotie te versterken en een stuk disciplinerend door te voeren. In de eerste helft van de twintigste eeuw droeg de overgrote meerderheid van de katholieken een scapulier en was van een bewuste keuze zich te laten inschrijven geen sprake meer. Eerder lijkt het erop, dat veel gelovigen het scapulier als een gevaren bezwerende talisman zagen.

In tegenstelling tot de scapulierbroederschappen was de Derde Orde van O.L. Vrouw van de berg Karmel getalsmatig veel kleiner, maar kende daardoor ook veel meer spirituele diepgang, ofschoon het gissen blijft hoe de individuele tertiariissen hieraan invulling gaven. De best gedocumenteerde afdeling bestond in Maastricht, waar zeker in de eerste decennia stevig de hand gehouden werd aan de tucht, maar waar tevens getracht werd het geestelijk leven van de leden te verdiepen. De Maastrichtse afdeling is in een paar opzichten bijzonder. Zij stond niet onder leiding van de karmelieten en zij was tot na de Tweede Wereldoorlog vrijwel exclusief een vrouwenaangelegenheid. Elders in Limburg bestonden Derde Orde-afdelingen in Geleen en Merkelbeek, die wel geleid werden door (ongeschoeide) karmelieten en in het geval van Geleen ook een mannenafdeling had.¹⁹³

Zowel de scapulierbroederschappen als de afdelingen van de derde orde konden zich als gevolg van de verder voortschrijdende secularisering in de jaren zeventig van de twintigste eeuw niet handhaven. Hun ledenbestand vergrijsde en zij hieven zichzelf op of stierven uit.

Noten

- 1 Zie het vierdelige werk van Joachim Smet, *De geschiedenis van de Karmel* (Almelo, 1988-1996).
- 2 Zie voor de spiritualiteit: R. van Dijk, G. van der Loop, *Karmelregel. Een cursusboek in twaalf modules voor gemeenschappelijk en persoonlijk gebruik* (Gent, 2004) 9-12, 21-26, 22-34. Met dank aan dr. Rudolf van Dijk o.carm. voor de verstrekte gegevens.
- 3 Zie: Antoine Jacobs, *Monasticon Carmelitanum Neerlandicum. Historisch repertorium van de kloosters van de Orde der Broeders en Zusters van O.L. Vrouw van de berg Karmel (13de eeuw-1940)* (verschijnt in 2010); Christian Quix, *Geschichte des Karmeliten-klosters* (Aken, 1835). De bedelordes kregen van de plaatselijke bisschop verlof om binnen bepaalde grenzen (terminus betekent grens) te bedelen. Zo'n gebied werd de 'termijn' genoemd en de broeders die bedelen 'termijnbroeder' of 'terminarius'. Op diverse plaatsen binnen de termijn had een klooster termijnhuizen die als onderkomen voor de terminarius dienden. Vaak was een terminarius een pater die ter plaatse in de zielzorg actief was als predikant of biechtvader.
- 4 Nieuwkerk (1455), Dinant (1455), Luik (1457), Haarlem (1466), Hoei (1466), Namen (1468), Vilvoorde (1469), Rotterdam (1482), Brugge (1487). Zie: A. Staring, 'The Carmelite Sisters in the Netherlands', *Carmelus* 10 (1963) 56-92; Idem, 'De karmelitessen in de Nederlanden', In: *Karmelitessen vòòr Teresa* (Boxmeer, z.d.) 1-28 (dit is een vertaling van het artikel in *Carmelus* maar zonder bronvermelding); J. Smet, *Cloistered Carmel. A Brief History of the Carmelite Nuns* (Rome, 1986) 28 e.v.
- 5 Staring, 'The Carmelite Sisters', 62-64; Idem, 'De karmelitessen', 2-17.
- 6 J. Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, deel 3 (Roermond, 1892) 719. Deze gemeenschap ging in 1858 op in de orde van de ursulinen.
- 7 Robert Stupperich, 'Bruderschaften/Schwesternschaften/Kommunitäten', *Theologische Realenzyklopaedie*, deel 7 (Berlijn/New York, 1981) 196-197.
- 8 A.M. Heide e.a., *Catholica* (Den Haag, 1966, 3de druk); *Lexikon für Theologie und Kirche*, deel 9 (Freiburg im Br., 2000, 3de oplage (Sonderausgabe 2006)) 1350-1351; Karl Suso Frank, 'Tertiarië/Tertiariënnen', *Theologische Realenzyklopaedie*, deel 33 (Berlijn/New York, 2002) 85-90.
- 9 Op het eind van de twintigste eeuw telde de derde orde van de franciscanen wereldwijd 450.000 leden, gevolgd door die van de dominicanen met 70.000 leden en de augustijnen met 60.000 leden. Zie: Frank, 'Tertiarië/Tertiariënnen', 90.
- 10 Frank, 'Tertiarië/Tertiariënnen', 90. De Derde Orde van de karmelieten telde in 1995 circa 20.000 leden en die van de ongeschoeide karmelieten anno 1983 circa 23.000.
- 11 J.A. de Kok, *Acht eeuwen Minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie* (Hilversum, 2007) 59-61, 288-291, 388-395.
- 12 M. Monteiro, *Gods predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000)* (Hilversum, 2008) 449-452.
- 13 Ludger Thien, 'De Derde Orde van Carmel. Kernen van christelijk leven', *Carmelrozen* 33 (1947/48) 27-28.
- 14 Gregorius Ammerlaan, 'Derde Orde en moderne geest', *Vlammend Zwaard* 7 (1960/61) nr. 1.
- 15 'Kerngroepen', *Vlammend Zwaard*, 6 (1959/60) nr. 1.
- 16 Voor informatie zie: www.karmelbeweging.nl
- 17 August Brecher, 'Der Aachener Karmel von der heiligen Familie 1662-1990', *Geschichte im Bistum Aachen* 1 (1992) 160-257 (het verblijf te Maastricht wordt beschreven op pp. 191-196). Zie ook Redemptus Weniger, *Auf Karmels Höhen. Gedenktage und Lebensskizzen hervorragen-*

- der Mitglieder des Karmeliterordens* (Regensburg, 1922) 504-505 (over zr. Theresia von Jesus Hohmann, die een belangrijke rol in de Rijnlandse karmel en ook Maastricht speelde).
- 18 M.Th. Russel werd in 1861 ingekleed. Zij was diverse termijnen priorin: 1869-1872, 1874-1880, 1883-1886, 1889-1890. Zij overleed als priorin van het convent Maastricht op 2 augustus 1892 en ligt begraven samen met medezusters en zusters van de karmel van Egmond op het parochiekerkhof van Sint-Pieter.
- 19 Kort verslag van de plechtigheid in de parochiekroniek van Sint-Pieter. Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht (RHCL), Parochiearchief St. Pieter, inv.nr. 317, aant. 2-6-1876. Zie ook de aant. 14-6-1875 en 25-1-1876.
- 20 *Informatiebulletin Roermond*, 3 (1975/76) nr. 10, p. 15.
- 21 De strikt van de wereld afgescheiden zusters werden vaak benaderd om voor speciale intenties te bidden. In 1949 stichtte Maastricht een karmel op Celebes, hetgeen 40.000 gulden kostte. Om de armlastige zusters te ondersteunen formeerde zich toen het comité 'Vrienden van de Carmel', dat regelmatig geldinzamelingen organiseerde en er voor zorgde, dat het klooster weer in een behoorlijke staat van onderhoud kwam te verkeren. Zie: *Nieuwe Limburger*, 31-5-1957 (p. 9, k. 4-5) en 2-12-1960 (p. 5, k. 1-3); *Limburgs Dagblad*, 5-6-1957 (p. 13, k. 2-3); *De Limburger*, 21-8-1975 (p. 9, k. 3-7).
- 22 Brecher, 'Aachener Karmel', 190.
- 23 De afdeling van de Derde Orde te Aken is inmiddels ook opgeheven. In de kronieken van de karmel aan de Lousberg te Aken zijn geen aantekeningen gevonden met betrekking tot de Maastrichtse afdeling van de Derde Orde. Vriendelijke mededeling van zuster M. Ursula ocd, Aken 23-5-2008.
- 24 Johannes Petrus Hubertus Jacobs (* Klimmen 1850- † Heerlen 1930) kapelaan te Wyck 1876-1893, pastoor te Heugem 1893-1898, pastoor te Houthem 1898-1903, pastoor O.L. Vrouw Maastricht 1903-1920. Zie over hem: Régis de La Haye, 'Pastoor Jacobs en de devotie tot de Sterre der Zee', *De Maasgouw* 127 (2008) 115-128.
- 25 Archief karmelitessen van Maastricht, Kroniek, p. 33. Met dank aan zr. Jacintha van de Ven ocd.
- 26 RHCL, Archief Heynen, pls.nr. 1.
- 27 Archief Ongeschoeide Karmelieten (OCD) Amsterdam, pls.nr. 871; afschrift uit de 'kloosterkroniek der Ongeschoeide Carmelitessen van Sint-Pieter te Maastricht', p. 32. Met dank aan archivaris Martien van de Winkel ocd. Het archief van de OCD zal op termijn overgedragen worden aan het Kloosterdienstencentrum Sint-Agatha te Cuyck.
- 28 Maria Sophia Leonie Hortense Hustinx (*Maastricht, 11-9-1842 – † Lanaken, 16-3-1929) en Maria Catherina Hubertine Hortense Hustinx (*Maastricht, 12-3-1842 – † Maastricht 8-3-1909). Leonie en Hortense waren nichten. Zie: E.M.A.H. Delhougne, *Genealogieën*, deel 3 (z.p. ca. 1959) 69-70, 92-93.
- 29 RHCL, Parochiearchief Onze Lieve Vrouw (PAOLV) (aanvulling), pls.nr. 289, verg. 10-7-1882.
- 30 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, verg. 30-9-1883, 29-9-1884, 14-11-1885, 14-8-1887.
- 31 Idem, verg. 21-2-1905 (p. 47-48).
- 32 Idem, p. 56.
- 33 RHCL, Archief Heijnen, pls.nr. 16a: bewijs van goedkeuring om te collecteren ten bate van de karmelitessen door kapelaan Riga, directeur van de Derde Orde, z.d.; PAOLV (aanvulling), pls.nr. 289, p. 132.
- 34 RHCL, PAOLV (aanvulling), pls.nr. 289, pp. 57, 59, 63.
- 35 Idem, p. 61.
- 36 Archief OCD, pls.nr. 871, brief pater Mauritius ocd aan bisschop Lemmens, Geleen, 6-11-1943.

- 37 Archief OCD, pls.nr. 871, brief vicaris-generaal Frans Feron aan pater Mauritius ocd, Roermond, 26-12-1943.
- 38 Idem, p. 77.
- 39 Idem, p. 68 e.v.
- 40 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, p. 95, 97, 99-106, 109. Het vaandel bevindt zich heden ten dage in de schatkamer van de O.L. Vrouwekerk.
- 41 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, p. 105, verg. 11-9-1947.
- 42 RHCL, PAOLV, pls. nr. 289, p. 115.
- 43 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, p. 183.
- 44 RHCL, PAOLV, ps.nr. 289, p. 157.
- 45 Idem, verg. 20-5-1951, 7-5, 9-7-1953 (p. 139, 162).
- 46 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, p. 179
- 47 Idem, verg. 12-8-1966.
- 48 Idem, verg. 8-8-1969.
- 49 Archief OCD, pls.nr. 874 en 876, aantekencahier en kasboeken van de Derde Orde te Geleen. De laatste aantekeningen stammen uit het 1969 en 1972. Ook de Derde Orde te Boxmeer (verbonden aan de karmel aldaar) eindigde zijn actieve bestaan begin jaren zeventig. Kloosterarchief Boxmeer, Derde Orde, inv.nr. 5 (notulenboek): de laatste aantekening dateert van september 1969.
- 50 Directeuren van de Derde Orde waren achtereenvolgens: mgr. Heinrich Böckeler (1879-1881); J.P.H. Jacobs (1881-1920); M.Th.L.H. Riga (1920-1934); L.M.A. Joosten (november 1934-1935); J.G.W. Joosten (november 1936-1944?); S.B.E.M.J. Janssens (1944 – november 1954); W.J.G. van Bommel (november 1954 – september 1955); M.G.H. Gelissen (september 1955-1956); A.L.I. Deumens (1956-1970). Prefectes/priorinnen: mej. Leonie Hustinx (november 1884-april 1923); mej. Elisabeth Michon (mei 1923- november 1944; daarna ere-prefecte); mw. Sieben-Vrancken (november 1944-december 1945); mw. G. Demollin-Lardinois (september 1947-september 1955); mej. H. van der Werf, onderprefecte (september 1947-?); mw. Sieben-Palmaers (11 september 1955-1970).
- 51 *Handboek voor de zusters der Derde Orde* (...) (Gulpen, 1898) 63 e.v.
- 52 Archief OCD, pls.nrs. 872 en 873 (alfabetische naamregisters van resp. de mannen- en de vrouwen-afdeling van de Derde Orde te Geleen).
- 53 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, verg. 25-5-1894 (p. 38). Het is niet duidelijk welke congregatie bedoeld wordt.
- 54 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, verg. 7-9-1950 (p. 132).
- 55 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, p. 46-47, 55, 60.
- 56 Zie noot 28.
- 57 De biografische gegevens zijn ontleend aan haar bidprentje uit de collectie van mevrouw Els Hustinx te Maastricht, die zo vriendelijk was mij kopieën te zenden.
- 58 Haar prentje bevindt zich eveneens in de collectie van Els Hustinx.
- 59 Haar professiebrief (d.d. 19-12-1920) bevindt zich in het ongeordende deel van het familiearchief Heijnen (RHCL).
- 60 RHCL, Archief Heijnen, pls.nrs. 21. Zij was bestuurslid van de Dames Congregatie Maria Onbevlekt Ontvangen en de H. Aloysius, lid van de Missienaakrans, het Kruisverbond, het Genootschap van de Zalige Dood, Liefdewerk van O.L. Vrouw van Lourdes, de Godvruchtige vereniging ten voordele van het werk van Don Bosco, de Sint-Dominicuspenning, het Sint-Melania Werk en zelatrice

- van de Pauselijke Missiewerken, het Studiefonds Petrus Donders en Broederschap Eerherstellende Communie.
- 61 RHCL, PAOLV, pls.nr. 291.
- 62 Zie: P.J.A. Nissen, 'Signalen uit een verborgen leven. De Sittardse dichteres Céline Klinkenbergh (1890-1976)', *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 10 (1989) 102-123 en Peter J.A. Nissen, 'Céline Klinkenbergh', in: G. Janssen e.a. (red.) *Sittardse cultuurdragers* (Sittard, 1999) 347-365.
- 63 Zie: *Handboek voor de zusters der Derde Orde der Allerheiligste Maagd en Moeder Gods Maria van den berg Carmel en der H. Theresia* (Gulpen, 1898) 22 e.v. (RHCL, Archief Heijnen, ongeordend deel).
- 64 *Handboek voor de Zusters der Derde Orde van O.L. Vrouw van den berg Carmel en der H. Theresia* (Maastricht, 1919) 61-73 (RHCL, Archief Heijnen, pls.nr. 5).
- 65 RHCL, Archief Heijnen, pls.nr. 2.
- 66 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, p. 6 en 7 aant. 6-8 en 17-9-1882.
- 67 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, verg. 15-8-1896 (p. 41).
- 68 Idem, verg. 15-8-1897 (p. 42).
- 69 Idem, verg. 18-2-1900 (p. 44).
- 70 Idem, verg. 2-2-1929 (p. 64). Een deel van de maandkaartjes en de presentielijsten over 1916-1923 zijn bewaard gebleven (RHCL, Archief Heijnen, pls.nrs. 6 en 12).
- 71 Idem, verg. 13-11-1945.
- 72 RHCL, Archief Heijnen, pls.nr. 4. Het boekje werd gedrukt bij N.H. Kersemaekers te Maastricht.
- 73 *Kort begrip*.
- 74 Ibidem.
- 75 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, verg. 30-12-1883 (p. 14), 7-3-1884 (p. 22).
- 76 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, verg. 17-2-1946, 12-12-1946 (p. 86, 96).
- 77 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, aant. 3-6-1966.
- 78 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, p. 3.
- 79 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, p. 61 en 116.
- 80 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, verg. 12-3-1882, 20-5-1883. Voor de financiële toestand van de Derde Orde zie: RHCL, Archief Heijnen, pls.nrs. 10 en 11.
- 81 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, verg. 20-5-1883, 6-12-1885, p. 24 (financieel verslag over 1886).
- 82 RHCL, PAOLV, pls.nr. 289, verg. 13-8-1911 (p. 53).
- 83 Idem, p. 79.
- 84 Bertold van der Pluijm, 'Maria en de Derde Orde van Onze Lieve Vrouw van den berg Carmel', in: *Tweede Nederlandsch Mariacongres (1912) verslagboek* (Maastricht, 1913) 95-97. Ook afgedrukt in *Carmelrozen*, 2 (1913/14) 241-245.
- 85 RHCL, PAOLV, pls. nr. 289, idem, verg. 10-7-1944, 16-5-1945 (p. 68, 73-74)
- 86 Idem, verg. 11-4-1945 (p. 72-73).
- 87 Idem, verg. 11-11-1954, 7-1, 11-3, 6-5-1955, augustus 1956 (p. 170, 173, 175, 184).
- 88 Idem, verg. febr. 1959 (p. 204).
- 89 Het archief van de karmel van Geleen is opgenomen in het archief van de OCD, te Amsterdam. Voor literatuur over deze karmel zie: Timotheus a S. Theresia, *Geschiedenis van den Karmel van Geleen* (z.p., z.d. [Geleen, 1925]); M.J.H.A. Schrijnemakers, *Geschiedenis van Geleen*, deel 2, *Van het vertrek der Fransen (1814) tot de aanleg van de Staatsmijn Maurits (ca. 1920)* (Geleen, 2005).

- 90 Archief OCD, Ledenregisters. Genoemd worden de plaatsen Beek, Echt, Hoensbroek, Höngen (D.), Lutterade, Neerbeek, Puth, Roermond, Sittard en Sweikhuizen.
- 91 Archief OCD, inv.nr. 874. Aantekencahier (1951-1969).
- 92 Archief OCD, inv.nr. 876. Kasboek (1942-1972).
- 93 Nederlands Carmelitaans Instituut te Boxmeer (NCI), Archief Provincie (AP), Annalen van het klooster Merkelbeek, p. 5.
- 94 'Christelijke volmaaktheid in de wereld. Uit het leven van een Derde Ordelinge', *Carmelrozen* 33 (1947/48) 34-35; G. Mesters, *Der Orden der Karmeliten* (z.p., 1962) 41.
- 95 Informatie over de derde orde van Merkelbeek is te vinden in *Vlammend Zwaard* 1 (1952/53) nrs. 1, 2, 3, 4; 2 (1954) nr. 3; 3 (1955) nr. 1. (*Vlammend Zwaard* was het contactorgaan van de derde orde van de o.carm, en voor zover bekend is het enkel te vinden in het NCI).
- 96 *Vlammend Zwaard*, 6 (1959/60) nr. 4
- 97 De auteur dezes werkt aan een artikel over het Open Deurwerk in Limburg dat opgenomen wordt in een bundel van de 'Vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis' (VНК) die eind 2010 zal verschijnen.
- 98 Benedictus Regula monachorum, 55, 5-6. Geraadpleegd is: F. Vromen (ed.), *Sint Benedictus' Regel voor monniken* (Doesburg, 1983).
- 99 Bart Mesotten, *Van aalmoes tot Zwitserse garde. Etymologie en betekenis van duizend woorden rond religie* (Averbode, 2006, 2de druk) 458. Naast het bruine scapulier van de karmelieten ontstonden in de loop der tijden o.a. het blauwe scapulier der Onbevleete Maagd Maria, het zwarte scapulier van de Zeven Smarten van Maria en het rode scapulier van het lijden en het allerheiligst hart van Christus. Een combinatie van de vier scapulieren kwam eveneens voor. Zie: A.J. Koenders, *Maria in den eeredienst der katholieke kerk*, deel 1 (Amsterdam, 1927) 297 e.v.
- 100 Zie: Gerrit Van den Bosch, *Hemel, hel en vagevuur. Preken over het hiernamaals in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw* (Leuven, 1991).
- 101 *De Godsdienstvriend* 40 (1838) 147; *De Godsdienstvriend* 60 (1848) 217; J.H. Hofman, 'De Witte Vrouwen te Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 32 (1915) 176-177.
- 102 *Maas en Roerbode*, 3-9-1887. Ongetwijfeld heeft deze oproep ook in andere Nederlandse katholieke kranten gestaan.
- 103 NCI, AP doos 921.
- 104 NCI, AP doos 60, twee registers van de scapulierbroederschap te Zenderen; Archief karmelietenklooster Boxmeer, scapulierbroederschap, inv.nrs. 2-15.
- 105 J.A.F. Kronenberg, *Maria's heerlijkheid in Nederland*, deel 8, 239-240.
- 106 *Maas en Roerbode*, tussen 10-12-1921 en 10-8-1922 diverse keren geplaatst als advertentie. Het geld kon overgemaakt worden aan Titus Brandsma te Oss.
- 107 *1950 16 juli 1951 VII^{de} eeuwfeest van het Heilig Scapulier* (z.p., z.j. [1953]). In dit gedenkboek worden alle festiviteiten m.n. in Nederland beschreven.
- 108 NCI, AP doos 923, pls.nr. 11. J. de Jong en R.R. Post, *Handboek der kerkgeschiedenis. Deel 2. De Middeleeuwen (692-1517)* (Utrecht/Nijmegen, 1947⁴) 267-268: aan de historiciteit van het visioen wordt getwijfeld, terwijl de Bulla Sabbatina als onecht wordt bestempeld.
- 109 *Kort begrip van de pligten en verbintenissen om te genieten de voordeelen en aflaten vergunt aan de broeders en zusters des broederschs van den H. Scapulier onder den tytel des Bergs Carmeel* (Maastricht: wed. G.B. van Gulpen, 1612) 24 pp. (Universiteitsbibliotheek Utrecht).
- 110 A. Dunckel en B.A. Pothast, *Kurze Chronik von Sittard von 900 bis 1755* (Sittard, 1891; herdruk

- 1975) 20. Zie ook A. Deblon en A.M.P.P. Janssen, 'Broederschappen in de zeventiende en achttiende eeuw in het bisdom Luik en in de omgeving van Sittard in het bijzonder', in: J.C.P.A. van Laarhoven, *Munire ecclesiam* (Maastricht, 1990; Werken LGOG 13) 153-174, inz. 164-166.
- 111 Voor Reuter zie: A.M.P.P. Janssen, 'Het Sint-Petruskapittel', in: A.M.P.P. Janssen e.a. (red.), *Sittardse Cultuurdragers* (Sittard, 1999) 25-27.
- 112 Jos Habets, *Geschiedenis bisdom Roermond*, deel III, 174, 291, 345.
- 113 Rijckheyt, PA H. Pancratius Heerlen, inv.nr. 427.
- 114 Gemeentearchief Roermond (GAR), Oud Archief Roermond, inv.nr. 1929 (testament Catharina Fasolino). Aangaande de penitenten-recollectinnen zie: C. Pyls, 'Roermonds kloosterleven', in: *Gedenboek 700-jarig bestaan van Roermond als stad* (Roermond, 1932) 210-211 en uitvoeriger Chr. de Backer, 'Het klooster der Penitenten-Recollectinnen te Roermond', in: G. Venner (red.), *Roermond, stad met verleden. Negen hoofdstukken over Roermondse geschiedenis* (Roermond, 1985) 142-150.
- 115 Emile Ramakers, 'Leenhof', in: P.J. Margry en Ch. Caspers e.a. (red.), *Bedeveartplaatsen in Nederland*, deel 3 *Limburg* (Amsterdam/Hilversum, 2000) 401-411.
- 116 Gemeentearchief Weert (GAW), PA H. Martinus Weert, inv.nr. 130.
- 117 GAW, PA H. Martinus Weert, inv.nr. 139: brief Strick aan kapelaan F. van Roy, Boxmeer, 25-9-1842. Deze brief is – onder weglating van enige persoonlijke notities van Strick – als afschrift ook opgenomen in het ledenregister (inv.nr. 130).
- 118 Stadsarchief Sittard-Geleen (SASG), PA H. Petrus Sittard, inv.nr. 1255 (oud inv.nr. 1162). Genoemd worden behalve Sittard en zijn buurtschappen de plaatsen: Berg aan de Maas, Born, Breberen (D), Broeksittard, Brunssum, Buchten, Dremmen (D), Echt, Einighausen, Elsloo, Geilenkirchen (D), Grevenbicht, Havert (D), Hoensbroek, Höngen (D), Houthem, Hulsberg, Jabeek, Kreutzrath (bij Gangelt, D), Leut (B), Limbricht, Maastricht, Millen (D), Nieuwstadt, Obbicht, Oirsbeek, Opgelen, Slenaken, Spaubeek, Süsterseel (D), Tudderen (D), Waldfeucht (D), Wehr (D), Wessem en Windraak.
- 119 De familie Stratford werd in 1776 tot 'viscount Aldborough' verheven en mocht zich een jaar later 'earl of Aldborough' noemen. De familie stierf in 1875 in mannelijke lijn uit. Architect Carl Weber, die de neogotiek in de Limburgse kerkenbouw introduceerde, was gehuwd met Emily Stratford, die ook als Von Stratford of De Stratford voorkomt en derhalve bijna zeker ook tot deze familie behoorde. V. Delhey en A. Jacobs, *Kerkenbouw in Limburg 1850-1914* (Sittard, 2000) 23-24, noot 14.
- 120 SASG, Bibliotheek, Kroniek van St. Calvaire (fotokopie van de Nederlandse kroniek van de ursulinen), p. 9-13.
- 121 SASG, PA H. Petrus, inv.nr. 1256 (oud inv.nr. 1163) brief van Van de Velde aan Linders, Boxmeer, 22-1-1884.
- 122 SASG, PA H. Petrus, inv.nr. 1257 (oud inv.nr. 1164).
- 123 Zo blijkt uit de proclamanda: SASG, PA H. Petrus, inv.nrs. 888 en 889 (oude nummering 818, 819).
- 124 SASG, PA H. Petrus, inv.nr. 1251 (oud inv.nr. 1158) brief van em.-pastoor G. Ruyten aan pastoor-deken L. Tjissen, Roermond, 17-5-1924.
- 125 J.G.M. Daniëls, J.H. Strijkers e.a., *Daniëls familia Hillensbergensis. Genealogisch en geschiedkundig onderzoek naar een uit Hillensberg afkomstig geslacht* (Sittard 1986) 207.
- 126 GAR, PA H. Christophorus, inv.nr. 430 (ledenlijst aartsbroederschap van het H. Scapulier). De brief van Strick is als afschrift opgenomen. De lijsten zelf zijn rommelig.

- 127 Timotheus, *Geschiedenis van den Karmel*, 13.
- 128 *Onderrigting over het scapulier van Onze Lieve Vrouw des Bergs Karmelus* (Sittard, imprimatur 1877); *Onderrigting over het scapulier Onzer Lieve Vrouw van den Berg Karmel* (Sittard, imprimatur 1897, 1915, 1924).
- 129 ArchiefOCD, inv.nr. 257.
- 130 ArchiefOCD, inv.nr. 209 (Kroniek Carmel Geleen 1875-1965) aant. 2-9-1901.
- 131 G.D.A. Jonckbloet sj, *Mr. Eugène van Oppen jr. In memoriam, opgedragen aan bloedverwanten en vrienden* ([Maastricht], 1885); opgenomen onder de titel 'Gedenkschrift opgedragen aan Mr. Eugène van Oppen Jr. + 14 april 1885', *Van Oppen Nieuws* (1955 e.v. jaren) 180, 206.
- 132 In de Vlaamse volksverhalenbank levert het trefwoord 'scapulier' 63 treffers op. Het scapulier beschermde mens en dier tegen de duivel, heksen, tovenaressen en ziektes. Scapulieren werden ook dikwijls onder de dorpel van het huis gelegd ter bescherming tegen de kwade invloeden. Zie: www.volksverhalenbank.be
- 133 Gerard Lemmens, *Maria in Limburg. De legendenkrans voor Maria* (Maastricht, 1947) 154-155, 260.
- 134 Pierre Kemp, *Limburgsch sagenboek* (Maastricht, 1925) 244-245.
- 135 NCI, AP doos 921, brief provinciaal aan mgr. Lemmens, zp, 22-8-1938.
- 136 NCI, AP doos 921, brief Lemmens aan provinciaal, Roermond, 7-9-1938.
- 137 NCI, AP doos 921, brief provinciaal aan Lemmens, zp, 10-9-1938.
- 138 NCI, AP doos 921, brief assistent-provinciaal aan Lemmens, zp, 18-11-1938. *Analecta voor het bisdom Roermond* 23 (1938) 193; 'Scapulierdevotie in Limburg', *Carmelrozen* 27 (1938/39) 252-253.
- 139 NCI, AP doos 921, brief Cyrillus Hendriks aan Julius Dijkstra, Merkelbeek 9-12-1938.
- 140 Bèr Hollewijn (1907-1978) schreef 56 toneelstukken en elf romans. In 1947 richtte hij toneelgroep 'De kemediespeulers' op. In zijn toneeloeuvre en op de planken streefde hij een gefundeerde katholieke levensbeschouwing na, die hij op een voor ieder bevattelijke manier weergaf en zo valse ideeën bestreed. Zie: P. Ubachs en I. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen, 2005) 231; A. Gorissen, *Limburgs literatuur lexicon* (Maastricht, 2007) 176-178.
- 141 *Limburgs Dagblad*, 16-8-1950; *Gazet van Limburg*, 16-8-1950.
- 142 In Limburg deed de tentoonstelling achtereenvolgens de volgende plaatsen aan: Geleen, Beek, Hoensbroek, Kerkrade, Brunssum, Sittard en Weert.
- 143 J. van Rensch, 'Broederschappen in Maastricht', in: A.H. Jenniskens (red.), *Hemelse trektochten. Broederschappen in Maastricht 1400-1850* (Maastricht, 1990; Vierkant Maastricht 16) 21-28. De vier andere broederschappen waren die van Sint-Anna (1509), Onze Lieve Vrouw (1526), de Zoete Naam Jezus (1556) en Sint-Martinus (c. 1659).
- 144 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37. Verslag vergadering 21-7-1737.
- 145 Zie Van Rensch, 'Broederschappen in Maastricht', 85-86.
- 146 De auteur dezes bereidt een uitgebreider artikel over de bedevaart naar Vreren voor.
- 147 Bert Leus en Steven Vandewal, *1000 Jaar Vreren* (Tongeren, 2005) 33-35; Jos Vandebrouck en Steven Vandewal, *Inventaris. Roerend patrimonium Sint-Medarduskerk Vreren Tongeren* (Tongeren, 2004) 128-129.
- 148 Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'* (Maastricht, 2009; Maaslandse Monografieën 72) 288 e.v.
- 149 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37, aant. 1816/17.
- 150 RHCL, PA Martinus Wyck II, inv.nr. 29 (memorabilia) p. 43 opgave van processies d.d. 20-2-1857; inv.nr. 1899 opgave processies d.d. 30-6-1877.

- 151 P.J. Margry, *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum, 2000) 282.
- 152 Dit kan afgeleid worden uit het artikelje ‘Pelgrimstogten’. Menigeen overwoog om naar Lourdes, Issoudun of Paray-le-Monial te gaan of indien dit te kostbaar was naar Kevelaer of Scherpenheuvel. ‘Verwekt ook dit nog te groote kosten, dan zal men ten minste naar Freeren of naar St. Rochus te Sutendaal gaan’; *Sint-Servatiusklok*, 4 (1872/73) nr. 39, 23-8-1873. Bovendien zijn er in de *SSK* geregeld opvallende annonces om de processies naar Kevelaer en Scherpenheuvel aan te kondigen. Voor Vreeren ontbreken die.
- 153 *Sint-Servatiusklok. Kerkelijk weekblad voor Maastricht* (*SSK*), 1 (1869/70) nr. 39, 20-8-1870.
- 154 *SSK* 10 (1878/79), 9-8-1879.
- 155 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37 (kasboek).
- 156 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37 notitie 1775/76.
- 157 RHCL, PA Martinus Wyck I, inv.nr. 138 (inventarislijst opgesteld door koster P.N. Rutten d.d. 18-9-1783, inv.nr. 5. Onder de inv.nrs. 18 en 24 wordt eveneens melding gemaakt van ‘kostelycke’ zijden kleden voor het O.L. Vrouwebeeld.
- 158 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37 notities 1767.
- 159 Bovendien werd ruim 12 gulden betaald voor bier.
- 160 Evers en Ubachs, *Historische Encyclopedie Maastricht*, 142.
- 161 De voorstellingen worden beschreven in *Vijftig-jarig Jubelfeest geviert wordende met plegtige octave door het vermaard broederschap van den H. Scapulier onder den tytel des Bergs-Carmel* (Maastricht: Jacob Lekens, 1767) 16-18.
- 162 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37, notities 1769/70, 1770/71, 1773/74. Voor de drukkersfamilie van Gulpen zie Evers en Ubachs, *Historische encyclopedie*, 209-210.
- 163 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37, aant. 1814/15.
- 164 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37.
- 165 RHCL, PA Martinus Wyck II, inv.nr. 1912.
- 166 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37. Scapulieren in 1861/62: 72 dozijn; 1863/64: 95 dozijn; 1866/67: 173 dozijn; 1893/94: 60 dozijn.
- 167 J.A.H. Smeets, *Broederschap van het scapulier van Onze Lieve Vrouw van den berg Carmelus in de hoofd-parochiale kerk van St. Marten te Maastricht (Wijk)* (Maastricht: Ch. Hollman 1865) (exemplaar aanwezig in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen). Ingeplakt is het opgenomen in RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 28.
- 168 *SSK* 1 (1869/70) nr. 34, 16-7-1870, p. 164; 8 (1876/77) nr. 34, 28-7-1877, p. 144; 9 (1877/78) nr. 35, 20-7-1878, ‘De orde van het skapulier’.
- 169 Th.J. van Rensch, *De Sint-Martinuskerk van Wyck* (Maastricht, 1983) 33-34 (afbeelding). RHCL, PA Martinus III, inv.nr. 38. De votiefstenen kostten 327, 31 gulden en het verguldsel 77, 50 gulden. In de kapel van de Zwarte Christus waren overigens eveneens votiefstenen aangebracht.
- 170 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 37, aant. 1816/17. Phillippus van Gulpen, ‘Kroniek der stad Maastricht van haren oorsprong af tot in Juni van het jaar 1862’, *De Maasgouw* 11 (1889) 151.
- 171 RHCL, PA Martinus Wyck II, inv.nr. 29, p. 21-22; inv.nr. 1873.
- 172 Van het jubileum werd kond gedaan in de *Kerkelijke courant. Katholieke Nederlandsche Stemmen*, 20-7-1867, de *Courier de la Meuse*, 16-7, 21/22-7 en 30-7-1867 en *De Limburger*, 27-7-1867.
- 173 RHCL, PA Martinus II, inv.nr. 29, p. 121.; inv.nr. 1882.
- 174 RHCL, PA Martinus II, inv.nr. 29 (Memorabilia) p. 124, 129. Het altaar werd gemaakt door de firma Cuypers-Stoltzenberg en kostte 3894, 18 franken.

- 175 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 28, p. 33-34.
- 176 Archief Scapulierbroederschap, Overzicht contributies annex ledenboek (1909-1973) (het archief van de scapulierbroederschap is onder beheer van de heer Frans Sondejker te Maastricht). Chr. Herben werd in 1909 lid van de broederschap. Op 30 december 1934 werd zijn 25-jarig lidmaatschap met een hoogmis gevierd. Herben overleed op 24-5-1952.
- 177 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 28, p. 38.
- 178 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 28, p. 41.
- 179 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 28, p. 67, 69.
- 180 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nrs. 31 en 32.
- 181 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 28, p. 74.
- 182 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 28, aant. 1931.
- 183 RHCL, PA Martinus Wyck III, inv.nr. 28, aant. 1951, zie ook inv.nr. 33.
- 184 Archief Scapulierbroederschap, Kasboek (1933-1979); *De Nieuwe Limburger*, 27-10-1967, p. 7, k. 3-4.
- 185 Archief Scapulierbroederschap, Overzicht contributies annex ledenlijst (1909-1973).
- 186 Mededeling van de heer Frans Sondejker, 12-10-2009.
- 187 RHCL, PA Martinus Wyck II, inv.nr. 29, p. 43-44. In de *SSK* 1 (1869/70) nr. 34 en 8 (1876/77) nr. 34 zijn onder de titels 'De processie te Wijk' en 'Naar Wijk!' (ronkende) impressies van deze bidtocht te vinden.
- 188 *SSK* 8 (1876/77) nr. 34, 28-7-1877, p. 144. Met de 'groene Carmel', soms ook de 'berg Carmel' of 'de berg' genoemd, werd waarschijnlijk een met lover en bloemen versierde expositietroon bedoeld.
- 189 Karel Matthijs, *Limburgse jaarkrans* (Maastricht, 1955) 71.
- 190 Archief Scapulierbroederschap, Kasboek 1933-1979, losse bijlagen, nota's van de zusters en van Kersten-Leroy.
- 191 Zie: A.J. Bijsterveld, 'Wyck-Egidius', In: P.J. Margry en Ch. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland*, deel 3, *Limburg* (Amsterdam/Hilversum, 2000) 1165-1168.
- 192 *Limburger Courier*, 27-7-1878, p. 2, k. 5; *De Nieuwe Limburger*, 17-7-1958, p. 11, k. 1; *De Nieuwe Limburger*, 21-7-1969, p. 5, k. 4-6; *De Limburger*, ed. Maastricht, 2-9-1982, p. 9, k. 1-5.
- 193 De derde ordeafdelingen (o.carm) te Aalsmeer en Oss telden overigens ook veel mannen tot hun leden.

Een leven als pandoer – Lambert-Henri d’Olne (Baarlo 1712 – Maastricht 1766)

Julien Daenen

Baron Lambert-Henri d’Olne was een telg uit de lagere plattelandsadel in de Maasstreek. Zijn naam zou wellicht in de vergetelheid zijn geraakt wanneer hij niet de kans had gegrepen om op bijzondere wijze carrière te maken in het leger. Zijn loopbaan nam een beslissende wending door zijn contacten met de beruchte *pandoerenkolonel* Franz von der Trenck die in 1741 een regiment pandoeren had weten op te richten.¹ Deze pandoeren waren militairen van Servo-Kroatische en/of Hongaarse origine, die oorspronkelijk opereerden in de grensstreek van het Habsburgse en het Osmaanse Rijk. In de loop van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) werden zij als zogenaamde ‘lichte troepen’ toegevoegd aan het Oostenrijkse leger tijdens diens Europese campagnes. Lambert-Henri d’Olne trad in 1744, op zoek naar promotiekansen in dienst van dit unieke regiment. Over zijn ervaringen in het pandoerenkorps, maar ook over de periode die er aan voorafging en zijn latere ambitie om een eigen regiment op te richten, liet hij een karrenvracht aan briefwisseling en persoonlijke documenten na. Hierdoor is het mogelijk zijn militaire carrière – die van een officier uit de lage adel – te reconstrueren.

In de achttiende eeuw vormden oorlogsgebeurtenissen een dankbare aanleiding tot de uitgave van publiek leesvoer. Drukkers deden goede zaken in oorlogstijd met de verspreiding van allerhande drukwerk zoals verslagen en kaartmateriaal. Dat stilde de leeshonger van de nieuwsgierige lezer in Europa op zoek naar informatie over de gebeurtenissen op en naast de slagvelden. Anders dan bij een snelle publieke verspreiding van informatie door drukkers en uitgevers waren er ook burgers die in de dramatische oorlogsomstandigheden aanleiding vonden schriftelijk verslag te maken van hun eigen wedervaren.

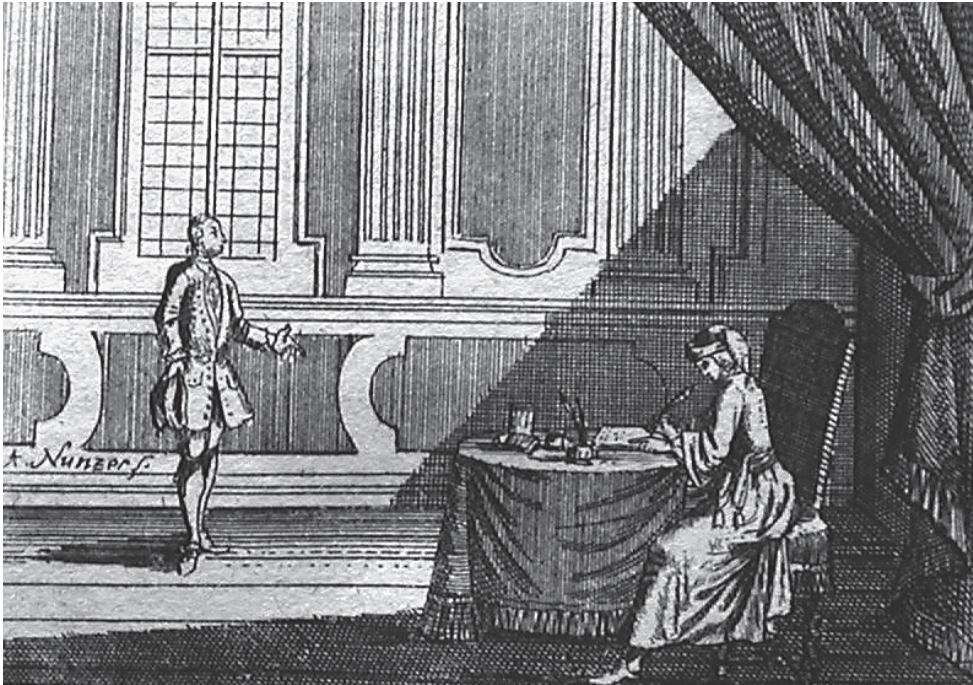
Dat gebeurde ook in en rond Maastricht, bijvoorbeeld tijdens de in dit artikel veel aangehaalde periode van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). Zo startte Willem Plugmaekers, deken van het Sint-Servaaskapittel, een kroniek in het oorlogsjaar 1747.² Enkele kilometers verder in het dorpje Kanne vatte Winand Mengels een kroniek aan over wat hij met zijn halfbroer op het slagveld van het nabijgelegen Lafelt in 1747 aanschouwde. Nog steeds is dit tijdsdocument van bijzondere waarde voor de geschiedenis van de achttiende eeuw.³

Aan de andere zijde van de oorlogsgebeurtenissen stonden de actoren zelf, de militairen, waarvan vooral de officieren schriftelijke sporen hebben nagelaten van hun meest aangrijpende en soms zelfs levensbedreigende momenten op en naast de slagvelden. De correspondentie van officieren met familie of vrienden was in de achttiende eeuw massaal, maar is vandaag slechts fragmentarisch overgeleverd. Soms waren deze brieven correct in hun informatieve waarde over het historisch gebeuren, maar vaak echter niet meer dan een emotionele weergave van wat de persoon in kwestie was overkomen. Een andere historische bron zijn de gepubliceerde (auto)biografieën van officieren, een genre dat reeds in de zeventiende eeuw floreerde en nog meer aan belangstelling won in de 'Eeuw van de Verlichting'. Toch is de lectuur van dergelijke mémoires – hoe boeiend ook – weinig verhelderend over de persoonlijke levensomstandigheden van de hoofdpersoon, in casu het leven van de lagere adel, het thema dat in deze bijdrage aan de orde is. Dit heeft veel te maken met het feit dat de schrijver intentioneel bezig was. Het verhalende karakter van mémoires over het persoonlijk wedervaren op het Europese strijdtoneel liep gelijk met het streven om hun handelen in oorlogsomstandigheden naar de lezer toe te rechtvaardigen. Bovenal dienden dergelijke mémoires om de eigen heldhaftigheid en verdiensten te onderstrepen, die niet zelden naar eigen aanvoelen onvoldoende werden gehonoreerd met een militaire bevordering of financiële beloning. Twee prachtige voorbeelden in deze zin zijn de autobiografie van de Zweedse graaf De Hordt en de recent heruitgegeven mémoires van de graaf van Schlippenbach; beiden bouwden tijdens de achttiende eeuw een officierencarrière uit in het Staatse leger.⁴

De hedendaagse lezer die egodocumenten zoals mémoires tot zich neemt, zal zich ongetwijfeld een bepaald beeld van de leefwereld van militairen in het Ancien Régime kunnen voorstellen. Christopher Duffy wist in zijn bekende werk *The Military Experience in the Age of Reason* (1987) als één van de eersten een meer diepgaande analyse te maken van het persoonlijk leven, de loopbaan en de lotgevallen van soldaten én officieren tijdens het Ancien Régime.⁵ Terecht haalde hij daarbij het grote onderscheid aan tussen de carrière van de hoge en lagere adel. Daar waar telgen uit de hoge Europese adel door geboorte in de belangrijkste militaire functies terecht kwamen, soms ongeacht hun kwaliteiten, hadden leden uit de lagere adel, die het gros van het officierenkorps uitmaakten,

een veel minder voorspelbare carrièreopbouw en bijgevolg een vaak wankel bestaans-zekerheid. Ook Frank Tallett wees op het verschil in officieren van hoge of lage adel.⁶ Hij concludeerde dat juist de groep van laag adellijke officieren het meest bekwaam en toegewijd was. Het gebrek aan grote financiële reserves bracht een grotere afhankelijkheid aan de militaire dienst met zich mee. Hierdoor waren lage adellijke officieren beter gemotiveerd om competenties in krijgs- en organisatiekunde te verwerven en toonden zij zich loyaler ten aanzien van het opperbevel. Hun levenskeuze zat klem tussen de sociale conventies uit die tijd. Zo was het carrièreperspectief doorgaans ‘beperkt’ tot een leven als landheer op een landgoed, een loopbaan als militair (in één of ander Europees leger), soms en in het beste geval gevolgd door het eerstgenoemde alternatief, of het toetreden tot de clerus.

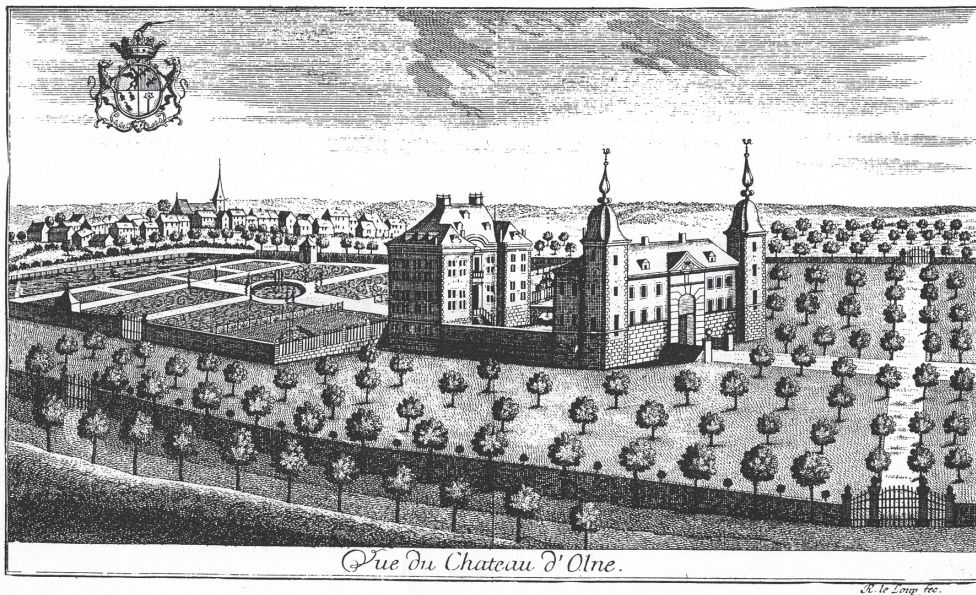
In dit artikel willen we naar analogie van de werkwijze van Duffy de militaire carrière van laag adellijke officieren tijdens de achttiende eeuw uit de doeken doen. We willen een zo realistisch mogelijk beeld brengen van de verdiensten en beproevingen die gepaard gingen met ambities in dienst van het leger. Waar Duffy veeleer een thematische benadering heeft van het militaire bedrijf in zijn geheel en put uit allerlei soorten tijdsbronnen, zal in dit artikel de klemtoon liggen op één personage, baron d’Olne als telg uit de lage plattelandsadel in de Maasregio, en richten wij ons op egodocumenten afkomstig van de protagonist zelf. Zo worden de episodes uit het leven van de hoofdpersoon, in tegenstelling tot de hierboven besproken mémoires, gereconstrueerd op basis van overgeleverde brieven, familiedocumenten en militaire correspondentie. Geen enkel van de hier gebruikte documenten had de bedoeling de persoon in kwestie – baron d’Olne – of diens carrière in een beter daglicht te plaatsen, zoals dat bij autobiografisch materiaal wel eens vaker gebeurde. Daarom kunnen de hier gebruikte archiefbronnen beschouwd worden als een meer authentieke getuige van het reilen en zeilen van de plattelandsadel in militaire dienst. Het archiefmateriaal maakt deel uit van de collectie van het Regionaal Historisch Centrum Limburg in Maastricht. Het betreft in hoofdzaak het archief van het huis Scheres te Baarlo en het familie-archief d’Olne.⁷ Nader onderzoek bracht een schat aan originele ‘Trenck-documenten’ aan het licht. Het betreft de regimentsadministratie van het pandorenenregiment en de rechtstreekse correspondentie van baron d’Olne met baron Franz von der Trenck vóór en tijdens diens gevangenschap (zie infra). Trencks brieven zijn zowel in het Frans als het Duits opgemaakt, deels door Trenck zelf, deels (vermoedelijk) door een secretaris die hem tijdens zijn gevangenschap in de Spielberg in Brno was toegestaan. De brieven van Olne zelf zijn consequent in het Frans geschreven. In deze bijdrage wordt steeds in Nederlandse vertaling geciteerd.

Franz von der Trenck dicteert zijn brieven tijdens zijn gevangenschap (1747) – illustratie in Des Neu-eröfneten historischen Bilder-Saals, deel 11, Nürnberg, 1752. Foto: Jan Bellen.

De familie d’Olne

Hoofdpersoon in het verhaal is baron Lambert-Henri d’Olne. De familie d’Olne had oude bindingen met het dorp Olne ten oosten van Luik, meer bepaald de heerlijkheid Froidbermont. In de zeventiende eeuw was de familie een aantal treden hoger op de sociale ladder geklommen. Dat was te danken aan de militaire diensten die de twee broers Servais en Pierre-Mathieu d’Olne hadden bewezen in de legers van keizer Leopold I, onder andere in de strijd tegen de Turken. Het leverde hen een familiewapen, de titel van baron en van ridder van het Heilig Roomse Rijk op.⁸ In 1694 koopt Guillaume, zoon van Pierre-Mathieu d’Olne, de heerlijkheid Olne ten oosten van Luik, een dorp met enkele onderhorige gehuchtjes dat deel uitmaakte van de Republiek.⁹ Olne ligt dan in het Staatse gedeelte van de Landen van Overmaas en was in feite het uiterste zuidpunt van de Republiek.¹⁰ Om hun stand meer uitstraling te geven liet de familie in het begin van de achttiende eeuw een schitterend landgoed optrekken aan de rand van het dorp.¹¹ Hiervan rest tegenwoordig nog slechts een deel. Via huwelijkspolitiek raakte de familie

Zicht op het dorp en het kasteel van Olne, zoals afgebeeld in *Les Délices du Pays de Liège* (Luik, 1738-1744).

ook in het bezit van een gedeelte van de heerlijkheid Baarlo, waar zij geregeld het landhuis De Berckt betrokken. Tot zover wijkt het verhaal van deze familie wellicht niet veel af van een honderdtal andere families uit de kleine landadel, die onze gewesten bevolkten.

Baron Lambert-Henri wordt op 13 januari 1712 geboren op het landhuis De Berckt aan de rand van Baarlo als zoon van Guillaume II Philippe, die voor de helft heer is van de heerlijkheid Baarlo, Soumagne, Saint-Hadelin, Olne en Ingenraij, en van barones Eva Thérèse Florentine de Rhoe d'Obsinnich. Het ouderlijk gezin bestaat in totaal uit zeven kinderen, drie jongens en vier meisjes. Het oudste kind Adrienne, geboren in 1708, overlijdt evenwel op twintigjarige leeftijd. Naarmate de kroost opgroeit, neemt bij de ouders de plicht toe om een plaats op de sociale ladder voor hun kinderen te verzilveren. Die ambitie veronderstelt vooreerst een goed beheer van het familievermogen, wat gezien het beheer van twee aanzienlijke landgoederen geen sinecure is. Een gerichte huwelijkspolitiek is een volgende stap. De oudste zoon Guillaume III Frederique (1709-1784) is zondermeer voorbestemd om in het huwelijk te treden met een geschikte partner. Hetzelfde geldt voor de oudste dochter Marie-Jeanne-Thérèse. Daarmee is voor de ouders de room van de soep. Het past vervolgens in de ouderlijke huwelijkspolitiek dat de twee overblijvende jongere dochters gewild of ongewild ongehuwd blijven. De twee jongere zonen staan op hun beurt voor de uitdaging zich aan een religieuze of militaire loopbaan

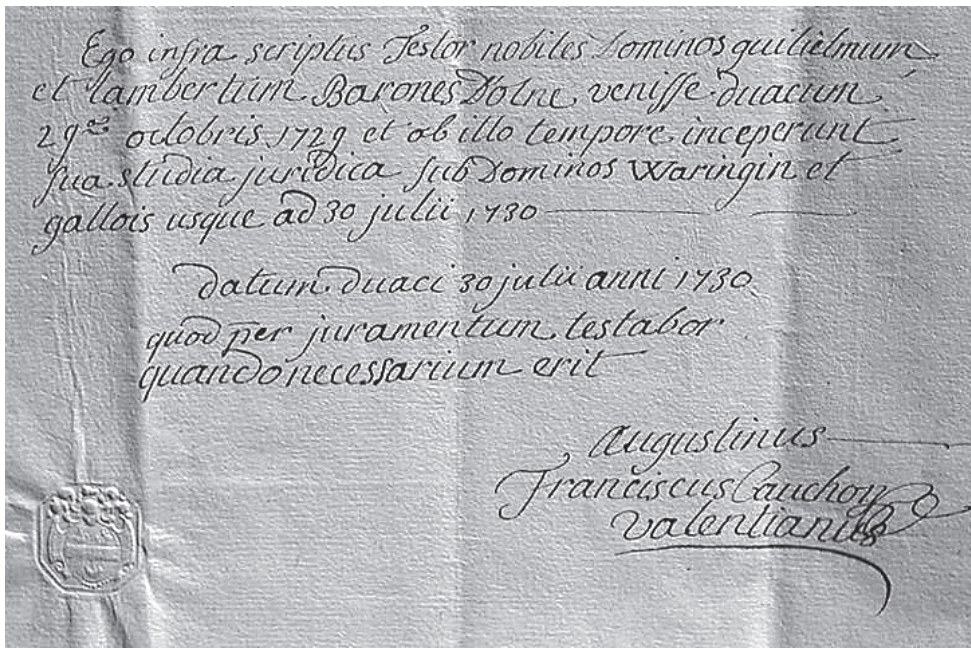
Het familiewapen van de familie d'Olne. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Huis Scheres-Baarlo, inv.nr. 2384.

te wagen. Het realiseren van die keuze heeft weinig te maken met roeping dan wel met de relaties die de familie onderhoudt en het lobbywerk dat kan worden verricht om de kinderen in bepaalde kringen binnen te loodsen. Voor de beide broers draait het uit op een militaire loopbaan. De jongste, Pierre-Mathieu, gaat op jonge leeftijd in dienst in het Franse regiment De Namur. In 1741 is hij opgeklommen tot de rang van luitenant, als in juni van dat jaar de volgende noodlotsbrief van de hand van de markies De Viefville zijn vader bereikt:

“Napels, 10 juni 1741

Het is met immens verdriet, Mijnheer, dat ik U het droevige lot van Uw zoon mededeel, die op het einde van vorige maand scheep was gegaan op een Frans schip om het regiment De Namur in Orbetello te vervoegen. Toen het schip zich ter hoogte van het eiland Ponces¹² op twintig mijl van Napels bevond, werd het door Moorse zeerovers geënterd. Alle opvarenden evenals de bagage zijn onder de wapens van die barbaren ten onder gegaan, uitgezonderd vijf Joden en een scheepsjongen die zich in het want hadden verborgen. Die hebben verklaard dat de barbaren enkele reizigers hebben meegenomen. Ik hoop dat baron d'Olne één van hen is maar volgens de laatste berichten van de Franse consul schijnt het dat zij allen het leven hebben verloren.” [...] “Ik betreur mijn verplichting U een dergelijk droevig relaas mede te delen. Temeer omdat het gedrag van Uw zoon in mijn nabijheid mij sympathie voor hem had doen aanvatten. Mijnheer, ondanks de vaderlijke liefde moet de rede U helpen dit offer aan de Heer te doen. Zijn wij niet allen geboren om ons te buigen voor Zijn wil.”¹³

De carrière van broer Lambert-Henri is een langer leven toebedeeld. Zijn opvoeding gebeurt aanvankelijk thuis, maar toen hij zeventien was besluiten de ouders toch een investering te doen in een gedegen opvoeding in afwachting voor hun kinderen een benoeming of functie in de wacht te kunnen slepen. En zo volgt Lambert-Henri samen met zijn oudste broer van 1729 tot 1731 les aan een college in Douai, telkens van einde

Studieattest van Lambert-Henri en zijn broer Guillaume voor het schooljaar 1729-1730 te Douai. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Huis Scheres-Baarlo, inv.nr. 1044.

oktober tot einde juli. Broer Guillaume-Frederique schakelt nadien nog een jaar over naar de universiteit van Reims, blijkbaar met de bedoeling een licentie in de rechten te halen, iets waar hij evenwel niet in zal slagen. In Douai heeft hij zich bovendien de bijzondere admiratie op de hals gehaald van één van zijn priester-leraars, en wanneer blijkt dat Guillaume-Frederique zijn studies stopzet, krijgt deze in januari 1734 een brief nagestuurd waarin de priester zijn innige hoop uitdrukt dat Guillaumes vader hem zijn broer “le cadet” (Lambert-Henri) zal toevertrouwen. “U mag erop rekenen dat ik steeds de ruimste aandacht aan hem zal besteden, zowel voor zijn studies als voor zijn religie.”¹⁴ Lambert-Henri beschikt echter niet over veel intellectueel talent; daarvan getuigen zijn brieven. Hij kent evenmin een religieuze roeping en besluit uiteindelijk zijn boeken aan de wilgen te hangen in ruil voor een toekomst in het leger. Zijn oudere broer Guillaume-Frederique legt zich toe op het beheer van zijn erfdeel en gaat op zoek naar een geschikte partner. Die vindt hij ook in de persoon van barones Théodore- Marie-Joseph de Merwyck, met wie hij in februari 1741 in het huwelijk treedt.¹⁵

Geen rozen zonder doornen

Lambert-Henri begint als jonge twintiger op het laagste echelon in het officierenkorps, als cadet of zeg maar officier-stagiair. Hij is dan al relatief oud voor de start van een militaire loopbaan. Veel kinderen uit de hogere adel trekken al op 14- of 15-jarige leeftijd mee naar het slagveld. Dat is dan wel aan de zijde van hun vader al dan niet onder het rechtstreekse toezicht van de persoon, aan wie de ouders het toezicht hebben toevertrouwd. Het is niet heel duidelijk via welke relatie Lambert-Henri een introductie in het leger kreeg, maar vermoedelijk spelen de familiebanden van zijn moeder barones De Rhoe een belangrijke rol. In het najaar van 1733 reist hij met zijn vader af naar de kwartieren van het Oostenrijks-Hongaarse leger te Wenen. Voor een Staats onderdaan lijkt dit op het eerste zicht verwonderlijk, maar nationalisme was in die tijd van weinig tel en ondergeschikt aan carrièremogelijkheden. Daarvan getuigen grote militaire talenten zoals de Franse veldmaarschalken Maurits van Saksen en Woldemar von Löwendal die geen druppel Frans bloed hadden, zelfs niet rooms-katholiek gedoopt waren, maar niettemin de elite van het Franse leger uitmaakten in die periode.

Het zal de wakkere lezer hier ook niet zijn ontgaan dat er geen verwijzingen zijn naar een militaire vooropleiding voor de jongvolwassen baron. In het midden van de achttiende eeuw beschikken de Europese monarchen niet over militaire academies voor de opleiding van het officierenkorps. Het idee van een gestandaardiseerde militaire scholing voor officieren zal pas vorm krijgen in de tweede helft van die eeuw. De enige vooropleiding of wat daarvoor mag doorgaan is niets anders de jacht. Het is de jachtsport die de jonge telgen van huis uit zadelvast maakt, hen leert omgaan met vuurwapens tijdens de soms dagenlange achtervolging van het wild, hen leert bespieden, wacht houden, kamperen in sobere omstandigheden en hen de wisselende natuuumstandigheden leert trotseren.

In januari 1734 bericht Lambert-Henri zijn goede gezondheid aan zijn vader. Hij is dan ingekwartierd in Mollwitz, een stad centraal gelegen in Silezië dat toen nog de noordelijke provincie van de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije vormde. Hij heeft echter zoveel onkosten aan paarden en eigen onderhoud – hij heeft zelfs nog geen uniform – dat hij zijn vader vraagt het voorziene jaargeld met zeker honderd ecu te verhogen.¹⁶ Bovendien wacht hij op dat moment op orders om met zijn regiment naar Italië af te reizen. Voor deze campagne heeft hij zeker drie paarden nodig waarvan één als lastdier, want, stelt hij, “karren zullen van geen nut zijn”. In zijn kwartier heeft hij twee kamers ter beschikking. Eén ervan dient voor de kok en de knecht.¹⁷ Geen wonder dat de jonge baron met dergelijke staat en zonder enige vorm van inkomen in de onkosten verdwaalt. Misschien spiegelt hij zich dan al aan de gebruikelijke entourage, die heel wat officieren erop nahouden en die tijdens de campagnes het gewenste gerief, personeel en niet zelden hun gezin meevoeren.

Jachttafereel van een tijdgenoot, Pierre-Victor de Besenval (1712-1791), de latere commandant van de Zwitserse Wacht van de Franse koning. De jonge baron zit in het midden, geflankeerd door zijn zus en een jachtmeester (schilderij omstreeks 1730 – Musée du château de Waldegg).

In het voorjaar van 1737 krijgt hij een gedroomde kans wanneer hij een overstap kan maken van het dragonderregiment Althan naar dat van generaal graaf Jörger. Die heeft hem een compagnie in zijn regiment aangeboden voor de som van 6600 gulden, de prijs voor een promotie tot kapitein. Daar hoeft Lambert-Henri geen twee keer over na te denken. Ze schudden elkaar de hand, er wordt zelfs niets op papier gezet, en de graaf laat hem meteen de gage van kapitein uitkeren, ondanks het tegensputteren van generaal Althan. En wie moet dat allemaal betalen? “Onze zeer geëerde vader” natuurlijk. Inderhaast gaan er brieven naar Olne waarin hij zijn vader het belang van deze promotiekans kenbaar maakt en alle zegeningen van de hemel over hem en de familie afroept wanneer hij wil instemmen. Deze heeft wel oren naar de kostbare ambitie van zijn zoon en reeds op 28 april 1737 bericht de kersverse kapitein de goede ontvangst van twee wisselbrieven. Toch waagt hij het om in dezelfde brief bijkomend vijfhonderd gulden te vragen voor zijn uitrusting voor de komende militaire operaties. Hij staat op dat moment klaar om de rekruten en de bagage van het regiment naar Kroatië te begeleiden. Wat hij niet weet is dat zijn

vader discreet inlichtingen over zijn handel en wandel inwint.¹⁸ Toch houdt dat vader niet tegen te bidden voor het behoud van zijn zoon. Ook daarvoor worden relaties aangesproken. In zijn jaarlijkse nieuwjaarsbrief vraagt hij de bisschop van Roermond om zijn zoon in zijn gebeden op te nemen. De excellentie antwoordt op 4 januari 1738 dat hij zonder ophouden de Heer aan het altaar looft en aanbidt voor de goddelijke bescherming, die zijn zoon-kapitein tot dan toe heeft mogen ondervinden. Voorts wenst hij Lambert-Henri toe dat Zijn heilige hand hem ook de volgende campagne mag beschermen temidden van ziekte, gevaar en zware inspanningen. Zeker nu men verwacht dat de komende campagne harder en bloediger zou worden als de vorige. Op de vraag van vader d'Olne of de carrière van zijn zoon opweegt tegen de hoge kosten eraan verbonden, geeft de bisschop een duidelijk advies: “Ik betwijfel geen moment, mijnheer, dat dit u veel moet kosten, maar naar mijn mening gaat het niet op zijn carrière door een gebrek aan steun af te breken zo hij een groot kapitein kan worden, want men zegt *nullus honor sine onere*.”¹⁹

Deze steun van de bisschop komt baron Lambert-Henri zeer goed uit. In de zeldzame brieven uit die tijd houden de voortdurende financiële zorgen gelijke tred met de fysieke beproevingen te velde. In oktober 1737 staat hij bij zijn generaal nog voor 4000 gul-

Een compagnie trekt in een bergachtig (Italiaans ?) landschap naar zijn winterkwartier; de reis is zwaar door de weersomstandigheden en vordert maar traag omdat men ook de bagage moet meevoeren, en sommigen zelfs hun vrouw en kinderen (Les fatigues de la guerre – Franse gravure naar het schilderij van A. Watteau).

den in het krijt voor zijn promotie. Die vertraging brengt hem op een slecht blaadje bij de generaal, waardoor hij een belangrijke promotiekans mist. De kolonel van het regiment is kortelings overleden en nu gaan alle kansen naar twee andere kapiteins. De winter komt eraan en het is afwachten waar zijn regiment gestationeerd wordt. “Indien wij aan de zuidgrenzen van Hongarije terecht komen, dan zijn we er allemaal aan”, schrijft hij. Bovendien mist Lambert-Henri het geld om zijn uitrusting voor de winter te betalen. “De veldtocht is hard geweest en men verslijt evenveel tijdens één campagne te velde als na zes jaar in garnizoen. Ook de knecht moet ik elk jaar kleden.” Overigens is zijn knecht kort voordien gestorven. Hij prijst zich nog gelukkig dat zijn uitrusting minder dan die van anderen heeft geleden en dat hij zijn paarden niet heeft moeten verkopen. “Ik bid U, geef me deze gunst voor één keer en U zal door mij niet meer worden lastiggevallen. Ik dank en bid voor elke gunst die ik verkrijg en niet minder voor Uw behoud en dat van mijn beminde moeder.”²⁰

In de jaren nadien verandert baron Lambert-Henri nog verschillende malen van regiment. In maart 1741 blijkt hij kapitein te zijn in het dragonderregiment Römer, iets wat hem zeker ligt want hij is een groot paardenliefhebber.²¹ Een jaar later vinden we baron d’Olne als hauptmann of kapitein terug in het regiment van kolonel Philbert. In die tijd is de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije door toedoen van Pruisen verweekeld geraakt in de Eerste Silezische Oorlog, de eerste fase van de acht jaar durende Oostenrijkse Successieoorlog. Aldus krijgt baron d’Olne de kans terreinervaring in een echte oorlog op te doen, de droom van elke militair met roeping. Want een oorlog is actie, avontuur en kans op roem en promotie. Maar aan de keerzijde staat de harde realiteit van gevaar, ontbering en ziekte. De maandenlange campagnes te velde lopen normaliter van april tot oktober en zijn zeker geen sinecure. Te paard heeft de kapitein met zijn dragonders wel enig voordeel op de infanterie, maar een garantie tegen ongemakken of ziekte is het niet. Dat blijkt in april 1741 wanneer hij vanuit Wenen bericht dat aambeien hem veel pijn en ongemak aandoen. Baden brengt wat verlichting, hij kan al wat gemakkelijker stappen. Van paardrijden is geen sprake. Wanneer zijn conditie het toelaat, hoopt hij voor een kuur naar de baden van Aken te reizen, alhoewel hij geen idee heeft hoe hij aan het geld zal geraken. Gelukkig mag hij ondertussen zijn compagnie en zijn gage als kapitein behouden.²² Die zomer lukt het kapitein Lambert-Henri toch deel te nemen aan de campagne, maar eind augustus 1741 raakt hij zwaar ziek door een gastro-intestinale infectie. Hij noemt het *un es-pèce de fièvre chaude accompagné d’un dissenterie*. Dit soort ziekte kent elk jaar een snelle verspreiding naar het einde van de zomer toe en heeft niet zelden een dodelijke afloop door bloeddiarree en uitdrogingsverschijnselen die ermee gepaard gaan. Op plaatsen waar grote groepen soldaten zich concentreren, wordt ook de plattelandsbevolking besmet, vaak met een dramatische stijging van de sterftecijfers tot gevolg. Dit herinnert aan de vaak bezigde stelling dat er meer militairen buiten het slagveld sterven dan erop.²³

De kapitein heeft geluk. Op 4 september schrijft hij aan zijn broer dat hij het lot van zijn vermoorde broer Pierre-Mathieu niet heeft moeten delen. Hij ontsnapt aan de dood door de goede zorgen van de chirurgijn-majoor en het feit dat zijn korps het stadje Franckenstein in Silezië passeerde, waar hem een ziekbed in een huis is toegewezen. Daarmee eindigt de campagne van dat jaar bijzonder ongelukkig, want enige tijd voordien was tot overmaat van ramp zijn beurs met 73 gouden dukaten gestolen. Ook zijn gouden horloge is hij kwijt. Hoe moet hij nu rondkomen? Zeker niet van zijn gage, schrijft hij, want die blijft achter en die zomer ontving hij maar drie maandgages van 27 gulden en twee van 38 gulden. “Ziedaar hoe een officier moet leven, ik verlies er de moed bij.” De beginjaren van de Oostenrijke Successieoorlog zijn inderdaad noch militair, noch logistiek een sinecure voor het Oostenrijks-Hongaarse leger; critici merkten schamper op dat Maria-Theresia uit financiële noodzaak tal van lichte, ongeregelde troepen in het zuiden van toenmalig Hongarije haalde om haar leger te bevolken.²⁴ De tegenslagen stapelen zich op en voor de eerste maal in zijn loopbaan overweegt baron Lambert-Henri er de brui aan te geven en zijn compagnie te verkopen. Maar hij is niet de enige en de legerleiding zet de officieren onder druk om te blijven ondanks de miserabele omstandigheden. “Het is alsof de Heer me wil laten inzien dat *nulla salus sit bello*” (oorlog brengt geen heil). Een promotie zou redding kunnen brengen. Hij schrijft aan zijn vader dat promotie in de huidige omstandigheden aan een zeer schappelijke prijs haalbaar is. Want het aanbod aan functies is groter dan de vraag. Hij gaat hierover in onderhandeling met de bevelhebber van het regiment, kolonel Beloutte. Zijn vader reageert niet, waardoor Lambert-Henri zijn plan moet opbergen. Nadien komt er een nieuwe luitenant-kolonel in de regimentsstaf. Voor de majoor van het korps vormt dit een aanleiding om het regiment te verlaten en zich terug te trekken op zijn landgoed in Bohemen. Ook deze interessante majoorpost raakt snel opgevuld, door de oudste kapitein van dienst, waardoor het officierenkader volzet is. Daarmee is de frustratie van kapitein d’Olne compleet, want nu moet hij misschien vijf of zes jaar langer op een promotiekans wachten. Hij besluit: “Als ik op deze manier alles wat ik heb moet uitgeven, wel dan geef ik het liever bij mijn ouders thuis in alle rust uit.”²⁵

In het voorjaar van 1742 bereikt zijn carrière een dieptepunt. De verstandhouding met zijn vader is helemaal zoek, wat zijn financiële situatie alleen maar verslechtert, terwijl zijn gezondheid hem bovendien aan zijn bed kluistert te Wenen. Hij schrijft radeloos naar zijn broer, niet wetende dat die zijn brieven doorspeelt aan zijn vader. Deze brieven geven een realistisch beeld van de levensomstandigheden van de dan dertigjarige baron.²⁶ Op 8 maart 1742 schrijft hij vanuit Wenen: “Indien de baden van Baden op vier mijl van hier niet helpen ben ik verloren.”²⁷ Zelfs indien ik genees, vreest men een terugval door de slopende inspanningen te paard en dan valt er geen genezing te verwachten. Ik weet niet wat ik moet doen. Ik zou met toestemming mijn compagnie kunnen verkopen, maar in de huidige conjunctuur vind ik niemand die er een aanvaardbare prijs voor

Kaart van Silezië, Bohemen en Moravië (ca. 1778) met vermelding van een aantal locaties. Collectie Julien Daenen. Foto: Jan Bellen.

wil betalen. Momenteel moet ik mijn paarden verkopen om te overleven. Zo ik in staat ben terug op campagne te gaan, dan weet ik niet hoe ik aan mijn uitrusting moet gera- ken want we ontvangen maar de helft van onze gage en nauwelijks inkwartiering voor de winter. Als ik kon reizen, dan was ik al terug. [...] Ik gruw van dit leven. Ik zou graag mijn nood bij hem komen klagen. Dan was ik tenminste niet in gevaar zoals nu en ik zou in een goed bed slapen in plaats van vaak in de open lucht.”

In een brief van 11 april trekt hij openlijk van leer tegen zijn vader: “Ik zal mijn beklag tegen hem komen doen, want het lot dat hij me heeft aangedaan valt niet goed te praten. Momenteel voel ik me ellendig. Als ik het overleef hoop ik dat God me de kracht geeft om me te wreken op hen die me in de steek lieten toen ik hen nodig had. Bespaar me uw lessen, ik ben helder genoeg van geest om zelf te weten dat ik deze dwaze oorlog niet

verlaat vooraleer ik andere plannen kan maken. Indien het zo verder gaat zal ik verplicht zijn mijn rang te verkopen om te overleven. Ik ben toch niet verplicht mijn hele leven ongelukkig te blijven door de grillen van een vader, die graag voor een groot heerschappij doorgaat terwijl zijn kinderen miserie lijden. Of denkt u dat ik zo gek ben als baron De Rhoe die met al zijn inschikkelijkheid voor zijn vader de zesde van de vorige maand van armoede is overleden. Hij laat een berg schulden achter.”

Terwijl zijn brief op weg gaat naar Baarlo ontvangt hij een brief van zijn broer. Lambert-Henri reageert onmiddellijk en maakt in een brief van 14 april duidelijk hoe ambivalent zijn gevoelens tegenover zijn vader wel zijn. Ook blijkt hij een chirurgische ingreep voor zijn kwaal te hebben ondergaan, alhoewel hij die nergens met naam noemt. Hij schrijft: “Ik heb de koningin gevraagd mijn compagnie en mijn gage te mogen behouden tot ik genezen ben en in staat ben dienst te doen. Volgens het advies van mijn dokter zou ik naar de baden van Aken moeten reizen. Hij heeft me deze uitdrukkelijk aangeraden want die van Baden hier in de buurt hebben voor dit soort kwaal een tegenovergestelde werking. Meerdere mensen heeft men er zien sterven na vijf dagen baden.” [...] “Ik vraag me alleen af of ik in staat ben om de reis te maken. Naar de mis gaan, kost me heel wat moeite, vooral op wegen waar keien liggen. De ene dag voel ik me goed, de andere belabberd. Nu maak ik het vrij goed. Ik heb alleen wat last van mijn rechterbil, waardoor ik moeilijk kan zitten. Door de insnijdingen blijft mijn been namelijk erg gevoelig. Ik heb goede hoop gekregen dat ik door te baden van dit ongemak kan afgeraken, want mijn bloed is goed, mijn borstkas is stevig en ik ben nog jong.” [...] “Vreemden bekommeren zich meer om mij dan mijn vader. Hij schrijft maar brieven in zijn bekende stijl, met veel beklag maar zonder geld. Ik antwoord hem niet meer. Voorts is het reizen moeilijk met deze oorlog. Met de postkoets reizen is erg zwaar, met een gewone koets is het onmogelijk, en met mijn eigen paarden zal het ook moeilijk gaan want foerage is schaars. Wat denkt u? Als ik omwille van te weinig geld niet in staat ben om te reizen, dan smee ik u mij het geld voor te schieten. Ik zal het u ten gepaste tijde teruggeven. Men kan geld lenen aan drie procent of aan zes procent. Wat u vraagt, zal ik geven bij het geleende kapitaal. Met mijn vader wil ik niets te maken hebben. Want u schreef in uw laatste brief dat hij helemaal van slag geraakte door de laatste wisselbrief. Nog meer van dat en hij schiet er het leven bij in, hetgeen ik hem helemaal niet toewens.”

De weken nadien fixeert de baron zijn aandacht steeds meer op zijn gezondheid. Hij stelt zijn hoop geheel en al op de helende werking van kuurbaden. Op 28 april klinkt het: “Wat mezelf betreft, sedert ik warme baden met kruiden in de Donau neem, voel ik me beter. Men vermoedt dat ik binnen zes weken kan genezen zijn. Dus ben ik advies gaan vragen en mijn kolonel Beloutte is hier gekomen met de chirurgijn-majoor. Ze zijn het erover eens dat ik de baden van Aken moet opzoeken. Zelfs indien ik genees zal het nog een jaar duren alvorens ik een paard kan bestijgen. De wrijving met het zadel zou de ziekte

“De groote Vergaederplaats van alle gebrekkelyke Menschen, die sig na de Fonteynen begeeven om Wateren te drincken” – illustratie in: Beschryving van de beroemde, en van ouds vermaarde vrye keiserlyke ryks- en kroningstad Aken, enz., Leiden, 1727.

doen terugkomen. Je moest eens weten hoe ik heb afgezien en wat me dat heeft gekost en nog zal kosten. Ik stuur de rekening naar mijn vader. Hij zal wel moeten betalen want ik kan het niet met een wedde van 38 gulden per maand. Mijn vader windt er geen doekjes om, hij antwoordt me niet. Bijgevolg verlaat ik mij geheel en al op u, waarvoor ik u mijn leven lang dank ben verschuldigd. In nood kent men zijn vrienden. Dat hebt u al ondervonden bij mij en ik hoop het te ondervinden bij u.”

De toon van deze brief is positiever, wat ook mag blijken uit de melding dat hij afziet van zijn plan om de dienst vaarwel te zeggen. Zijn broer te Baarlo doet ondertussen wat hij kan. Indien Lambert-Henri ongeschikt voor verdere militaire dienst wordt verklaard, heeft het geen zin nog langer een carrière in het leger te ambiëren. In mei vraagt Guillaume-Frederique hem of hij belangstelling heeft voor een postje als opperboswachter. Lambert-Henri antwoordt hem op 19 mei dat die baan zeker niet in aanmerking komt, want zijn dokters en chirurgijnen zijn van mening dat hij nooit meer paard zal kunnen rijden. Dat slechte nieuws heeft alles te maken met nieuwe fysieke complicaties. Hij mag zolang als nodig naar

Aken gaan met de toestemming van zijn generaal Philbert en de krijgsraad. Voorlopig mag hij zijn kapiteinsfunctie behouden. Hij heeft zelfs de hoop met de gratie Gods na drie of vier maanden in staat te zijn de dienst te hervatten, maar die hoop blijkt ijdel. “Dat heb ik enkele dagen geleden zelf vastgesteld na een uitstap met de koets”, schrijft hij. “De wonde, die zich zo goed had gesloten, is terug open. Nu moet ik drie dagen binnen blijven. Anders was ik op weg naar Aken gegaan om er het water te drinken en te baden.” Door zijn fysieke toestand zal de afreis vermoeiend worden. Het traject loopt door het keizerrijk en Beieren, dat stikt van de rovers. “Bovendien moet ik hier veel geld uitgeven en thuis bij mijn vader niets.” De dokter kostte Lambert-Henri al honderd dukaten zonder dat hij weet hoe hij die rekening gaat betalen. Sedert de laatste wisselbrief van 200 gulden krijgt hij immers geen nieuws meer uit Olne. “Wanneer ik bij u zal zijn, zullen we eens goed van gedachten wisselen over een ambt. [...] Want de dochter van mijn generaal is getrouwd met de eerste minister van de hertog van Lorreinen. Via dat kanaal kan ik alles bereiken wat ik wil.” Generaal Philbert had trouwens een zuster, die als kloosterlinge te Venlo (nabij Baarlo) verbleef. Hij had hem al meermaals een dienst bewezen door de betaling van een jaargeld van honderd gulden over te brengen, dat de generaal haar was verschuldigd.

Pas een maand later vangen we weer nieuws op uit Wenen. De kapitein denkt nog maar aan één ding: levend in Aken geraken voor een kuur. Daar stelt Lambert al zijn hoop op. Op 20 juni 1742 schrijft hij dat geldzorgen hem zover drijven dat hij op het punt staat zijn zilverwerk te moeten verkopen. In deze brief bedankt hij Guillaume-Frederique voor de lening van tweehonderd gulden, die hem van de noodmaatregel weerhouden het zilver te verkopen. Hij heeft dan veel te lijden van zijn gezondheid, schrijft hij: “Ik ben nog niet hersteld en bij het minste schreeuw ik het uit. Als dat zo aanhoudt, gaat het [de pijn] door merg en been en vertrek ik beetje bij beetje naar de andere wereld.” Het afreizen naar Aken wordt onoverkomelijk nu Lambert-Henri in Wenen geen genezing wacht. Relaties kunnen hem wel een paspoort bezorgen om door de vijandelijke gebieden te raken, maar waar vindt hij het geld om de reis en zijn medicijnen te betalen? Zonder de steun van zijn vader moet hij een vriend vinden die zich over hem wil ontfermen.

Thuis steekt zijn vader zijn mening niet onder stoelen of banken en beschuldigt zijn zoon van spilzucht. In één van zijn weinige brieven die uit die periode bewaard bleven, fulmineert hij: “Chrouet zegt dat de baden van Aken niet deugen of aangewezen zijn voor uw door hemorroiden veroorzaakt ongeluk en dat u zich te Wenen kunt laten genezen middels een goed en sober dieet. De Heer bespare me een tweede reis naar Aken, de eerste is nog *niet van mijn rug af*. Zie maar op het borderel wat me die heeft gekost. Ik ver-wittig u trouwens, zo u het ooit waagt uw compagnie zonder reden te verlaten, die me wel drieduizend pistolen²⁸ gekost heeft, dan hoeft u er niet aan te denken hier terug te keren, want u zal niet ontvangen worden. Ik heb het mijne ook nodig en het kan niet rechtvaardig zijn dat ik voor de appetijt van een niet te verzadigen kind, dat zijn hele leven nooit tevreden zal zijn, uw moeder, mezelf en de rest van het gezin het broodnodige ontzeg.”²⁹

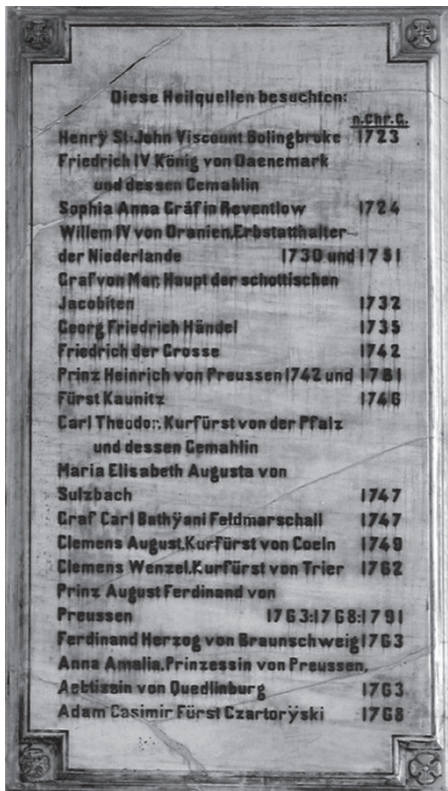
Lambert-Henri heeft weinig boodschap aan de verwijten van zijn vader, hij lijkt er in elk geval weinig gehoor aan te geven. Begin juli 1742 maakt hij zich klaar om af te reizen al “zal de lange reis naar Aken vermoeiend zijn en men vreest dat de wonde door de warmte kan verergeren tot gangreen. Men heeft een nieuwe insnijding moeten maken om de vuiligheid eruit te halen. Door de warmte had er zich een *zak* etter gevormd. Ik smee de Heer dat ik er mag geraken zodat u me kan zien in mijn miserie.” Lambert-Henri heeft ondertussen 400 gulden geleend om zijn onkosten te dekken. Zijn broer moet weeral tussenkomen. De dokterskosten in Wenen zijn bovendien ook niet afbetaald en een gedeelte van de onkosten zijn afgeschoven naar de regimentskas. “Ik voel me ellendig en verlaten door mijn ouders. Zo ik mijn geld slecht had besteed, dat kon ik het mezelf verwijten dat God me naar deze uithoek had gestuurd om in de steek gelaten te worden.”

Die gedachte dankt hij aan een veelzeggend schrijven van zijn vader op 26 juni van dat jaar, waarin die alleen maar verwijten voor zijn zoon over heeft: “Ik zou u vroeger hebben geantwoord als ik niet ziek was geweest. Die ziekte kan uit niets anders voortkomen dan uit al die kwellingen die ik in mijn leven heb geleden. Uw brieven verschillen telkens wanneer het gaat over dit dan weer dat ongemak dat u ondervindt, maar ze verschillen niet, cumuleren zelfs wanneer het erom gaat me de beurs te ledigen. Die is leeg en dus valt er niets te rapen. Mocht er iets in zitten, dan moet ze voor het gedrag van een verkwister gesloten blijven. Uw verblijf in die landen heeft geleerd dat u met het geld omgaat als met stro. Overigens vindt men hier dat u daar genoeg hebt aan één bediende voor uw onderhoud. U ontvangt toch de gebruikelijke gage van kapitein en bijgevolg wordt u toch genoeg betaald. En door de Hollanders en de Engelsen zal uw koningin geen geld tekort hebben.³⁰ Het is aan u om te regelen wat u meent te ontberen. [...] Losbollen met veel trots, die met veel sentiment voor rijk willen doorgaan, eten hun vader, moeder, familie en vermogen op. Herinner u Keulen en wat u me al uw heel leven hebt gekost. Als alle kinderen me zoveel hadden gekost, waar zou ik dan zijn beland? U spreekt ervan uw erfdeel aan te tasten, wel dat is al aardig aangetast en als men de rekening zou maken, dat hebt u al meer gehad dan uw legitieme deel. Voor geen van mijn andere kinderen deed ik zo mijn best om een baan te vinden en zo als een goed officier te kunnen leven. Toon meer economie en zweef minder om u als rijk voor te doen, wat tot ongeluk en bankroet van eenieder leidt. Aldus, gedraag u en laat mij met rust, u hebt me nog niets anders geschreven dan brandbrieven. Ik bewaar ze ingeval dat ... Heel uw leven lang laat u me niet met rust en ik voorzie dat daar geen einde aan zal komen zolang ik leef.³¹

Het duurt tot augustus van dat jaar voor de ‘verloren zoon’ zijn reis naar Aken aanvat. Eerst moet hij honderd ecu opnemen om uit de kosten te geraken. Zijn vader reist begin augustus – ongetwijfeld met tegenzin – naar Luik om de terugbetaling via wisselbrieven te regelen. Broer Guillaume-Frederique wil hem in Keulen gaan ophalen. Zijn vader waarschuwt en dringt erop aan dat hij zijn broer op de juiste toon zal aanspreken. Breng hem

De Elisenbrunnen te Aken.

Detail van één van de twee marmeren plaquettes in de Elisenbrunnen met de namen van de meest notoire bezoekers van de bronnen waaronder Frederik de Grote en Händel. Hierbij ook het bezoek in 1747 van vorst graaf Carl von Batthyany, veldmaarschalk en bevelhebber van het Oostenrijks-Hongaarse leger in 1747.

maar aan het verstand, schrijft hij, dat hij geen reden heeft om te klagen, te grommelen, te mopperen en te fulmineren, zoals hij in zijn brieven doet. “Ik ben ten gronde gepikeerd op hem en ik weet nog niet hoe ik hem zal ontvangen.”

Hoe die ontvangst werkelijk verliep, weten we helaas niet. Feit is dat Lambert in Aken geraakt en zich op 30 augustus 1742 aanmeldt in Olne. Het korte briefje dat zijn vader die dag naar Baarlo stuurt, is koud, zakelijk en ver-raadt niets van de hoogoplopende tegenstrijdige gevoelens naar zijn zoon toe. Lambert-Henri blijft enkele dagen op het kasteel en reist nadien door naar Aken met een passerend vierspan.³²

Over de evolutie van Lamberts gezondheids-toestand in de maanden nadien valt bij gebrek aan bronnen niets meer te vernemen. De eerstvolgende brief dateert van 31 maart 1744, ruim anderhalf jaar later. Hij verblijft in die periode te Olne. Nergens valt er iets te lezen over gezondheidsproblemen. Integendeel, hij had al twee maanden geleden terug naar het leger willen vertrekken. De relatie met zijn vader is onveranderd gebleven. Dat heeft te maken met het kostenplaatje wanneer Lambert zijn functie terug opneemt in het leger. Vooral de aanschaf van paarden ligt de vader zwaar op de maag. Lambert-Henri had verder zijn broer Guillaume-Frederique gevraagd naar Olne over te komen. Die kan voor paarden zorgen en steunt zijn onderneming. Het doet zijn vader nog meer huiveren. “Mijn vader is gisterenavond op zijn gewoontelijke manier uitgevlogen,” schrijft Lambert naar Baarlo, “hij wil niet dat u komt. Deze morgen heeft hij het herhaald. Hij zegt dat hij

naar een klooster vlucht als we beiden hier zijn. Ik bid u, om alle opwinding en chagrijn te voorkomen, kom niet en breng ook geen paarden mee. Als het me lukt komt ik bij u langs en dan kunnen we praten. Met vader valt niet te praten. Dat is mijn ongeluk, want als ik twee maanden geleden was vertrokken, dan zat ik niet zo verveeld als nu. Want de einddatum om me bij mijn regiment te voegen is vastgelegd op de laatste april. Als ik het niet eens kan worden met onze vader, dan verlaat ik de oorlog. Ik ben liever hier [in Olne] ongelukkig dan bij mijn regiment. Dan hoeft ik me er allemaal niets meer van aan te trekken. Want dezelfde gevaren lopen als destijds, daar heb ik nu veel minder zin in.”³³ Ondanks de wrevel van zijn vader zet de kapitein, die thuis weinig perspectieven heeft en ongeduldig wacht om terug in het zadel te stijgen, door. Op 2 april schrijft hij aan zijn broer dat vader op “zijn dwaas idee” is teruggekomen. Hij gaat zijn oude paarden verkopen te Luik. Eén krijgt hij voor dertien Louis d’or verkocht, voor het ander, een Engels paard, vindt hij geen koper. Hij laat de verkoop over aan zijn broer die hij uitnodigt voor een laatste bezoek. “Als u maandag vertrekt, kan u woensdag hier zijn. Naar Baarlo reizen, dat zie ik niet zitten, want ik kan daar geen koets naar Keulen vinden.”³⁴

In een brief van 7 mei 1744 verneemt Guillaume-Frederique van zijn vader dat Lambert op 21 april vanuit Mannheim heeft geschreven en op weg is naar zijn regiment in Beieren.³⁵

Trenck en zijn pandoerenregiment

Zoals in de inleiding aangehaald, slaagde baron von der Trenck er in 1741 in een volwaardig regiment bestaande uit pandoeren op te richten. Trencks vrijkorps maakte deel uit van de Hongaarse lichte troepen. Het Oostenrijkse leger kende in die tijd in verhouding tot de andere Europese legers een groot aantal lichte troepen, zowel infanterie als huzaren, en voerde de boventoon bij het uitbreiden van dit soort troepen. “Toen de keizerin-koningin (Maria-Theresia) de troon besteeg had ze geen geld én geen leger om een grote oorlog te voeren. Om hieraan het hoofd te bieden, zag ze zichzelf verplicht een zwerm lichte troepen aan te trekken uit Hongarije. Die kostten haar weinig want ze leefden van plundering. Dat verkozen ze boven een geregeld leven en vaste soldij.”³⁶ Aldus de kritische mening van de graaf van Saint-Germain, een tijdgenoot in het vijandelijke Franse kamp, over het ontstaan van de lichte troepen in het Oostenrijkse leger. Deze lichte troepen bestonden uit huzaren en zogenaamde *jagers* (chasseurs, Jäger), aangevuld met lichte infanterie. Ten tijde van de campagnes in de Nederlanden had Oostenrijk verschillende infanterieafdelingen gerekruteerd aan de zuidelijke grenzen van toenmalig Hongarije. Zo spreekt men van de Warasdiner-pandoeren, de Carlstädter-pandoeren, verwijzend naar de steden waar deze grensbewakingseenheden gerekruteerd en gelegerd waren. Daarnaast beschikte Maria-Theresia over een aantal zogenaamde vrijcompagnieën. Dit waren groepen, die uit particulier initiatief onstonden en die hun diensten aan deze of gene macht aanboden. Zo onstonden ook de Trenck-pandoeren, genoemd naar hun oprichter en aanvoerder baron Franciscus von der Trenck (1711-1749).³⁷

Franz von der Trenck werd in Reggio di Calabria geboren, in de zuidpunt van Italië op Nieuwjaarsdag 1711. Zijn vader was een Pruisische aristocraat die het tot kolonel bracht in het Oostenrijkse

Drie afbeeldingen van Franz von der Trenck: het olieverfschilderij in het Bayerisches Armeemuseum in Ingolstadt, vermoedelijk het meest getrouwe portret; in traditionele Zuid-Hongaarse uitrusting als pandoerenleider op een gravure van Martin Engelbrecht (midden 18de eeuw); een soortgelijke afbeelding in de Franse uitgave van zijn mémoires uit 1788. Bemerkt de zware bewapening en ook het typische stalen harkje, dat van oorsprong diende voor het lijf-aan-lijfgevecht. Collectie Julien Daenen. Foto: Jan Bellen.

leger en bevelhebber werd van garnizoenen in Zuid-Italië en Zuid-Hongarije. De vader van Trenck huwde de eveneens Pruisische Anna Maria von Ketteler, waarmee hij drie kinderen kreeg. Alleen Franz bereikte de volwassen leeftijd. In 1729 ving deze laatste zijn militaire loopbaan aan, als vaandrig in het regiment van graaf Pallfy. Hij promoveerde er nadien tot luitenant. In 1731 huwde Franciscus Jozefa, dochter van veldmaarschalk von Tillier. Het echtpaar kreeg verschillende kinderen, maar alleen een dochter Johanna-Sofia overleefde de peutersijd. Trencks flamboyante karakter had hem ondertussen zoveel problemen in het leger opgeleverd dat hij werd ontslagen. Hij trok zich op het landgoed Brestovac in Slavonië terug, dat zijn vader voor hem had gekocht. Toch bleven tegenslagen hem achtervolgen en in 1737 overleden zowel zijn vrouw als zijn dochter. De jonge weduwnaar probeerde zijn militaire loopbaan opnieuw op te nemen. Hij wilde een pandoerenkorps in de schoot van het Oostenrijks-Hongaarse leger oprichten om de zuidelijke landsgrenzen tegen de Turken te beschermen. Zijn eerste poging strandde en de vechtersbaas solliciteerde daarop in het Russische leger. Zijn moed en verbetering in de strijd tegen de Turken bezorgden hem de rang van majoor. Zijn eigengereidheid en brutaliteiten, zelfs ten overstaan van officieren, brachten Trenck evenwel na verloop van tijd voor de krijgsraad, waar hij de doodstraf kreeg toegemeten. Pas op de executieplaats vernam hij dat hij amnestie kreeg, maar uit Rusland werd verbannen. In februari 1740 keerde hij terug naar Hongarije, waar hij al evenveel moeite had om zich binnen aanvaardbare normen te gedragen. In hetzelfde jaar 1740 startte hij – met toestemming van Maria-Theresia – met het oprichten op eigen kosten van een korps van duizend man, dat hij beloofde te rekruteren in Slavonië in de grensstreken langs de Donau en de Sava. Het is prins Karel van Lotharingen, schoonbroer van de keizerin-koningin en opperbevelhebber, die brood in hem zag voor de ondersteuning van zijn oorlogsoperaties en uiteindelijk zijn diensten aanvaardde. Gerugensteund door een persoonlijk en aanzienlijk fortuin kon Trenck zijn ambitie

nu waarmaken. De geharde en uitermate moedige pandoeren mochten dan wel geheel ongeschikt zijn voor een geregelde oorlogvoering op het slagveld, in de voorhoede waren zij de speerpunt op de speer. Tijdens de eerste fasen van de Oostenrijkse Successieoorlog nam Trenck met succes aan de operaties in Silezië deel. Zijn pandoeren hadden bovendien ook hun deel in de afstraffing van Beieren in 1742.³⁸ Voor de campagne van 1744 groeide zijn korps aan tot 2500 pandoeren en twee compagnieën van elk honderd Slavonische huzaren. Deze laatste werden echter begin 1746 op bevel van Maria-Theresia ontbonden, zeer tegen zijn zin. Uiteindelijk erkende de krijgsraad in maart 1745 dan toch zijn korps en werd het omgevormd tot een regulier infanterieregiment met zeventien compagnieën, waarvan twee compagnieën grenadiers.³⁹

Een man in een grote oorlog

Het zal de aandachtige lezer niet zijn ontgaan dat de brieven van Lambert-Henri bitter weinig informatie bevatten over de grote oorlog, de Oostenrijks Successieoorlog, die Europa in de ban hield sedert 1740. Een verklaring hiervoor is niet moeilijk te vinden: enerzijds is het leger vooral een omgeving om carrière te maken, waarbij nationalisme en ideologische motieven ver te zoeken zijn, anderzijds is uit wat voorafging duidelijk gebleken hoezeer hij tussen financiële en fysieke zorgen klem zit. Bovendien dient hij discreet te zijn in zijn brieven, ze kunnen immers worden onderschept. In dit verband schreef hij in september 1741 op zijn ziekbed in Franckenstein: “Het nieuws van hier is niet veel waard want men liegt hier meer dan elders. Bovendien mag men niets schrijven want zo men iets vindt, houdt men de brief in.”⁴⁰

Voorbije gebeurtenissen lijken hem evenmin veel te boeien. Slechts éénmaal maakt hij hierop een uitzondering, wanneer hij tijdens zijn werkonbekwaamheid in 1742 commentaar geeft op de veldslag bij Chotusitz van 17 mei 1742: “De overwinning van Pruisen heeft geen enkel gevolg voor onze koningin [Maria-Theresia van Oostenrijk]. Het was een ‘slag van Malplaquet’⁴¹, want de geallieerden hebben het slagveld weten te behouden. De Pruisen hebben veertienduizend man verloren aan doden, gewonden en deserteurs van hun cavalerie. Wij hebben drieduizend vijfhonderd paarden, twaalf standaarden en twee vaandels bemachtigd en Pruisen niets. Wij hebben vierduizend vijfhonderd doden en gewonden en zo hebben we veel voordeel verworven op de Fransen in Bohemen zodat de koningin er niet aan hoeft te denken ook maar iets aan de vijand af te geven.”⁴²

Toch zou Chotusitz het einde betekenen van de Oostenrijkse pogingen om Silezië te heroveren op Pruisen. Hetgeen weinig later op 28 juli 1742 in de Vrede van Berlijn werd vastgelegd en bijgevolg het einde van de Eerste Silezische Oorlog betekende.

Het Europese conflict dat ontstond rond de erfopvolging van Maria-Theresia, was daarmee niet opgelost. Alle partijen voelden zich benadeeld en zagen hun territoriale of handelsbelangen in het gedrang komen. Ook de krijgshonger van Frederik de Grote van Pruisen

was niet gestild. Hij verbrak nog hetzelfde jaar de pas gesloten vrede en greep Oostenrijk opnieuw naar de keel door in augustus 1742 Bohemen binnen te vallen. Begin 1742 was Karel-Albrecht van Beieren met Franse militaire steun er immers in geslaagd Praag te veroveren en zich in de Boheemse hoofdstad tot keizer Karel VII te laten kronen. In april 1743 wisten de Oostenrijkse troepen daarentegen Praag te heroveren en Maria-Theresia in haar rechten te herstellen. De keizerskroon moest aan een mannelijke telg toekomen en werd op 4 oktober 1745 op het hoofd van haar echtgenoot Frans van Lotharingen gezet.

Natuurlijk waren de wisselende oorlogskansen het gespreksonderwerp bij uitstek in de betere kringen. Voorlopig bleef de oorlog in Olne en Baarlo ver van huis. Zo ook voor Lamberts zusters Cathérine en Josephe.⁴³ In april 1743 geeft één van hen de Europese toestand als volgt weer: “Ik denk dat de tegenwoordige oorlog niet lang zal duren. De Europese vorsten zijn niet van zins hun landen te laten ruïneren en willen niet in de toestand van Beieren belanden.” Daarmee refereert ze aan de situatie van Karel-Albrecht van Beieren, die wel de keizerkroon had verkregen, maar tegelijkertijd met lede ogen moest toezien hoe zijn thuisland onder de voet werd gelopen.⁴⁴ “Daarbij”, gaat zij verder, “de vorst van Pruisen houdt er niet van dat het keizerrijk steunt op vreemde troepen die zich met de koningin van Hongarije liëren. Die prins [Frederik van Pruisen] lijkt zich alleen druk te maken over wat hem zelf aanbelangt en droomt ervan Silezië met een vredesverdrag te kunnen behouden. Frankrijk vraagt niet beter dan op een eerbare manier van de keizer verlost te zijn. Zo denk ik er over. Of ik juist ben weet ik niet”⁴⁵ Alhoewel haar mening ge-

Hollandse spotpenning uit 1742. Door het niet erkennen van de Pragmatieke Sanctie brak de Oostenrijkse Successieoorlog uit. Foto: Jan Bellen. De voorkant toont Maria Theresia; tekst: DE PRAGMATIQUE SANCTIE BELOOFT EN NOU VAN MYN ERVELANDE BEROOFT. De achterkant toont vorsten en politici (o.a. de Franse kardinaal Fleury) die azen op delen van de Habsburgse erfenis, tekst: EEDE EN VERBONDE GEBROOKEN ENT VUUR ALOMME AANGESTOKEN. Afbeelding: Colectie Julien Daenen

tuigt van een klaar inzicht vergiste ze zich in de afloop. Pruisen haalde inderdaad zijn slag thuis, hetgeen later met de Vrede van Dresden, op 25 december 1745, werd bezegeld.

Reeds in het voorjaar van 1744 zag Frankrijk zich 'verplicht' Oostenrijk te bedreigen en viel zodoende de Zuidelijke Nederlanden binnen. Een nieuwe episode in de oorlog brak aan. Pruisen verdwijnt van het krijgstoneel, hetgeen Maria-Theresia van een gevaarlijke tegenstander verlost. Tegelijk verschuift het actieterrein van de oorlog nu deels naar de Nederlanden, wat tot grote ongerustheid in de Republiek leidt. "U mag gelukkig zijn in uw land dat de koning van Pruisen er geen deel aan neemt. Voor ons hier [in Olne] vrees ik dat de Hollanders er wel aan deelnemen", schrijft vader Guillaume-Philippe aan zijn zoon te Baarlo in mei 1744.⁴⁶ Die vrees wordt snel werkelijkheid wanneer de Fransen één voor één de Hollandse barrièrevestingen in het graafschap Vlaanderen op de knieën dwingen. De Republiek, die officieel niet in oorlog was met Frankrijk, kwam nu wilens nillens op het toneel. Deze nieuwe wending, samen met het verschuiven van het oorlogstoneel naar de Nederlanden, zal zoals verder zal blijken een grote impact op de loopbaan van kapitein d'Olne hebben. Zijn terugkeer naar het leger in de lente van 1744 bleek een gelukkige zet te zijn, die nauwelijks een half jaar later op een even verrassende als onverwachte manier werd beloond. Dit heeft te maken met de contacten die hij in het verleden regelmatig had en in 1744 nog steeds heeft met baron Franz von der Trenck.

*Na een emotionele rede in 1741 van de jonge koningin Maria-Theresia (met de jonge keizer Jozef op de arm) zweert de Hongaarse adel loyaliteit en actieve inzet voor haar strijd tegen Pruisen en diens bondgenoten (illustratie in *Anecdotes de la bienfaisance ou Annales du règne de Marie-Thérèse*, Parijs, 1777).*

De één zijn dood is de ander zijn brood

Lambert-Henri d'Olne kent von der Trenck via (verre) familierelaties en moet in de periode van Trencks heroïsche gevechten in Bohemen in contact met hem hebben gestaan. Volgens sommigen zou d'Olne toentertijd, in 1744, de pandoeren zelf bij meerdere kleine acties hebben geleid.⁴⁷

Hoe dan ook, op 30 januari 1745 schrijft Lambert-Henri opgewonden aan zijn broer: "Ik schrijf u enkel om te melden dat ik het regiment Phylbert heb verlaten om mijn en-

trée te maken als luitenant-kolonel in het regiment van generaal baron Trenck.” Hiermee overschat hij overigens diens graad, want Trenck heeft sedert de zomer van 1744 de titel van kolonel. Baron d’Olne wordt nu de tweede in rang in het beruchte regiment, een niet geringe promotie. “U moet weten”, schrijft hij verder, “dat hij verwant is aan de Rhoe d’Elmpt langs zijn moeder de Ketteler en majoor Rhoe noemde me altijd *cousin*.⁴⁸ Ik heb hem altijd aangesproken met *Trenck* sedert acht jaren en wij gingen als broers met elkaar om. Dat mag blijken uit het testament dat Trenck liet maken nadat hij bij de actie in Kölin gewond geraakte aan zijn been van een kanonschot. Toen hij vreesde voor zijn leven, vroeg hij aan prins Karel of ik bij hem mocht blijven.⁴⁹ Die gaf order om mij toestemming te verlenen en sedert die tijd ben ik bij hem. [...] Ik mag vrijuit stellen dat een vader niet voor mij kan doen wat hij voor me doet.”

De kapitein d’Olne is verblind door wat hem overkomt. Trenck schenkt hem een schitterend Turks paard dat wel honderd dukaten heeft gekost. Lambert-Henri laat zich bij zijn overstap evenwel niet enkel door amicale overwegingen leiden, wat hij ook openlijk toegeeft: “Als hij toen was gestorven, zou een goed deel van zijn erfenis me zijn toegefallen, die naar men zegt vijfhonderdduizend Duitse gulden bedraagt. [...] Generaal Phylbert is niet erg gelukkig dat ik zijn regiment verlaat en wil me een voorschot geven, maar dan was ik enkel majoor gebleven en nu ben ik luitenant-kolonel. [...] Ik krijg de gage van een luitenant-kolonel, evenveel als die van een kolonel-titularis in een ander regiment. [...] Als de Heer me zolang het leven gunt, ben ik de volgende campagne kolonel.”⁵⁰

Het feit dat hij het verheugende nieuws het eerst aan zijn broer meldt, ja zelfs zijn vader niet op de hoogte stelt, geeft aan dat hun verstandhouding even precair is als voordien. Hij verwacht niets anders dan afkeuring voor zijn overstap, dus waarom erom vragen. Wanneer vader het nieuws verneemt via Guillaume-Frederique, stuurt hij onmiddellijk een brief naar Wenen naar meneer Stas, die al jaren als tussenpersoon functioneert en de handel en wandel van Lambert-Henri volgt. Waarom verzwijgt hij het, vraagt vader d’Olne zich af. “Vindt hij het minder eerbaar dan dragonder te blijven? Zo het waar is dat hij mettertijd zijn regiment én een erfdeel krijgt, zoals hij me met zijn brief van 30 januari vanuit Wenen probeert te vleien, wel dan mogen we zeggen dat hij fortuin heeft gemaakt.” Terzelfdertijd waarschuwt hij zijn zoon te Baarlo. Lambert-Henri zal er wel beter door worden, maar het valt af te wachten of zijn broer daar ook van zal meegenieten. De gespannen episode enkele jaren geleden staat de zestigjarige vader levendig voor de geest en hij herinnert zijn oudste zoon er met strenge toon aan dat hij nog altijd meer aan zijn vader te danken heeft dan aan zijn avontuurlijke broer: “Zijn verblijf hier twee jaar geleden riep zulke gevoelens bij me op, dat ik uitzinnig werd en op het punt stond hem te slaan omwille van u. Dag na dag verweet hij me dat ik enkel aan u dacht, een verwijt dat hij me elke dag onder de neus duwde.”⁵¹ Vaders chagrijn zit dus nog diep, zo diep dat hij zich helemaal niet kan inleven in de euforie van zijn zoon en al evenmin begrip opbrengt voor het broederlijk enthousiasme van Guillaume-Frederique in Baarlo.

Trencks roem en ondergang

Trencks bravoure in de Oostenrijkse Successieoorlog hield tijdens de veldtochten onder opperbevel van Karel van Lotharingen gelijke pas met zijn schelmenstreken. In 1744 (30 juni) bewezen Trencks stoottroepen grote diensten aan de prins bij het welslagen van diens magistrale oversteek van de Rijn. Diezelfde zomer bevorderde Maria-Theresia hem tot kolonel. Het hoogtepunt in zijn carrière was evenwel de bestorming van de stad Kölin in Bohemen op 13 november 1744: één van die commando-operaties die hem zo geducht maakte. Frederik de Grote van Pruisen was op hetzelfde ogenblik in het stadje ingekwartierd. Het scheelde niet veel of hij was erin geslaagd om Frederik de Grote gevangen te nemen. Die moest ijlings de wijk nemen. Trenck raakte echter bij deze operatie door een kanonskogel gevaarlijk gewond aan zijn linkerbeen. Hij maakte hachelijke weken door en was nadien langdurig aan het ziekbed gekluisterd. Maria-Theresia zond zelfs haar persoonlijke arts, maar ook die kon uiteindelijk een gedeeltelijke amputatie niet verhinderen.⁵² Ondanks deze fysieke tegenslag stond zijn roem in deze dagen op een hoogtepunt. In februari 1745 werd hij met grote eer door Maria-Theresia en heel Wenen ontvangen. Tijdens de optocht aanhoorde het publiek voor het eerst in de geschiedenis de muziek van de pandoeren die zij in het leger hadden weten te introduceren. Hun slaginstrumenten en trommels waren Turks van inspiratie. Zij maken tot op de dag van vandaag deel uit van militaire en harmonieorkesten.

De excessen – daarentegen – waar Trenck zich tijdens de campagnes aan bezondigde, soms regelrechte plunderingen, de beschuldigingen over onregelmatigheden in het beheer van de regimentskas en het eigenmachtig disciplineren van zijn manschappen, inclusief het afranselen van een officier, deden uiteindelijk bij zijn meest loyale steunfiguren, waaronder prins Karel, de emmer overlopen. Begin 1746 moest Trenck een eerste aanklacht voor de krijgsraad incasseren, maar hij ontliiep hechtenis. Het eigenmachtig en eigengereid optreden van de pandoerenkolonel had hem de voorbije jaren heel wat afgunst en vijanden bezorgd. Na terugkeer van een

ronselcampagne in Slavonië in april 1746 stonden zijn tegenstanders hem in Wenen met een resem beschuldigingen op te wachten. Er werd hem ten laste gelegd verantwoordelijk te zijn voor de smadelijke nederlaag van het Oostenrijkse leger tijdens de Slag bij de Soor op 30 september 1745. Zijn eenheden die de vleugels van de troepenmacht moesten uitmaken, hadden er, in plaats van aan de veldslag deel te nemen, de voorkeur aan gegeven het Pruisische legerkamp te plunderen. Hierbij werd ook de bagage van Frederik de Grote geroofd, waaronder zijn zilverwerk, snuifdozen, kleding,

Portret van prins Karel van Lorreinen als Grootmeester van de Duitse Orde. Hij voerde het opperbevel over het Oostenrijks-Hongaarse leger, maar werd na de nederlagen bij Fontenoy en Rocourt in 1747 opgevolgd door graaf Carl von Batthyany. Foto: Jan Bellen.

boeken en zelfs zijn lievelingshond. Kwatongen beweerden dat het Trenck 80.000 dukaten zou hebben opgeleverd, dat hij de koning van Pruisen zelfs gevangen had weten te nemen en hem voor eigen inkomsten voor een exorbitant bedrag aan losgeld vrij zou hebben gelaten. Dit was slechts het topje van de ijsberg aan aanklachten. Zo werd hij ook beschuldigd een molenaarsdochter te hebben verkracht, een officier publiekelijk te hebben afgeranseld, enzovoort...

De intriges van Trencks vijanden haalden het uiteindelijk op zijn verdiensten en op 26 april 1746 kreeg hij in Wenen huisarrest en moest voor de krijgsraad verschijnen. Tijdens de daaropvolgende gevangenschap schreef hij zijn autobiografie. Op grond van de resem beschuldigingen kon de krijgsraad hem tot de dood veroordelen, maar Maria-Theresia toonde enige toegeeflijkheid en zette op 20 augustus 1748, na een jarenlang aanslepende zaak en een nieuw proces voor de krijgsraad, zijn vonnis om in levenslange gevangenschap, tezamen met een smartgeld van 8000 gulden aan de molenaarsdochter die hem van verkrachting had beschuldigd. Eind augustus werd Trenck naar de Spielberggevangenis in Brunn – het huidige Brno – gedeporteerd. Een jaar later was zijn gezondheid zo gehavend dat hij onder huisarrest in de stad mocht verblijven. Hij overleed kort daarop, op 4 oktober 1749, in tot op heden niet opgehelderde omstandigheden; volgens zijn neef Friedrich von der Trenck was er zelfvergiftiging mee gemoeid. Zoals zijn laatste wil het voorschreef, droegen geketende gevangenen zijn doodskist naar zijn laatste rustplaats in de crypte van het Kapucijnerklooster in Brno. Een nazaat liet in de negentiende eeuw zijn geraamte in de grafkelder opsporen. Sederdien liggen Trencks resten in de crypte in een glazen kist opgebaard.

Franz von der Trenck was ten slotte een neef van de misschien nog meer beruchte achttiende-eeuwse avonturier baron Friedrich von der Trenck die uiteindelijk in 1794 zijn hoofd verloor onder de guillotine. Friedrich kende eveneens een militaire carrière tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, maar dan in het leger van Frederik de Grote van Pruisen, de man die in 1740 het vuur aan de lont stak. Zodoende sprak men men in die tijd van de Pruisische en de Oostenrijkse Trenck.

Zicht op het Kapucijnenklooster in Brno. Het vermoedelijke gebeente van Trenck ligt opgebaard in een glazen kist in de crypte.

Het was al gezegd: geen rozen zonder doornen

In de winter van 1745, na de eerdere genoemde intocht in de stad, die veel weg heeft van een triomftocht verblijft kolonel Trenck te Wenen. Hij wordt ontvangen door Maria-Theresia, die veel lof heeft voor zijn heldhaftigheid. Op 17 maart wordt gemeld dat hij voldoende is hersteld. Trenck reist af naar zijn bezittingen in Hongarije, waar hij in enkele weken tijd achthonderd nieuwe rekruten werft. Op 10 maart 1745 schrijft hij aan d'Olne, die in Silezië zit, dat hij hem tijdens zijn afwezigheid het “absolute commando van het regiment toevertrouwt.” Hij krijgt volmacht te velde te handelen “als ware ik zelf daarbij.” En mochten zich gezagsproblemen voordoen, dan kan d'Olne zich rechtstreeks richten tot hare majesteit de koningin, de aartshertog en prins Karel, en aan hen om “remedie vragen zoals hij zelf tijdens vorige campagnes heeft gedaan en met alle tevredenheid heeft verkregen.”⁵³ Trencks vertrouwen in zijn nieuwe luitenant-kolonel is dus groot. Of wil hij hem meteen de vuurproef laten doorstaan? Op 1 juli 1745 neemt Trenck opnieuw de leiding zelf in handen. Zijn korps is dan 2500 man sterk.

Trenck is een man die de kwaliteit van zijn staf afmeet aan zijn eigen doortastendheid. Zijn royale geschenken aan zijn vertrouwelingen hebben hun prijs. Hij eist absolute loyaliteit van zijn officieren. Fouten worden zonder genade als zwakheid geïnterpreteerd en navenant aangerekend. De correspondentie tussen Trenck en d'Olne, die in die periode aanvangt, getuigt op levendige wijze van het vaak dictatoriale leiderschap van de pandorenkoning. Hij is even rechtlijnig als eigengereid in het gebruik van zijn macht. Als excuus voor Trencks hardvochtige opvattingen gelden de talloze problemen die er zijn met de disciplineren van zijn pandorenenkorps. Desertie was schering en inslag, om maar te zwijgen van de levenswandel van deze militairen tijdens de veldtochten. Tucht en ijverig toezicht zijn de broodnodige kwaliteiten van zijn officieren. Wanneer nodig, aarzelt hij geen ogenblik officieren tot dat inzicht te brengen, zelfs al moet hij hen daarbij vernederen. Zo beveelt hij in maart 1745: “Kapitein Figueres en vaandrig Marek kunnen vrij worden gelaten. Wijs kapitein Figueres er wel op dat hij voor de gedeserteerde huzaar honderd gulden moet betalen.” Anderen moeten nog in arrest blijven en kapitein Raiky verliest zijn functie.⁵⁴ Wanneer Trenck in februari 1745 verneemt dat zijn kapitein Dimitro met een vaandrig en vijftig van zijn mensen gevangen zijn genomen door de Pruisen, schrijft hij dat botweg toe aan de “slechte instelling” van kapitein Öhring. D'Olne moet hem zonder uitstel in de ijzers laten slaan. In kopie voegt hij er volgende nota aan toe, gericht aan Öhring, waarin hij hem verwijt de tucht en de zeden binnen het regiment te verwaarlozen: “Ik verneem dat de huzaren voor het merendeel gehuwd zijn ofwel van hoeren zijn voorzien, waardoor er velen in het hospitaal liggen. Mochten zich nu enkele van dergelijke liederlijke wijfspersonen bij het regiment willen begeven, bij officieren of bij gewone soldaten, laat ze dan de haren afsnijden, de rok toenaaien en wegiagen. En maak de regimentspater het volgende duidelijk: wanneer huzaren of pandorenen zonder mijn

medeweten of schriftelijke toestemming huwen, ontbied dan meteen de regimentspater en geef hem zijn ontslag. Ik zal een andere sturen.”⁵⁵

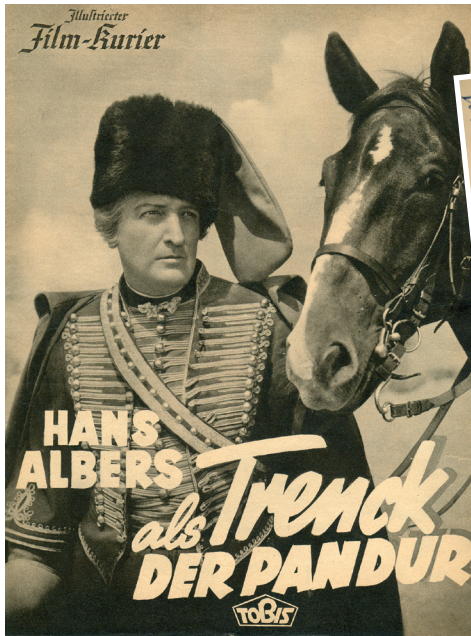
Op 15 februari 1746 schrijft prins Karel van Lotharingen aan Trenck dat hij zich met zijn korps naar de Nederlanden moet begeven, maar eerst wil hij hem in Wenen spreken. Blijkbaar zijn de pandoeren voorbeschikt om deel te nemen aan de achtereenvolgende campagnes op het nieuwe front.⁵⁶ In april 1746 trekt baron von der Trenck nog naar Slavonië om zeshonderd pandoeren aan te werven. Hij keert nadien terug naar Wenen, maar raakt er al snel verwickeld in een jarenlange procesgang voor de krijgsraad, die uiteindelijk zijn ondergang betekent. De verschuiving van het front heeft de nodige consequenties voor baron d’Olne, die dan met de pandoeren op weg is naar de Nederlanden. Hij heeft nu de volle verantwoordelijkheid te velde én hij moet verantwoording afleggen aan de onder huisarrest geplaatste Trenck, wiens stemming te raden valt. Baron d’Olne krijgt trouwens al in maart de levieten gelezen, wanneer de regimentsadministratie achter blijft. Trenck schrijft hierover:

“Mijnheer Luitenant Kolonel

Uw nalatigheid verbaast me. Alhoewel ik U zo vaak heb verwittigd het regiment niet boven het voorziene effectief te verhogen en in plaats daarvan meer aandacht te besteden aan het doorsturen van de maandelijksse staten van het regiment, toch maakt U er zelfs geen melding van in Uw brieven. Denkt U niet dat dergelijke vergeetachtigheid Uw rang onwaardig is, of twijfelt U er nog aan dat die mijn geduld tot het uiterste drijft. Ik zweer U op mijn woord van eer dat ik bij het minste exces en indien u nog treuzelt om de kwartiermeester met alle papieren te sturen, zo heftig zal reageren dat het hele regiment zal verwonderd staan, buiten U dan, die de plicht verbonden aan uw opdracht zou moeten kennen. Ik geef U tot nadenken dat het de laatste keer is dat ik U verwittig, want ik ben vastberaden U het bevel af te nemen en het aan een ander persoon toe te vertrouwen, waar geen twijfel aan hangt. Enfin, U zult het U zelf te verwijten hebben wanneer ik, gedwongen door zo weinig achting voor mijn orders, een andere kolonel ga zoeken.

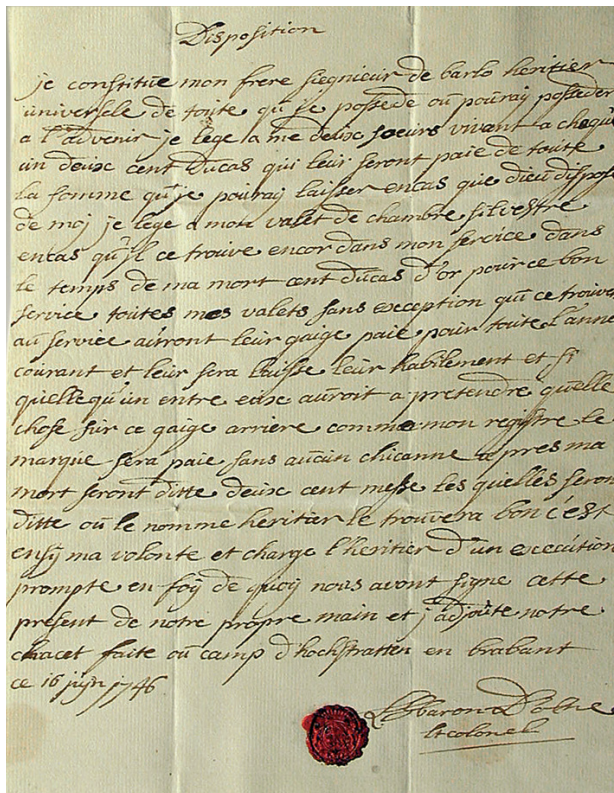
Wenen 20 maart 1746”⁵⁷

Zo gaan er meerdere brieven de luitenant-kolonel achterna. Nu eens bezweert Trenck hem de desertie aan banden te leggen, dan weer klaagt hij over de achterblijvende administratie van het regiment, of heeft hij de baron nodig om gunstige verklaringen voor zijn processen te krijgen. Gelukkig heeft Lambert-Henri genoeg tijd gehad om Trenck te leren kennen, zodat hij diens woorden het juiste gewicht kan geven. Zo gemakkelijk laat hij zich niet uit het lood slaan. Trouwens, Trenck zit in Wenen en de berichten die zich in het leger verspreiden, wekken de indruk dat hij daar voorlopig nog zal blijven.

Trencks leven en optreden met zijn pandoor-enkorps zorgden na zijn vroegtijdige dood voor blijvende aandacht tot op de dag van vandaag. Hier een collage met o.a. de succesrijke Hans Albers en Sybille Schmitz in de Trenckfilm uit 1940, de voorpagina van een uitgave uit een Trenckoperette (1908), een etiket van het Trenckbier uit Brno en een beeld van de jaarlijkse Trenck-Festspiele in Waldmünchen (Beieren).

Het testament van baron d'Olne vanuit het legerkamp bij Hoogstraten (16 juni 1746). Regionaal Historisch Centrum Limburg, archief Scheres-Baarlo, inv.nr. 1023.

Ritorna vincitor

Naarmate de doortocht van de pandoeren door Duitsland vordert, komt Lambert-Henri steeds dichterbij zijn geboortestreek. De tocht gaat richting Venlo, wat betekent dat hij erg dicht in de buurt van zijn broer komt. Die zou hem nu eens moeten zien aan het hoofd van zijn eigen regiment! De brief van 16 maart aan zijn broer durft hij zelfs tekenen met 'kolonel'. Op 1 april 1746 steekt hij de Rijn over in Düsseldorf. Hij schrijft zijn broer dat hij op 3 april zijn kwartieren zal krijgen in Hulst ten zuiden van Venlo. Van daar zal het regiment naar Roermond marcheren. "Daar kan u het regiment het best zien. Doe me een plezier en kom kijken met uw vrienden. Zorg dat je er netjes uitziet. [...] Als het u niet te-

veel ongemak geeft, dan zou ik mijn verblijf te Baarlo kunnen nemen met enkele officieren om te laten zien dat we geen boeren zijn. Laat een kok komen. Ik zal het betalen."⁵⁸ Dit laatste zinnetje ontgaat zijn broer niet en hij laat zowel van deze visite als van de volgende een rekening bijhouden. Hij zal nog decennia moeten wachten op zijn vergoeding zoals later zal blijken.⁵⁹ Naar de mening of misschien zelfs de appreciatie van zijn vader vraagt de aspirant-kolonel niet. Hij verwacht blijkbaar geen goedkeuring en nu heeft hij die ook niet meer nodig dankzij zijn verbeterde status en dito inkomen. Wanneer zijn vader enige maanden later een gerucht opvangt dat kapitein Franquini aan het hoofd van de pandoeren zou worden aangesteld, is vaders reactie voorspelbaar: "een klaar bewijs dat de Koningin ontevreden is over de luitenant-kolonel en de majoor."⁶⁰ Het gerucht is overigens vals.

Tijdens zijn campagne in de Nederlanden neemt baron Lambert-Henri het zekere voor het onzekere en stelt op 16 juni 1746 te velde bij Hoogstraten een laatste wilsbeschikking op. Dit is niet uitzonderlijk in legerkringen aan de vooravond van de lange zomercampag-

nes. Er is het gevaar gewond te raken bij een of ander treffen en de voortdurende vrees door een ziekte te worden gevelt. Het document blijkt evenwel niet door getuigen ondertekend te zijn, wat maakt dat het niet rechtsgeldig is. Uit de inhoud blijkt dat hij zijn broer tot universele erfgenaam benoemt. Zijn zusters krijgen een geldsom. Vooral het dienstpersoneel, in het bijzonder zijn kamerknecht, wordt zeer gul behandeld. De kamerknecht krijgt maar liefst honderd dukaten, de helft van wat hij zijn zusters toebedeelt, en hij mag bovendien zijn uitrusting houden.⁶¹

Voorts verloopt de campagne van de pandoeren in de Nederlanden niet anders dan in Silezië of Bohemen. De verbondenheid van de pandoeren met het regiment blijkt – ook ver van huis – even licht als hun pas. Het regiment verliest meer manschappen door desertie dan door de oorlog. Op 25 mei 1746 vermaant generaal Carl von Batthyany, bevelhebber van de Oostenrijkse troepen, hem hiervoor vanuit het hoofdkwartier bij Breda. Hij schrijft dat de luitenant-kolonel de plichten verbonden aan zijn ambt met de meeste zorg moet waarnemen. Hij drukt zich voorzichtig uit over de afloop van Trencks arrest in Wenen en betoogt dat het proces zonder de minste vorm van partijdigheid tot een uitspraak moet kunnen komen. De toegenomen desertie in het regiment mishaaft hem zeer. “Ik vind helemaal niet dat het arrest van de kolonel hieraan schuld moet hebben”, stelt de generaal. Dat mag d’Olne niet afleiden van de echte oorzaken. “Spaar geen moeite om de ware grond van deze desertie te achterhalen. Op zijn minst is verhoogde waakzaamheid geboden en het stellen van enkele strenge voorbeelden is in deze situatie gewettigd.”⁶²

Enkele dagen later antwoordt Lambert-Henri vanuit het legerkamp der geallieerden bij Hoogstraten. In het schrijven geeft hij toe dat de desertie in het regiment zichtbaar toeneemt en heel wat soldaten naar de Fransen overlopen. Met de paspoorten die ze daar verkrijgen, keren ze vervolgens terug naar Slavonië. “Uwe Excellenties kunnen deze gang van zaken niet tegenhouden”, schrijft de baron. Daarom stelt hij de krijgsraad voor kordate maatregelen te treffen. Het beste is de deserteurs zo snel mogelijk te laten vangen wanneer ze in Slavonië aankomen en hen terug aan het regiment over te leveren, waar hun het proces kan worden gemaakt. Maar er is meer voor nodig dan straf alleen. In de brief geeft de baron een zeldzame keer blijk van psychologisch doorzicht. “Zo men de capaciteit van het vermaarde regiment op volle kracht wil krijgen, dan komt er best een wervingscampagne. Kandidaten dienen zonder dwang maar uit vrije wil aangenomen te worden. Want het is bekend dat twee derde van het regiment van een vrouw is voorzien en aan Slavonië is gehecht. Zo men deze mensen de verzekering kan bieden dat ze na één of twee campagnes naar hun vrouw en kinderen terugkeren, dan zullen ze hun dienst met meer plicht opvatten, de moed niet opgeven en niet elke gelegenheid te baat nemen om weg te komen.”⁶³ Of de krijgsraad inging op d’Olne’s voorstel is niet bekend. Feit is dat de desertie de Fransen inderdaad niet ontging. Die bood hen zelfs de gelegenheid een tegengewicht op de been te krijgen. Zo werd op 5 mei 1746 een *Compagnie franche de Croates* van 254 man uit de grond gestampt, volledig

*Hevige schermutseling tussen een detachement pandoeren en huzaren enerzijds, en Franse infanterie (Royal Wallon) en huzaren (Grassins de la Morlière) bij Tienen op 22 juli 1746. Volgens de begeleidende tekst moeten de “Autrichiens” zich terugtrekken met een verlies van 200 man. Op 24 juli steekt het Franse leger de Dijle over en neemt positie tussen Diest en Tienen, dit om te verhinderen dat het geallieerde leger kan optrekken naar het belegerde Charleroi. De zogenaamde lichte troepen spelen hun meest nuttige rol wanneer de grote legers in beweging komen; hun taak is het verkennen en uitklaren van terrein, het bestoken van de voorhoede van de tegenstander, het saboteren van konvooien enz., wat samengevat wordt onder de term *la petite guerre*, dé specialiteit van de pandoeren.*

samengesteld uit de uitstroom van de Oostenrijks-Hongaarse lichte troepen.⁶⁴ Dat beweert ook de Zweedse graaf De Hordt, tijdgenoot van d’Olne en officier in een Staatse vrij-compagnie. Hij is in de zomer van 1746 de getuige van een gruwelijk tafereel, dat maar al te duidelijk maakt dat de vermaningen van Batthyany geen loze woorden zijn. “Dit nieuwbakken regiment naderde ons fier en ferm op een dag om ons te imponeren. De infanterie onder mijn bevel, ten getale van vijfhonderd man, was de enige troepensterkte die ik toen ter hand had. Generaal Trips kwam bij me en beval me op te trekken tegen die nieuwe Kroaten.”⁶⁵ Ik viel hen met zoveel overtuiging aan dat ze al na enkele charges de wijk namen. Generaal Trips die me met een regiment huzaren volgde, wist hen te keren. Nu zochten ze dekking in een holle weg, tussen mijn infanterie en de huzaren. Deze vielen hen nu zo bruusk in de flank aan, dat ze zich niet meer konden redden. Daar het regiment enkel uit deserteurs bestond, verbood mijn generaal hen te sparen, en in minder dan een kwartier werden allen, officieren en soldaten, zonder enige vorm van genade gemassacreerd. De holle weg veranderde voor onze ogen in een stapel kadavers.”⁶⁶ Tot zover het lot van d’Olne’s (ex-)pandoeren.

Lage landen

De deelname van d'Olne's pandoeren aan de geallieerde campagne in de Nederlanden tussen 1746 en 1748 gaat niet onopgemerkt voorbij. Waar ze verschijnen lokken ze commentaar uit, op zijn minst door hun ongebruikelijk uiterlijk, meestal door hun struikroversmanieren. Daar waar het witte uniform van de reguliere Oostenrijkse troepen de gangbare Europese klederdracht volgt met driesteek en kniebroek, verklapt de aanblik van huzaren maar al te duidelijk hun Hongaarse afkomst. De pandoeren zijn zo mogelijk nog opvallender gekleed. Hun gebied van herkomst heeft eeuwen onder Turkse invloed gestaan en dat is te merken aan hun kleding. Wanneer zij zich onder leiding van baron d'Olne in de Nederlanden lieten zien, baart hun verschijning veel opzien. Wanneer ze op 12 april 1746 voor het eerst in de stad Leuven verschijnen, ontstaat er een grote toeloop om deze “wonderlijke” mensen te zien. Men haalde er zelfs de vermaarde anatoom professor Rega bij, die één van hen op doek schildert “zoo gelijk hij just was”.⁶⁷

Het meest uitvoerige commentaar wordt vlakbij Maastricht, in Kanne, door Winand Mengels neergeschreven. Het dorp in het Jekerdal krijgt de pandoeren over de vloer in de aanloop naar de Slag bij Rocourt in oktober 1746.⁶⁸ “Dit jaar heeft dien bedroefden oorlog ook hier zijn begin genomen en ons met alle geweld van droefheden en ellenden overstroomd, want de geallieerde armée kwam ons hoe langer hoe meer op het lijf. De inwoners werden alhier met schrik en schroom bevangen, want men hoorde van alle kanten zeggen dat het volk tyranniek en vijandelijk met het lantvolk omging, gelijk wij ook metterdaad ondervonden hebben”, schrijft Mengels in zijn familiechroniek. Wanneer het geallieerd leger begin september besluit de Maas in westelijke richting bij Maastricht over te steken, worden eerst de lichte troepen vooruitgestuurd om het terrein te klaren:

“De eersten die overkwamen waren een regiment pandoeren van de troupes van de koningin van Hongarije. Dit was een eigenaardig slag van volk, dikke welgezette en sterke mensen. Zij waren zeer eigenaardig en vreemd gekleed, hadden over hun lichaam in plaats van een kamizol een kort ding, dat van vooren zeer breed toegeregen was. Het kwam niet lager als den broekenband. De broek was zoo lang dat ze over de schoenen kwam, bijna over de voeten. Over dit alles hadden zij eenen roden groven mantel, die ook bijna tot aan de voeten hing. In het middel van hun lichaam waren zij met eenen gordel omgord, boven aan den mantel was eene grote kap gemaakt die zij konden over hun hoofd trekken, gelijk de Capucijnen. Ze hadden geen ander hoofddeksel, doch hier en daar was er eene die zoo wat op zijn hoofd had als eene muts, gemaakt met geiten- of schapenvel nog daaraan. Zij hadden aan hunne voeten gene schoenen maar alleen dunne en slechte onderzolen die met hunne lederen riemen zeer wonderlijk over de voeten geregen waren. Onder hun mantel hadden zij eenen sabel, pistole of schietgeweer steken en aan hunnen

gordel hing een kort strijdgeweer als eenen poignard (dolk). [...] Niemand alhier kon die mensen verstaan of met hun spreken, want zij spraken allen Hongarische spraak. [...] Het waren goede katholieke mensen, die redelijk naar den kerkelijke dienst gingen. Nochtans lieten zij geene occasie van stelen voorbijgaan, want zij stalen als de raven. Het was een ongeregeld volk en tot geen en dienst geexerceert, maar ze gingen naar de armée als vrijbuiters om te roven, te stelen en den armen boer te plagen.”

Dat wordt vooral duidelijk na afloop van de slag bij Rocourt op 11 oktober 1746, wanneer het teruggeslagen geallieerde leger – gered van de totale nederlaag door de vroeg invallende duisternis – de wijk neemt richting Maastricht. Daarbij wordt het dorp Kanne zwaar onder de voeten gelopen door de troepen en hun enorme bagagetrein die bij Maastricht de Maas terug willen oversteken. Mengels beschrijft bijzonder levendig hoe de paniek in het dorp toeslaat:

“Kort daarna kwamen de pandoeren en huzaren met alle verwoedheid hier in Kanne invallen. Zij braken de huizen open en logeerden daar binnen. De beesten die nog hier en daar in de stallen waren, werden al levend in stukken gehakt en zonder het vel af te doen gepartageerd en door degeene die niet in de huizen konden binnenkomen achter heggen en grachten gekookt, gebraden en opgegeten. Dit volk deed anders niets als stelen en roven. Ketels, potten en pannen, brood, kaas, vlees, met één woord al wat zij vonden was voor hun prijs en buit. De bedden werden opengesneden, de pluimen daaruit geschut en de tijk gevuld met vruchten, kledij en andere zaken en alzo weggedragen. De mensen die nog in hunne huizen waren wierden nog zeer deerlijk geslagen en gestoten en moesten alles verschaffen en bij de hand halen, of het moeilijk ging of niet, zodat de arme inwoners alhier hunne huizen moesten verlaten en met droefheid gedwongen waren naar den berg te vluchten. Doch alwaar deze rovers geene mensen in de huizen vonden, werden deze afgebroken en het hout daarvan weggedragen en verbrand om hun te warmen en om te koken.

Alhier op de Bovenstraat wierden 19 huizen neengereten en verwoest. Doch alwaar de mensen in hun huizen bleven hebben ze daarvoor veel slagen en stoten moeten ondergaan. Men hoorde anders niets dan krijten en wenen, huilen en roepen van de arme inwoners. Want de furie en de woestheid was bij dat volk zoo groot dat het niet te beschrijven is. Deze destructie en verwoestinge duurde alzo tot omtrent 10 uren voormiddag toen ook ons huis overvallen werd. Zij meenden met geweld de deuren open te breken dewelke door mijn vader en mijn moeder, die daar immer waren, zeer sterk toegemaakt waren. Twee waren er die een zware boom op hun schouders hadden en zo liepen ze met geweld tegen de deur om dezelve alzo te doen

openspringen. Doch ter goeder ure zagen ik en mijnen halfbroer een officier van de huzaren door het volk gaan, die overste luitenant was en dit korps woedende troepen aanvoerde, dewelke wij met tranen in onze ogen gingen onze nood klagen. Hij kwam terstond met ons mee en deed het woedende volk terugtrekken. Hij deed de deur open doen en stuurde eenen onderofficier om te zien of er geen haver of hooi binnen was. Dan verstaan hebbende dat er niets in was, stelde hij eenen schildwacht aan de deur om ons huis te bewaren en zei verder tot ons dat hij het tot zijn kwartier wilde houden. Tot dien einde schreef hij zijnen naam op de deur zodat wij door dezen officier ontzet werden en van de roovers verlost. En zodra hij dat volk gerangeert en geplaatst had, kwam hij bij ons met zijne madame en ander gevolg zijn kwartier houden.”

Mengels' notities gaan nog een tijdje door, maar deze passage laat weinig aan de verbeelding over. Ze bevestigt andermaal de reputatie van deze troepen en onderstreept de afstand, niet alleen in rang maar ook in mentaliteit, tussen de gewone soldaten en het officierenkorps, dat niet bij machte is hun meer beschaafde manieren bij deze 'natuurmensen' over te brengen. Het officierenkorps van de pandoeren is overigens zelden afkomstig uit het rekruteringsgebied aan de zuidgrenzen maar voor een groot deel uit Hongarije zelf.

Baron Lambert-Henri lijkt zelf wel selectief blind geweest te zijn voor de uitspattingen van zijn pandoeren. Uiterlijk houdt hij het beeld hoog dat hij zijn korps in de hand heeft. Op 7 september 1746 schrijft hij vanuit Aken naar zijn broer in Baarlo. Hij heeft dan vier van zijn paarden naar zijn vader in Olne gestuurd om te worden afgelost. Ook heeft hij daar een stuk van de bagage achtergelaten toen hij met zijn korps passeerde bij de doortocht van de geallieerden richting Luik en Maastricht. Zelf gaat hij de uitdaging niet aan om vader op te zoeken. Hij stuurt een aantal vrienden-officieren langs. “De ontvangst was zeer goed”, meldt hij, “ik heb een officier en twintig man sauvegarde toegewezen aan het kasteel en de gehele bank Olne. Onze troepen houden goede orde en Olne lijdt hierdoor geen schade. Prins Karel heeft op mijn verzoek order gegeven het vuur te openen op eenieder die de minste ongeregeldeheid begaat.”⁶⁹

In werkelijkheid wordt het voortbestaan van het regiment gedoogd door de legerleiding, die de daadkracht en het fanatisme van deze mannen zeer goed kan gebruiken. In ruil zien zij de gebreken door de vingers. De auditeur bij de krijgsraad doet zijn werk, maar corrigeert vermoedelijk maar een fractie van de ongeregeldeheden. Het winterkwartier 1746-1747 brengen de pandoeren in Tongeren en omgeving door. Hiervan getuigen enkele stukken van de auditeur. Zo bevindt zich tussen de nagelaten stukken van de baron een aanklacht van Maria Bauduin uit Vreeren, van wie een koe uit de stal is gestolen. Maar bij een voorval te Hoepertingen bij Borgloon worden twee pandoeren zelf tot bloeds toe door plaatselijke boeren afgeranseld.⁷⁰

“Ein gemeiner Pandur” – ingekleurde gravure van Martin Engelbrecht. Deze maakte een populaire reeks gravures gewijd aan huzaren en pandoren, vaak karikaturaal van uitbeelding. Collectie Julien Daenen. De begeleidende tekst vertelt:
Er sieht grässlich aus, als wie ein Unglück – Stichter,
Die Augen sind voll Grim, er schießt, er haut, er schneidt,
Er hängt gewehr un sich, als wie ein Biyen – Schichter,
Doch hält Er nicht lang stand, ihm ists nur um die Beut.

Beschrijving der pandoren in de *Nouveau almanach* te Maastricht – vertaling uit het Frans

Winand Mengels was niet de eerste in onze contreien die berichtte over het merkwaardige uitzicht van de pandoren. Al in 1745 kon al wie er een paar duiten voor over had de *Nouveau almanach* van drukker Hendrik Lantmeters in Maastricht kopen en de herkomst ontdekken van Maria Theresia's meest extravagante troepen.

“In de oude tijd bevolkte een volk dat men de Avaren noemde het huidige Kroatië. Aan de Griekse keizers verloren ze de nabijliggende eilanden en enkele plaatsen van het vasteland van Dalmatië. Vandaag de dag maakt hun land voor het merendeel deel uit van het koninkrijk Hongarije, waarvan het sedert het jaar 1076 een deel is. Men geeft hun chef de naam van Ban van Kroatië, wat evenveel wil zeggen als hertog⁷¹. De Kroaten gaan voor menselijker en beschaafder door dan hun burenen de Esclavoniërs⁷² en Rasciens. Die Esclavoniërs en de Rasciens zijn een erg wrede volk, dat geen huizen boven de grond heeft. Ze verblijven het hele jaar door onder de grond om zo slangen en andere insecten te kunnen vangen. Hun voeding is erg gekruid, ze mengen veel Spaanse of Turkse peper in hun soepen⁷³ of dranken. Het zijn uitstekende partizanen, die goed gediend hebben tijdens de laatste oorlog in Hongarije en onlangs nog in Silezië. Men kan geen mensen vinden die beter gebouwd of geschikter zijn om zware inspanningen aan te kunnen dan de Kroaten. Ze leggen wel acht of negen mijl⁷⁴ per dag af. Alhoewel hun bewapening vrij zwaar is, dragen ze die even vastberaden als de oude Romeinen. Het zijn geboren krijgers en ze hoeven in dapperheid niet onder te doen voor de Hongaren zelf. Als hun cavalerie op pad trekt, wordt ze steeds vergezeld en ondersteund door de infanterie. Dat zorgt ervoor dat ze tot heel wat in staat zijn. Wordt hun cavalerie teruggedreven, dan vangt de infanterie de schok op en geeft haar de kans zich te hergroeperen, een manier van vechten die in Duitsland onbekend was voor de komst van die volkeren in Silezië. De infanteristen waarvan er sprake is, zijn zeer behendig met de wapens en het zijn goede schutters. Elkeen heeft een geweer en vier pistolen. Dat zegt genoeg over het voordeel dat ze moeten hebben op de gewone infanterie⁷⁵ of wanneer de cavalerie hen op de hielen zit. Ze laden en hanteren hun wapens met een buitengewone behendigheid omdat ze er van kindsbeen af mee bezig zijn. Naast hun vuurwapens hebben ze grote sabels, een mes en een ander stalen instrument dat lijkt op een harkje en dat op de muts wordt gedragen. Het wordt voor verschillende doeleinden gebruikt, onder andere om zich

mee te verdedigen als hun andere wapens buiten handbereik zijn. De boeien die ze aan hun kraag dragen dienen om vijanden gevangen te nemen als dat nodig blijkt. Deze elite-infanterie noemt men de pandoeren. Hun kleding bestaat uit een muts, waarvan de punt naar achteren hangt als een zak, een wijd kleed met grote mouwen dat ze met een riem om het lichaam binden, een linnen broek, eveneens erg ruim, die tot op de enkels hangt. En in plaats van schoenen schoeien ze zich met een schamel stuk huid of vilt, dat ze met koorden aan de voeten vastmaken.”⁷⁶

Op het verkeerde paard gegokt?

Baron d’Olne neemt in de periode van het winterkwartier 1746-1747 elke gelegenheid te baat om in te trekken bij zijn broer te Baarlo. Dat biedt hem meer comfort dan een veldbed of inkwartiering in een boerderij. Net zo opportunistisch als hij gebruik maakt van de accommodatie van zijn broer, blijft hij de kat uit de boom kijken om zijn ambitie tot het kolonelschap waar te maken dat jaar. In mei 1747 schrijft hij aan Karel van Lotharingen dat hij het verbod om het regiment uit te breiden en nieuwe rekruten in Slavonië aan te werven heeft vernomen. Hij vreest dat het regiment gereorganiseerd zal worden. In dat verband wijst hij zijne hoogheid op de goede kwaliteit van het regiment en de goede discipline die hij doet naleven sedert hij het bevel mag waarnemen. Terwijl hij hoopt dat prins Karel het regiment onder zijn hoge bescherming wil nemen, laat hij ook zijn ambitie spreken. Zestien jaar is hij al in dienst van het keizerlijk huis, stelt hij, waarvan drie jaar als luitenant-kolonel tot tevredenheid van zijne koninklijke hoogheid. Zijn gehele hoop en vertrouwen zijn dan ook op de prins gesteld opdat deze hem de bevordering tot kolonel wil bezorgen. Want Trencks processen zijn nog niet van de baan en de alsmaar voortdurende verwikkelingen hieromtrent vormen een onoverkomelijk obstakel voor zijn “avancement”.⁷⁷ Prins Karel antwoordt op 5 juli vanuit Wenen dat hij het zelf niet eens is met de hervormingen van zijn schoonzuster de keizerin-koningin.⁷⁸ Hij wil haar wel zijn tevredenheid over d’Olne’s verdiensten overbrengen. Helaas voor de baron wordt in het antwoord met geen woord gerept over een promotie.⁷⁹

Terwijl prins Karel in Wenen het verzoek van de baron ontvangt, nemen de pandoeren (onder andere) op 2 juli deel aan de slag van Lafelt, waar ze bij tal van blitzacties voor, tijdens en na de slag hun favoriete rol spelen.⁸⁰ En ook al mag de baron eraan houden dat hij de discipline binnen het legerkamp overeind houdt, in de omgeving van Maastricht krijgen de boeren vooral hun struikroversmanieren te zien.⁸¹ Na de slag om Lafelt stationeert de baron een gedeelte van de bagage van het regiment bij Guillaume-Frederique te Baarlo. Die schrijft de onkosten voor het verblijf van de acht pandoeren en het andere personeel bij op de lopende rekening. Op 7 november 1747, schrijft zijn broer, is de “equipage van Tongeren alhier gearriveerd, bestaande uit 6 koetspaarden en 2 rijpaarden, met koetsier, voorrijder,

bartel en kok, silvester en silvesterin, het kind en de maagd, en zij zijn verbleven alhier tot den 5 februari 1748.” Voor Lambert-Henri, die geregeld met gasten in landhuis De Berckt verblijft, rekent hij een dagprijs van 4 dukaten. Inclusief de onkosten voor de paarden en de knechten bezorgt het verblijf de baron een smakelijke rekening van 755 dukaten. En dat is maar een alinea uit de lange reeks verblijfkosten. “Voor een tractement gedaen opt verzoek van mijn broeder als de zelve int land met het Regiment Panduren is gekomen” spendeert Guillaume-Frederique honderd dukaten en de ontvangst van officieren der pandoeren met hun vrouwen en personeel kost hem tussen 1745 en 1747 zeker 440 dukaten.⁸²

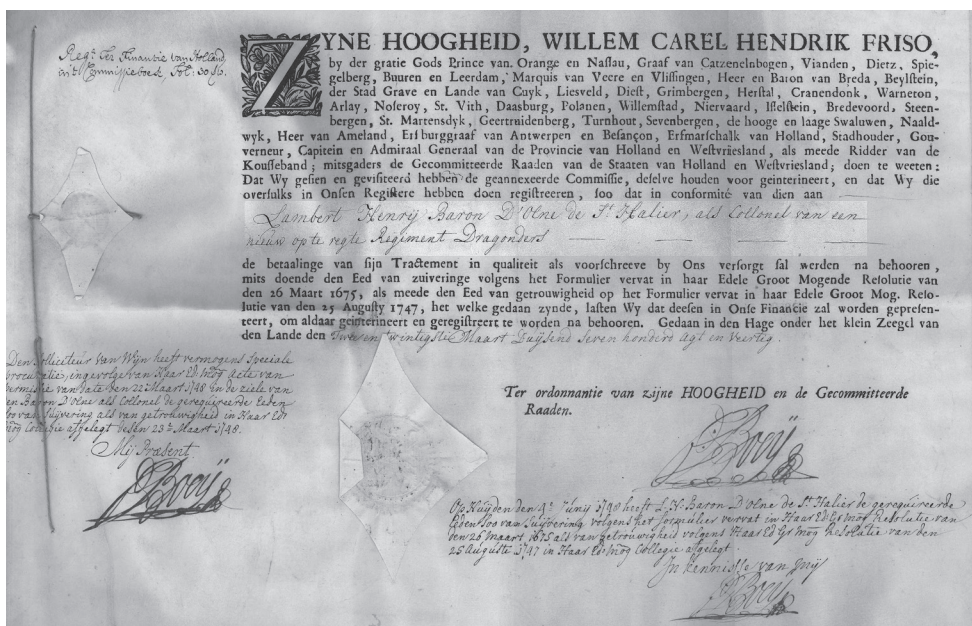
De onzekere toekomst van het Trenckregiment neemt de volgende maanden meer en meer de gedachten van de baron in beslag, tot vertwijfeling toe. D’Olne moet net als vele anderen in Trencks entourage niet meer getwijfeld hebben aan de nakende veroordeling van de regimentsoverste. Kenschetsend is dat d’Olne in dit verband ongestraft reeds in februari 1747 Trencks paarden, muilezels, bagage en koets verkoopt. Er volgt protest uit Wenen van Trenck, maar alleen maar omdat de prijs zo laag ligt, namelijk 255 gulden. Uiteindelijk moet Lambert-Henri’s loyaliteit het afleggen tegen zijn opportunisme. Trencks brieven vanuit Wenen zijn er overigens niet naar om d’Olne trouw aan te moedigen. Trenck zwenkt van het ene uiterste naar het andere. De ene keer vleit hij hem met “mon tres cher ami, mon honoré cousin”, dan weer verwijt hij hem verraad. Zo klinkt het op 16 augustus 1747: “Hoogwelgeboren heer, in de loop van al mijn heftige processen heb ik steeds uw eer in stand gehouden en zelfs zaken op mij genomen die duidelijk u toegemeten kunnen worden. Ik wil echter één zaak niet geloven van een man, wiens geluk toch door mijn voorzorg bloeit, nu ik spijtig genoeg moet ervaren hoe u luitenant-kolonel alle natuurlijke verplichting en erkentelijkheid uit de ogen verliest en bezwaren tegen mij aanbrengt die mij met recht doen klagen over uw ondankbaarheid.” D’Olne moet maar eens stoppen met hem zaken na te dragen die hem “dwingen in klagen uit te barsten.” De reden hiervoor is zijn vermoeden dat er stukken bij de krijgsraad zijn ingebracht over zaken die d’Olne hem nog wil aanrekenen “zodat ik in u wel een ondankbare ziel moet herkennen.” Trenck besluit emotioneel: “Bezin u nader over uw voornemen, zoniet dan breken we en dan zal blijken wat ik ben, wat ik weet, wat ik vermag, want dan zal ik langs de andere kant staan.”⁸³ Twee maanden later valt er dan weer niets dan goed te lezen: “Mijn proces loopt naar z’n einde en ik heb goede hoop. Ik ben al slecht genoeg behandeld. Doe mijn complimenten aan alle officieren van het regiment en groet de soldaten. Vermits het u verboden is naar mij te schrijven, schrijf dan naar mijn neef. Hij zal u zeker antwoorden.” Ook dankt hij hem allerhartelijkst voor het plezier dat hij heeft aan de twee fretten, die d’Olne hem schonk in januari. Ze hebben alle twee jongen geworpen. Eén heeft er zeven, maar heeft er van vijf opgevreten, de ander heeft er vijf.⁸⁴

Trencks optimisme is voorbarig. Zijn proces zal nog een jaar aanslepen tot de krijgsraad hem ter dood veroordeelt op 20 augustus 1748, een vonnis dat Maria-Theresia omzet in een levenslange hechtenis in de Spielberg in Brno. Baron d’Olne had kennelijk

betere kennissen in Wenen, die hem juister weten te informeren over Trencks werkelijke kansen. Alhoewel hij menselijk gezien goede redenen heeft om Trenck trouw te blijven, laat d'Olne zich opnieuw op sleeptouw nemen door puur opportunisme. Zijn verblijf in de Nederlanden geeft Lambert-Henri de kans een uitweg te zoeken voor zijn onzekere toekomst in het Oostenrijkse leger. Hij koestert het plan een eigen regiment op te richten, een idee waarin hij voor een keer wél wordt gesteund door zijn vader Guillaume-Philippe, die er veel voor over heeft om in de gunst van de Staatse overheid te komen. Volgens L'Escaille was het oprichten van het regiment een idee van de vader zelf.⁸⁵ Vergeet niet dat Olne staatkundig deel uitmaakt van de Republiek. Alhoewel de precieze tussenstappen hieromtrent niet bekend zijn, blijkt de Republiek hem de mogelijkheid te bieden deel uit te maken van de uitbreidingsplannen voor de Staatse troepen. Zo worden de ambities van Lambert-Henri vanzelf werkelijkheid en kan hij kolonel worden met alle eer en verdiensten daaraan verbonden. Of deze drastische wending in het levensverhaal van Lambert-Henri van aard is om ook een omslag in de familiale betrekkingen met zijn vader te bewerkstelligen weten we niet. Feit is dat het nieuwe regiment een win-winoperatie voor beiden kan betekenen. Bovendien hoeft Lambert-Henri niet meer financieel afhankelijk te zijn van zijn vader, wat voor deze laatste ongetwijfeld een pak van zijn hart betekent. Dat alleen al is reden genoeg om druk weg te nemen en de omgang tussen vader en zoon in rustiger vaarwater te brengen.

Op 27 november 1747 wordt hij door de nieuwe stadhouder Willem IV aangesteld tot kolonel van een nieuw op te richten regiment Staatse dragonders.⁸⁶ Een maand eerder had hij uit Wenen via zijn tussenpersoon bericht gekregen dat zijn benoeming tot kolonel geen kans maakte zolang Trencks proces niet ten einde is. Tot die tijd blijft baron Franz von der Trenck feitelijk zijn rang behouden. Tot twee keer toe heeft zijn tussenpersoon een audiëntie bij Maria-Theresia verkregen maar het levert niets op voor baron d'Olne. Wel is er geen sprake meer van een inkrimping van het pandoerenregiment.

Nu hij een overstap waagt naar de troepen van de Republiek, komt zijn benoeming in Wenen natuurlijk nog meer op de helling te staan, want indien Wenen hem bevordert, dan zou hij tegelijk kolonel van twee regimenten zijn, een onhaalbare kaart.⁸⁷ Trenck wordt inmiddels in Wenen bestookt door allerlei vermeende schuldeisers. Ze proberen nog iets te halen of terug te vorderen uit het fortuin van Trenck voor het te laat is. Aan die dis ontbreekt d'Olne niet. Nadat Lambert-Henri beslist naar het Staatse leger over te stappen, vertrekt hij niet zonder de regimentskas van het pandoerenregiment lichter te maken voor de som van 6919 gulden, een wel zeer riant opstapvergoeding. De Hofkrijgsraad in Wenen is furieus en stuurt een formeel verzoek aan Willem IV om d'Olne aan te houden en uit te leveren, zodat hij zijn schuld kan aflossen. Uit de onderzochte archiefstukken blijkt voornamelijk nergens dat d'Olne daadwerkelijk hierop aangesproken of voor vervolgd is. Het waarom hiervan ontbreekt daarom ook. Allicht heeft de nieuwe stadhouder grotere zorgen na het uitbreken van de Oranjerevolutie dat jaar

Charter over de oprichting van een nieuw Staats regiment dragonders en de aanstelling van Lambert-Henri baron d'Olné als kolonel, d.d. 22 maart 1748. Regionaal Historisch Centrum Limburg, familiearchief Scheres-d'Olné te Baarlo, inv.nr. 998. Digitale repro Carl Andreas.

Opticaprent met uitbeelding van de innamen en plundering van Bergen-op-Zoom. Collectie Julien Daenen. Foto: Jan Bellen. De inval van de Franse troepen in Zeeuws-Vlaanderen in april 1747 liet een schokgolf na in de Republiek. De daaropvolgende Oranjererevolutie verhaastte de verkiezing van Willem IV tot stadhouder. De val van Bergen-op-Zoom op 16 september 1747 was een al even grote psychologische schok, niet in het minst door het buitensporige optreden van Franse plunderaars de dagen nadien.

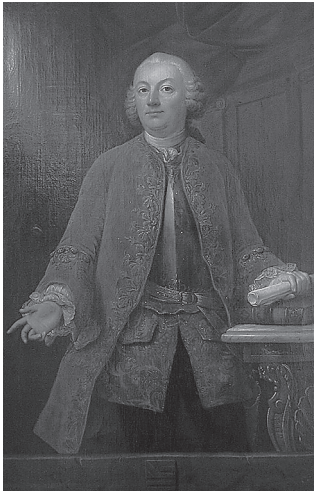

en de val van Bergen-op-Zoom in september 1747, wat een heuse paniekstemming in de Republiek teweegbrengt. Verse troepen zijn welkom, van wie en van waar dan ook.

Met zijn Staatse benoeming in november 1747 is voor de baron de teerling geworpen. Twee charters van 7 maart en 22 maart 1748 bevestigen deze aanstelling. Een interessant detail hierbij is dat zich op de oorkonde van 22 maart het oudst bekende zegel bevindt van de Republiek der Verenigde Nederlanden na de Oranjerevolutie (die Willem IV het stadhouderschap van de Verenigde Provinciën bezorgde).⁸⁸ D'Olne's benoeming wordt ook aangehaald in de *Nederlandsche Jaerboeken* bij de militaire promoties van maart 1748. Op 30 mei 1748 legt baron d'Olne de eed af.⁸⁹

De hele winter 1747-1748 wordt besteed aan het werven van rekruten en het op de been krijgen van het regiment. De baron deelt dit werk maar al te graag met zijn vader, die de rekruten bij het kasteel van Olne verzamelt. Daar situeert zich het wervingsgebied van zijn Waals regiment dragonders. De kwartiermeesters, die de rekruteringscontroles doen, krijgen precieze instructies mee. Ze mogen geen deserteurs aannemen noch inwoners van de stad Luik, tenzij ze als betrouwbaar staan aangeschreven. De rekruten moeten tekenen voor drie jaar. Ze krijgen onmiddellijk een dagvergoeding van één schelling nog voor ze in garnizoen gaan.⁹⁰ Elke persoon, die een rekrute kan aanbrengen, verdient een dukaat. We zijn ook goed ingelicht over de opbouw van het regiment. Volgens de overeenkomst van november 1747 moet het regiment uit tien compagnieën dragonders worden opgebouwd, elk samengesteld uit 64 dragonders met één paard. Bij elke compagnie hoort een leiding, bestaande uit twee kapiteins met hun loopjongen, twee luitenants met hun loopjongen, twee vaandrigs met hun loopjongen, twee wachtmeesters, twee tamboers en één schrijver. De staf of algemene leiding van het regiment berust bij de kolonel, de luitenant-kolonel en de majoor. In oorlogstijd zal daar een regimentskwartiermeester, een adjudant, een chirurgijn, een provoost en een priester aan worden toegevoegd. Niet het minst interessant zijn de wedden. Voor de regimentspriester is een gage van 600 gulden per jaar voorzien. Voor de staf verschillen de wedden in oorlogs- en in vreedetijd. In vreedetijd krijgt de kolonel 262 ½ gulden, de luitenant-kolonel 105 en een kapitein 180 Hollandse gulden. Dit per soldatenmaand van 42 dagen. Ter vergelijking: de gewone dragonder krijgt twaalf gulden en twaalf stuiver, wat neerkomt op zes stuiver per dag, verhoogd met elf gulden en 8 stuiver onderhoudsgeld voor zijn paard. In oorlogstijd wordt de gage van de kolonel verhoogd met 300 Hollandse gulden, die van de luitenant-kolonel en de majoor maar met zestig gulden.⁹¹ Dat maakt natuurlijk een enorm verschil voor baron d'Olne als we daar de gage van 38 gulden langs zetten, die hij in 1742 als kapitein kreeg uitgekeerd.

Eind januari 1748 schrijft zijn vader dat er 115 rekruten in Olne zijn samengebracht zodat het regiment in totaal 450 “belles recrues” telt om naar de garnizoensstad Venlo te sturen. Kapitein baron De Lamberts heeft de praktische leiding.⁹² Zo krijgt het nieuwe regiment vorm tijdens het voorjaar. Maar de geallieerde troepen komen dat jaar traag op

Portret van Onno-Zwier van Haren, Fries edelman, één van de Staatse onderhandelaars op het Vredescongres te Aken (1748). Het portret hangt in de Witte Kamer van het raadhuis te Aken. Van Haren was ook commissaris-deciseur voor Maastricht en de Staatse Landen van Overmaas. Regionaal Historisch Centrum Limburg, OA Maastricht, inv.nr. 224, Huldeboek (1674-1795).

gang. Te traag om ook maar enige kans te maken tegen het verbluffende blitzoffensief dat de Fransen begin april inzetten. Financiële problemen en de nodige diplomatieke verwickelingen tussen Holland, Engeland en Oostenrijk maken dat het geallieerde leger te weinig georganiseerd is en te weinig mankracht paraat heeft om de vesting Maastricht te kunnen beschermen. Tezelfdertijd zijn in de neutrale rijksstad Aken de vredesonderhandelingen in volle gang. Op 11 april 1748 is Maastricht omsingeld door een enorme Franse troepenmacht. Enkele dagen daarvoor hebben alle troepen, die niet in de stad in garnizoen kunnen, de wijk genomen richting Roermond. De organisatie van baron d'Olne's dragonders komt in het gedrang want de hele regio rond Maastricht is bezet. Op 9 april schrijft de baron van Weustenraedt hem vanuit Aken dat hij klaar staat om schouderriemen en cartouches naar Maastricht te versturen. "Zo ook de pauken, maar ik heb op tijd gehoord dat ons leger zich naar Maaseik terugtrekt en dat de weg niet veilig is. Zodoende zal alles naar Venlo moeten met karren. [...] Ik heb hier alles gerekruteerd wat ik kan, maar ik kan niemand meer naar het Land van Limburg sturen want het hoofdkwartier van de vijandelijke legers onder maarschalk Löwendal was gisteren in Verviers en men vermoedt dat vandaag het beleg van Maastricht geslagen zal worden.

Ik heb gisteren een boer naar Olne gestuurd om te weten hoe de toestand daar is; hij is nog niet teruggekeerd. Ondertussen wacht ik op uw orders."

Elders loopt de organisatie gewoon verder in afwachting van de bevelen uit Den Haag. Op 16 april schrijft kapitein Bettenhauss vanuit Keulen naar baron d'Olne met de vraag of hij geen Franse officier kan gebruiken, die voor een vacature als luitenant in aanmerking wil komen. De man heeft het Franse cavalerieregiment Nassau na negen jaar dienst moeten verlaten wegens een duel. De man kent perfect Duits en Frans. In dezelfde brief informeert Bettenhauss eveneens of de 25 man, die hij op 8 april naar Venlo stuurde, goed terecht zijn gekomen, want hij heeft gehoord dat het regiment Venlo heeft verlaten. En wat vindt de baron van de muzikanten die hij op proef heeft gestuurd?⁹³ Kort daarna krijgt baron Lambert-Henri een schrijven vanuit Aken, nu weer van kapitein baron De Lamberts. Deze bericht op 18 april dat de pauken nu toch richting Venlo zijn gestuurd, samen met een pak uniformen voor twaalf man.⁹⁴ Koperslager Vandergracht zal deze week nog de instrumenten voor de muzikanten, de kookketels en de steelpannen gereed hebben. Het rekruteren levert nu de nodige risico's op. De Fransen hebben vlak voor de

stadspoort van Aken de kwartiermeester, diens knecht en een dragonder van de compagnie van De Lamberts gevangen genomen, die acht rekruten gingen ophalen. De Lamberts ging hierover bij de Staatse ambassadeurs op het vredescongres zijn beklag maken. Die nemen de zaak hoog op, omdat het geenszins is toegestaan vijandelijkheden te begaan in de nabijheid van de keizersstad. De oorlogvoerende partijen hebben immers de neutraliteit van Aken erkend alsmede een neutrale zone rondom de stad gegarandeerd. De Franse militairen mogen Aken zelfs niet binnen om naar de baden te gaan.⁹⁵

Op 30 maart 1748 bereiken de ambassadeurs van Frankrijk, Holland en Engeland te Aken een vergelijk in de residentie van de Franse minister Saint-Sévérin d'Aragon. Er wordt een voorlopige vrede afgekondigd: alle vijandelijkheden te land en ter zee zullen worden stilgelegd. Alleen het beleg van Maastricht mag voortgaan, wellicht een gunst voor de Fransen en hun eerezuchtige maarschalk Van Saksen die Maastricht als waarborg voor de vrede willen. De voorlopige vrede houdt de daaropvolgende maanden stand en mondt op 18 oktober 1748 uit in de uiteindelijke Vrede van Aken die de Oostenrijkse Successieoorlog beëindigt.

Kolonel zonder regiment

De Vrede van Aken bezegelt helaas ook de toekomst van kolonel d'Olne. Ze luidt overal in Europa een sterke inkrimping van de troepenmachten in. In de *Nederlandsche Jaerboeken* wordt in de aflevering van oktober 1749 verwezen naar de “Resolutie omtrent de reductie der troepen.” Hierbij wordt ook “t Regiment Dragonders van Olne” vermeld. Op 13 november 1749 gaat de Raad van State in op het verzoek van kolonel baron d'Olne om de nog aanwezige wapens bij het magazijn te Venlo in te leveren.⁹⁶

Met het vroegtijdige einde van het regiment d'Olne eindigt ook de actieve militaire carrière van baron Lambert-Henri. Hij heeft op het verkeerde paard gegokt, want het pandoerenregiment zal de decennia nadien blijven bestaan nadat het is omgevormd tot een regulier en gedisciplineerd korps (het infanterieregiment nr. 53). De titel van kolonel zal de baron formeel blijven voeren tot aan zijn dood. Hij weet evenwel geen actieve militaire functie meer uit te oefenen, hetgeen hem met een grote leegte confronteert. Voor een andere carrière is de dan 37-jarige baron niet in de wieg gelegd. Hij had zijn aandacht kunnen toespitsen op het vinden van een huwelijkspartner, maar zonder persoonlijk fortuin is een huwelijk geen zegen. In maart 1750 schrijft hij aan zijn broer te Baarlo dat hij niet wakker ligt van een huwelijk “ik ben noch voor noch tegen een dergelijke schikking.”⁹⁷ Toch zijn er contacten met de familie De Waha, eveneens landadel uit de streek van Luik. Maar de kolonel heeft zijn redenen om zich niet te haasten. “U merkt op dat ik niet te kruiperig tegen meneer Waha moet doen”, schrijft hij aan zijn broer, “wel, ik houd er enkel een zakelijke omgang op na, zeker met diegenen die mij meer nodig hebben dan ik hen. Ik weet beter dan u hoe ik ervoor sta. Het is gemakkelijk de eer

Het ochtendtoilet. Deze foto wekt de sfeer op van de materiële leefomstandigheden van de baron tijdens zijn residentie in Maastricht (Museum Spaans Gouvernement, Maastricht).

hoog te houden met veel familiebezit. Maar wie weinig bezit en sterft, laat zijn kinderen achter zonder middelen om die eer in stand te houden. Want titels geven geen erfenis. Kijk maar naar de generaalsvrouwen die in koetsen met zes paarden rondreden, maar na de dood van hun man tot armoede vervielen. Om dergelijke afloop uit de weg te gaan, blijft men beter gelijk men is. Als de familie een huwelijk wil, blijft mij dat gelijk, ik wil nadien geen verwijten.”⁹⁸

Eind 1752 onderneemt hij een reis naar Mannheim, waar hij aan het hof van de befaamde muzikale keurvorst Karel-Theodoor in een aantal familie zaken hoopt te bemiddelen. Hij doet dit vooral op aandringen van zijn broer Guillaume-Frederique. Zo probeert hij onder andere zijn neefje Bernard, een zoon uit het huwelijk van zijn overleden zus Marie-Jeanne met baron Francken, heer van Erkelenz, aan het hof te introduceren.⁹⁹

Hij frequenteert het hof en dineert meerdere

malen met de *elect* en diens ministers, maar voelt vrij snel aan dat hij te weinig gewicht in de schaal kan leggen. Dat maakt hem kwaad, ook op zijn broer. “Ik heb hier niets te verhoppen. Al wat ik doe is me alleen maar tot last. Geef me liever kalmte en rust,” schrijft hij. Bernard zou het ambt van drossaard van Erkelenz kunnen verkrijgen, maar dat vindt hij beneden de stand van de familie. Met steekpenningen hoopt hij de ministers in de gewenste richting te beïnvloeden, schijnbaar met succes, want op 30 januari 1753 meldt hij aan zijn broer dat zijn taak volbracht is en dat hij zo vlug mogelijk wil weerkeren naar Olne. Bovendien weet de jonge Bernard de inspanningen van zijn oom niet naar waarde te schatten.

Overigens levert het verblijf te Mannheim de baron weinig vreugde op door de beperkte financiële middelen waarover hij beschikt. Spaarzaamheid is de boodschap. “Ik doe zo weinig mogelijk uitgaven. ‘s Avonds soupeer ik niet, Bernard zelden. Ik gebruik geen koets. Wanneer ik naar het hof ga, laat ik me in een draagstoel brengen, wat hier de mode is. En bij mijn terugkeer ga ik te voet.” Ook op de verblijfskosten wordt bespaard, de reden waarom hij niet in een herberg maar bij burgers een logement zoekt. “Maar ondanks mijn spaarzaamheid kost het verblijf me nog handenvol geld. In Holland zou ik beter en goedkoper af zijn. Binnenkort is het bal op het hof en daar kan ik niet verschijnen zonder een heerlijkheid achter mijn naam.”¹⁰⁰ Die zuinigheid contrasteert sterk met de ouders

van Bernard. Die hebben er graag geld voor over om hun zoon in Mannheim te laten opvallen. Ze kopen hem zelfs een nieuw pak, dat meer dan honderd ecu kost.

Midden februari 1753 reist de kolonel op kosten van zijn schoonbroer terug naar Olne. Daar vindt hij rust in het voorspelbare ritme van het platteland. Zijn correspondentie uit die jaren brengt enkel de trivialiteiten van het dagelijkse leven van de plattelandsadel naar voren. De verlichte ideeën die in de salons worden bediscussieerd, gaan geheel aan hem voorbij. Politiek noch cultuur boeien hem. Geld blijft een aanhoudende zorg, het blijft koorddans op de balans van verkregen inkomsten en opgelopen uitgaven. Zijn passie voor paarden houdt hem overeind. Hij is voortdurend bezig met het verzorgen van zijn eigen paarden of die van zijn broer in Baarlo. Als hij weer eens gunstig heeft onderhandeld over de aankoop of verkoop van een paard op de markt van Luik of Maastricht, ja dat is voor hem pas een goede reden om naar zijn broer te schrijven.

Maastricht

De dood van zijn vader Guillaume-Philippe op 12 januari 1755 luidt de laatste periode in het leven van de kolonel in. Hij mag hem opvolgen als heer van Olne, iets wat hem tot eer strekt, maar hem meer lijkt te kosten dan het hem opbrengt. De onderhoudskosten van het kasteel te Olne zijn veel te hoog voor zijn inkomen en hij kiest Maastricht als nieuwe woonplaats, meer bepaald een woning binnen het gebied van het zogenaamde Sint-Servaasklooster, afkomstig van kanunnik Melchior Bocholtz.¹⁰¹ Daar woont hij vermoedelijk met zijn twee ongehuwde zussen Anne Marie Cathérine en Anna Marie Josephpe.¹⁰² Hij verkoopt zijn heerlijke rechten reeds in 1756 aan zijn broer Guillaume-Frederique voor de som van 10.000 ecu, een bedrag dat hem voor jaren verblijf en onderhoud moet garanderen.¹⁰³ Het kasteel in Olne wordt verhuurd. Hij zelf beschouwt Maastricht nochtans niet als vaste verblijfplaats omdat hij als kolonel “bij de eerste order” beschikbaar moest blijven voor zijn taak.¹⁰⁴

Zijn laatste levensjaren verlopen niet in peis en vree. Hij raakt in een proces verwikkeld met zijn broer over de erfenis van zijn vader, vermoedelijk in verband met de aangehaalde verkoop van zijn heerlijke rechten in Olne. Guillaume-Frederique is hem namelijk sedert het overlijden van hun vader in 1755 jaarlijks 1600 gulden schuldig. Wanneer deze zijn verplichting niet nakomt, laat Lambert-Henri beslag leggen op een aanzienlijke som geld die bij de zusters Annunciaten van Wijck is gedeponneerd.¹⁰⁵ Het proces komt uiteindelijk tien jaar later in beroep voor de Brabantse Commissarissen-Deciseurs te Maastricht, waarbij Guillaume-Frederique zijn gedrag onder meer rechtvaardigt door te wijzen op de vele (onbetaalde) kosten die hij voor zijn broer heeft gemaakt tijdens de vele verblijven van hem en zijn troepen te Baarlo tijdens de campagne in de Nederlanden. De rekening hiervan liep op tot 3852 rijksdaalders en 5 schellingen.¹⁰⁶

De pandoerenoverste maakt evenwel het einde van het proces niet meer mee. De dood is hem voor. Kolonel Lambert-Henri d'Olne overlijdt onverwacht. Details over de omstandigheden zijn niet bekend. Hij wordt op 5 juni 1766 begraven op het kerkhof van het Sint-Servaasklooster in hartje Maastricht.

Tot besluit

Het in dit artikel beschreven carrièreverloop van baron Lambert-Henri in dienst van het leger werpt een blik op de levensomstandigheden van de achttiende-eeuwse lage adel in de Maasregio. De waarde van deze inkijk is in niet geringe mate te danken aan de aard van het bestudeerde bronnenmateriaal, vooral de familiecorrespondentie. Deze niet voor het publiek bedoelde documenten hebben wellicht een grotere validiteit voor de vraagstelling van dit artikel dan de publiek-literaire werken zoals *mémoires*. Dit mag blijken uit de informele, vertrouwelijke inhoud, die een schat aan gegevens bevat over de mogelijkheden en onmogelijkheden van een carrière binnen het leger. We krijgen hier een realistisch beeld van een man die, ingeklemd tussen de sociale marges van zijn adellijke afkomst, op vrij late leeftijd zijn greep op het geluk probeerde te vergroten door te kiezen voor een militaire carrière. Het was voor hem de enige haalbare optie gezien zijn interesses en kwaliteiten. Opportunisme was hem van meet af aan niet vreemd, al moest hij daar aanvankelijk een zware prijs voor betalen, waaronder een langdurige ziekte, die hem op de rand van de wanhoop en de armoede bracht. Op het kruispunt van zijn leven kreeg en greep hij een eenmalige kans om te promoveren tot pandoerenaanvoerder, een keuze die hij opnieuw uit opportunistische redenen terugdraaide om een eigen regiment in het leven te kunnen roepen. Het resultaat hiervan was echter dat hij door de veranderde politieke omstandigheden zijn kansen verkeerd had ingeschat en verviel tot een leven in 'eenvoud'; hij overleed zonder de mogelijkheid om naar stand te huwen of daadwerkelijk als landheer door het leven te gaan. Zijn militaire loopbaan bereikte het plafond met de graad van kolonel.

De reconstructie en de beschrijving van deze carrière, of het beoogde doel van dit artikel zo men wil, bieden een beter zicht op de mogelijkheden en beperkingen van een carrière voor een zoon uit de lokale adel. Het resultaat brengt een aantal belangrijke nuances aan op het soms nogal oppervlakkige en geïdealiseerde beeld van de pruijentijd. Weliswaar waren de materiële omstandigheden van een adellijk gezin uit de achttiende eeuw niet te vergelijken met die van de vele gewone boeren en dagloners. Daarnaast echter waren er ook overeenkomsten. De leefwereld van de landadel was strikt gedetermineerd door de binding aan hun sociale klasse. Hierin verschilde die in niets van de andere sociale klassen. De zoektocht naar het voorbestemde of gewenste levenspad leidde tot even grote frustraties, hoop en wanhoop. Ziekte en beproeving zijn het lot van de baron, alvorens hij een rang van belang verwierf, die hem een aanvaardbaar inkomen kon bezorgen. Cruciaal blijken de finan-

ciële marges van het adellijke huishouden te zijn. Rang en stand hoog houden kon slechts wanneer daartoe de financiële mogelijkheden bestonden. Deze factor bleek zo bepalend dat uiteindelijk maar twee kinderen uit het gezin d'Olne een huwelijk durfden aangaan, niet toevallig de twee oudste kinderen, die bovendien alle anderen overleefden. Het beeld van theedrinkende freules die hun dag vulden met beuzelpraatjes en lucht gaven aan dagdagelijkse verzuchtingen, krijgt in deze bijdrage een flinke correctie.

Jonge telgen uit de lage landadel waren vaak veroordeeld tot een dergelijk lot en hun leven kon door tegenslag worden getekend. De prerogatieven die de adel zich toedichtte in het verwerven van functies waren niet meer dan een alibi om hun eigen positie te beschermen en een trede hoger te raken op de sociale ladder. De verlichte burgerij in Frankrijk zal er enkele decennia later de Franse revolutie aan besteden.

Het bestuderen van de carrière van de baron in de verschillende legers toont ook overtuigend aan hoe fragiel het imago was dat de adel zich aanmat. Het decor van goede manieren en beschaafde taal was altijd aanwezig, maar nam niet weg dat er ondertussen een naijverige strijd met veel intrige en opportunisme werd beslecht. Het leger was bij uitstek zo'n sociaal strijdperk. Een officiersfunctie verwerven kon alleen dankzij relaties en elke bevordering moest worden bevochten, zowel op het slagveld als erbuiten. Deze strijd was belangrijker dan intellectuele talenten.

In de marge van dit betoog valt op te merken hoe uniform de Europese cultuur in adellijke kringen beleefd werd; zo kon de baron uit Olne moeiteloos meepraten in Wenen of Mannheim. Deze uniformiteit was letterlijk en figuurlijk terug te vinden in het officierenkorps van die tijd. Men vindt in hetzelfde regiment of leger tal van nationaliteiten terug. Dat maakte dat er binnen deze internationale context een enorme kruisbestuiving kon plaatsvinden, zowel wat de militaire kennis betrof als naar leefgewoonten en cultuurbeleving toe. Kennis en cultuur die op hun beurt na de oorlog weer werden meegenomen naar het land en de streek van herkomst.

Tot slot zijn de in deze bijdrage besproken brieven erg informatief over het militaire leven in de achttiende eeuw. Terwijl officiële bronnen uit deze tijdsperiode zich beperken tot verhalen over strijdlust en de eer op het slagveld, krijgen we hier een veel menselijker beeld van het leven naast het slagveld. Dat laatste maakte het merendeel van de tijd uit van de officier en het was geplaveid met vele dagdagelijkse beslommingen, vaak triviaal van aard, maar soms levensgevaarlijk, zoals de fysieke ontberingen die de baron in zijn eerste legerjaren ondervond en die hem zowel lichamelijk als mentaal zwaar op de proef stelden. Tijdgenoot Voltaire voerde in 1734 aan dat *de mens vrij is en derhalve zelf verantwoordelijk voor zijn geluk*.¹⁰⁷ Hoe verdienstelijk deze stelling ook was voor het ontluikend menselijk zelfbewustzijn en zelfbeschikkingsrecht, het volgen van d'Olnes sporen langs het Europese oorlogstoneel vinden we veel beter vertaald in de woorden van zijn oude vader in 1745: "Een mens moet tevreden zijn en zich zijn leven lang gedragen naar Gods wil, want het leven is niets anders dan een gedurig verlangen en gevecht."

Noten

- 1 Franz von der Trenck was een neef van de al even bekende avonturier Friedrich von der Trenck (zie ook infra: kadertekst 2).
- 2 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), archief van het Sint-Servaaskapittel, inv.nr. 1764, kroniek 1747-1759 door Guilelmus Pluegmaekers, deken van het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht.
- 3 Zie : *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* XXIV (1887) 167-297. Ook apart gepubliceerd als Mengels, W., “*Chronijk van het dorp Opcanne bij Maastricht (1740-1778)*”. Uitgegeven door Jhr. Victor de Stuers (Roermond z.d.).
- 4 Vogel, H. en M. Smits. (vert.), ‘Een oorlogsman van dezen tijd en beminnaar der sexe’ – *De autobiografie van Casimir graaf von Schlippenbach (1682-1755)* (Amsterdam en Antwerpen 2007). *Mémoires du comte De Hordt*, s.d., ook gepubliceerd als *Mémoires d’un Gentilhomme Suédois écrits par lui même dans sa retraite L’année 1784* (Berlijn 1788).
- 5 Duffy, Christopher, *The military experience in the age of reason* (Londen 1987).
- 6 Tallet, Frank, *War and society in early modern Europe, 1495 – 1715* (Londen 1992) 100-103.
- 7 Een gedeelte van het archiefmateriaal bevindt zich onder een foutieve hoofding; er wordt in dit geval naar de aanverwante familie Frenccken verwezen.
- 8 In het familiearchief Scheres-Baarlo en ook het familiearchief d’Olne bevinden zich meerdere afschriften van het keizerlijk diploma van 3 april 1664.
- 9 Voor de achtergrond van deze gegevens zie men vooral: Escaille, Henri de L’, ‘La seigneurie de Baarlo’, in: *PSHAL XXXIII* (1896-1897) 214-473.
- 10 Gelegen in het Land van Dalhem, Staatse partage. Olne ligt ongeveer tien kilometer ten oosten van Luik. Het landschap is dat van het Land van Herve. De Bank Olne omvatte de gehuchten Froidbermont, Hansez, Gélivaux, Riesssonsart, Bois d’Olne, Rafhay, Gendles. RHCL, archieven van de Landen van Overmaas, inv.nr. 9990.
- 11 Een afbeelding hiervan in: *Les delices du Pays de Liège*, p.265.
- 12 Vermoedelijk het eiland Ponza halverwege Napels en Rome.
- 13 RHCL, Huis Scheres-Baarlo, inv.nr. 1020. (SB)
- 14 SB, inv.nr. 1044.
- 15 Zij was een gewezen kanunnikes van het stift te Munsterbilzen, waar zij in 1725 was binnengegreden; zij was een dochter van Gaspar van Merwyck en Elisabeth Anna d’Aspremont-Lynden. Zie: Eycken, J. en M. Van der, “*Wachten op de prins...*”. *Negen eeuwen adellijk damesstift Munsterbilzen*. Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de Balije Biesen 7 (Bilzen 2000) 355. Zij was gedoopt te Kessel op 28 juli 1715 en overleed te Baarlo op 14 november 1778.
- 16 Ecu : de “ecu aux palmes” had een wisselwaarde (cours de Maestricht) van 4 Hollandse gulden, 13 stuiver en 2 oort; de “ecu de Navarra” 3 Hollandse gulden en 15 stuiver; de “ecu aux LL” 3 Hollandse gulden, 12 stuiver en 2 oort, alles volgens een almanak uit 1755.
- 17 SB, inv.nr. 1716. In de brief verwijst hij ook naar de kroning van Frederique-August tot koning van Polen op 17 januari 1734. Oostenrijk is dat ogenblik verzeild in de Poolse Successieoorlog als bondgenoot van Rusland.
- 18 SB, inv.nr. 1717, 1718, 1727.
- 19 Geen eer zonder inspanning. SB, inv.nr. 1827.
- 20 SB, inv.nr. 1726, brief van 16 oktober 1737.

- 21 Volgens een schrijven van het Kriegsarchiv te Wenen (brief van 29 september 2000).
- 22 SB, inv.nr. 1729.
- 23 Men zie o.a. in dit verband: *Limburg in 't geweer – Oorlogsleed in het Land van Loon van Alva tot Napoleon* (Bilzen 2008) 141-142.
- 24 Daenen, Julien, *Lichte troepen, lichte zeden*, in: *Thans bonst het grof geschut* (Maastricht 2001) 137-145.
- 25 SB, inv.nr. 1733.
- 26 SB, inv.nr. 1740.
- 27 Baden (*Termæ Austriacæ*), kleine stad ten zuiden van Wenen “estimée à cause de ses bains chauds, ou l'on se rend de Vienne & des pays circonvoisins”. Te onderscheiden van Baden-Baden (*Termæ inferiores*) en Baden (*Termæ superiores*) in Zwitserland. *Dictionnaire Géographique Portatif* enz. (Amsterdam 1748).
- 28 Pistool : volgens een almanak uit 1755 had “le simple pistole” een wisselwaarde (cours de Maestricht) van 15 Hollandse gulden en 3 stuiver, de “vieille pistole” een waarde van 15 Hollandse gulden en 7 stuiver.
- 29 SB, inv.nr. 1736, brief van 25 juni 1742.
- 30 Engeland en ook de Verenigde Provinciën maakten deel uit van het Geallieerde kamp. Engeland financierde bovendien met gote sommen de oorlog.
- 31 SB, inv.nr. 1736.
- 32 SB, inv.nr. 1741, brieven van 3 en 30 augustus 1742.
- 33 SB, inv.nr. 1742.
- 34 idem.
- 35 idem.
- 36 *Mémoires de M. le comte de Saint Germain* (Amsterdam 1779) 175.
- 37 Zie o.a.: Preradovich, Nicolaus von, *Das seltsam wilde Leben des Pandurenobers Franz von der Trenck* (Graz 1980); Teichman, Oskar, *Pandur Trenck* (Dresden 1928) en ook in het Engels verschenen: *Pandour Trenck: an account of the life of baron Franciscus von der Trenck* (Londen 1927); Sonntag, Kurt, *Trenck der Pandur und die Brandschatzung Bayerns* (München 1976); Lorebach, *Die Denkwürdigkeiten des Freiherrn Friedrich von der Trenck* (Berlijn z.d.), dat een biografie van Franciscus bevat; Schröpfer, Karlheinz, *Obrist Trenck, Chef der Panduren* (Regensburg 1983). *Mémoires de François Baron de Trenck, commandant des Pandoures* (Parijs 1788).
- 38 De eerste Silezische oorlog duurde van 16 december 1740, datum van de inval van Pruisen in Oostenrijks Silezië, tot aan de Vrede van Berlijn op 28 juli 1742; de tweede Silezische oorlog ving kort daarna aan en duurde tot de Vrede van Dresden op 25 december 1745. Zie Sonntag, *Trenck*.
- 39 *Österreichischer Erbfolge-Krieg*. Deel 1 (Wenen 1896) 395.
- 40 SB, inv.nr. 1733, brief van 4 september 1741.
- 41 Verwijzing naar de slag bij Malplaquet op 11 september 1709 tijdens de Spaanse Successieoorlog.
- 42 SB, inv.nr. 1740.
- 43 Anne Marie Cathérine d'Olné (Olné 1715 – Maastricht 1789) en Anna Marie Josephe d'Olné (Olné 1717 – Maastricht 1793)
- 44 Men zie o.a. Hartmann, Peter Claus, *Karl Albrecht-Karl VII.: glücklicher Kurfürst, unglücklicher Kaiser* (Regensburg 1985).

- 45 SB, inv.nr. 1827, brief van 16 april 1743.
- 46 SB, inv.nr. 1741, brief van 7 mei 1744. Olne viel onder het gezag van de Republiek, terwijl Baarlo in het Gelders Overkwartier was gelegen en sinds 1713 bestuurd werd door het koninkrijk Pruisen.
- 47 Teichman, *Pandur Trenck*, 167.
- 48 De precieze verwantschap is nog onduidelijk, maar liep zoals d'Olne aangeeft via de verwantschap tussen de familie de Rhoe en de Pruisische Kettelers. De link loopt zonder twijfel via d'Olne's moeder Eva Theresia Florentina de Rhoe d'Obsinnigh (1683-1754). De familie de Rhoe kende meerdere telgen met een succesvolle carrière binnen het Oostenrijkse leger, waaronder haar vader en grootvader. De genealogische link loopt vermoedelijk via haar verwant Edmond Frans de Rhoe d'Obsinnich, heer van Elmpt, Steyn en Middelbeck, gehuwd met Anna Christina (von) Ketteler.
- 49 Prins Karel van Lotharingen, opperbevelhebber van het geallieerde leger tot 1747, schoonbroer van Maria-Theresia.
- 50 SB, inv.nr. 1022.
- 51 SB, inv.nr. 1741, brief van 25 maart 1745.
- 52 Lorebach, *Die Denkwürdigkeiten*, 214-215. *Mémoires de François Baron de Trenck, commandant des Pandoures*, 53 e.v.
- 53 SB, inv.nr. 1657.
- 54 Idem.
- 55 SB, inv.nr. 1656, brief van 17 februari 1745. Zie ook inv.nr. 1658, brief van Trenck aan d'Olne van 30 april 1745.
- 56 SB, inv.nr. 1621.
- 57 SB, inv.nr. 1655. Trenck's brieven zijn in het Frans of het Duits opgesteld, al dan niet van zijn eigen hand.
- 58 SB, inv.nr. 1742.
- 59 RHCL, Kleine familiearchieven, familiearchief d'Olne, doos 14.
- 60 SB, inv.nr. 1743, brief aan Guillaume-Frederique van 6 juni 1746.
- 61 SB, inv.nr. 1023.
- 62 SB, inv.nr. 1623.
- 63 SB, inv.nr. 1649.
- 64 *Etat Général des troupes de France sur pied en Mai 1748*, 156-157.
- 65 Generaal Trips stond aan het hoofd van de lichte troepen (infanterie en huzaren) en voerde bijvoorbeeld ook het commando over deze troepen tijdens de hevige gevechten met de Fransen bij Wolder en Kesselt op 2 juli 1747 (de slag om Lafelt). Na de Vrede van Aken maakt hij een overstap naar het Staatse leger.
- 66 *Mémoires du comte De Hordt* (s.l. s.d) 178-180.
- 67 Stadsarchief Leuven, handschriftencollectie, inv.nr. 0057. Navraag leverde tot op heden geen spoor van dit schilderij op.
- 68 Mengels, 'Chronijk', 21-30, en in *PSHAL XXIV* (1887) 185 e.v. De tekst is grammaticaal aangepast.
- 69 SB, inv.nr. 1742.
- 70 Zie SB, inv.nr. 1646 en 1647.
- 71 Het etymologisch woordenboek verwijst voor pandoer naar het Kroatisch *pandur*, ouder *bandur*, nog ouder het Latijnse *banderius* (hij die onder een vaandel dient), ook te herkennen in ons woord *baanderheer*.
- 72 Esclavonië: Slavonië

- 73 Goulash?
- 74 Lieu: mijl (ca. 4 km).
- 75 De infanterist had normaliter slechts één geweer met bajonet en een sabel.
- 76 *Nouveau almanach curieux pour l'Année de Nôtre Seigneur MDCCXXXV*. Henry Landtmeter (Maastricht 1745).
- 77 SB, inv.nr. 1053.
- 78 Het opperbevel van het geallieerde leger is dan overgegaan naar de hertog van Cumberland, zoon van de Engelse koning; de Oostenrijkse troepen staan onder leiding van generaal Carl von Batthyany.
- 79 SB, inv.nr. 1012.
- 80 Notermans, Jos, 'De grootste veldslag uit de oorlog', in: *De Slag van Lafelt om Maastricht* (Maastricht 1997) 51 e.v.
- 81 Daenen, Julien, 'De Pandoeren te Gellik en te Eigenbilzen', in: *Wiosello IX* (1994) 136-140.
- 82 RHCL, Kleine familiearchieven, familiearchief d'Olné, doos 14.
- 83 SB, inv.nr. 1658.
- 84 SB, inv.nr. 1658, brief van 14 oktober 1747.
- 85 Escaille, H. de L', *Baarloo*, 258.
- 86 Idem. Hierin bevindt zich een afschrift van de capitulatie-overeenkomst.
- 87 SB, inv.nr. 1654.
- 88 Over de Oranjerevolutie o.m. *De tweede orangistische revolutie*, in: Israël, J.I., *De Republiek 1477-1806*. Deel 2 (Franeker 1996).
- 89 SB, inv.nr. 998. De oorkonde van 22.03.1748 bevat een opgedrukt zegel van de gecommiteerde raad van Holland en West-Friesland.
- 90 Schelling: de courante betaaleenheid ter waarde van 10 stuiver of een halve gulden.
- 91 RHCL, Kleine familiearchieven, familiearchief d'Olné, doos 14; Huis Scheres-Baarlo, inv.nr. 1660.
- 92 SB, inv.nr. 1743.
- 93 SB, inv.nr. 1827.
- 94 idem.
- 95 Pajol, Ch.P.V., *Les guerres sous Louis XV*. Deel 3 (Parijs 1884) dd. 12 mei 1748.
- 96 SB, inv.nr. 1029.
- 97 SB, inv.nr. 1745.
- 98 SB, inv.nr. 1745, brief van 11 mei 1750.
- 99 Marie Jeannne Thérèse d'Olné, geboren 11 januari 1714, overleden 16 mei 1736, huwde 6 februari 1735 Jean Werner baron De Francken, heer van Erkelenz en Duijsselstein.
- 100 De gegevens omtrent het verblijf in Mannheim in: SB, inv.nr. 1745.
- 101 SB, inv.nr. 530.
- 102 Anne Marie Cathérine d'Olné (Olné 1715 – Maastricht 1789) en Anna Marie Josephe (Olné 1717 – Maastricht 1793).
- 103 Escaille, H. de L', *Baarloo*, 262.
- 104 SB, inv.nr. 2247.
- 105 Wijk: het stadsdeel van Maastricht op de oostelijke Maasoever.
- 106 SB, inv.nr. 2247.
- 107 "L'homme est libre et q'ainsi c'est à lui de faire son bonheur". Tweede stelling van Voltaire in zijn "Discours en vers sur l'homme". *Oeuvres complètes de Voltaire*. Deel 12 (1785).

Personalia auteurs

Drs. Julien Daenen

(1959) behaalde een licentiaatsdiploma in de Klinische Psychologie aan de Katholieke Universiteit Leuven en is thans werkzaam als psycho-pedagogisch consulent bij het Vrij Centrum voor Leerlingbegeleiding te Genk (B). Daenen verricht onderzoek en publiceert over militaire geschiedenis en de werking en impact van oorlog op de burgerbevolking in het Ancien Régime. Hij is co-auteur van *De slag van Lafelt om Maastricht* (Maastricht 1997), *Thans bonst het grofgeschut* (Maastricht 2000) en *Limburg in 't geweer. Oorlogsleed in het Land van Loon van Alva tot Napoleon* (Bilzen 2008). Adres: Sint-Michielsstraat 24/4, B-3620 Lanaken; fc177254@skynet.be.

Drs. Frank Hovens

(1961) studeerde Sociale Geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Sedert 2001 heeft hij een bureau voor historisch onderzoek. Hij is sinds 2004 secretaris van de Historische Kring Maastricht LGOG. Hovens verzorgde de eind- en beeldredactie van *De kleine geschiedenis van Limburg in 25 dagen*. Adres: Uitbelderstraat 27b, 6211 SL Maastricht; frankhovens@home.nl.

Dr. Antoine (A.P.J.) Jacobs

(1965) studeerde geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Lerarenopleiding te Sittard en aan de Rijksuniversiteit Utrecht. In 2001 promoveerde hij aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (thans Radboud Universiteit) op *Louis Tijssen (1865-1929) Biografie van een Limburgse zielzorger*. Hij was verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen waar hij het *Monasticon Carmelitanum Neerlandicum* samenstelde, dat in 2010 in druk verschijnt. Sedert 2008 werkt hij in opdracht van de Nederlandse provincie der karmelieten (O.Carm.) aan de geschiedenis van de Orde in Nederland. Voor dit doel is hij verbonden aan het Titus Brandsma Instituut te Nijmegen. Adres: Burgemeester Slanghenstraat 34, 6433 AV Hoensbroek; antoine.jacobs@live.nl.

Drs. Hein H. Jongbloed

(1950) studeerde Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit van Amsterdam. Van 1979 tot heden is hij werkzaam in onderscheiden functies in de Rijksarchiefdienst ter standplaatsen Assen, Zwolle en Den Haag. Sedert 1986 bij het Nationaal

Archief (tot 2002 Algemeen Rijksarchief) in per (re-)organisatietijdvak verschillende functies. Jongbloed verricht onderzoek naar de vroeg- middeleeuwse geschiedenis van de streken langs Nederrijn, IJssel en Maas. Voor eerdere publicaties op dit terrein zie de annotatie bij zijn artikel in dit jaarboek. Adres: Jongbloed.link@casema.nl.

Dr. Phil. Anke Kappler

(1973) studeerde Kunstgeschiedenis aan de Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aken. Ze promoveerde in de Kunstgeschiedenis over *Johann Joseph Couven (1701-1763). Architekturentwürfe für Stadt, Adel und Kirche* en was nadien werkzaam als docente aan de RWTH Aken. Sinds 1 september 2009 is zij als lectrice verbonden aan Grupello Verlag Düsseldorf. Adres: Schwerinstr. 33, D-40476 Düsseldorf; anke.kappler@web.de.

Dr. G.H.A. (Gerard) Venner

(1951), studeerde vrije studierichting rechten aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Promoveerde in 1985 op het proefschrift getiteld “De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied, ca. 1400-1822”. Sedert 1973 werkzaam als chartermeester bij het Rijksarchief in Limburg, thans het Regionaal Historisch Centrum Limburg. Adres: Kennedylaan 29, 6245 EP Eijsden; venner@rhcl.nl.

LGOG Verslag over 2008

Samengesteld door drs. Henk J.L.M. Boersma MBA
m.m.v. mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems onder verantwoordelijkheid van
dr. A.P.J. Jacobs, secretaris hoofdbestuur LGOG

Beschermvrouwe

Hare Majesteit Koningin Beatrix.

Leden

Door de diversiteit in het aantal soorten lidmaatschappen was het tellen van de aantallen leden in diverse groepen geen sinecure, met alle gevolgen van dien voor wat betreft de betrouwbaarheid van de gepresenteerde aantallen. In het verslagjaar kreeg de in 2007 gestarte opschoningsactie zijn beslag. Ieder lid is nu ondubbelzinnig benoemd in een van de categorieën en komt slechts een keer voor in de tellingen. De aanpassingen wreekten zich met name in de groep *gewone leden*. In deze groep waren nogal wat *instellingen* ondergebracht, die nu dus zijn ingedeeld in de juiste groep. In samenwerking met de Stadsbibliotheek Maastricht, waar een deel van de *Collectie Limburgensia* van LGOG is ondergebracht, werd in overeenstemming met het collectiebeleid een versobering van het aantal *ruilrelaties* doorgevoerd. Dit, omdat een aantal *ruilen* inmiddels door de Stadsbibliotheek in een betaald abonnement waren opgenomen, zonder dat LGOG daarvan op de hoogte was gebracht. Ook werd een ruim aantal eenzijdige ruilen beëindigd. Dat betreft ruilen met organisaties die geen uitgaven meer realiseren, maar wel op de adreslijst van LGOG bleven staan.

Uit de gepresenteerde aantallen leden blijkt dat in 2008 de ledenwerving uitstekend werd vormgegeven door leden, besturen en het Bureau. In de minimale toename dient immers het verloop van de leden verdisconteerd te worden, en dat betreft ieder jaar ca. 5-10% van het ledenbestand. Het is geruststellend dat beëindiging van het lidmaatschap voornamelijk op het conto komt van de vergevorderde leeftijd van leden, vanwege verhuizing en vanwege overlijden.

Inmiddels is internet breed ingeburgerd. Bijna alle aanmeldingen voor een lidmaatschap komen binnen via dit medium. Een overzicht van de in 2008 tot LGOG toegetreden leden werd opgenomen in de Publications 2008, pag. 241-243.

Het aantal leden per	31-12-2006	31-12-2007	31-12-2008
Ereleden	17	16	15
Gewone leden	2.290	2.238	2234
Gezinsleden	466	425	425
Studentleden	13	15	18
Gemeenten	22	15	15
Instellingen	74	109	113
	-----	-----	-----
	2.882	2.818	2.820
Ruilverkeer	128	127	88

Ereleden

Op 18 oktober 2008 overleed te Bonn (Bad-Godesberg), op 86-jarige leeftijd, erelid sedert 1989, prof. dr. S. (Severin) Corsten. Hij was directeur van de Universiteits- en Stadsbibliotheek van Keulen. Zijn belangstelling ging mede uit naar de vroege boekdrukkunst en naar de geschiedenis van het gebied tussen Maas en Rijn.

Ereleden per 31 december 2008:

Drs. F.L. Augustus, oud-bestuurslid LGOG, Heerlen, 1996
Drs. B.G.J.C. Fasol, oud-voorzitter van LGOG, Horst, 1999
Prof. mr. A. Fl. Gehlen, emeritus bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria en oud-voorzitter redactie Publications, Heerlen, 1998
A.F. Henrar, oud-penningmeester van LGOG, Eben-Emael (B), 1990
J.M.H. Hoen, oud-voorzitter Sectie Genealogie LGOG, Sittard, 1997
Mw. H. Houben-Bertrand, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Genk (B), 2001
Dr. J. Kremers, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Bilthoven, 1978
Prof. dr. W.A.J. Munier ss.cc., emeritus hoogleraar van de Universiteit voor Theologie en Pastoraat (UTP) te Heerlen, Bavel, 1990
J.M. Prakken, oud-voorzitter Archeologische Vereniging Limburg (AVL), Heerlen, 2002
Dr. P.J.H. Ubachs, oud-wetenschappelijk bibliothecaris van de Stadsbibliotheek Maastricht, Maastricht, 1990
Dr. H.J.C.G. Vandermeulen, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Hasselt (B), 1995
Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 1994
Drs. J.H.M. Wieland, oud-voorzitter van LGOG, Nebian (F), 1991
Mgr. F.J.M. Wiertz, bisschop van Roermond, Roermond, 1994
en
Commission Royale d'Histoire, Brussel (B), 1934.

Eerbetoen

Habetspenning

Dr. J. Venner, Grathem, 2001

Drs. J.W.M. Schatorjé, Horst, 2004

LGOG-draagspeld

In 2008 werd de LGOG-draagspeld toegekend aan dhr. J.G.H. van Eyk en aan mw. drs. L. Wiggers (Sweikhuizen).

Drs. E.H.M. Adriaens, Horn, 2000

A.A. Crolla, Valkenburg aan de Geul, 2000

W. S. van Dinter, Gennep, 2004

J.G.H. van Eyk, Venlo, 2008

Drs. B.G.J.C. Fasol, Horst, 1999

G.M. de Heus, Valkenburg aan de Geul, 2000

J.A. van der Heijden, Geleen, 2002

J.Ph.W. Huinen, Maastricht, 1999

Drs. P.J.A. van Meegeren, Venray, 2004

Drs. A.P.Y. Mingels, Maastricht, 2003

Mw. G.J.H. Raaijmakers-Janssen, Tienray, 2005

G.F. Verheijen, Horst, 2000

Dr. J.F.A. Wassink, Weert, 2000

Mw. drs. L. Wiggers, Sweikhuizen, 2008

Algemene Ledenvergaderingen en vergaderingen met besturen van Kringen, Secties en Commissies

De voorjaarsvergadering (ALV) vond plaats op zaterdag 26 april 2008 te Kerkrade, Abdij Rolduc. De bijeenkomst werd voorbereid door het bestuur van Kring Parkstad Limburg en Bureau LGOG. Het aantal deelnemers bedroeg 40. Kring Parkstad tekende ook voor het educatief deel van de dag. De leden werden bijgesproken over de ontwikkelingen binnen de vereniging. Belangrijke zaken betreffen het ontwikkelen van een *Canon van Limburg*, de voorbereidingen voor het 150-jarig jubileum van LGOG in 2013, het voornemen om te komen tot wijziging van de uit 1993 daterende *Statuten en Reglementen van LGOG* en de daaronder ressorterende geledingen, deelname aan de boekenreeks *De kleine geschiedenis van Limburg*, de voorbereidingen voor het *Beleidsplan 2009-2012* en het voornemen om een LGOG *Profielwerkstukprijs* (HAVO-VWO), de PWS-prijs, in te stellen. De financiële situatie (peildatum 31-12-2007) van LGOG is enigszins verbeterd. 2007 kon worden afgesloten met een klein positief saldo. In de komende jaren moet de financiële situatie verder verbeteren. De nodige maatregelen daarvoor zijn reeds genomen. De leden van de kascontrole commissie, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont en dr. J.W. Korten, deden bij monde van drs. J.T.J. Jamar, uitgebreid verslag van hun bevindingen over het boekjaar 2007. Dit was aanleiding voor de vergadering om de penningmeester, P.J.M. Korten, decharge te verlenen voor het door hem gevoerde financiële beleid.

De vergadering werd besloten met bestuursverkiezingen. De heer M.J. Veelen was herkiesbaar en werd bij acclamatie (hoewel zelf verhinderd) gekozen voor een nieuwe termijn. Mw. drs. L. Wiggers (eveneens verhinderd) was niet herkiesbaar. In haar plaats werd mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth eveneens bij acclamatie door de vergadering gekozen. Mw. Wiggers heeft 9 jaar (2000-2008) zitting gehad in het bestuur, waarvan de periode 2002-2008 in de functie van vice-voorzitter. Vanwege haar verdiensten werd aan haar op 6 juni 2008 de LGOG-draagspeld aangeboden.

Na een voortreffelijke lunch was het middagprogramma in handen van drs. E.P.M. Ramakers en een tweetal bekwame gidsen. Het gezelschap was inmiddels aangegroeid tot 50 personen. Na de lezing over de stichter van Abdij Kloosterrade, Ailbertus van Antoin, werd het complex bezocht. De dag werd afgesloten met een door de Kring Parkstad Limburg aangeboden drankje.

Voor de najaarsvergadering (ALV) togen bijna 70 leden van LGOG naar de aula van het Bonenfanten College, afdeling VMBO, te Maastricht. De organisatie van deze dag was in handen van de Kring Maastricht, die zoals gebruikelijk ook het educatief middag programma mocht organiseren en dat met verve heeft gedaan. De op de voorjaarsvergadering in gang gezette discussies werden voortgezet. Enige zaken, *Beleidsplan 2009-2013* (met 1 jaar verlengd vanwege het LGOG jubileumjaar 2013), de *Canon van Limburg* en de *PWS-prijs*, hadden vastere vormen gekregen. Er werd een toelichting gegeven op het voornemen om in 2013, bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van LGOG, een driedelige wetenschappelijke geschiedenis van de tegenwoordige Provincie Limburg, met als ondertitel *van kernland naar periferie*, uit te geven. De (Nieuwe) *Geschiedenis van Limburg* zal beschreven worden in relatie met de omliggende gebieden. Het eerste deel is een redactionele verantwoording en een globaal overzicht van de veranderingen in historiografie sinds de jaren zestig van de vorige eeuw en verder een paar algemene artikelen en artikelen over de Oudheid en de Middeleeuwen (voor dit onderdeel is prof. A. Bijsterveld redacteur). Het tweede deel (1500-1800) en het derde deel (1800-2000) zullen artikelen bevatten vanuit drie-invalshoeken: politiek/institutioneel/rechtshistorisch (redacteur: prof. L. Berkvens); cultureel-godsdienstig (redacteur prof. L. Wessels) en sociaal-economisch (redacteur prof. A. Knotter). Prof. P. Tummers fungeert als voorzitter van de redactie. Om de realisatie financieel mogelijk te maken is een Commissie Fondsenwerving Jubileum LGOG opgericht die inmiddels aan de slag is gegaan. De leden van de commissie zijn drs. K. Majoor, P. Korten, prof. P. Tummers, drs. F. Jadoul, drs. R. Fasol en drs. H. Boersma. In de aanloop naar het jubileum zullen alle gremia binnen LGOG worden betrokken voor ideeën, organisatie en uitwerking.

Tot slot werd de begroting voor 2009 gepresenteerd. De inkomsten en uitgaven zijn in evenwicht. De Kringen en Secties krijgen wat meer financiële armslag. Bij acclamatie wordt de begroting voor 2009 aangenomen.

Na de eenvoudige doch voedzame lunch was het de beurt aan prof. dr. J. Leerssen en prof. dr. A. Knotter om de aanwezigen enige stellingen voor te leggen met betrekking tot de (vermeende) Limburgse identiteit, hetgeen tot voldoende discussie aanleiding gaf, die ook tijdens de afsluitende borrel werd voortgezet.

De gezamenlijke vergaderingen van het hoofdbestuur met afgevaardigden van de besturen van Kringen, Secties en Commissies (KSC) vonden plaats op 26 juni 2008 en op 4 september 2008, beide keren te Horn in de Postkoets. In een open sfeer werden de ontwikke-

lingen binnen de vereniging bediscussieerd en werd voorwerk gedaan voor de algemene ledenvergaderingen.

In de Maasgouw wordt regelmatig verslag gedaan van de actuele zaken die binnen de vereniging spelen. De korte berichten zijn opgenomen in de rubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken*.

Genootschapbestuur

Bestuursmutaties:

De heer M.J. Veelen was herkiesbaar en werd tijdens de voorjaarsvergadering bij acclamatie (hoewel zelf verhinderd) gekozen voor een nieuwe termijn. Mw. drs. L. Wiggers (eveneens verhinderd) was niet herkiesbaar. In haar plaats werd mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, eveneens bij acclamatie, door de vergadering gekozen.

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31 december 2008:

Drs. C.J.J.S. Majoor, Meerssen, voorzitter.

Dr. A.P.J. Jacobs, Hoensbroek, secretaris.

Mw. ir. J.J.M. Jongeling-Rooth, Weert

P.J.M. Korten, Molenbeersel-Kinrooi (B), penningmeester.

Ing. H.J. van Laer, Weert, lid.

Mr. Th.J. van Rensch, Gronsveld, lid.

M.J. Veelen, Posterholt, lid.

Dr. P. Caljé, Maastricht, lid.

Drs. C.H.G. Schutgens, Sittard, lid.

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, Maastricht, voorzitter redactie Publications, adviserend lid.

Dr. G.H.A. Venner, Eijsden, voorzitter redactie De Maasgouw, adviserend lid.

Bureau LGOG

Bezetting per 31 december 2008:

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, directeur.

R.J.M. Bosch, financieel medewerker.

Mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems, administratief medewerkster.

De personele bezetting van het Bureau LGOG is al jarenlang een zorgkindje. De beperkte capaciteit en de beperkte financiële middelen vragen veel van de zittende medewerkers. Om de werkdruk te verminderen en de efficiency van het Bureau te vergroten werd in 2008 het computergebruik geïntensiveerd, de financiële administratie vereenvoudigd en het gebruik van email voor de verzending van convocaties bevorderd. Tot de basistaken van het Bureau behoren het onderhoud van de ledenadministratie, het voeren van de financiële administratie (inclusief het onderhouden van de subsidierelatie met de Provincie Limburg), archiefbeheer, de secretariële ondersteuning van het Genootschapbestuur en van enkele commissies, de verzending van convocaties en publicaties van de verschillende gremia (de Maasgouw, Publications, Limburgs Tijdschrift voor Genealogie, Archeologie in Limburg), het onderhoud van de website, het onderhouden van de boeken- en tijdschriftenvoorraden en het ver-

zorgen van bestellingen. Naar buiten toe is het Bureau het eerste aanspreekpunt van LGOG. Voorts is het Bureau intensief betrokken bij de organisatie van de KSC-vergaderingen en de Voor- en Najaarsvergadering (Algemene Ledenvergaderingen). Voor de Commissie Studiereizen verzorgt het Bureau de reisadministratie, de kamerindeling en de financiële afwikkeling van de meerdaagse studiereizen. Daarnaast verleent het Bureau hand-en-spandiensten bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij de organisatie van symposia. Voor enkele andere verenigingen en stichtingen verleent het Bureau service- en facilitaire diensten.

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder andere De Maasgouw, de Publications en de gedrukte convocaties, alsook voor het beheer en het onderhoud van de website, kan gelukkig een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Het betreft: N.J.G. Bollen (2001), J.M.G. Narinx (1990), T.G. Raemaekers (2001), mw. M.J.P. Raemaekers-Heijen (2001), J.W. Sizoo (2006), mw. A.C. Stallinga (2001) en A.L.M.J. Daniëls (2001), die zelfs wekelijks een helpende hand biedt.

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (Jaarboek LGOG)

Samenstelling per 31 december 2008:

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, voorzitter, dr. E.D. Steegen, secretaris, en de leden R. Braad, dr. J.J. de Jong, mw. dr. B.M.J. Kruijsen, dr. T.A.S.M. Panhuysen, drs. E.P.M. Ramakers en dr. G.H.A. Venner.

In mei 2008 verscheen deel 143 van de Publications (Jaarboek 2007). De inhoud was als vanouds zeer gevarieerd. Daarenboven werd weer een ledenlijst opgenomen naar de stand van zaken per 31 december 2007 (aanvullingen op de lijst werden gepubliceerd in het Jaarboek 2008, pag. 239-240). De laatst gepubliceerde ledenlijst dateerde alweer van 1996.

Op 20 mei werd ten Provinciehuize het eerste exemplaar van de Publications aangeboden aan mw. O.M.T. (Odile) Wolfs, gedeputeerde voor onder andere Cultuur bij de Provincie Limburg.

Een groot gedeelte van de Publications werd door de Kringbesturen bij de leden bezorgd. De daarmee uitgespaarde porto en verpakkingskosten kwamen geheel ten goede aan de meewerkende Kringbesturen.

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde

Samenstelling per 31 december 2008:

Dr. G.H.A. Venner, voorzitter, drs. A.A.J.J. van Pinxteren, secretaris, en de leden drs. R.H.M. Denessen, drs. E.P.H.P.T. Haanen, J.H. Hanssen, dr. J.P.M. van de Mortel, mw. drs. L. Mostert en dr. J.C.M. Wachelder.

In 2008 verschenen de gebruikelijke 4 nummers van de kwartaaluitgave *De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* (Jaargang 127) en de Index op de nummers van de jaargang van het verstreken jaar (Jaargang 126), onder verantwoordelijkheid

van de redactie. Voor de rubriek *Limburgs Historisch Actueel* tekenen mw. drs. L. Mostert en drs. H.J.L.M. Boersma, zij het dat gastredacteuren regelmatig een bijdrage leveren. In deze rubriek veel aandacht voor recent verschenen boeken, tentoonstellingen en varia uit onder meer de wereld van de Limburgse geschiedenis, heemkunde, archeologie en genealogie. De subrubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken*, met veel aandacht voor zaken aangaande LGOG in het algemeen en de leden in het bijzonder, blijkt in een duidelijke behoefte te voorzien.

De Activiteitenagenda van LGOG completeerde iedere *Maasgouw*. De agenda wordt verzorgd door Bureau LGOG.

Commissie Collecties LGOG

Samenstelling per 31 december 2008:

Prof. Dr. A.M.J.A. Berkvens, voorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA, secretaris q.q., drs. A.M.P.P. Janssen, P.A. Linssen, drs. R. Paulussen en drs. L.S.J.M. Spronck.

Mw. drs. L. Wiggers heeft zich per 14 mei 2008 uit de commissie teruggetrokken als uitvloeisel van de beëindiging van haar hoofdbestuurslidmaatschap.

De Commissie kwam twee keer in vergadering bijeen. De inventarisatie van de collecties van LGOG werd afgerond. De stand van zaken werd vastgelegd in het rapport *Collecties LGOG*. Er werd een werkbezoek afgelegd op 25 maart bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg, één van de bruikleennemers van LGOG.

De collecties van LGOG zijn in het algemeen statische collecties, met uitzondering van de collectie *Limburgensia*, die in het Centre Céramique te Maastricht is ondergebracht. In 2008 ontving LGOG van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, een aantal dozen met dia's van Maastricht, Roermond en Zuid-Limburg. Deze worden na beschrijving overgedragen aan het RHCL te Maastricht. Uit de kunsthistorische collectie en de archeologische collectie van LGOG wordt herhaaldelijk geput voor het samenstellen van exposities. De prenten en kaarten van de Topografisch Historische Atlas vinden veelvuldig hun weg in publicaties.

In het volgende overzicht is weergegeven waar de collecties van LGOG in bruikleen zijn ondergebracht:

- Kunsthistorische collectie (Bonniefantemuseum, Maastricht)
- Historische collectie (Limburgs Museum, Venlo)
- Topografisch Historische Atlas (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
- Archeologische voorwerpen (Centre Céramique, Maastricht)
- Munten en penningen (Centre Céramique, Maastricht)
- Incunabelen en handschriften (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
- Collectie Limburgse Iconografie (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
- Statisch archief LGOG (1863-1965) (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
- Collectie Bronnenmateriaal (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
- Collectie *Limburgensia* I (Centre Céramique, Maastricht)
- Collectie *Limburgensia* II (Stadsbibliotheek Roermond/Gemeentearchief Roermond)
- Bibliotheek sectie archeologie (Stadsbibliotheek Roermond/Gemeentearchief Roermond)

Bibliotheek sectie genealogie/Limburgs Genealogisch Archief (Gemeentearchief Sittard-Geleen, Born)

Voorts zijn aan een aantal particuliere partijen stukken uit de LGOG-collecties in bruikleen gegeven.

Zoals bekend verondersteld mag worden hebben de leden LGOG op vertoon van hun lidmaatschapspas gratis toegang tot het Bonnefantenmuseum (Maastricht) en kunnen zij tegen kostprijs een leenpas krijgen van de Stadsbibliotheek te Maastricht waarmee materialen uit de informatieve collecties geleend kunnen worden.

Commissie Educatie

Samenstelling per 31 december 2008:

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, voorzitter a.i., secretaris (vac.), mw. drs. M.A.J. Boonekamp-Wingen, drs. P.H.M. Boselie, dr. J.G.C. Venner, S.H.J. Wolfs, H. Schlechtriem, mw. L. Dirks-Jessen, J.G.M. Born, mw. E. Loozen en drs. A.M.P.P. Janssen (in het bijzonder voor het onderdeel Canon van Limburg).

De heer dr. A.P.J. Jacobs heeft zich per 5 januari teruggetrokken uit de Commissie vanwege de vele andere werkzaamheden voor LGOG.

De Commissie kwam in 2008 viermaal in vergadering bijeen (9 januari, 19 maart, 8 mei, 2 september). Enkele vergaderingen werden bijgewoond door vertegenwoordigers van de Provincie Limburg met name door mw. M.A.A. Janssen en mw. S.M.J. Troisfontaine.

De Commissie heeft veel aandacht en energie besteed aan de voorbereidingen voor de samenstelling van een Canon van (de geschiedenis van) Limburg. Er werden proefvensters geschreven, auteurs benaderd, een tijdsplan vastgesteld. Naar verwachting zou de Canon in 2009 kunnen verschijnen.

Om de jeugd te enthousiasmeren voor de Limburgse geschiedenis werd de LGOG Profielwerkstukprijs (PWS-prijs) in het leven geroepen voor studenten HAVO-VWO. Naar verwachting zou de prijs voor het eerst in 2009 uitgereikt kunnen worden. Alle scholen in het Limburgse werden aangeschreven om hun leerlingen aan te sporen om deel te nemen aan de prijsvraag. Ook werden daartoe posters vervaardigd en beschikbaar gesteld.

Commissie Studiereizen

Samenstelling per 31 december 2008:

Dr. A.P.J. Jacobs, mw. drs. L. Wiggers en drs. H.J.L.M. Boersma MBA q.q.

In 2008 voerde de meerdaagse studiereis naar Mainz en directe omgeving. Er werden vier reizen georganiseerd, waaraan in totaal bijna 140 LGOG-ers werd deelgenomen. In straf tempo werd een boeiend programma aangeboden met als hoogtepunten in Mainz de Sint Stephanuskerk (met de koorvensters van kunstschilder en glazenier Marc Chagall), de Romaanse Sint Martinusdom en het Gutenbergmuseum. In Worms was veel aandacht voor de geschiedenis van de joden, de Dreifaltigkeitskirche, de bijna 1000 jaar oude dom en de beeldengroep die de herinnering levend houdt aan Maarten Luther's verhoor op de rijksdag aldaar in 1521. In Oppenheim werden de honderden traptreden getrotseerd om het

onderaards labirint van gangen en kelders te bezichtigen. De Cisterciënzerabdij Eberbach bracht ons even terug in de beklemmende sfeer van *'De naam van de Roos'* van Umberto Eco. Het gouden altaar van de Liebfraukirche in Oberwesel zal ook zeker in het geheugen van de deelnemers gegrift staan. De reisgids ter plaatse was de heer K.H. Wahl. Op de laatste dag werden de kerk van Ingelheim en de Severuskerk, alsmede de Karmelietenkerk in Boppard bezocht.

De administratieve afhandeling, de reisindeling en de financiële afwikkeling van de volledig kostendekkende reizen werd als vanouds door Bureau LGOG verzorgd. Onder de deelnemers werd een vragenlijst uitgezet. De resultaten daarvan zullen worden gebruikt om de organisatie van de volgende reizen nog verder te verbeteren.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling per 31 december 2008:

Drs. A.M.P.P. Janssen, voorzitter, dr. R.M. de la Haye, secretaris, en de leden drs. C.H.G. Schutgens, dr. A.P.J. Jacobs, drs. P.J.A. van Meegeren en drs. M. Bohnen.

De *Werkgroep Limburgse Kerkgeschiedenis* werd in 1993 in het leven geroepen, naar aanleiding van een op 26 juni in Oirsbeek gehouden symposium bij gelegenheid van de 100^e sterfdag van Jos Habets, oud-rijksarchivaris in Limburg. In 1998 werd de Werkgroep omgevormd tot de *Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis* van LGOG.

In 2008 werden door de Commissie geen bijzondere activiteiten ontwikkeld.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2008)

Drs. J.T.J. Jamer en J. Jacobs.

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria

De mede door LGOG bij de Universiteit Maastricht ingestelde bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria wordt sedert 1 juni 1998 bekleed door prof. dr. A.M.J.A. Berkvens.

Op 9 mei 2008 culmineerde een vierjarig door NWO gesubsidieerd onderzoeksproject naar de invloed van het *Ius Commune* op de codificaties van de Antwerpse *Compilatae* en de Gelderse Land- en Stadrechten in het Overkwartier van Roermond in de promotie cum laude van Bram van Hofstraeten.

Maaslandse Monografieën

Sedert 1964 wordt door LGOG in samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht, de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. In 2008 verscheen deel 71 onder de titel *Over de streep, Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001* van Sophie Bouwens. Voor dit proefschrift ontving zij op 24 september 2009 de dissertatieprijs 2009 van de Universiteit Maastricht 'vanwege de uitzonderlijke kwaliteit en de belangrijke maatschappelijke betekenis'.

Kringen

Kring De Aldenborgh (Weert)

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

De Kring nam afscheid van mw. F.E.J. Smeets en van mw. J. Schittecatte. Zij werden opgevolgd door J.H.B. Kremers en drs. T.J.M. Schers. Dhr. Schers stelde in de loop van het jaar zijn functie weer ter beschikking.

Samenstelling per 31 december 2008:

P.J.M. Korten, voorzitter, J.H.B. Kremers, secretaris, P.M.J. Jongen, penningmeester, en de leden M. Bukkems, G.J.F. Weerts en A.M. Ronteltap-Stijnen.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 6 maal.

De kring telde per 31 december 2008: 272 leden.

Enkele trouwe leden, mw. A. Gruythuysen-Bazelmans, mw. M.J.J. Sutorius en de heren W.J.H. Nouwen, H. Tillemans en pater Floor Hoogenboom OFM zijn in het verslagjaar overleden.

Namens De Aldenborgh had mr. P.D. Westerveld zitting in de adviescommissie Roerend Erfgoed en Beeldende Kunst van de gemeente Weert en P.M.J. Jongen in de adviescommissie Cultuurhistorie van de gemeente Weert.

Lezingen etc.

14 januari	A. Bloemen, <i>Een ontdekkingstocht door de (inter-) Limburgse dialectmuziek</i> (75 belangstellenden).
11 februari	Mgr. dr. J.M. Gijsen, <i>Deken Boermans van Weert en bisschop Paredis van Roermond</i> (100 belangstellenden).
24 februari	W. Nouwen en F. Weerts, <i>Culinaire themamiddag Wieërts preuve, thema Beekstraat</i> (138 deelnemers).
10 maart	Jaarvergadering en lezing door ir. P. Simond, <i>Eigentijds bouwen in historische of oude steden</i> (130 belangstellenden).
18 maart	Nacht van de Geschiedenis in Maaseik, thema <i>Oratores</i> (biddende stand) (40 deelnemers van De Aldenborgh).
22 april	Dr. L. Bogaers, <i>Sociale cohesie in laatmiddeleeuws Utrecht: de rol van het buurtleven en de "Wierter" buurt</i> (130 belangstellenden).
19 mei	Ir. H. Stohr, <i>Keulen, moderne stad van 2000 jaar oud</i> (160 belangstellenden).
24 juni	Prof. dr. A. Vanneste, <i>De Dodendraad in de Eerste Wereldoorlog</i> (250 belangstellenden).
15 september	Drs. E. Somers (NIO), <i>Oorlogsfotografie in bezettingstijd</i> (80 deelnemers).
27 oktober	Dr. L. van Bergen, <i>Hulpverlening aan front en thuisfront tijdens de Eerste Wereldoorlog</i> (150 belangstellenden).
17 november	Drs. J. Biemans, <i>Om Christi Naeme verdreven, de grens tussen het land van Weert en Staats-Brabant en haar betekenis op religieus gebied in de periode 1648-1795</i> (90 belangstellenden).
8 december	J. van den Steen, <i>Abdijbieren, Geestrijk erfgoed</i> (100 belangstellenden).

Cultuurhistorische Zomer 2008

- 8 juli Gluren bij de buren ... Thorn (200 deelnemers).
- 22 juli Gluren bij de buren ... Tongerlo (200 deelnemers).
- 29 juli Gluren bij de buren ... Grathem (250 deelnemers).
- 31 juli Excursie naar Keulen (62 deelnemers).
- 5 augustus Speurtocht door historisch Weert (samengesteld door F. Weerts)(80 deelnemers).
- 21 augustus Gluren bij de buren ... Kessenich (240 deelnemers).

Overige activiteiten

'Undercover voor Napoleon'

Het radioprogramma *Andere Tijden* maakte een klankbeeld met als titel *Het Spoor terug: Undercover voor Napoleon*. Als basis diende een hoofdstuk uit het boek *In dienst voor Napoleons Europese Droom. De verstoring van de plattelandsamenleving van Weert* van dr. J. Welten, F. Adriaens, F. Heuvelmans en J. Leenders waren te beluisteren.

'Weert veranderd'

In de Paterskerk werd voor het vijfde achtereenvolgende jaar een foto-expositie georganiseerd van 12 september tot en met 5 oktober 2008. Het thema van de expositie was *Weert veranderd: Oorlog, bezetting en bevrijding*. Wijlen W. Nouwen en F. Weerts, oud-voorzitters van De Aldenborgh, stelden de fototentoonstelling samen. De foto's verschenen eveneens in de catalogus die bij de tentoonstelling verscheen. Er werden 1200 bezoekers geteld. De opbrengst kwam ten goede aan de Paterskerk.

Boerenschansen, Verscholen voor Staatsen en Spanjaarden

Het boek met bovengenoemde titel werd geschreven door wijlen W.J.H. Nouwen en dr. J. Wassink, onder auspiciën van De Aldenborgh, en onder grote belangstelling (80 personen) op 7 november 2008 gepresenteerd.

Behoud van monument en roerend erfgoed

Gevraagd en ongevraagd heeft De Aldenborgh ook in 2008 haar zienswijze over het gevoerde monumenten en roerend erfgoedbeleid kenbaar gemaakt aan het gemeentebestuur van Weert. Na een briefwisseling en diverse gesprekken met B&W en ambtenaren zijn diverse zaken duidelijk op de rit gezet. Er is een goede samenwerking uit ontstaan.

Dialectborden

Samen met drie andere Weerter verenigingen diende De Aldenborgh bij de gemeente Weert enkele jaren geleden een verzoek in om de borden met plaatsnamen, naast de officiële benaming in het Nederlands, tevens te voorzien van de benamingen in de streektaal.

Het verzoek van V.V. de Rogstaekers, Veldeke kring Wieërt, Stadsgilde Sinte Catharina 1480 én De Aldenborgh werd door het College van B&W afgewezen. Door een motie van de gemeenteraad werd het voorstel in 2007 alsnog aangenomen. In 2008 is er overleg geweest over de schrijfwijze van de plaatsnamen. De borden zijn in 2008 nog niet geplaatst.

Molenstichting Weerderland

De Aldenborgh was in 2005 de initiatiefnemer voor de oprichting van de Molenstichting Weerderland met als doel het behoud en onderhoud van de molens in Weert als cultureel erfgoed van Weert; de molens zoveel als mogelijk te laten draaien en voor het publiek toegankelijk te houden; de molens zoveel mogelijk te laten malen; reclame te maken voor de molens en te bevorderen dat de molens een meerwaarde kunnen zijn voor de verschillende cultuurhistorische projecten in Weert. Aldenborgh-bestuurslid F. Weerts is secretaris van deze stichting.

De Molenstichting Limburg, de Molenstichting Weerderland en de gemeente Weert ondertekenden op vrijdag 12 december 2008 een Molenconvenant. Dit convenant is een vrijwillige afspraak tussen alle bij de ondertekening betrokken partijen waarin men zich verplicht bepaalde regels na te komen. In het convenant worden regels gesteld voor de hoogte van eventuele bebouwing of groenaanplant rondom de molens (molenbiotoop).

Samenwerking

In 2008 werden de bestaande contacten met collega-verenigingen verder aangehaald. Het betreft Veldeke Wieërt, de Pater Sangerskring Maaseik, Heemkunde Stramproy, de Stichting Streekarcheologie Peel Maas en Kempen en de Geschied- en heemkundige Kring Het Land van Thorn. Het bestuur is van mening dat samenwerking tot ruimer aanbod van activiteiten leidt. Het bestuur neemt regelmatig deel aan excursies en lezingen georganiseerd door aanverwante verenigingen en organisaties, zoals bijvoorbeeld de Open Monumentendagen in Weert.

Kring De Westelijke Mijnstreek

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

Per 1 september trad drs. M. Bohnen terug als secretaris, maar bleef aan als bestuurslid. Hij werd opgevolgd door drs. E.J.G. van Roijen. Op 10 november overleed mr. M.J.L. Stassen. Deze vacature werd vooralsnog niet ingevuld.

Samenstelling per 31 december 2008:

P.G.W.M. Schulpen, voorzitter, drs. E.J.G. van Royen, secretaris, ing. J.G.M. Quadakkers, penningmeester, en de leden C.F.H.A. Dols, mw. drs. K. Jansen-Rompen en drs. M. Bohnen.

De kring telde per 31 december 2008: 325 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vier maal. Er werd sponsoring genoten van de Rabobank Sittard-Geleen en van de firma Laudy Bouw & Ontwikkeling te Sittard.

Lezingen

De kringbijeenkomsten vonden plaats in 't Guliks Hoes in Sittard, in het Kloostercomplex aan de Oude Markt te Sittard, in 't Stift te Susteren, de Proosdij te Millen, Museum Het Domein in Sittard, in het Oude Salviuskerkje te Limbricht, en bij de Trevianum Scholengroep Sittard.

Enkele bijeenkomsten werden georganiseerd in samenwerking met Vereniging van Natuurvrienden Susteren, Kring Veldeke Sittard, de Heimatvereniging Selfkant en met Museum Het Domein te Sittard.

- 31 januari Mw. drs. M.A.J. Boonekamp-Wingen, *De weg naar de canon van Van Oostrom* (25 belangstellenden).
- 28 februari Prof. dr. K. Ottenheym, *De katholieke zijde van de Gouden Eeuw; 17de-eeuwse kerkelijke architectuur in de Zuidelijke Nederlanden* (80 belangstellenden).
- 27 maart P. Schulp en O. Senden, *Verleden en toekomst van het Kloosterkwartier aan de Oude Markt te Sittard* (ca. 175 belangstellenden).
- 24 april Mgr. dr. J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd* (ca. 60 belangstellenden).
- 20 mei J. van den Boogard, *Het Romaanse Maasland, de Sint-Amelbergakerk in Susteren* (ca. 150 belangstellenden).
- 22 mei Reprise: P. Schulp en O. Senden, *Verleden en toekomst van het Kloosterkwartier aan de Oude Markt te Sittard* (ca. 130 belangstellenden).
- 11 juni J. Knoors, *Münster, Metropolis* (ca. 75 belangstellenden).
- 25 september B. Saadane, *De geschiedenis van migratie van Marokkanen naar Nederland* (ca. 25 belangstellenden).
- 23 oktober drs. P. Boselie en mw. M. Aarts, *Het Frans kerkhof te Limbricht* (ca. 65 belangstellenden).
- 27 november C. Dols, *Koning Alcohol. Katholieke drankbestrijding in Limburg, 1897-1945* (ca. 70 belangstellenden).
- Excursie*
- 27 juni Münster (100 deelnemers)
- Overige activiteiten*
- 25 oktober Interregionale contactdag van Heimatvereinigung Selfkant, Pater Sangerskring Maaseik (organisatie) en LGOG Kring De Westelijke Mijnstreek. Bezoek aan Selbachmuseum met collectie Selbach (meer dan 400 schilderijen uit de Lage Landen vanaf 15^e eeuw en oude poppenhuizen). Rondleiding door de rocokokerk van de Kruisheren (ca. 40 belangstellenden).
- 15 december Boekpresentatie *Koning Alcohol, katholieke drankbestrijding in Limburg 1897-1945*, met bijdragen van J. Roemer, voorzitter van de R.K. Matigheidsbeweging Sobriëtas, K. Schutgens, historicus en oud-voorzitter van de Kring en singer/songwriter Harold K (77 belangstellenden).

Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

De heer S.H.J. Wolfs trad terug als voorzitter en werd opgevolgd door de heer C.J.L. De Maeijer.

Samenstelling per 31 december 2008:

C.J.L. De Maeijer, voorzitter en secretaris, mw. R. Spits-Vossen, penningmeester, en de leden ir. G.S.J.A. Xhonneux, notulist, H.J.J. Kuijpers, S.H.J. Wolfs en I.H. Zink, daarenboven drs. E.J.C.G. Thewissen, adviseur.

De kring telde per 31 december 2008: 132 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 9 maal.

Lezingen

8 januari	J. Born, <i>De vrouw in de Romeinse tijd</i> (i.s.m. Heemkundevereniging Klimmen).
13 februari	F. Patelski, <i>Een kijkje in de keuken van de beroepsgenealoog</i> .
27 maart	J. P. de Warrimont, <i>De Homo Heidelbergensis</i> (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul).
9 april	C. Eggen, <i>Vakwerkbouw</i> , tevens jaarvergadering.
12 juni	Pastoor Fr. Crutzen, <i>Kerkelijke reformatie in de Staatse Landen van Overmaas in de 17^e en 18^e eeuw</i> (i.s.m. Heemkundevereniging Schimmert).
18 september	P. te Poel, <i>Professor Timmers en zijn geesteskinderen. De meester van Elsloo en Jan van Steffeswert</i> .
30 september	H. Stohr, <i>Veelzijdig Brussel</i> (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul).
22 oktober	H. Kroese en L. Wolters, <i>Kerken in het Heuvelland</i> (i.s.m. Heemkundevereniging Sankt Tolbert).
<i>Excursies</i>	
17 mei	De landcommanderij Alden Biesen.
5 juli	Kasteel Hoensbroek o.l.v. mw. A.R. Orbons.
4 oktober	Brussel o.l.v. dhr. H. Stohr (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul).

Externe contacten

In 2008 werden intensieve contacten onderhouden met bevriende heemkundeverenigingen. Samen met Kring Parkstad van L.G.O.G. werd op 8 juni de jaarlijkse contactdag met heemkundeverenigingen gehouden. Deze maal waren wij te gast bij de Heemkundevereniging O.C.G.L. te Landgraaf. Het programma stond in het teken van de visualisatie/ reconstructie van het cultureel erfgoed en de rol en de positie die heemkundeverenigingen daarin kunnen spelen. Onze kring, het IVN Valkenburg en Veldeke Krink Vallekeberg hebben op 18 november de traditionele bijeenkomst gehouden in Hotel Monopole in Valkenburg. J. Schurgers heeft namens ons een presentatie gehouden met als onderwerp *Wie bouwt blijft bestaan in steen*.

Kring Maas en Niers

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2008:

Drs. H.A.M. Coopmans, voorzitter, mw. M.H.A. Lam-Jetten, secretaris, P. Wolters, penningmeester, en de leden mw. G.P.J.M. Dinnessen-Wijers en mw. M.J.P.L. Simons-Martens en W.S. van Dinter

De kring telde per 31 december 2008: 92 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 9 maal.

Lezingen

17 januari	H. Steeger, <i>Kunst in het oude Bisdom Roermond</i> (24 belangstellenden).
28 februari	K. Peterse, <i>Villa Rustica</i> (30 belangstellenden)
10 april	H. van den Broek, <i>De historie van de Geneeskunde</i> (35 belangstellenden); tevens jaarvergadering.
22 mei	T. Seijs, <i>Sporen van Joods leven in onze regio</i> (42 belangstellenden).
23 oktober	R. van den Brand, <i>De Gaesdonck</i> (44 belangstellenden)
27 november	W. Brouwers, <i>Luxe en decadentie</i> (i.s.m. Biblio-plus) (73 belangstellenden)

Excursies

- 14 juni Historisch Boxmeer, o.l.v. mw. P. Creemers (35 belangstellenden)
6 september Roermond (34 belangstellenden in de VIP-bus!).

Kring Maastricht

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

Tijdens de jaarvergadering van 7 april werd dr. M. Stoffers opgevolgd door prof. dr. E. Homburg.

Samenstelling per 31 december 2008:

Dr. T.A.S.M Panhuysen, voorzitter, drs. L.J.C.H. Jacobs, vice-voorzitter, drs. F.E.R. Hovens, secretaris, J.M.E. Mans, penningmeester, en de leden J.J. Bonnet, prof. dr. E. Homburg en mw. drs. M.A.J. Boonekamp-Wingen

De kring telde per 31 december 2008: 619 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 5 maal. Er werd sponsoring genoten van Coppes Bouwbedrijf en SATIJNplus Architecten. Het Historisch Café wordt mede mogelijk gemaakt door boekhandel Selexyz Dominicanen Maastricht.

Lezingen

De lezingen vonden plaats in de aula van de VMBO-locatie van het Bonnefanten College aan de Eenhoornsingel 100 te Maastricht. Alle leden ontvingen een poster met daarop de vermelding van de activiteiten voor het seizoen 2008-2009. Via de lokale bladen worden de lezingen en activiteiten ook onder niet-leden kenbaar gemaakt. Ook op de website van de Kring die wordt onderhouden door J. Mans is alle nieuws over de Kring te vinden in de rubriek Kringnieuws. Activiteiten worden hier ruim van tevoren aangekondigd. Verder is er informatie beschikbaar over de geschiedenis van de Kring en de samenstelling van het bestuur in heden en verleden en worden verslagen van activiteiten gearhiveerd.

- 7 januari Dr. E. Steegen, *Kleinhandelaren en hun winkelwaren in vroeg-modern Maastricht* (75 belangstellenden); tevens nieuwjaarsreceptie.
17 januari (extra lezing in boekhandel Selexyz Dominicanen Maastricht), mw. drs. M. Dickhaut, *Henri Jonas (1878-1944); zijn muzen en demonen* (100 belangstellenden).
11 februari Drs. T. Quik, *Een museum in spagaat – Prof. Timmers en de emancipatie van de kunst in het Provinciaal Museum van Oudheden* (60 belangstellenden).
3 maart Drs. A. Vanderhoeven, *Opgravingen in de basiliek van Tongeren: is de bisschopskerk van Servatius teruggevonden?* (110 belangstellenden)
7 april Drs. P. Bronzwaer, *Maastricht 1940-1945: een stad onder toezicht* (110 belangstellenden).
6 oktober Dr. H. Blaauw en prof. dr. J. Koldewij, *Vroomheid en Zotheid in de Duisternis. Middeleeuwse tekeningen in de Caestertgroeve* (80 belangstellenden).
3 november Dr. M. Eickhoff, P.J.W. Debye en zijn bestuurlijke loopbaan in nazi-Duitsland (85 belangstellenden)..
1 december Prof. dr. W. Roebroeks, *Belvédère revisited – Over een kwart eeuw onderzoek naar het gedrag van Neanderthalers* (160 belangstellenden).

Excursies

- 29 maart Op bezoek bij de burens in Tongeren. Ontvangst door het Koninklijke LGOG Tongeren (61 belangstellenden).
- Mei 'Lieux de mémoire'. Avondexcursies met als thema *Minderheden in Maastricht*.
- 13 mei Stichting Moetiara Maloekoe (Heer)(26 belangstellenden).
- 15 mei Synagoge van Maastricht (60 belangstellenden).
- 27 december Familiemiddag met rondleidingen door de St.-Servaasbasiliek o.l.v. mw. T. Olivers, ir. R. Brouwers en dr. T. Panhuysen (60 belangstellenden).

Overige activiteiten

Week van de Geschiedenis

Tussen 11 en 19 oktober hebben diverse culturele en historische instellingen in het kader van de Week van de Geschiedenis een gevarieerd programma aangeboden rond het thema *Verhalen*. Twee activiteiten werden door de Kring georganiseerd. Op 12 oktober verzorgde oud-voorzitter L. Spronck een wandeling rond de Sint-Pietersberg aan de hand van tekeningen van Philippe van Gulpen. 14 oktober leidde voorzitter T. Panhuysen een archeologische wandeling *in het spoor van mijn voorgangers* door de binnenstad van Maastricht.

Historisch Café

Het vierde en vijfde Historisch Café (HC) werden respectievelijk op 24 april en 27 november in boekhandel Selexyz Dominicanen georganiseerd. Het HC is een gezamenlijke activiteit van de Kring Maastricht en *Zicht op Maastricht*. 24 april stond de vraag centraal of de Culturele Biografie van Maastricht uitgebreid moet worden met een vijfde 'identiteit', *Maastricht, stad op de grenzen* (50 belangstellenden). Het HC van 27 november ging over *de verloren cultuurwaarden van de Sint-Pietersberg* (120 belangstellenden).

Kring Parkstad Limburg

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2008:

Drs. J.T.J. Jamar, voorzitter, mr. ir. J. Smeets, secretaris, mw. M.J. van der Weerden, penningmeester, en de leden J.J. Senden (excursiecommissie) en drs. M.W. van der Weerden (excursiecommissie).

De kring telde per 31 december 2008: 291 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar drie maal.

De kringbijeenkomsten vonden plaats in de aula van Rijckheyt, Coriovallumstraat 9 te Heerlen.

Lezingen:

- 7 januari mw. L. Schiphorst, *Architect Pierre J.H. Cuypers* (25 belangstellenden).
- 27 februari I. Senden, *Royal bioscoop te Heerlen* (60 belangstellenden).
- 26 maart P. te Poel, *Timmers* (20 belangstellenden), tevens jaarvergadering.
- 23 april E. van Royen, *Silicosevraagstuk* (15 belangstellenden).
- 26 mei Mgr. J. Gijsen, *Bisschop Paredis* (17 belangstellenden).
- 17 september M. van der Weerden, *Mijnwerkersstaking in 1943* (22 belangstellenden).

- 20 oktober A. Jacobs, *Na-oorlogse kerk-architectuur in Limburg* (20 belangstellenden).
 23 november mw. L. Laken, *Romeinse wandschilderingen* (i.s.m. Sectie Archeologie van LGOG) (23 belangstellenden).

Excursies

- 27 januari Roermond, tentoonstelling *Architect Pierre Cuypers*.
 14 juni Kasteel De Haar en Culemborg (50 deelnemers).
 6 september Zierikzee (50 deelnemers).
 25 oktober Limbourg en Aubel (B) (50 deelnemers).
 29 november Nijmegen, tentoonstelling *Luxe en Decadentie: leven aan de Romeinse Goudkust* (48 deelnemers).

Overige activiteiten

ALV

Op zaterdag 26 april vond te Rolduc de Algemene Leden Vergadering van LGOG plaats. Deze was georganiseerd door onze kring. Met ongeveer 50 deelnemers kan van een succesvolle activiteit worden gesproken. De lezing en rondleiding van de heer drs. E. Ramakers werden enthousiast ontvangen.

Heemkunde Contactdag

Op zaterdag 7 juni vond de Heemkunde contactdag plaats georganiseerd door de Heemkundevereniging Landgraaf (50 belangstellenden).

Kring Roermond

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 17 maart is de heer R.J.P.M. Vroomen tot voorzitter gekozen. Dhr. M.J. Veelen is statutair afgetreden en de heren mr. M.M.G.M. Richter en M.M.H. Lemmens zijn tot lid van het bestuur gekozen.

Samenstelling per 31 december 2008:

R.J.P.M. Vroomen, voorzitter, W.G. de Valk, secretaris, drs. R.A.M.J. Dückers, penningmeester, en de leden, drs. C.J.M. Houben, mw. M.J.F. Muller-Klaar, mr. M.M.G.M. Richter en M.M.H. Lemmens.

De kring telde per 31 december 2008: 245 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 3 maal.

Lezingen

- 7 januari Mw. mr. W.E.S.L. Keyser-Schuurman, *Adellijk leven in Limburg* (ca. 60 belangstellenden).
 18 februari Dr. K. Pansters, *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse karthuizers* (ca. 125 belangstellenden).
 17 maart Drs. P. te Poel, *Professor Timmers en zijn geesteskinderen: De meester van Elsloo en Jan van Steffeswert* (ca. 80 belangstellenden), tevens algemene ledenvergadering.
 6 oktober Drs. F. Coenen, *Kasteel Montfort* (ca. 60 belangstellenden).

3 november Drs. J. van den Boogard, *Romaans in het Limburgse Maasland* (ca. 70 belangstellenden).

Excursies

31 mei Bree en Opitter (Belgisch Limburg), i.s.m. Heemkundevereniging Roerstreek (45 deelnemers).

8 november Kasteel Montfort te Montfort, i.s.m. Heemkundevereniging Roerstreek (25 deelnemers).

Kring Ter Horst

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

Tijdens de algemene ledenvergadering van 12 maart werd afscheid genomen van Mw. M.E.A.P. Huijs-Oostveen. Zij werd opgevolgd door mw. W.J.G. Seuren-Keijsers.

Samenstelling per 31 december 2008:

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, voorzitter, drs. W.J. Moorman, vice-voorzitter, P.J.T. Vissers, secretaris, P. Jakobs, penningmeester, en de leden drs. X.C.C. van Dijk, mw. W.J.G. Seuren-Keijsers en P.J.M. Jakobs

De kring telde per 31 december 2008: 153 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 7 maal.

In de bestuursvergaderingen werden behalve de lopende zaken, beleidszaken besproken. Enkele agendapunten waren: voorbereiding van het activiteitenprogramma (lezingen, uitgave informatieblad Info LGOG, excursies, cursussen en jaarvergadering), HEP, samenwerking met scholen, contacten met genootschapbestuur en heemkundeverenigingen en overleg met de gemeente. Het bestuur participeert in het Regionaal Overleg Heemkundeverenigingen en in het Museumoverleg.

Lezingen

30 januari J. Welten, *In dienst van Napoleons Europese droom* (68 belangstellenden)
12 maart S. Voesten, *Het ontstaan van de dorpen Grubbenvorst en Lottum* (57 belangstellenden), tevens algemene ledenvergadering.

9 april Mw. A. Gielen-van Bommel, *Een eeuw Horst aan de Maas, 1840-1940* (89 belangstellenden).

17 september Dhr. Bollen, *De Peel-Raam Stelling* (64 belangstellenden).

1 oktober Mw. K. Jansen-Rompen, *Gebruiken bij een aantal kernmomenten in een mensenleven in Rooms-katholiek Limburg* (58 belangstellenden).

5 november S. Hakvoort, *Van Kringgreppel tot Kampontginning (Floriadeterrein)* (60 belangstellenden).

17 december G. Janssen, *Kerkvisitaties in de oude bisdommen Roermond en Luik* (32 belangstellenden).

Excursies

30 december Echt, Museum van de Vrouw (19 deelnemers).

Dorpswandelingen

- 2 juli Avondwandeling door Kronenberg, inleider P. Kerstjens (12 deelnemers).
6 augustus Avondwandeling door Grubbenvorst, inleider S. Voesten (96 deelnemers).

Cursussen

In 2008 werd door het LGOG kring Ter Horst de cursus aangeboden *Lees het Limburgs landschap* door R. Ellenkamp van RAAP. In drie avonden, 16 en 23 januari en 13 februari, werd door de ontstaansgeschiedenis van ons landschap geschilderd. Met name de geologische aspecten kwamen aan bod. Daarna kwamen de verschillende soorten landschappen aan bod en tenslotte werd gekeken welke rol de mens speelde in dit landschap en hoe hij er gebruik van maakte.

De cursus werd afgesloten op 16 februari met een excursie naar Broekhuizen waar het gebied tussen het "Schuitwater" en de Maas aan de hand van diverse boringen werd bekeken.

INFO LGOG ter Horst

In 2008 verschenen onder redactie van mw.drs. Y. Hermans-Cuppen en drs. W. Moorman nummer 38 en 39 van *Info LGOG Kring Ter Horst*. Hierin zijn ondermeer opgenomen de verslagen van diverse vergaderingen, cursussen en lezingen, agenda's, recensies van boeken, artikelen en interviews.

INFO LGOG wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

Historisch Educatief Platform (HEP)

Het HEP houdt zich bezig met het ontwikkelen van lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de eigen omgeving, in de ruimste zin van het woord. De laatste tijd ligt het accent vooral op het presenteren van artikelen via de website. De voorzitter van het HEP, mw. A. Gielen-van Bommel, heeft begin 2008 haar functie neergelegd. Zij werd opgevolgd door P. Jakobs.

Website

De website www.lgogterhorst.nl neemt een steeds grotere plaats in binnen de kring. Inmiddels zijn alle Info's gedigitaliseerd, worden van alle activiteiten verslagen opgenomen, zowel in woord als in beeld en is er veel informatie beschikbaar over het verleden van onze gemeente. Veelvuldig wordt onze site geraadpleegd, ook door mensen van buiten onze gemeente en niet leden-LGOG..

Kring Venlo

Bestuur en leden

Bestuursmutatie:

Tijdens de algemene ledenvergadering van 7 april werd mw. H. Kerkhof-Wekking tot de bestuurslid gekozen.

Samenstelling per 31 december 2008:

P.A. Linssen, voorzitter, M.J. Goedmakers, secretaris, H. Huijs, penningmeester, en de leden J. de Jong, R.G.M.M. Walter en mw. H. Kerkhof-Wekking.

De kring telde per 31 december 2008: 313 leden.

Ons lid, Jan van Eijk, ontving op 4 december de draagspeld L.G.O.G. vanwege zijn verdiensten voor LGOG en de geschiedbeoefening.

Lezingen

Vóór elke lezing gingen er persberichten naar, onder andere, de redactie van het E3 Journaal en Omroep Venlo. Niet-LGOG-leden betaalden € 3,- entree. Alle lezingen werden gehouden in gemeenschapshuis “De Bantuin”.

januari	F. Coenen, <i>Het Huys Montfort</i> (70 belangstellenden).
februari	M. Dolmans, <i>Archeologische ontdekkingen in de gemeente Venlo</i> (130 belangstellenden).
maart	H. Levels, <i>N- en M-Limburg in de frontlijn</i> (140 belangstellenden)
april	Mw. A. Schreuders-Derks, <i>De invloed van het geloof op het alledaagse leven</i> (80 belangstellenden), i.s.m. Sectie Genealogie van LGOG.
mei	W. Steeghs, <i>Groeten uit het Venlo van vóór W.O. I</i> (75 belangstellenden).
september	R. Denessen, <i>Het stadhuis van Venlo</i> (80 belangstellenden).
oktober	L. Swinkels, <i>Luxe en decadentie, leven aan de Romeinse goudkust</i> (70 belangstellenden).
november	M. Hogenhuis, <i>Luchtbescherming in Venlo in W.O. II</i> (112 belangstellenden).

Excursies

22 februari	Venlo, Océ-museum (32 deelnemers).
26 maart	Venlo, Océ-museum (29 deelnemers).
4 april	Kempfen (middagexcursie)(40 deelnemers).
25 april	Kaldenkirchen (middagexcursie), o.l.v. prof. dr. L. Peters (28 deelnemers).
14 mei	Den Haag, o.l.v. L. Holla (45 deelnemers).
23 mei	Kempfen (middagexcursie)(33 deelnemers).
9 augustus	Fietstocht <i>Herrensitze</i> rondom Kaldenkirchen, o.l.v. prof. dr. L. Peters (23 deelnemers).
13 september	Beesel (middagrondeleiding)(35 deelnemers).
26 september	Schloss Rheydt en Schloss Dyck, o.l.v. L. Holla (40 deelnemers).
5 november	Venlo, stadhuis en stad (53 deelnemers)

Overig

7 september Deelname aan de cultuurzondag *Ouverture* met een LGOG-stand.

Kring Venray en omgeving

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2008:

J.M. Min, voorzitter, J.M.P.Ewalds, secretaris, J.E.G. Smits, penningmeester, en de leden W.M.A. van Delft, mw. C.M.G.I. Smits en C.J.W. Storms.

De kring telde per 31 december 2008: 126 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 7 maal.

Leden van verdienste: H.P.H. Camps (1983) en J.J.A. Gootzen (1995).

In 2008 zijn onder andere overleden:

Piet Beerkens, echtgenoot van Mariette Sloot. Geboren in Venray op 14 augustus 1928 overleed hij op 25-03-2008 op 78 jarige leeftijd. Piet was van 1987-1996 bestuurslid van onze kring en tevens was hij penningmeester. Zijn speciale interesse lag bij het archeologische gebeuren waar hij jarenlang als lid van de werkgroep de activiteiten op foto heeft vastgelegd.

Mariet te Loeke. Zij werd geboren in Beltrum op 3 april 1929 en overleed op 16 september 2008 te Lichtenvoorde, in de Achterhoek bij haar familie. Zij was jarenlang een vaste bezoeker van onze lezingen en andere activiteiten en ze was van 1979 tot 1987 en van 1989 tot 1997 bestuurslid van onze Kring. Van 1980 tot 1987 was zij penningmeester en in 1990-1991 was ze vice-voorzitter.

Lezingen

22 januari	J. Roymans, <i>De Archeologie van de Beekdalen</i> (50 belangstellenden).
18 februari	W. van Delft, <i>De aanzet tot een Venrays Canon</i> (78 belangstellenden).
17 maart	P. van Meegeren, <i>Venray ten tijde van de evacuatie, oktober 1944 – maart 1945</i> (122 belangstellenden).
15 september	S. Smits en S. Ewalds, <i>De huidige en verdwenen begraafplaatsen van Venray e.o.</i> (75 belangstellenden).
20 oktober	M. Dolmans, <i>Meekijken over de schouder van de Romeinse legerarts</i> (75 belangstellenden).
17 november	T. Spronk, <i>Rondom Kerst, verhalen en afbeeldingen</i> (65 belangstellenden).
15 december	C.W.J. Baron de Weichs de Wenne, <i>Geysteren en zijn (Natuur) Monumenten, Een landgoed in ontwikkeling door de eeuwen heen</i> (150 belangstellenden).

Excursies

De excursies werden georganiseerd door ons bestuurslid mw. C. Smits in samenwerking met L. Jacobs.

12 januari	Maastricht (dagexcursie), o.a. tentoonstelling <i>Henri Jonas (1878-1944), zijn muzen en demonen</i> , schatkamer Sint Servaas basiliek, de Koepelkerk (inclusief lezing van H. Vriens over <i>de kunstuitingen in deze kerk</i>) (50 deelnemers).
16 mei	Grave (23 deelnemers).
17 juni	Geysteren (avondwandeling), o.l.v. G. Lucassen en N. Min (25 deelnemers).
19 september	Schloss Moyland in Bedburg-Hau (D) (26 deelnemers).

Overige activiteiten

Project Educatie

Er werd gestart met ontwikkelen van lesmateriaal en het bieden van lesfaciliteiten voor basisscholen op het gebied van de lokale geschiedenis. Onder leiding van J. Srijbos heeft een zestal gepensioneerd leerkrachten met een beperkt aantal basisscholen contact opgenomen. Deze scholen dienen als pilot voor verdere ontwikkeling van dit initiatief. Aan het einde van het verslagjaar zijn een drietal lessen in ontwikkeling: *De tweede wereldoorlog*, *Het kasteellevens* en *De winkel en handel in vroegere jaren*. Alle thema's hebben betrekking op de regio.

Ook is samenwerking met de archeologische werkgroep Venray een DVD in ontwikkeling genomen over archeologie in de regio.

Uiteindelijk is het doel om een groep van mensen rond thema's te hebben die in het kader van de geschiedenislessen lessen kunnen invullen over deze thema's in de regio op geschiedkundig gebied.

Brochure

In samenwerking met H.Vriens werd de brochure *Architectuur van de Grote of Sint Petrus' Banden Kerk te Venray* gemaakt. Deze brochure zal in 2008-2009 nog aangepast worden en is dan ook te gebruiken door bezoekers van de kerk die deze brochure tegen een kleine vergoeding kunnen kopen.

Contacten en samenwerking

Door de Kring en met name het bestuur worden tal van contacten en samenwerkingsverbanden onderhouden. Zo bijvoorbeeld met de sectie Genealogie van LGOG en met de Nederlandse Genealogie Vereniging (NGV), afdeling Land van Cuijk, het Lokaal Historisch Platform en Museum 't Freulekeshuus.

De kring is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van geschiedenis en volkscultuur in Venray. S. Smits vertegenwoordigt de Kring in het Bestuur. Diverse bestuursleden nemen namens het Bestuur ook deel aan de algemene leden vergaderingen van het HPV die viermaal per jaar plaatsvinden (25 februari, 16 juni, 25 augustus en 24 november). S. Smits is ook coördinator van de vrijwilligers van het Erfgoedhuis op het Sint Anna terrein. Zij houden zich bezig met het digitaliseren van het Venrays Erfgoed dat vervolgens ook op het Roynet toegankelijk gemaakt wordt.

Secties

Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg)

Bestuur en leden

Samenstelling per 1 januari 2008:

Drs. R. Paulussen, voorzitter, mw. drs. B. de Fraiture, secretaris, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont, penningmeester, en de leden R. Bloemen (regio Venray), J. van den Boorn (werkgroep educatie, redactielid Archeologie in Limburg), mw. D. Habets (regio Kerkrade), H.L.M. Heijmans (regio Weert), A.J.M. Lupak (regio Roermond), W. Luys (regio Reuver), mw. C. Nicolaye, E.A.M.J. Puts (regio Simpelveld), H. Stoepker en mw. drs. L. Wiggers, drs. X.C.G. van Dijk (regio Horst), drs. C.J.M. Houben (beheerder bibliotheek), drs. W.H.M.N. Dijkman (regio Maastricht en hoofdredacteur Archeologie in Limburg), J.W. Sizoo, beheerder website, daarenboven mw. G. Jansen (beleidsmedewerker archeologie van de Provincie Limburg) en H. Stoepker, adviseurs.

De sectie telde per 31 december 2008: 342 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 4 maal.

In 1975 hebben amateur- en beroepsarcheologen in Limburg zich verenigd in de AVL. De vereniging is een sectie van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

en stelt zich tot taak om de archeologische kennis van de leden te vergroten; om het Limburgs bodemarchief te helpen inventariseren, beschrijven en registreren; en om assistentie te verlenen bij opgravingen.

De AVL vormt een koepelorganisatie voor de archeologie in Limburg en wil de archeologie onder de aandacht brengen van een breder publiek. Tevens vervult zij ook de rol van belangen-behartiger van de amateur in relatie tot nieuwe provinciale en landelijke beleidsontwikkelingen, zoals momenteel onder invloed van het Verdrag van Valletta.

De vereniging heeft een eigen tijdschrift *Archeologie in Limburg* dat drie keer per jaar verschijnt. Verenigingsnieuws wordt bekend gemaakt in een apart bijgevoegd infobulletin, de zogenaamde *Blauwe Brief*.

Contacten

Landelijk worden contacten onderhouden met onder meer de RACM, Erfgoed Nederland, beroepsinstanties zoals RAAP en universitaire faculteiten, en met zusterverenigingen zoals de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) en de Drents Prehistorische Vereniging (DPV). Regionaal is er met name contact met de Provincie en met de gemeentelijke archeologische diensten. Verder is er sprake van euregionale uitwisseling met vooral de provincies Luik en Belgisch Limburg.

Individuele leden van de AVL zijn vrijwel continu betrokken bij archeologisch onderzoek op diverse locaties in de Provincie.

Lezingen

2 februari	J.P. de Warrimont c.s., <i>Een vindplaats uit het vroege Midden-Paleolithicum te Kesselt-Opde Schans (B)</i> (18 ^{de} Steentijddag, Leiden).
10 april	B. van Daele <i>alias</i> <i>Quintus Spurius Ligustinus</i> , i.s.m. Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal.
14 mei	P. van der Gaauw, <i>Archeologische Erfgoedlandschappen in Limburg, tevens jaarvergadering</i> (Heemkundegebouw St. Odiliënberg).
24 mei	J.P. de Warrimont, <i>Sporen van de Neanderthaler en zijn voorgangers in Limburg</i> (Dag van de Neanderthaler, Venlo).
13 oktober	Mw. D. Habets, <i>Romeins Kerkrade</i> (bibliotheek Kerkrade).
23 november	Mw. L. Laken, <i>Romeinse wandschilderingen</i> (i.s.m. Kring Parkstad).

Activiteiten

Archeologiedag AVL

Op 25 oktober werd de Archeologie Dag in het theater Kumulus te Maastricht gehouden. Onderwerpen die actueel waren in beide Limburgen kwamen aan de orde. Er waren 70 deelnemers.

Spectaculum Romanum

In het weekend van 16 en 17 augustus hadden Kelten en Romeinen bezit genomen van Limburg. Dit Romeinse evenement trok 20.000 mensen. Sjef Born tekende voor de organisatie.

Tentoonstellingen

Van 15 maart tot 28 september in het Limburgs Museum te Venlo, *Neanderthalers in Europa*.

Van 1 juni tot 11 januari 2009 in het Centre Céramique te Maastricht, *Over goden en doden*.

Van 16 november 2008 t/m 15 maart 2009 in het Leudalmuseum St.-Elisabethshof te Haelen, *Windmolenbos van Oermens tot Napoleon*.

In het kader van Open Monumentendag te Venray werd medewerking verleend aan de realisatie van de expositie, *Oer Survival*.

10 jaar Archeologisch Onderzoek in Limburg

De resultaten van de evaluatie van 10 jaar Archeologische Onderzoek (1995 t/m 2006) in Limburg werden gepresenteerd. Door de jaren heen hebben onze leden door hun vondstmeldingen bij de Provincie Limburg een steentje bijgedragen aan het archeologisch onderzoek in Limburg.

Werkgroep vuurstenen bijlen

Wiel Luys en Leo Verhart hebben een werkgroep vuurstenen bijlen (gepolijst) opgericht.

Archeologie op scholen/ Archeologie en publiek

Leden van de Archeologische Werkgroep Venray (AWV) hebben leerlingen van de basisscholen uit de omgeving rondgeleid in de expositie *Oersurvival*, een archeologische doe-tentoonstelling. Ook ondersteunden zij het project *Van Romein tot Raaylander* voor gymnasium leerlingen van het Raayland College te Venray. Aan de hand van PowerPoint presentaties en mondelinge toelichting werden de leerlingen geïnformeerd over het hoe en waarom van archeologisch onderzoek en de werkzaamheden van de AWV in de regio Venray.

Werkgroep Archis

Archis staat voor geautomatiseerd archeologisch informatiesysteem. De werkgroep tracht te bereiken dat zoveel mogelijk mensen worden gestimuleerd om vondsten in te voeren in het Archis systeem. Daarnaast heeft de werkgroep ook tot doel om elkaar door onderlinge contacten te leren kennen en tot uitwisseling te komen. De leden van deze werkgroep zijn H. Sizoo en R. Paulussen.

Werkgroep educatie

De leden van de werkgroep zijn: J.v.d. Boorn, voorzitter, mw. L. Wiggers, secretaris, J.P. de Warrimont, penningmeester en de leden mw. M. Aarts, mw. D. Habets, R. Paulussen en mw.E. Puts.

In het verslagjaar is een begin gemaakt met de inventarisatie van al het lesmateriaal, leskisten en ander educatief materiaal dat op scholen gebruikt wordt. Doel is alle gegevens ordelijk beschikbaar stellen via de AVL site.

Ook werden contacten onderhouden met K. Förster van KF in HERITAGE bureau voor erfgoedcommunicatie m.b.t. de voorbereidingen van de archeologiereeks die L1-TV in 2009 uit gaat zenden. Aan de voorbereiding hiervan heeft de AVL een bijdrage geleverd.

Opgravingen

Bij diverse archeologische onderzoeken in de regio Venray werd door de Archeologische Werkgroep Venray regelmatig een kijkje genomen. In Venray (De Hulst), Oirlo, Grubbenvorst, Afferden hielpen leden van deze werkgroep mee.

In Heel zijn in mei 2008 vrijwilligers van regionale archeologische verenigingen actief geweest bij een noodopgaving.. Hierbij zijn een 17 tal graven uit de Romeinse tijd gedo-

cumenteed en geborgen. Bij de daarop volgende opgravingen door twee archeologische bedrijven zijn eveneens weer diverse vrijwilligers ingezet.

Op St. Jan-De Zaar (toekomstig Floriadeterrein) heeft Xavier van Dijk een kleine opgraving uitgevoerd.

Internetsite Sectie Archeologie/AVL

De nieuwe internetsite van het LGOG met daaraan gekoppeld de site van de AVL werd in gebruik genomen. H. Sizoo en J. van den Boorn hebben hieraan een belangrijke bijdrage geleverd.

Archeologie in Limburg (AiL)

De redactieleden zijn: W. Dijkman (hoofdredacteur), mw. M. Aarts, R. Bloemen (contactpersoon Noord), J. van den Boorn (internet site), G. Creemers, S. Kusters en J.P. de Warri-mont (secretaris).

De nieuwe vormgeving en druk van AiL verzorgd door 5NUL8 Grafische Producties bv pakt volgens plan financieel gunstiger uit dan voorgaande jaren.

In het verslagjaar verschenen de nummers 108, 109 en 110. De inhoud was als vanouds heel gevarieerd. In diverse uitgaven van de Maasgouw werd daar aandacht aan besteed.

Sectie Genealogie

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

De heer dr. J.-W. Koten was aftredend en niet meer herkiesbaar. In zijn plaats werd mw. I. Lommen-Salden gekozen tot bestuurslid.

Samenstelling per 31 december 2008:

mw. M.W. Palmen, voorzitter, ing. H.J. van Laer, vice-voorzitter en penningmeester, ing. P.L.M. van Hoof, secretaris, en de leden A.J. Coopmans, M.M.J.A. Wieërs, mw. I. Lommen-Salden, R.J.P.M. Vroomen (tevens voorzitter Commissie Heraldiek). Voorts vertegenwoordigde J.H. Strijkers (hoofdredacteur) en W. Nolten (redacteur) de redactie van Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG) in het bestuur.

De sectie telde per 31 december 2008: 591 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 5 maal.

Het bestuur vertegenwoordigde de Sectie bij diverse bijeenkomsten en onderhield contacten met zusterverenigingen. Er werden voorbereidingen getroffen voor activiteiten van de komende jaren, met name voor de Contactdagen die voor 2009 zijn voorzien. De lijst met contactadressen van zusterverenigingen in den brede werd bijgewerkt evenals het Genealogisch Repertorium Limburg, dat bemiddelt in de uitwisseling van gegevens tussen stamboomvorsers. Het bestuur is verontrust over het alsmaar dalende aantal leden.

Activiteiten

7 april	Mw. A. Schreuders-Derks, lezing <i>De geloofswereld van onze voorouders</i> , i.s.m. Kring Venlo (Venlo).
15 april	B. van Laer, lezing <i>Genealogisch onderzoek in het Land van Gelre en Horn</i> , i.s.m. Heemkundevereniging Nederweert (Nederweert).
24 april	F. Moubis, lezing <i>Bidprentjes en genealogie</i> , i.s.m. Geschied- en Oudheidkundige Kring Het land van Thorn (Thorn).

- 26 april Jaarvergadering te Schinvelderhoeve, Schinveld. Aansluitend lezing mw. R. Palmen, *De betekenis van de familie Heyenhoven en hun grondbezit voor Schinveld* en rondleiding door de Schinvelderhoeve o.l.v. een oud-bewoner.

Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG)

In 2008 verschenen de gebruikelijke 4 nummers van LTG (jaargang 36). De redactie was in handen van J.H. Strijkers en W. Nolten. De inhoud was als vanouds zeer gevarieerd. In diverse uitgaven van de Maasgouw werd daar aandacht aan besteed. De redactie is veront-rust over het beperkte aanbod van kopij.

Commissie Heraldiek

De nieuwe gemeenten Leudal, Maasgouw, Onderbanken, Roerdalen, Roermond en Sittard-Geleen werden geadviseerd bij de keuze van de samenstelling van de nieuwe gemeentewa-pens en -vlaggen.

Sectie Monumenten

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

Op 23 mei 2008 overleed A. Anderson. Hij was sinds 2003 secretaris van de Sectie. Hij werd opgevolgd door drs.A.H. Jenniskens (waarnemend). M.P.J. van den Brand werd tot bestuurslid gekozen tijdens de jaarvergadering op 23 februari.

Samenstelling per 31 december 2008:

A.F. Henrar, voorzitter, mw. drs. J.M.T. Janssen-Daniëls, vice-voorzitter, W. Jenniskens, pen-ningsmeester en de leden drs. A.H. Jenniskens (waarnemend secretaris vanaf 24 mei) en M.P.J. van den Brand.

De sectie telde per 31 december 2008: 336 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 5 maal.

Er ging veel aandacht uit naar het excursieprogramma, de relatie met het Hoofdbestuur, de taakverdeling binnen het bestuur en de perikelen rondom tal van monumenten in Limburg.

Activiteiten

- 23 februari Jaarvergadering te Heerlen (Glaspaleis), aansluitend lezing T. van Mastrigt, *Gebouwen van Fritz Peutz in Heerlen*, waarna stadswandeling (25 deelnemers).
- 12 april Excursie naar het Abdijklooster Gaesdonck en de Cisterciënserabdij Grae-fenthal in de driehoek Gennep-Kleef-Goch.
- 14 juni Excursie naar Limburg an der Lahn, Diez, Nassau en Bad Ems (50 deelne-mers).
- 15 november Luik (Museum voor Industrie en Metaal) en Seraing (Glasfabriek Val Saint Lambert)(24 deelnemers).
- 13 december Landcommanderij Alden Biesen te Rijkhoven (tentoonstelling *Limburg in 't Geweer*)(ca. 20 deelnemers).

LGOG Verslag over 2009

Samengesteld door drs. Henk J.L.M. Boersma MBA
m.m.v. mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems onder verantwoordelijkheid van
dr. A.P.J. Jacobs, secretaris hoofdbestuur LGOG

Beschermvrouwe

Hare Majesteit Koningin Beatrix.

Leden

De economische crisis heeft zware gaten geslagen in menig budget en menige begroting. Het is dan toch uitermate verheugend om te constateren dat de leden van LGOG hun lidmaatschap niet massaal hebben opgezegd. Klaarblijkelijk is het lidmaatschap van LGOG voor veel mensen van grote waarde. Dat is ook weer niet zo vreemd gelet op het vele dat geboden wordt voor een minimale jaarlijkse bijdrage. Het natuurlijk verloop kon nagenoeg geheel worden opgevangen door de aanwas van nieuwe leden. Het aantal gezinsleden is enigszins teruggelopen, maar is vrijwel geheel het gevolg van sterfgevallen. De voortdurende aandacht van bestuur, leden en Bureau voor het werven van leden blijft vruchten afwerpen. In het verslagjaar werd een nieuwe ledenwervingsfolder gepresenteerd, zonder veel opsmuk, wel met veel informatie over het doen en laten van LGOG en de voordelen van het lidmaatschap. Inmiddels is internet breed ingeburgerd. Bijna alle aanmeldingen voor een lidmaatschap komen binnen via dit medium. Voor een overzicht van de in 2009 tot LGOG toegetreden leden zie de opsomming achter dit verslag.

Het aantal leden per	31-12-2006	31-12-2007	31-12-2008	31-12-2009
Ereleden	17	16	15	16
Gewone leden	2.290	2.238	2234	2241
Gezinsleden	466	425	425	402
Studentleden	13	15	18	16
Gemeenten	22	15	15	16
Instellingen	74	109	113	118
	-----	-----	-----	-----
	2.882	2.818	2.820	2.809
Ruilverkeer	128	127	88	88

Ereleden

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 4 april te Weert werd de gouverneur van Nederlands Limburg, L.J.P.M. (Léon) Frissen, als erelid geïnstalleerd en werd hem door de

voorzitter van LGOG het daarbij behorende diploma overhandigd. Met deze bijzondere geste werd een sinds lang bestaande traditie gecontinueerd. De heer Frissen: 'Ik ervaar het erelidmaatschap van LGOG als bijzonder eervol. Het is bovendien bijzonder boeiend om erelid van uw genootschap te mogen zijn. De rijke Limburgse historie biedt immers talrijke aanknopingspunten voor belangwekkend onderzoek. Het LGOG geeft daar voortdurend blijk van en ik zal daar als erelid zeker met grote interesse van blijven kennis nemen'.

Ereleden per 31 december 2009:

Drs. F.L. Augustus, oud-bestuurslid LGOG, Heerlen, 1996
 Drs. B.G.J.C. Fasol, oud-voorzitter van LGOG, Horst, 1999
 L.J.P.M. Frissen, gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 2009
 Prof. mr. A. Fl. Gehlen, emeritus bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria en oud-voorzitter redactie Publications, Heerlen, 1998
 A.F. Henrar, oud-penningmeester van LGOG, Eben-Emael (B), 1990
 J.M.H. Hoen, oud-voorzitter Sectie Genealogie LGOG, Sittard, 1997
 Mw. H. Houben-Bertrand, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Genk (B), 2001
 Dr. J. Kremers, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Bilthoven, 1978
 Prof. dr. W.A.J. Munier ss.cc., emeritus hoogleraar van de Universiteit voor Theologie en Pastoraat (UTP) te Heerlen, Bavel, 1990
 J.M. Prakken, oud-voorzitter Archeologische Vereniging Limburg (AVL), Heerlen, 2002
 Dr. P.J.H. Ubachs, oud-wetenschappelijk bibliothecaris van de Stadsbibliotheek Maastricht, Maastricht, 1990
 Dr. H.J.C.G. Vandermeulen, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Hasselt (B), 1995
 Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 1994
 Drs. J.H.M. Wieland, oud-voorzitter van LGOG, Nebian (F), 1991
 Mgr. E.J.M. Wiertz, bisschop van Roermond, Roermond, 1994
 en
 Commission Royale d'Histoire, Brussel (B), 1934.

Eerbetoen

Habetspenning

Dr. J. Venner, Grathem, 2001
 Drs. J.W.M. Schatorjé, Horst, 2004

LGOG-draagspeld

In 2009 werd de LGOG-draagspeld toegekend aan dhr. M.P.J. van den Brand (Venray), dhr. drs. J.T.J. Jamar (Heerlen) en aan dhr. mr. Th. J. van Rensch (Maastricht).

Drs. F.H.M. Adriaens, Horn, 2000
 M.P.J. van den Brand, Venray, 2009
 A.A. Crolla, Valkenburg aan de Geul, 2000
 W. S. van Dinter, Gennep, 2004
 Drs. B.G.J.C. Fasol, Horst, 1999
 G.M. de Heus, Valkenburg aan de Geul, 2000

J.A. van der Heijden, Geleen, 2002
 J.Ph.W. Huinen, Maastricht, 1999
 Drs. J.T.J. Jamar, Heerlen, 2009
 Drs. P.J.A. van Meegeren, Venray, 2004
 Drs. A.P.Y. Mingels, Maastricht, 2003
 Mw. G.J.H. Raaijmakers-Janssen, Tienray, 2005
 Mr. Th. J. van Rensch, Gronsveld, 2009
 G.F. Verheijen, Horst, 2000
 Dr. J.F.A. Wassink, Weert, 2000
 Mw. drs. L. Wiggers, Sweikhuizen, 2008

Algemene Ledenvergaderingen en vergaderingen met besturen van Kringen, Secties en Commissies

De voorjaarsvergadering (ALV) vond plaats op zaterdag 4 april 2009 in het stadhuis van Weert. De bijeenkomst werd voorbereid door het bestuur van de jubilerende Kring Weert (De Aldenborgh) en Bureau LGOG. Het aantal deelnemers bedroeg bijna 100, hetgeen sinds lang niet meer was voorgekomen. Kring Weert verzorgde ook het educatief deel van de dag. Een bijzonder woord van welkom was er voor de gouverneur van Limburg, L.J.P.M. Frissen en zijn echtgenote.

Er werden uitgebreide toelichtingen gegeven op de ontwikkelingen binnen de vereniging. Belangrijke zaken die aan de orde kwamen betreffen het *Beleids- en Activiteitenplan LGOG 2009-2013*. In dit plan is vastgelegd welke acties ondernomen dienen te worden om doelen en missie van LGOG in de planperiode te kunnen verwezenlijken. De slogan waaronder LGOG zijn ambities wil waarmaken is *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken*. Verder de stand van zaken met betrekking tot de *Canon van Limburg* (deze werd op 26 november gepresenteerd, zie onder Commissie Educatie), idem met betrekking tot de uitreiking van de eerste *LGOG-profielwerkstukprijs* (HAVO-VWO) (deze werd uitgereikt op 9 juli, zie onder Commissie Educatie), de voortgang met betrekking tot de herziening van de Statuten en de onderscheiden Reglementen die uit 1993 dateren en de laatste stand van zaken met betrekking tot de uitgave van een *Nieuwe Geschiedenis van Limburg*, bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van LGOG in 2013. Mede vanwege de hoge kosten die dit met zich brengt werd de Stichting Vrienden LGOG opgericht. De stichting heeft als doel 'de stimulering en ondersteuning van het werk van LGOG'. Het bestuur bestaat uit minstens 4 en maximaal 6 leden, waarvan tenminste deel uit maken de in functie zijnde voorzitter, secretaris en penningmeester van het hoofdbestuur LGOG en de directeur LGOG. De oprichtingsakte werd op 10 september 2009 verleden. De stichting werkt nauw samen met de Commissie Fondsenwerving Jubileum LGOG.

De leden van de kascontrole commissie, drs. J. Jamar en J. Jacobs, deden uitgebreid verslag van hun bevindingen over het boekjaar 2008. Het was verheugend te constateren dat het negatief vermogen was weggewerkt en dat zowaar een bescheiden positief saldo kon worden gepresenteerd. Minder verheugend was, dat dit voor een groot gedeelte is terug te voeren op een minimale bezetting van het Bureau. Alle financiële bescheiden werden in orde bevonden, voldoende reden om de penningmeester, P.J.M. Korten, decharge te verleenen voor het door hem gevoerde financiële beleid.

Van liefst vier bestuursleden, te weten ing. H.J. van Laer, drs. C.H.G. Schutgens, dr. A.P.J.

Jacobs en mr. Th. J. van Rensch, was de eerste termijn verstreken. Van Laer, Schutgens en Jacobs werden bij acclamatie herkozen. Van Rensch stelde zich niet meer herkiesbaar. In zijn plaats werd drs. M.P.G.M. van den Munckhof (Horst) bij acclamatie gekozen. Voor zijn vele verdiensten voor LGOG werd aan mr. Van Rensch de LGOG-draagspeld aangeboden, waarmee hij zichtbaar zeer verguld was.

De vergadering werd besloten met de installatie van de gouverneur van Nederlands Limburg, de heer L.J.P.M. Frissen, tot erelid van LGOG en de overhandiging van het daarbij horende diploma.

Na een voortreffelijke Bourgondische lunch hield dr. E. de Maesschalck een boeiende lezing over *Hoe Bourgondisch is Limburg? De Bourgondische vorsten 1315-1530*, die met veel flair en overvloedig beeldmateriaal werd gepresenteerd. De lezing leverde voldoende stof ter discussie in de gezellige nazit.

Voor de najaarsvergadering (ALV) was LGOG te gast in het gemeentehuis van Horst aan de Maas (ca. 70 deelnemers). De organisatie van deze dag was in handen van de Kring Ter Horst, die zoals gebruikelijk ook het educatief middag programma mocht organiseren.

Door de voorzitter werd een uitgebreide toelichting gegeven op de ontwikkelingen binnen de vereniging. Pièce de résistance bleek het voornemen van het Hoofdbestuur om de Statuten en Reglementen, die uit 1993 dateren, bij de tijd te brengen en enige veranderingen voor te leggen ter besluitvorming om de organisatie te stroomlijnen en daardoor meer recht te doen aan de ontwikkelingen buiten LGOG. Het bestuur stelde onder andere voor om te komen tot het inrichten van een dagelijks bestuur met als belangrijkste taken het voorbereiden van de vergaderingen van het hoofdbestuur (HB), het uitvoeren van HB-besluiten, de directe zorg voor een goed personeelsbeheer en de afhandeling van dagelijkse en spoedeisende zaken. Verder werden voorstellen gedaan voor het opheffen van onduidelijkheden m.b.t. het instellen van kascontrolecommissies bij de secties en het stoppen met het aannemen van buitenleden LGOG (dat zijn sectieleden die geen lid zijn van LGOG), met dien verstande dat de huidige buitenleden op basis van de oude afspraken lid kunnen blijven van een sectie (zonder lid te zijn van LGOG). Het voorstel van het hoofdbestuur om de Sectie Monumenten om te vormen in een Commissie met een bredere scope werd niet in dank aanvaard. De wijze waarop het hoofdbestuur de besluitvorming had gegoten werd fel bestreden. Desondanks werden alle voorstellen aangenomen voor verdere uitwerking. De discussie was in ieder geval levendig, somtijds heftig en emotioneel.

Tot slot werd de begroting voor 2010 gepresenteerd. De inkomsten en uitgaven zijn in evenwicht, hetgeen met instemming werd begroet. Om enige financiële ruimte te scheppen voor het aantrekken van extra mankracht op het Bureau werd voorgesteld om de contributies enigszins te verhogen. Dit voorstel werd door de vergadering aangenomen.

Na de gezamenlijk lunch werd door drs. X. van Dijk, archeoloog en bestuurslid van de Kring Ter Horst, een kort presentatie verzorgd over archeologische vondsten op het Floriadeterrein. Aansluitend kon het terrein onder begeleiding worden bezocht. Van deze mogelijkheid werd ruim gebruik gemaakt.

De communicatie en de besluitvorming rondom de door het Hoofdbestuur voorgestelde wijzigingen in de organisatiestructuur LGOG (vereenvoudigingen) en de werkwijze (verbreding en verdieping) van onderdelen binnen LGOG, zoals besproken op de ALV van 5 september 2009, zijn bij een aantal (bestuurs-) leden van de Secties van LGOG niet in

goede aarde gevallen. Ondanks diverse pogingen van het Hoofdbestuur om daarin duidelijkheid te scheppen en tot een oplossing te komen, hebben 28 leden van de Sectie Monumenten aangedrongen op een extra ALV om klaarheid in deze te verkrijgen. Deze vergadering vond plaats te Maastricht op 21 november 2009. Daar waren 40 personen aanwezig (inclusief leden hoofdbestuur), waaronder 12 personen die de extra vergadering statutair bewerkstelligd hadden. In een lange zit werden onduidelijkheden weggepoetst, aanzetten gemaakt voor vervolgoeverleg, het belang van een goede samenwerking en heldere communicatie benadrukt en ook en vooral gepleit voor gekuist taalgebruik en omgangsvormen eigen aan LGOG.

Het hoofdbestuur heeft aangegeven in vervolgsessies met belanghebbenden, op de KSC-vergadering en tijdens de ALV de voorgestelde wijzigingen opnieuw te agenderen om duidelijkheid te verschaffen, waarom sommige aanpassingen noodzakelijk en/of gewenst zijn om ook in de toekomst een sterk LGOG te positioneren.

De gezamenlijke vergaderingen van het hoofdbestuur met afgevaardigden van de besturen van Kringen, Secties en Commissies (KSC) vonden plaats op 19 maart 2009 (Horn, Postkoets) en op 5 september 2009 (Horst, gemeentehuis). Tijdens deze vergaderingen werden de ontwikkelingen binnen de vereniging bediscussieerd en werd voorwerk gedaan voor de algemene ledenvergaderingen. Eén van de belangrijkste agendapunten was het voornemen van het Hoofdbestuur om de Statuten en Reglementen aan te passen. Voorts was veel aandacht voor het Beleids- en Activiteitenplan 2009-2013.

In de Maasgouw wordt regelmatig verslag gedaan van de actuele zaken die binnen de vereniging spelen. De korte berichten zijn opgenomen in de rubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken*.

Genootschapbestuur

Bestuursmutaties:

Van liefst vier bestuursleden, te weten ing. H.J. van Laer, drs. C.H.G. Schutgens, dr. A.P.J. Jacobs en mr. Th. J. van Rensch, was de eerste termijn verstreken. Van Laer, Schutgens en Jacobs werden bij acclamatie herkozen. Van Rensch stelde zich niet meer herkiesbaar. In zijn plaats werd drs. M.P.G.M. van den Munckhof (Horst) bij acclamatie gekozen.

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31 december 2009:

Drs. C.J.J.S. Majoor, Meerssen, voorzitter.

Dr. A.P.J. Jacobs, Hoensbroek, secretaris.

Mw. ir. J.J.M. Jongeling-Rooth, Weert

P.J.M. Korten, Molenbeersel-Kinrooi (B), penningmeester.

Ing. H.J. van Laer, Weert, lid.

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, Horst

M.J. Veelen, Posterholt, lid.

Dr. P. Caljé, Maastricht, lid.

Drs. C.H.G. Schutgens, Sittard, lid.

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, Maastricht, voorzitter redactie Publications, adviserend lid.

Dr. G.H.A. Venner, Eijsden, voorzitter redactie De Maasgouw, adviserend lid.

Bureau LGOG

Bezetting per 31 december 2009:

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, directeur.

Mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems, administratief medewerkster.

De personele bezetting van het Bureau LGOG blijft een zorgenkindje. Op 18 december 2008 (officieel per 1 januari 2009) moest afscheid worden genomen van R.J.M. (René) Bosch die sedert 1 december 1996 op het Bureau werkzaam is geweest. Met zijn vertrek kwam een einde aan de jarenlange samenwerking met de gemeente Maastricht in tal van hoedanigheden als aanbieder van gesubsidieerde arbeid. Zijn vertrek betekende weer een extra belasting voor de beperkte bezetting van het Bureau. Op tal van manieren werd gepoogd om de werkdruk en de werklast te verminderen, zonder dat de kwaliteit van het geleverde werk daaronder leed.

Het takenpakket van het Bureau is zeer divers: het onderhouden van de ledenadministratie, het voeren van de financiële administratie (inclusief het onderhouden van de subsidiërelatie met de Provincie Limburg), archiefbeheer, de secretariële ondersteuning van het Genootschapbestuur en van enkele commissies, de verzending van convocaten en publicaties van de verschillende gremia (de Maasgouw, Publications, Limburgs Tijdschrift voor Genealogie, Archeologie in Limburg), het onderhouden van de website, het onderhouden van de boeken- en tijdschriftenvoorraden en het verzorgen van bestellingen. Naar buiten toe is het Bureau het eerste aanspreekpunt van LGOG. Voorts is het Bureau intensief betrokken bij de organisatie van de KSC-vergaderingen en de Voor- en Najaarsvergadering (Algemene Ledenvergaderingen). Voor de Commissie Studiereizen verzorgt het Bureau de reisadministratie, de kamerindeling en de financiële afwikkeling van de meerdaagse studiereizen. Daarnaast verleent het Bureau hand-en-spandiensten bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij de organisatie van symposia.

Voor enkele andere verenigingen en stichtingen verleende het Bureau service- en facilitaire diensten.

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder andere De Maasgouw, de Publications en de gedrukte convocaten, alsook voor het beheer en het onderhoud van de website, kan gelukkig een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Het betreft: N.J.G. Bollen (2001), J.M.G. Narinx (1990), H.M.Th. Provaas (2009), T.G. Raemaekers (2001), mw. M.J.P. Raemaekers-Heijen (2001), J.W. Sizoo (2006), mw. A.C. Stallinga (2001) en A.L.M.J. Daniëls (2001), die zelfs wekelijks een helpende hand biedt.

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (Jaarboek LGOG)

Samenstelling per 31 december 2009:

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, voorzitter, dr. E.D. Steegen, secretaris, en de leden dr. J.J. de Jong, dr. T.A.S.M. Panhuysen, drs. E.P.M. Ramakers, dr. D. Lyna, mr. Th.J. van Rensch en drs. R.A.M.J. Dückers.

In april 2009 verscheen deel 144 van de Publications (Jaarboek 2008). De inhoud was als vanouds zeer gevarieerd. Op 23 april werd in boekhandel Selexyz te Maastricht tijdens het 6de Historisch Café van de Kring Maastricht het eerste exemplaar van de Publications door de redactieleden P. Tummers en E. Steegen, respectievelijk voorzitter en secretaris van de redactie, aangeboden aan de voorzitter van LGOG.

Iets meer dan de helft van Publications werd door de Kringbesturen bij de leden bezorgd. De daarmee uitgespaarde porto en verpakkingskosten kwamen geheel ten goede aan de meewerkende Kringbesturen.

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde

Samenstelling per 31 december 2009:

Dr. G.H.A. Venner, voorzitter, drs. A.A.J. van Pinxteren, secretaris, en de leden drs. R.H.M. Denessen, drs. E.P.H.P.T. Haanen, J.H. Hanssen, dr. J.P.M. van de Mortel, mw. drs. L. Mostert, dr. J.C.M. Wachelder en drs. F.J. Hermans.

In 2009 verschenen de gebruikelijke 4 nummers van de kwartaaluitgave *De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* (Jaargang 128) en de Index op de nummers van de jaargang van het verstreken jaar (Jaargang 127), onder verantwoordelijkheid van de redactie. Voor de rubriek *Limburgs Historisch Actueel* tekenen mw. drs. L. Mostert en drs. H.J.L.M. Boersma, zij het dat gastredacteuren regelmatig een bijdrage leveren. In deze rubriek veel aandacht voor recent verschenen boeken, tentoonstellingen en varia uit onder meer de wereld van de Limburgse geschiedenis, heemkunde, archeologie en genealogie.

De subrubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken*, met veel aandacht voor zaken aangaande LGOG in het algemeen en de leden in het bijzonder, blijkt in een duidelijke behoefte te voorzien.

De Activiteitenagenda van LGOG completeerde iedere *Maasgouw*. De agenda wordt verzorgd door Bureau LGOG.

Commissie Collecties LGOG

Samenstelling per 31 december 2009:

Prof. Dr. A.M.J.A. Berkvens, voorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA, secretaris q.q., drs. A.M.P.P. Janssen, drs. R. Paulussen en drs. L.S.J.M. Spronck.

Vanwege privé omstandigheden heeft P.A. Linssen zich uit de commissie teruggetrokken. In 2009 zijn er geen bijeenkomsten geweest.

Aan de collectie Limburgensia konden omvangrijke toevoegingen worden gedaan. Hier- van werd registratie gevoerd in overdrachtsprotocollen. Door tussenkomst van het Oudheidkundig en Cultuurhistorisch Genootschap Landgraaf (OCGL) kon een aantal belangrijke wettenbundels aan de collectie worden toegevoegd. Het betreft het *Bulletin des Lois de la République Française* van het jaar VIII der Frans Republikeinse Kalender tot en met 1813 en het *Bulletin officiel des Décrets du congrès de la Belgique et des arrêtés du pouvoir exécutif* (Staetsblad) over de periode 1831 tot en met 1837. Uit de nalatenschap van mevr. A.C. Motshagen werden omvangrijke familiedossiers gelicht en overgedragen aan de sectie genealogie. De boeken uit haar nalatenschap werden aan de collectie van LGOG toegevoegd.

In Centre Céramique (Maastricht) werd onder de noemer *Verzamelen is een kunst* de collectievorming van LGOG in een tentoonstelling vorm gegeven. De tentoonstelling was geheel ingericht met stukken uit de diverse collecties van LGOG.

Aan meerdere musea werden stukken in bruikleen gegeven voor tijdelijke exposities.

In het volgende overzicht is weergegeven waar de collecties van LGOG in bruikleen zijn ondergebracht:

Kunsthistorische collectie (Bonniefantemuseum, Maastricht)
Historische collectie (Limburgs Museum, Venlo)
Topografisch Historische Atlas (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
Archeologische voorwerpen (Centre Céramique, Maastricht)
Munten en penningen (Centre Céramique, Maastricht)
Incunabelen en handschriften (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
Collectie Limburgse Iconografie (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
Statisch archief LGOG (1863-1965) (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
Collectie Bronnenmateriaal (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
Collectie Limburgensia I (Centre Céramique, Maastricht)
Collectie Limburgensia II (Stadsbibliotheek Roermond/Gemeentearchief Roermond)
Bibliotheek sectie archeologie (Stadsbibliotheek Roermond/Gemeentearchief Roermond)
Bibliotheek sectie genealogie/Limburgs Genealogisch Archief (Gemeentearchief Sittard-Geleen, Born)
Voorts zijn aan een aantal particuliere partijen stukken uit de LGOG-collecties in bruikleen gegeven.

Zoals bekend verondersteld mag worden hebben de leden LGOG op vertoon van hun lidmaatschapspas gratis toegang tot het Boniefantemuseum (Maastricht) en kunnen zij tegen kostprijs een leenpas krijgen van de Stadsbibliotheek te Maastricht waarmee materialen uit de informatieve collecties geleend kunnen worden.

Commissie Educatie

Samenstelling per 31 december 2009:

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, voorzitter a.i., secretaris (vac.), mw. drs. M.A.J. Boonekamp-Wingen, drs. P.H.M. Boselie, dr. J.G.C. Venner, S.H.J. Wolfs, H. Schlechtriem, mw. L. Dirks-Jessen, J.G.M. Born, mw. E. Loozen en drs. A.M.P.P. Janssen (in het bijzonder voor het onderdeel Canon van Limburg).

De Commissie kwam in 2009 viermaal in vergadering bijeen (15 januari, 21 april, 8 september, 13 oktober). Enkele vergaderingen werden bijgewoond door vertegenwoordigers van de Provincie Limburg met name door mw. M.A.A. Janssen en mw. S.M.J. Troisfontaine.

In het verslagjaar werd twee belangrijke projecten zeer succesvol afgerond: de uitreiking van de eerste *LGOG-profielwerkstukprijs HAVO-VWO* en de realisatie van de *Canon van Limburg*.

De LGOG-profielwerkstukprijs (LGOG-PWS-prijs) beoogt om leerlingen van HAVO

en VWO enthousiast te maken voor het schrijven van een afstudeerscriptie met een onderwerp uit de geschiedenis van Limburg en daardoor de kennis over de geschiedenis van Limburg te vergroten. De prijs wordt toegekend door het hoofdbestuur van LGOG op voordracht van de vakjury. Voor de 2009-prijs bestond de jury uit dr. P.A.J. Caljé (vz), S.H.J. Wolfs en mw. drs. M.A.J. Boonekamp-Wingen. De prijs bestaat uit een oorkonde, een bronzen sculptuur, een geldbedrag van €500 en de mogelijkheid om een verkorte versie van de winnende scriptie in de Maasgouw te mogen plaatsen. De LGOG-PWS-prijs 2009 werd gewonnen door Kelly Roebroeks uit Sint Geertruid, leerlinge van het Porta Mosana College in Maastricht, met haar scriptie *Begraven en Herdenken. De geschiedenis van de Amerikaanse Begraafplaats te Margraten*. De prijs werd op school uitgereikt, door de voorzitter van LGOG, op 9 juli tijdens de diploma-uitreiking.

Voor de LGOG-PWS-prijs 2010 werden wederom alle scholen in Limburg aangeschreven met het verzoek hun leerlingen te enthousiasmeren om voor deze prijs mee te dingen.

Op 26 november werd te Kasteel Limbricht de *Canon van Limburg* (in boek en beeld) gepresenteerd. Het idee binnen LGOG om te komen tot een Canon van Limburg gaat terug tot in november van 2005. In de zogenaamde 'Bosquet-sessies' in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht werden op instigatie van de Kring Maastricht de uitgangspunten bediscussieerd en een eerste opzet voor de inhoud vastgelegd. Het initiatief van de Kring Maastricht werd opgeschaald en in handen gelegd van de Commissie Educatie van LGOG. Alle geledingen van LGOG werden gevraagd om aan de discussie deel te nemen om de voor de hand liggende vraag: *wat moet er in?* te beantwoorden. Het beantwoorden van die vraag bleek geen sinecure. Dat is een ingewikkeld en langdurig proces geworden. Vanuit de LGOG-geledingen werden 22 deskundige auteurs aangetrokken die één of meer voor Limburg belangrijke gebeurtenissen of personen, in de canon vensters genoemd, op een toegankelijke manier zouden gaan beschrijven. Uiteindelijk werd de teller voor de *Canon van Limburg* bij 52 vensters stopgezet. Het hadden er makkelijk meer kunnen zijn. LGOG is de eigen auteurs zeer erkentelijk voor hun bijdrage. Het betreft allen vrijwilligers die hun kennis en tijd om niet ter beschikking hebben gesteld. Onder de voortreffelijke aansturing van Jos Venner (hoofdredacteur/inhoudelijk redacteur), Leentje Mostert (tekstredactie) en Ad van Pinxteren (beeldredactie) werden de vensters tot een eenheid gesmeed, die prachtig werd vormgegeven door Miek Saaltink. Met dit vierspan kon LGOG zich gelukkig prijzen. Zij hebben onder hoge tijdsdruk aan de canon gewerkt. Zij hadden een lange weg te gaan, waarvan alleen het eindresultaat en het tijdstip van verschijnen waren gedefinieerd.

In samenwerking met de Provincie Limburg en de Media Groep Limburg (participanten van BVLimburg) kon de *Canon van Limburg* in boekvorm en in beeldvorm (website) worden gerealiseerd. De *Canon van Limburg* is een van de pijlers van de Culturele Biografie Limburg die onder verantwoordelijkheid van gedeputeerde voor Cultuur mevrouw Odile Wolfs gestalte krijgt en die met de realisatie van de canon wéér een herkenbaar gezicht heeft gekregen.

Inmiddels zijn meer dan 5.000 exemplaren over de toonbank gegaan. Het woord is nu aan de gebruikers. De opzet van de *Canon van Limburg* is zo gekozen dat deze direct inpasbaar is in het geschiedenisonderwijs. Hier ligt dus een belangrijke taak voor de leerkrachten. LGOG, en dan met name de Commissie Educatie, zal zeker het onderwijsveld daartoe aansporen. Er zijn reeds plannen voor het organiseren van workshops.

Commissie Studiereizen

Samenstelling per 31 december 2008:

Dr. A.P.J. Jacobs, mw. drs. L. Wiggers, mw. ir. J.J.M. Jongeling-Rooth en drs. H.J.L.M. Boersma MBA q.q.

De zesdaagse studiereis van LGOG voerde voor het eerst in de geschiedenis van het genootschap naar Engeland. De reiscommissie wist zich verzekerd van de ervaren Engelandreiziger en -deskundige Thei Salden die de 4 reizen met in totaal 178 deelnemers heeft begeleid. Op de heenreis werd Dover Castle aangedaan en op de terugreis Walmer Castle. Vanuit de standplaats Canterbury werd een mooi en gevarieerd programma aangeboden, met als hoogtepunten Canterbury Cathedral, de prachtige tuinen van kasteel Sissinghurst c.q. Igtham Mote, Hever Castle en van kasteel Knole, verder Lullingstone Roman Villa en de dagtrip naar London (city-tour, St. Paul's Cathedral, Britisch Museum, Royal Albert Hall). Maar ook de busreizen door de 'tuin van Engeland' met zijn karakteristieke hophuizen, holle wegen en prachtige lanen, de overtochten per boot en de uitgebreide ontbijten 'full English' waren aangename onderdelen van de reis.

De derde reis werd op 15 juni, de terugreisdag, overschaduwd door het plotseling overlijden van Wim van der Schoor uit Venlo, een van de deelnemers. De reiscommissie heeft zich veel moeite getroost voor de opvang van de nabestaanden en om het programma op gepaste wijze af te ronden.

De administratieve afhandeling, de reisindeling en de financiële afwikkeling van de volledig kostendekkende reizen werd als vanouds door Bureau LGOG verzorgd. Onder de deelnemers werd een vragenlijst uitgezet. De resultaten daarvan zullen worden gebruikt om de organisatie van de volgende reizen nog verder te verbeteren.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling per 31 december 2009:

dr. A.P.J. Jacobs, voorzitter, dr. R.M. de la Haye, secretaris, en de leden drs. C.H.G. Schutgens, drs. A.M.P.P. Janssen, drs. P.J.A. van Meegeren en drs. M. Bohnen.

De commissie is in 2009 eenmaal in vergadering bijeen geweest. Er zijn geen publieksactiviteiten ontwikkeld, omdat de leden van de commissie werkten aan diverse uitgaven. Het betreft de geschiedenis van het bisdom Roermond, de editie en vertaling van de visitatierapporten van het oude bisdom Roermond, en een in het najaar van 2010 te verschijnen bundel met kerkhistorische opstellen.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2009)

J. Jacobs en S.H.J. Wolfs.

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria

De mede door LGOG bij de Universiteit Maastricht ingestelde bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria wordt sedert 1 juni 1998 bekleed door prof. dr. A.M.J.A. Berkvens. Op aanbeveling van de Commissie van toezicht werd de bijzondere leerstoel voor de duur van vijf jaar verlengd. De huidige benoemingstermijn loopt tot 1 juni 2013.

In het kader van een onderzoeksproject naar de invloed van de Verlichting in Pruisen op bestuur en rechtspraak in Noord-Limburg werd onderzoek gedaan naar het toezicht op subalterne rechtspraak in Pruisisch Gelre. Hiervan werd tussentijds verslag gedaan op de studiedag *De verbetering van de rechtspraak onder het Ancien Régime* te Roermond op 8 okto-

ber 2009. Voorbereidingen werden getroffen voor procesgidsen voor de Soevereine Raad te Roermond en de Commissarissen-Deciseurs te Maastricht, alsmede een studie over vijf eeuwen rechtspraak te Roermond.

De bijzonder hoogleraar participeerde in de redactie van de (Nieuwe) *Geschiedenis van Limburg*, die in 2013 ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van LGOG dient te verschijnen.

Daarnaast werd veel aandacht besteed aan de begeleiding van een drietal buitenpromovendi, die proefschriften voorbereiden op het gebied van de Limburgse Rechtsgeschiedenis.

Tenslotte vervulde de bijzonder hoogleraar op verzoek van het Genootschaps Bestuur diverse taken ad hoc.

Maaslandse Monografieën

Sedert 1964 wordt door LGOG in samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht, de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. In 2009 verscheen deel 72 onder de titel *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'* van Lou Spronck, oud-voorzitter van LGOG Kring Maastricht.

Kringen

Kring De Aldenborgh (Weert)

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

In het verslagjaar werden M.J.J. van Hoef en J.M.J.A Houtman in het bestuur gekozen. Dhr. Houtman stelde in de loop van het jaar zijn functie weer ter beschikking vanwege persoonlijke omstandigheden.

Samenstelling per 31 december 2009:

P.J.M. Korten, voorzitter, J.H.B. Kremers, secretaris, P.M.J. Jongen, penningmeester, en de leden M. Bukkems, G.J.F. Weerts, A.M. Ronteltap-Stijnen en M.J.J. van Hoef.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijf maal.

De kring telde per 31 december 2009: 279 leden.

In het verslagjaar overleed ondermeer drs. J.J.C. Huyben, penningmeester van de Kring van 1958 tot 1976 en lid van het hoofdbestuur LGOG van 1965-1974.

Namens De Aldenborgh had J.H.B. Kremers zitting in de adviescommissie Roerend Erfgoed en Beeldende Kunst van de gemeente Weert en P.M.J. Jongen in de Adviescommissie Cultuurhistorie van de gemeente Weert.

Lezingen.

19 januari	dr. J. Wassink, <i>Boerenschansen</i> (75 belangstellenden).
16 februari	dr. H. Vandormael lic., <i>Lamoraal van Egmont</i> ; tevens jaarvergadering (103 belangstellenden).
6 maart	Jubileumavond 70 jaar Aldenborgh, <i>Het grensgeval Weert</i> (218 belangstellenden)
4 april	dr. E. de Maesschalck, <i>Hoe Bourgondisch is Limburg?</i> ; tevens Jaarvergadering LGOG (97 belangstellenden; zie hierna).
11 mei	dr. Rolf Hackeng, <i>Het middeleeuwse grondbezit van het Servaaskapittel in Maastricht</i> (138 belangstellenden).

- 8 juni ir. H. Stohr, *Verviers, een vergeten wereldstad aan de Vesdre* (70 belangstellenden).
- 9 november J. Henckes lic., *Bartholomeus (van Eijck), een ontdekking* (50 belangstellenden).
- 14 december drs. W. Truijten, *De Archeologische waardenkaart* (85 belangstellenden).

Cultuurhistorische Zomer 2009

- 14 juli Gluren bij de bureu ... Tungelroy (200 deelnemers).
- 21 juli Gluren bij de bureu ... Neeroeteren (140 deelnemers).
- 31 juli Reis naar Verviers (54 deelnemers).
- 4 augustus prof. J. Winkelman, *Duivels in de Sint Martinuskerk* tevens oplevering schoon-gemaakt H. Hartbeeld aan de Emmasingel (180 belangstellenden).
- 18 augustus Gluren bij de bureu ... Heel (300 deelnemers).
- 25 augustus Gluren bij de bureu ... Bree (140 deelnemers).

Overige activiteiten

Uitreiking van de De la Court-Prijs

Door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen werd op 12 januari 2009 te Amsterdam aan ons lid, dr. Joost Welten, de prestigieuze *De la Court-Prijs* uitgereikt. Hij kreeg deze prijs voor zijn proefschrift en boek *In dienst van Napoleons Europese droom. De ver-storing van de plattelandssamenleving in Weert*.

Tweedaagse Jubileumreis op 28 en 29 maart naar Brugge en Ieper

Aan de bij gelegenheid van het 70-jarig bestaan van de Aldenborgh georganiseerde reis werd door 79 personen deelgenomen. In Brugge werd in het Groeningemuseum de ten-toonstelling *Karel de Stoute, Pracht en praal in Bourgondië* bezocht. In Ieper werd een exclu-sieve rondleiding door het Last Post Association van Ieper bijgewoond. Tijdens de Last Post aan de Menenpoort werd er nog een krans gelegd namens de Aldenborgh. De tweede dag was er een rondrit langs de slagvelden uit de Eerste Wereldoorlog in de omgeving van Ieper en werd het In Flanders Fields Museum bezocht.

Jubileum 70 jaar De Aldenborgh Weert

Op 6 maart werd met een jubileumavond herdacht dat precies 70 jaar geleden De Alden-borgh werd opgericht. Thema van de jubileumavond, die in Paterskerk aan de Biest werd georganiseerd, was *het grensgeval Weert*.

Diverse sprekers belichtten vanuit hun visie het grensgeval Weert. Er waren bijdragen van prof. dr. H. Knippenberg (over de invloed van historische en hedendaagse grenzen op mens en maatschappij), een gesproken column van drs. F. Nies (de randverschijnselen van een grens), de Stramproyer chansonnier F. Heuvelmans (de muzikale grenzen) en dichter bij huis van de bureu die hun licht lieten schijnen op Weert: T. Ras uit Budel, L. Steijvers uit Stramproy, mr. J. Daniëls van Roermond, ir. A. Bruekers uit Nederweert en door mw. M. Henckens uit Maaseik.

Organisatie Algemene Ledenvergadering LGOG

Op 4 april tekende De Aldenborgh voor de organisatie van de Algemene Ledenvergadering van LGOG. De ontvangst was in de raadzaal van het gemeentehuis van Weert. Tijdens deze

ALV werd aan de heer drs. L. Frissen, commissaris van de koningin in Limburg, het ere-lidmaatschap van LGOG aangeboden. Het educatief programma voorzag in een lezing van dr. W. de Maesschalck: *Hoe Bourgondisch is Limburg?*

Viering 65 jaar bevrijding Weert (22 september)

Op 22 september waren tal van festiviteiten vanwege de onthulling van een monument als eerbetoon aan de piloten van een neergestort Halifax-vliegtuig, daags na de bevrijding van Weert, en vanwege de uitgave van een boekje met de oorlogsherinneringen van (architect) Twan Scheepers uit Geleen, die opgroeide aan de Maaseikerweg te Weert. Het initiatief om te komen tot een herinneringmonument is van het jeugdlid, de 17 jarige Wesley Haex. Het boekje van dhr. Scheepers werd door De Aldenborgh herontdekt bij het NIOD, waar het meer dan 50 jaar werd bewaard.

Het oorlogsmonument werd onthuld door de Britse oorlogsveteraan Larry Tailer. Het boekje *De Tweede Wereldoorlog die niet aan het gehucht Moesel voorbijging* werd gepresenteerd in het gemeentehuis van Weert, in aanwezigheid van oorlogsveteranen en leerlingen van de Dalschool te Keent. Onder de veteranen bevond zich de 91-jarige Larry Taylor, de laatste veteraan van het 78ste squadron van Royal Airforce. Van dit squadron maakte de Hallifax III, die op Moesel neerstortte, deel uit. Het geheel werd ingebed in tal van activiteiten. Een tv-reportage over deze dag werd door de BBC uitgezonden.

Behoud van monumenten en roerend erfgoed

Gevraagd en ongevraagd heeft De Aldenborgh in 2009 haar zienswijze over het gevoerde monumenten en roerend erfgoedbeleid kenbaar gemaakt aan het gemeentebestuur. Een advies terzake het Erfgoedhuis werd opgesteld. Dit advies werd door de raad overgenomen.

Dialectborden

Het verzoek van V.V. de Rogstaekers, Veldeke krink Wieërt, Stadsgilde Sinte Catharina 1480 en De Aldenborgh om te komen tot het plaatsen van plaatsnamen in streektaal werd in 2007 aangenomen door de gemeenteraad. In 2009 werden de borden geplaatst.

Molenstichting Weerterland

Op 21 december werd het beheer over de molens door de gemeente Weert officieel overgedragen aan de Molenstichting Weerterland. Aldenborgh-bestuurslid Frits Weerts is voorzitter van deze stichting.

Samenwerking

Ook in 2009 werden de bestaande contacten met collega-verenigingen verder aangehaald, te weten Veldeke Wieërt, de Pater Sangerskring Maaseik, Heemkundevereniging Stramproy en de Stichting Streekarcheologie Peel Maas en Kempen. Ook is er een prettige samenwerking met de Geschied- en heemkundige Kring Het Land van Thorn, met name in het kader van de organisatie van de Cultuurhistorische Zomer. Het bestuur is van mening dat samenwerking tot een ruimer aanbod van activiteiten leidt. De contacten met het Gemeente-archief Weert werden opnieuw bestendigd. Het bestuur neemt regelmatig deel aan excursies en lezingen georganiseerd door aanverwante verenigingen en organisaties. De Aldenborgh nam ook deel aan de Open Monumentendagen in Weert.

Kring De Westelijke Mijnstreek

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

Per 19 februari (jaarvergadering) beëindigde mw. drs. K. Jansen-Rompen na twee volle termijnen haar bestuurslidmaatschap. Zij werd opgevolgd door drs. B.J. de Graaf. In de vacature Stassen werd voorzien door verkiezing van mw. drs. L. Wiggers.

Samenstelling per 31 december 2009:

P.G.W.M. Schulpen, voorzitter, drs. E.J.G van Royen, secretaris, ing. J.G.M. Quadakkers, penningmeester, en de leden C.F.H.A. Dols, drs. M. Bohnen, mw. drs. L. Wiggers en drs. B.J. de Graaf.

De kring telde per 31 december 2009: 264 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar tweemaal.

Lezingen

De kringbijeenkomsten vonden in 't Guliks Hoes in Sittard, in theater Karroessel aldaar, de terperkerk te Urmond, het protestantskerkje te Sittard, Sint Janskluis te Geleen, Museum het Domein in Sittard en in het Stadsarchief Sittard-Geleen te Born.

Enkele bijeenkomsten werden georganiseerd in samenwerking met de Heemkundige Vereniging Geleen, de Urmondse Monumentenstichting en het Stadsarchief Sittard-Geleen.

29 januari	P. Schulpen, <i>Keurvorst Carl Theodor, 1724-1799</i> (ca. 65 belangstellenden).
19 februari	Prof. dr. P. Raedts, <i>Heeft Nederland een Middeleeuws verleden</i> (ca. 80 belangstellenden).
26 maart	J. Smeets, <i>De Geleense Pinkpop jaren</i> (ca. 75 belangstellenden).
16 april	Dr. H. Veldman, <i>De geschiedenis van de ziekenhuiszorg in de Westelijke Mijnstreek</i> (ca. 45 belangstellenden).
23 april	De heren Hendrix en Hoogstraten, rondleiding door en lezing over <i>Oud Urmond</i> (ca. 120 belangstellenden).
4 juni	Drs. G. Janssen, <i>De opkomst van het protestantisme in de regio Sittard</i> (ca. 70 belangstellenden).
25 juni	J. Tonnaer, <i>Partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland en Limburg in de jaren zestig</i> (ca. 35 belangstellenden).
18 september	Dr. P. Bronzwaer: <i>1940-1945, Bestuurders tussen hamer en aambeeld</i> (ca. 75 belangstellenden).
22 oktober	Drs. M.Aarts, <i>Zitterd Revisited, Een nieuw beeld van de stad</i> (ca. 30 belangstellenden).
26 november	Prof. dr. E. Homburg, <i>Van Vetkool naar Zoetstof. DSM, een kat met zeven levens</i> (ca. 55 belangstellenden).
<i>Excursie</i>	
12 juni	Kaiserswerth en Düsseldorf, i.s.m. Veldeke Kring Sittard (28 deelnemers).

Overige activiteiten

13 juni	Ontvangst Kring Maastricht in Sittard met lezing en rondleiding (25 deelnemers).
---------	--

- 3 oktober Interregionale contactdag. Deze dag waarop leden van Heimatvereinigung Selfkant, Pater Sangerskring Maaseik en LGOG Kring De Westelijke Mijnstreek elkaar ontmoeten, werd dit jaar door de Kring georganiseerd. Bezocht werden Kasteel Grasbroek en kasteel Amstenrade (55 deelnemers).

Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

De heer S.H.J. Wolfs trad terug als voorzitter en werd opgevolgd door de heer C.J.L. De Maeijer.

Samenstelling per 31 december 2009:

C.J.L. De Maeijer, voorzitter en secretaris, mw. R. Spits-Vossen, penningmeester, en de leden ir. G.S.J.A. Xhonneux, notulist, H.J.J. Kuijpers, S.H.J. Wolfs en de adviseurs I.H. Zink en drs. E.J.C.G. Thewissen.

De kring telde per 31 december 2009: 129 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zesmaal.

Lezingen

- 15 januari Mw. C.F. Jeneson, *Het Romeinse villalandschap* (Hotel Restaurant Piethaan te Lemiers), de lezing werd samen met de heemkundevereniging Sankt Tolbert georganiseerd (75 toehoorders).
- 12 februari dr. R. de la Haye, *De Franse Revolutie en de Franse tijd in Limburg* (Hotel Monopole in Valkenburg) (50 toehoorders).
- 10 maart Mw. drs. L. Mostert, *Hub Leufkens, een ondernemend kunstenaar* (De Timpaan te Gulpen) (40 toehoorders).
- 14 april dr. W. Rutten, *De Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974* (Zaal Keulen te Klimmen), de lezing werd samen met de heemkundevereniging Klimmen georganiseerd (40 toehoorders).
- 18 augustus H. Stohr, *Trier, een stad met een rijke geschiedenis* ('t Geboew te Schin op Geul), de lezing werd samen met de heemkundevereniging Schin op Geul georganiseerd (60 toehoorders).
- 22 september P. van der Steen, *De Reichsschule in Valkenburg. Opleiding voor de nazi's na Hitler* ('t Weverke te Schimmert), de lezing werd samen met de heemkundevereniging Schimmert georganiseerd (30 toehoorders).
- 29 oktober Z.E.H. Fr. Crutzen, *Van Soiron tot Cuypers. Tweehonderd jaar parochiekerk Mechelen* (Mechelerhof te Mechelen) (33 toehoorders).

Excursies

- 9 mei Zinkhütter Hof te Stolberg (9 deelnemers).
- 13 juni Camp Vogelsang (32 deelnemers).
- 22 augustus Trier o.l.v. Dhr H. Stohr, i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul (50 deelnemers)

Externe contacten

Ook in verslagjaar hebben wij, zoals ook uit het lezingenoverzicht blijkt, intensieve con-

tacten onderhouden met bevriende heemkundeverenigingen. Samen met de Kring Parkstad Limburg van L.G.O.G. werd op 16 mei de jaarlijkse contactdag met heemkundeverenigingen gehouden. Deze maal waren wij te gast bij de Heemkundevereniging Houthem-St. Gerlach. De bijeenkomst vond plaats in de Holle Eik in Houthem. Het programma stond deze keer in het teken van *Standaarden voor het Digitaliseren en Ontsluiten van archief- en documentatiemateriaal*.

Onze kring, het IVN Valkenburg en Veldeke Krink Vallekeberg hebben op 17 november weer de traditionele bijeenkomst gehouden in Hotel Monopole in Valkenburg. H. Pisters heeft namens ons een presentatie gehouden met als onderwerp *De Dáólkesberg, een nationale primeur?* (55 toehoorders).

Kring Maas en Niers

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2009:

Drs. H.A.M. Coopmans, voorzitter, mw. M.H.A. Lam-Jetten, secretaris, P. Wolters, penningmeester, en de leden mw. G.P.J.M. Dinnessen-Wijers en mw. M.J.P.L. Simons-Martens en W.S. van Dinter

De kring telde per 31 december 2009: 99 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar negenmaal.

Lezingen

15 januari	A. Kolle, <i>Levensliederen en smartlappen</i> (38 belangstellenden).
26 februari	P. van der Sluijs, <i>Sprekende schilderijen</i> , i.s.m. De Vrienden van Museum Het Petershuis (43 belangstellenden).
9 april	B. van Laer, <i>Stamboonderzoek in Limburg</i> , tevens jaarvergadering (44 belangstellenden).
20 mei	W. van Heugten, <i>Land van Kleef</i> (60 belangstellenden).
22 oktober	Mw. R. Janssen, <i>Plasmolense kunstenaars vroeger en nu</i> (49 belangstellenden).
19 november	M. Dings, <i>Steenfabricage in Noord-Limburg</i> , i.s.m. Biblioplus (bibliotheek Bergen) (48 belangstellenden).

Excursies

13 juni	Xanten (51 deelnemers).
5 september	Kleve (vervolg op lezing d.d. 20 mei) (32 deelnemers).

Kring Maastricht

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

Als nieuw bestuurslid werd gekozen F.H.M. Roebroeks. Hij volgde J.J. Bonnet op, die tot buitengewoon bestuurslid werd benoemd.

Samenstelling per 31 december 2009:

Dr. T.A.S.M. Panhuysen, voorzitter, drs. L.J.C.H. Jacobs, vice-voorzitter, drs. F.E.R. Hovens, secretaris, J.M.E. Mans, penningmeester, en de leden prof. dr. E. Homburg, mw. drs. M.A.J. Boonekamp-Wingen en F.H.M. Roebroeks

De kring telde per 31 december 2009: 616 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijfmaal. Er werd sponsoring genoten van Coppes Bouwbedrijf, SATIJNplus Architecten en ThissenGroutarsVrancken Team Notarissen. Het Historisch Café wordt mede mogelijk gemaakt door boekhandel Selexyz Dominicanen Maastricht.

Lezingen

Alle leden ontvingen een poster en/of boekenlegger met daarop de vermelding van de activiteiten voor het seizoen 2009-2010. Via de lokale bladen werden de lezingen en activiteiten ook onder niet-leden kenbaar gemaakt. Ook op de website van de Kring die wordt onderhouden door J. Mans is alle nieuws over de Kring te vinden in de rubriek Kringnieuws. Activiteiten worden hier ruim van tevoren aangekondigd. Verder is er informatie beschikbaar over de geschiedenis van de Kring en de samenstelling van het bestuur in heden en verleden en worden verslagen van activiteiten gearchiveerd.

5 januari	Mw. M. Paris-Vankan, <i>Monumentale glaskunst in Limburg van 1850 tot heden</i> (40 belangstellenden).
2 februari	G. Soeters, <i>Springlevend Verleden. Recent archeologisch onderzoek in Maastricht</i> (100 belangstellenden).
2 maart	Mw. S. Corbellini, <i>Dit boec hoert toe den broederen van penitencien toe Maestricht</i> : middeleeuwse handschriften uit het Begaardenconvent S. Michael en S. Bartholomeus (95 belangstellenden).
6 april	W. Kusters, <i>Een dichter uit Mosanje. Pierre Kemp 1886-1967</i> (90 belangstellenden).
19 september	F. Theuws, <i>Maastricht in the Centre of a Transforming World</i> . Keynote lecture t.g.v. de opening van het 60ste Internationale Sachsensymposium (tevens seizoensopening Kring Maastricht) (120 aanwezigen).
5 oktober	J. Janssens, <i>Het Maasland: een indrukwekkende bloei tijdens de Renaissance van de twaalfde eeuw</i> (90 belangstellenden).
2 november	L. Spronck, <i>De wisselingen van het lot: Maastricht 1827-1831</i> (115 belangstellenden).
7 december	H. Knipschild, <i>Ed van Kan (1873-1929), een Maastrichtse missionaris die de Bokseropstand overleefde</i> (65 belangstellenden).

Excursies

12 en 13 mei	' <i>Lieux de Mémoire</i> ' (avondexcursies); onderwerp: <i>Vestingwerken van Maastricht</i> (60 deelnemers)
13 juni	' <i>Op bezoek bij de bureu</i> ': Kring Westelijke Mijnstreek; 'kerkenpad' in het centrum van Sittard (25 deelnemers).
28 november	Luik, Archéoforum en le Grand Curtius (54 deelnemers).
28 december	' <i>Familiemiddag</i> ': Grotwoning en schuilkelder Geulhem, Kerk St.-Gerlach plus schatkamer (60 deelnemers).

Overige activiteiten

Week van de geschiedenis

In het kader van de Week van de Geschiedenis vonden in Selexyz Dominicanen drie lezingen plaats:

- 18 oktober H. van Rens, *De deportatie van Limburgse joden tijdens de Tweede Wereldoorlog* (60 belangstellenden).
 22 oktober P. Schrijvers, *Yanks en de val van Europa: de Tweede Wereldoorlog als cultuurbotsing* (40 belangstellenden).
 25 oktober P. Bronzwaer, *Maastricht tussen september 1944 en mei 1945* (60 belangstellenden).

Historisch Café in Selexyz Dominicanen

- 23 april *De vergeten oorlog 1914-1919. Wat waren de gevolgen voor stad en streek en hoe leven die in de herinnering voort* (100 belangstellenden).
 19 november *Beheer en gebruik van roerend cultureel erfgoed in Maastricht: een blik op de toekomst* (60 belangstellenden).

Kring Parkstad Limburg

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2009:

Drs. J.T.J. Jamar, voorzitter, mr. ir. J. Smeets, secretaris, mw. M.J. van der Weerden, penningmeester, en de leden J.J. Senden (excursiecommissie) en drs. M.W. van der Weerden (excursiecommissie).

De kring telde per 31 december 2009: 273 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar tweemaal.

De kringbijeenkomsten vonden plaats in de aula van Rijkheyt, Coriovallumstraat 9 te Heerlen.

Lezingen:

- 25 maart G. Janssen, *Kerkvisitaties*; tevens jaarvergadering (30 belangstellenden).
 27 april F. van den Bos, *Arbeitseinsatz* (25 belangstellenden).
 27 mei Mw. L. Verburg, *Romeins Heerlen* (i.s.m. AVL) (28 belangstellenden).
 8 juli Mw. M. Mulders, *Slovenen in Limburg* (46 belangstellenden).
 14 september J. Ploum en H. Schetters, *Kerktrade evacueert* (32 belangstellenden).
 21 oktober F. Crutzen, *Kerkelijke reformatie en onderwijs in de Staatse Landen van Overmaas* (26 belangstellenden).
 21 november Lezing bij gelegenheid van de boekpresentatie van *100 jaar moederschapszorg in Limburg* (Oude Vroedvrouwschool Heerlen).

Excursies

- 18 april Verviers en omgeving (B) (48 deelnemers).
 13 juni Brugge (B), tentoonstelling over Karel de Stoute in het Groeningemuseum (48 deelnemers).
 5 september Limburg a.d. Lahn (D) (48 deelnemers).
 24 oktober Durbuy en La Roche (B) (48 deelnemers).

Overige activiteiten

Heemkunde Contactdag

Op 16 mei vond de Heemkunde contactdag plaats georganiseerd door de Heemkundevereniging Houthem-Sint-Gerlach (45 deelnemers).

Kring Gelders Overkwartier van Roermond (voorheen Kring Roermond)

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2009:

R.J.P.M. Vroomen, voorzitter, W.G. de Valk, secretaris, drs. R.A.M.J. Dückers, penningmeester, en de leden drs. C.J.M. Houben, mw. M.J.F. Muller-Klaar, mr. M.M.G.M. Richter en M.M.H. Lemmens.

De kring telde per 31 december 2009: 249 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal.

Tijdens de Algemene Ledenvergadering werd besloten tot een naamswijziging van de kring. De nieuwe naam luidt thans: *Kring Gelders Overkwartier van Roermond*.

Lezingen

5 januari	H.G.P. Gootzen, <i>De strijd om de Roerdriehoek</i> (ca. 125 belangstellenden).
1 februari	drs. M. Heemels, <i>Het Oude Kerkhof te Roermond</i> (ca. 50 belangstellenden).
2 maart	Algemene Ledenvergadering en aansluitend, Mgr. dr. J.M. Gijsen, <i>Johannes Augustinus Paredis (1795-1886) Bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd</i> (ca. 75 bezoekers).
11 maart	A. Remy, <i>De Kelten</i> (ca. 100 belangstellenden); i.s.m. Heemkundevereniging Roerstreek.
19 mei	idem.
30 juni	idem.
7 september	Mw. E.H.M. Geelen, <i>De paramenten van de parochie van St. Christophorus te Roermond</i> (ca. 60 belangstellenden).
5 oktober	mr. H. van der Bruggen, <i>De historie van de Joodse Gemeenschap te Roermond</i> (ca. 75 belangstellenden).
2 november	Mw. Y. de Vries, <i>90 Jaar vrouwenkiesrecht in Nederland, dankzij Koningin-Regentes Emma?</i> (ca. 50 belangstellenden).

Excursies

26 september	Tongeren en het Gallo Romeins Museum, i.s.m. Heemkundevereniging Roerstreek (ca. 40 deelnemers).
12 december	Nijmegen en bezoek aan de tentoonstelling <i>De wereld van Katherina van Kleef</i> (ca. 35 deelnemers).
18 januari	Roermond (Munsterkerk) (ca. 10 deelnemers).
26 april	Roermond (begraafplaats bij de kapel in 't Zand) o.l.v. drs. M. Heemels (ca. 35 deelnemers).

Kring Ter Horst

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2008:

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, voorzitter, drs. W.J. Moorman, vice-voorzitter, P.J.T. Vissers, secretaris, P. Jakobs, penningmeester, en de leden drs. X.C.C. van Dijk, mw. W.J.G. Seuren-Keijsers en P.J.M. Jakobs

De kring telde per 31 december 2009: 163 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 8 maal.

Tijdens deze vergaderingen werden de lopende zaken besproken, zoals de lezingen en de voorbereidingen van de excursies. Tevens werd ruimschoots aandacht besteed aan de ontwikkeling van een programma ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van de kring Ter Horst. Op de agenda stonden ook nog de uitgave van het informatieblad INFO LGOG, het HEP en de samenwerking met diverse geledingen binnen onze gemeente.

Lezingen

28 januari	Dr. W. van Heugten, <i>Het land van Kleef</i> (60 belangstellenden).
11 maart	Jaarvergadering, aansluitend lezing door drs. B. Fasol, <i>De maatschappelijke waarde van een vereniging voor plaatselijke en provinciale geschiedkunde</i> (46 belangstellenden).
22 april	Mw. S. Jansen, <i>Het Pauperparadijs</i> , i.s.m. bibliotheek BiblioNu in Horst (53 belangstellenden).
5 september	Algemene Ledenvergadering LGOG en aansluitend excursie naar het Floriaderrein.
16 september	Drs. C. Dols, <i>Koning Alcohol, Katholieke Drankweert in Limburg, 1897-1945</i> (31 belangstellenden).
4 november	H. Vriens, <i>De Limburgse School</i> (55 belangstellenden).
19 november	Drs. X. van Dijk, <i>Vondsten aan de Veemarkt in Horst</i> , aansluitend presentatie Memoryspel (80 belangstellenden).
16 december	F. Swinkels, <i>De Ster van Bethlehem</i> (38 belangstellenden).

Excursies

16 mei	Korte excursie stadhuis Venlo (14 deelnemers).
25-27 sept.	Meerdaagse excursie naar Hamburg (43 deelnemers).
29 december	Korte excursie Jan Paagman Sterrenwacht Asten (24 deelnemers).

Dorpswandelingen

14 januari	Sint Nicolaaskerk in Broekhuizen (35 deelnemers).
1 juli	Avondwandeling door Broekhuizen (35 deelnemers).

Extra activiteiten

Ter gelegenheid van het 35-jarige bestaan van LGOG kring Ter Horst werd door de leden van het bestuur een Memoryspel ontwikkeld. Van alle kernen van de nieuwe gemeente Horst aan de Maas zijn afbeeldingen van kerken, gebouwen of monumenten opgenomen. Dankzij de gulle giften van diverse sponsors kon het spel gratis aangeboden worden aan de leden van de kring. Op 19 november werd het eerste exemplaar aangeboden aan de burgemeester, de heer C. van Rooij. Verder presenteerde de kring in maart een bijzondere postzegel waarin het jubileumlogo verwerkt is.

Gedurende het jubileumjaar verschenen er in de plaatselijke bladen 't Klökske in Sevenum en *De Echo van Horst* een vierentwintigtal artikelen over de historie van de nieuwe gemeente Horst aan de Maas.

Cursus

In het winterseizoen werd een cursus Filosofie georganiseerd. Op 21 januari, 4 en 11 februari werd door dr. C. van Houten, leraar te Weert, een boeiende inleiding gehouden over

de wereld van de filosofen. De cursus werd gehouden in museum “De Kantfabriek” en er namen 18 personen aan deel.

Museum De Kantfabriek

In 2009 werd het museum officieel in gebruik genomen. De Kring heeft goede banden met het museum. De Oudheidkamer, destijds een initiatief van onder andere de Kring, is in het museum ondergebracht. Leden LGOG ontvangen 50 % korting op de toegangsprijs op vertoon van hun ledenkaart.

INFO LGOG Kring Ter Horst

In het verslagjaar verschenen onder redactie van mw. drs. Y. Hermans-Cuppen en drs. W. Moorman nummer 40 en 41 van Info LGOG kring Ter Horst. Hierin zijn onder meer opgenomen de verslagen van de jaarvergadering, cursus, lezingen en andere activiteiten. Verder waren er enkele losse artikelen en interviews die inhaakten op de actualiteit. Het blad verschijnt in een oplage van 200 exemplaren en wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

TerHorstNet

Mede op initiatief van het bestuur van LGOG kring Ter Horst heeft de gemeente een werkgroep ingesteld om tot een digitale database te komen van archieven, oude foto's en ander beeldmateriaal dat te maken heeft met het verleden van de gemeente Horst aan de Maas. Als voorbeeld is genomen het Venrayse RooyNet. De projectleider hiervan stuurt ook www.terhorstnet.nl aan. Het bestuur van LGOG kring Ter Horst is vertegenwoordigd in de werkgroep.

Historisch Educatief Platform (HEP)

Het Historisch Educatief Platform houdt zich bezig met het ontwikkelen van lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Veel projecten worden digitaal aangeboden aan de scholen. Er wordt geconstateerd dat de website van het HEP veelvuldig geraadpleegd wordt.

Overleg Heemkundeverenigingen

Jaarlijks wordt een bijeenkomst georganiseerd van het Regionaal Overleg met de Heemkundeverenigingen. Aanwezig zijn vertegenwoordigers van America, Broekhuizen, Grubbenvorst, Meerlo-Wanssum, Melderslo, Merselo, Sevenum, Venray, Castenray en Horst. Er wordt uitgebreid van gedachten gewisseld over elkaars activiteiten.

Museumoverleg

De kring is ook vertegenwoordigd in het zogenoemde museumoverleg. Dit overleg, geïnitieerd door de gemeente, brengt een aantal heemkundeverenigingen en diverse musea bij elkaar. Na het succes van het project *Een eeuw Horst aan de Maas* is 2009 betrekkelijk rustig geweest op dit front.

Kring Venlo

Bestuur en leden

Bestuursmutatie:

Tijdens de algemene ledenvergadering van 30 maart trad J. de Jong af. Hij werd opgevolgd door mw. E.S. van Hees.

Samenstelling per 31 december 2009:

P.A. Linssen, voorzitter, M.J. Goedmakers, secretaris, H. Huijs, penningmeester, en de leden J. de Jong, R.G.M.M. Walter, mw. H. Kerkhof-Wekking en mw. E.S. van Hees.

De kring telde per 31 december 2009: 309 leden.

Lezingen

De lezingen werden gemiddeld door 70 belangstellenden bijgewoond.

januari	F. Moubis, <i>De geschiedenis van bidprenten</i> .
februari	M. Dings en F. Poeth, <i>Joachim Reinhold von Glasenapp</i> .
2 maart	P. Geelen, <i>De fabrieksschoorstenen van Sjeng Geelen</i> .
30 maart	F. van den Bercken, <i>Van realisme tot realisme</i> .
mei	P. te Poel, <i>Jan van Steffeswert – een venster op Maastricht</i> .
september	Mw. S. Scagliola, <i>Nederlands-Indië (1945-1951) en de verwerking</i> .
oktober	H. Walboomers, <i>Romeins Venlo, Blerick en Tegelen</i> .
november	L. Verhart, <i>De eerste boeren noordelijk van de löss</i> .

Excursies

21 januari	Venlo, stadhuis (33 deelnemers).
27 maart	Kazerneterrein Blerick / militaire voertuigen Santa Fé (36 deelnemers).
8-9 april	Osnabrück en Bremen, o.l.v. L. Holla (28 deelnemers).
16 mei	Leuven, o.l.v. P. Linssen (40 deelnemers).
6 juni	Beesel (20 deelnemers).
20 juni	Rondleiding in en om “Domani” in Venlo (20 deelnemers).
4 juli	Wachtendonk (38 deelnemers).
11 juli	Beesel (20 deelnemers).
17 september	Fietstocht “Herrensitzte” in Nettet al o.l.v. prof. dr. L. Peters (28 deelnemers).
14 oktober	Amsterdam, Paleis Op de Dam en tentoonstelling Hermitage o.l.v. L. Holla (45 deelnemers).

Kring Venray en omgeving

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2009:

J.M. Min, voorzitter, J.M.P.Ewalds, secretaris, J.E.G. Smits, penningmeester, en de leden W.M.A. van Delft, mw. C.M.G.I. Smits en C.J.W. Storms.

De kring telde per 31 december 2009: 147 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar 8 maal.

Leden van verdienste: H.P.H. Camps (1983) en J.J.A. Gootzen (1995).

Tijdens de jaarvergadering op 23 maart 2009 van de Geschiedkundige Kring Venray e.o van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) is aan de heer Rien van den Brand de Draagspeld van LGOG uitgereikt, vanwege zijn verdiensten voor LGOG en de beoefening van de geschiedenis in het bijzonder.

Het bestuur onderhield contacten met tal van historische verenigingen en was regelmatig present bij activiteiten die door derden werden georganiseerd.

In 2009 zijn onder andere overleden:

Harrie Wijnen, echtgenoot van Yvonne Wijnen-Drost. Hij werd geboren in Horst op 16 november 1936 en is op 10 maart 2009 in Nijmegen in het ziekenhuis overleden. Hij woonde in Venray op het Antoniusveld. Harrie was met zijn vrouw jarenlang een vaste bezoeker van de lezingen en deelnemer aan excursies.

Jan Frederix, echtgenoot van Anny Frederix-Valckx. Hij werd geboren op 3 november 1926 en is op 23 maart 2009 overleden. Hij woonde op de Heukelom in Afferden. Jan was jarenlang een regelmatige bezoeker van de lezingen en excursies.

Lezingen

19 januari	Freek Kilsdonk en Thijs Staal (leerlingen van het Raaylandcollege), <i>Jongeren spreken over Bergen-Belsen</i> . De lezing was mede bedoeld om jongeren te stimuleren om historische onderwerpen te presenteren (75 belangstellenden).
16 februari	H. Vriens, <i>De Limburgse school</i> (87 belangstellenden).
23 maart	J. Min, <i>Het kelderleven van Sint Servatius in het najaar van 1944</i> (65 belangstellenden)
20 april 2009	M. Dolmans over, <i>Archeologisch opgravingen bij de Maasboulevard te Venlo</i> , aansluitend excursie (73 belangstellenden).
21 september	J. Koster, <i>Van Schieëperskruis tot Trans Cedron</i> (60 belangstellenden).
19 oktober	W. Rovers en W. Keeris, <i>Emigranten naar de USA uit Oost-Brabant en Noord-Limburg 1848-1920</i> (75 belangstellenden).
16 november	L. Noeije, <i>Gekrakeel in de Peel, de Peellimieten van 1716</i> (65 belangstellenden)
21 december	R. Thiesen, <i>De geschiedenis van het lied Stille Nacht, Heilige Nacht</i> (met geluidsfragmenten)(35 belangstellenden).

Excursies

De excursies werden georganiseerd door bestuurslid mw. C. Smits in samenwerking met L. Jacobs en mw. M. Storms.

24 april	Venlo, stadswandeling en stadhuis (30 deelnemers).
16 mei	Groot-Genhout (St.Hubertus kerk), Maastricht, Centre Ceramique, tentoonstelling <i>Verzamelen is een kunst, collecties van het LGOG</i> , Meerssen (stadswandeling en basiliek van het Heilige Sacrament)(42 deelnemers).
19 juni	Roermond, tentoonstelling <i>Het geheim van de Stilte</i> (40 deelnemers).
28 november	Kalkar, stadswandeling en St.Nicolai Kirche (25 deelnemers).

Overige activiteiten

Project Educatie Basisonderwijs

Er wordt momenteel gewerkt aan de totstandkoming van het lesmateriaal voor vier onderwerpen: Burchten en kastelen; Archeologie (i.s.w. de werkgroep archeologie); Oorlog en bevrijding en De psychiatrische instituten. In het verslagjaar hebben leden op een basisschool een drietal lessen gegeven over de tweede wereldoorlog en de bevrijding. Ook hebben er een tweetal excursies plaatsgevonden in het kader van deze lessen.

Documentaire Herinneringen aan mijn Amsterdams broertje of zusje

In 1943 en 1944 zijn 123 joodse kinderen, afkomstig uit Amsterdam, ondergebracht bij diverse gezinnen in Noord-Limburg. De lokale organisatie die voor de diverse onderduikouders zorgde stond destijds onder leiding van Hanna van de Voort uit Tienray en de aldaar ondergedoken Utrechtse student Nico Dohmen. In Tienray is op het Hanna van de Voortplein een monument opgericht bestaande uit drie bronzen beelden van joodse kinderen als herinnering aan de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Jaarlijks op 4 mei wordt op deze plek een herdenking gehouden. Tijdens een van deze herdenkingen is door een van de joodse kinderen van toen, Fred Roodenburg, het idee gelanceerd om de herinneringen uit de jaren 1943-1944 van de kinderen van destijds betrokken onderduikouders professioneel in beeld en geluid vast te leggen. Dit als een hommage aan de families die destijds onderdak gaven aan deze kinderen. Het materiaal zou dan gedistribueerd kunnen worden naar geïnteresseerden waaronder scholen, scholieren en musea. Terzelfder tijd lanceerde het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport het subsidieprogramma *Erfgoed van de Oorlog* om getuigenissen uit de oorlog vast te leggen. In de gemeente Meerlo-Wanssum is vervolgens een werkgroep geformeerd en daarmee aan de slag gegaan. Het betreft Harry Raaymakers (Tienray), Max Schrijver (Blitterswijk) en Frans Koch (Meerlo) die het project aanstuurt. De werkgroep nam contact op met filmmaker Marijn Poels uit Swolgen en journalist René Poels uit Meerlo om het karwei te klaren. Onder auspiciën van LGOG Kring Venray, met ondersteuning van Bureau LGOG, is dit project met succes aangekaart bij het Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport. Het ministerie is zeer positief over het Noord-Limburgse initiatief en heeft via het programma *Erfgoed van de Oorlog* subsidie voor dit project beschikbaar gesteld om deze zogeheten *Getuigen Verhalen* van Noord-Limburgse kinderen van toen over hun Amsterdams broertje of zusje vast te leggen.

Alle opnames worden door tussenkomst van het ministerie digitaal opgeslagen in de landelijke *Digitale Kerncollectie Getuigen Verhalen*, zodat het materiaal altijd gebruikt kan worden voor wetenschappelijk onderzoek. Overigens worden niet alleen de digitale beelden opgeslagen, ook worden alle interviews uitgeschreven. Op het einde van dit project wil filmmaker Marijn Poels nog een documentaire over de hulp aan de joodse kinderen maken als een hommage aan alle families die destijds deze Amsterdamse kinderen liefdevol hebben opgevangen. Medio 2010 moet het project afgerond zijn en alsdan zal de documentaire eind 2010 gepresenteerd kunnen worden.

Project Digitaliseren Archief over Venray van Sint Jozefklooster

Het archief van de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid in Tegelen bleek zeer veel informatie te bevatten over hun verblijf in Venray. Er is een werkgroep samengesteld die zich ten doel heeft gesteld dit materiaal te digitaliseren en zo beschikbaar te maken voor onderzoek. Inmiddels zijn de eerste bescheiden gedigitaliseerd. In 2010 zal dit project

worden afgerond. Het Historisch Platform Venray heeft een subsidie beschikbaar gesteld om de kosten te dekken.

Secties

Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg)

Bestuur en leden

Samenstelling per 1 januari 2009:

Drs. R. Paulussen, voorzitter, mw. drs. B. de Fraiture, secretaris, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont, penningmeester, en de leden R. Bloemen (regio Venray), J. van den Boorn (werkgroep educatie, redactielid Archeologie in Limburg), mw. D. Habets (regio Kerkrade), H.L.M. Heijmans (regio Weert), A.J.M. Lupak (regio Roermond), W. Luys (regio Reuver), mw. C. Nicolaye, E.A.M.J. Puts (regio Simpelveld), H. Stoepker en mw. drs. L. Wiggers (regio Westelijke Mijnstreek), drs. X.C.G. van Dijk (regio Horst), drs. C.J.M. Houben (beheerder bibliotheek), drs. W.H.M.N. Dijkman (regio Maastricht en hoofdredacteur Archeologie in Limburg), J.W. Sizoo, beheerder website, daarenboven mw. G. Jansen (beleidsmedewerker archeologie van de Provincie Limburg) en H. Stoepker, adviseurs.

De sectie telde per 31 december 2009: 340 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vier maal.

In 1975 hebben amateur- en beroepsarcheologen in Limburg zich verenigd in de AVL. De vereniging is een sectie van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) en stelt zich tot taak om de archeologische kennis van de leden te vergroten; om het Limburgs bodemarchief te helpen inventariseren, beschrijven en registreren; en om assistentie te verlenen bij opgravingen. De AVL-leden vormen een groot netwerk waarin kennis en ervaring worden uitgewisseld.

De AVL vormt een koepelorganisatie voor de archeologie in Limburg en wil de archeologie onder de aandacht brengen van een breder publiek. Tevens vervult zij ook de rol van belangen-behartiger van de amateur in relatie tot nieuwe provinciale en landelijke beleidsontwikkelingen, zoals momenteel onder invloed van het Verdrag van Valletta.

De vereniging heeft een eigen tijdschrift *Archeologie in Limburg* dat drie keer per jaar verschijnt. Verenigingsnieuws wordt bekend gemaakt in een apart bijgevoegd infobulletin, de zogenaamde *Blauwe Brief*.

Contacten

Landelijk worden contacten onderhouden met onder meer de RACM, Erfgoed Nederland, beroepsinstanties zoals RAAP en universitaire faculteiten, en met zusterverenigingen zoals de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) en de Drents Prehistorische Vereniging (DPV). Regionaal is er met name contact met de Provincie en met de gemeentelijke archeologische diensten. Verder is er sprake van euregionale uitwisseling met vooral de provincies Luik en Belgisch Limburg.

Individuele leden van de AVL zijn vrijwel continu betrokken bij archeologisch onderzoek op diverse locaties in de Provincie.

Belangenbehartiging

De AVL is in haar rol als belangenvereniging amateur-archeologen Limburg gesprekspartner in diverse overlegrondes. Ondermeer met MergelNu, met de Provincie Limburg ter voorbereiding GS-nota Amateurarcheologie Limburg en met de Rijksdienst Cultureel Erfgoed(RCE) t.b.v. het pilotproject ARCHIS.

Lezingen

2 februari	G. Soeters, <i>Recent archeologisch onderzoek in Maastricht</i> (Maastricht).
20 april	M. Dolmans, <i>Archeologische opgravingen Maasboulevard Venlo</i> (Venlo).
20 mei	Jaarvergadering, aansluitend mw. M. Aarts, <i>Zitterd Revisited, een nieuw beeld van de stad</i> (St. Odiliënberg).
19 oktober	Dhr. Walboomers, <i>Romeins Venlo, Blerick en Tegelen</i> (Venlo).
22 oktober	Mw. M. Aarts, <i>Zitterd Revisited, een nieuw beeld van de stad</i> (Sittard).
17 december	J. Bourgeois, <i>De Kelten in de Lage Landen</i> (Tongeren).

Excursies

5 september	Venlo, Rondleiding archeologie over het toekomstige Floriadeterrein o.l.v. X. van Dijk (na afloop van de ALV LGOG).
24 oktober	Schinveld, Wandeling in Schinveldse bossen, i.s.m. Stichting IKL.
25 oktober	Helden, Oorlogswandeling, wandeling door de Heldense bossen, i.s.m. IVN Helden.

Deze wandelingen werden georganiseerd in het kader van de Week van de Geschiedenis.

Guillon-penning

Op initiatief van de Sectie Archeologie werd tijdens de Limburgs Archeologiedagen (17 en 18 april) de eerste Guillon-penning uitgereikt. Deze penning is een eerbetoon aan personen, verenigingen en organisaties, die zich op buitengewone wijze hebben ingezet voor de Limburgse Archeologie. De penning is een 6 cm grote vergulde zilveren verkleining van de bekende sierschijf van Helden.

De eerste penning werd uitgereikt aan ir. J.P.L.M.N. de Warrimont, penningmeester van de Sectie Archeologie, lid van de redactie van Archeologie in Limburg en een zeer gekend en verdienstelijk amateur-archeoloog.

Werkgroep educatie

De leden van de werkgroep zijn: J.v.d. Boorn, voorzitter, mw. L. Wiggers, secretaris, J.P. de Warrimont, penningmeester en de leden mw. M. Aarts, mw. D. Habets, R. Paulussen en mw.E. Puts.

Kennisoverdracht, adviezen, archeologische ondersteuning

Onder leiding van W. Luys en L. Verhart ging de Werkgroep vuurstenen bijlen van de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal haar tweede jaar in.

Samen met de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal werd door J. Scholten de cursus (3 avonden) *Het Middeleeuwse Maasdal* verzorgd (31 cursisten).

Op 17 en 18 april werden te Venlo, De Limburgse Archeologie Dagen (LAD) georganiseerd (130 deelnemers). De organisatie was in handen van Het Limburgs Museum, de AVL, de Provincie Limburg en het Steunpunt Archeologie en Monumenten.

Op 21 januari was er een bijeenkomst met A. Bosman (Past2Present) over het archeologisch beleid van de gemeente Margraten. Op 22 september was er in Schinnen een Info-avond Verwachtingskaart Schinnen om lokale amateur-archeologen te betrekken bij het vervaardigen van die kaart. Op 20 oktober was er te Heerlen de Bijeenkomst Buitenring Parkstad Limburg. Hier werden lokale amateur-archeologen ingelicht over de resultaten van het archeologisch vooronderzoek.

Bij diverse archeologische onderzoeken in de regio Venray werd door de Archeologische Werkgroep Venray (AWV) assistentie verleend (industrieterrein De Hulst, de Diepeling in Castenray, in het centrum van Horst en aan de Scheiweg in Leunen. Ook was de werkgroep aanwezig bij graafwerkzaamheden in het kader van de aanleg van nutsvoorzieningen en de herinrichting van straten en pleinen in het centrum van Venray. Resultaten van onderzoek werden gepubliceerd in het weekblad Peel en Maas en via de Kabelkrant Venray bekend gemaakt.

De werkgroep RURA werkte dankzij een subsidie van de gemeente Roermond haar achterstallig werk (inventarisatie, uitwerken archeologische opgravingen) weg ten einde de goed geregistreerde vondsten over te kunnen dragen aan het Provinciaal Depot.

De Archeologische Werkgroep Beesel (W. Luys) heeft met behulp van vondstmateriaal uit de omgeving van Swalmen les gegeven over de Steentijd en de Romeinse tijd aan leerlingen van groep 7-8 van de basisschool St. Theresia in Swalmen. Door W. Luys werd ook een nieuwe versie van de traproute Swalmen gemaakt (archeologische wandelroute).

De Archeologische Werkgroep Venray gaf in het kader van het project “van Romein tot Raaylander” een presentatie aan gymnasiumleerlingen van het Raayland College te Venray.

De werkgroep Educatie heeft een fors (inhoudelijke) aandeel gehad aan het tot stand komen van de tv-serie Expeditie Limburg die werd uitgezonden op L1. Door J.P. de Warri-mont werden inhoudelijke adviezen gegeven ter voorbereiding van een film over Eugène Dubois. Delen van deze film zullen vertoond worden gedurende de tentoonstelling *De aap-mens van Dubois, De vondst die Darwin gelijk gaf* in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht (13 december 2009-30 mei 2010).

Internetsite Sectie Archeologie/AVL

De website (www.lgog.nl/archeologie.htm) is verder uitgebouwd tot een site met archeologische onderwerpen gericht op de Nederlandse en Belgische provincie Limburg en het Duits grensgebied. De ambitie is om voor AVL-leden een service-deel in te richten (interne communicatie, discussiefora).

Archeologie in Limburg (AiL)

De redactie bestaat uit: W. Dijkman (hoofdredacteur), mw. M. Aarts, R. Bloemen (contactpersoon Noord), J. van den Boorn (internet site), G. Creemers, S. Kusters en J.P. de Warri-mont (secretaris).

In het verslagjaar verschenen de nummers 111, 112 en 113. De inhoud was als vanouds heel gevarieerd. In diverse uitgaven van de Maasgouw werd daar aandacht aan besteed.

Opstarten Project Kroniek Nieuwe Stijl

Leo Verhart en Béatrice de Fraiture hebben een projectplan Kroniek Nieuwe Stijl geschreven. Het voorgenomen project omvat o.a. de bundeling per jaar van gegevens van alle archeologische onderzoeken en archeologische vondsten in Limburg. Deze worden dan in boekvorm (Publications) en digitaal beschikbaar gesteld.

Sectie Genealogie

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

Tijdens de Jaarvergadering op 25 april werd M.M.H. Lemmens bij acclamatie tot bestuurslid gekozen in opvolging van R.J.P.M. Vroomen die niet meer herkiesbaar was.

Samenstelling per 31 december 2009

Mw. M.W. Palmen, voorzitter, ing. H.J. van Laer, vice-voorzitter en penningmeester, ing. P.L.M. van Hoof, secretaris, en de leden A.J. Coopmans, M.M.J.A. Wieërs, mw. I. Lommen-Salden en M.M.H. Lemmens. Voorts vertegenwoordigde R.J.P.M. Vroomen de Commissie Heraldiek en J.H. Strijkers, de redactie van Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG) in het bestuur. De sectie telde per 31 december 2009: 559 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zes maal.

Het bestuur vertegenwoordigde de Sectie bij diverse bijeenkomsten en onderhield contacten met zusterverenigingen.

Activiteiten

2 februari	F. Patelski, <i>Genealogisch onderzoek over de periode vóór 1800 in Zuid-Limburg</i> (50 toehoorders).
8 maart	Regionale Genealogisch Contactdag te Nederweert, i.s.m. Heemkundevereniging Nederweert en de Limburgse afdelingen van de NGV.
28 maart	Genealogische Contactdag Noord-Limburg te Horst, i.s.m. NGV-afdeling Land van Cuijk en Roermond.
25 april	Jaarvergadering te St. Odiliënberg (27 belangstellenden).
24 oktober	Extra Algemene Ledenvergadering (Roermond).

Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG)

In 2009 verschenen de gebruikelijke 4 nummers van LTG (jaargang 37). De redactie was in handen van J.H. Strijkers en W. Noltén. De inhoud was als vanouds zeer gevarieerd. In diverse uitgaven van de Maasgouw werd daar aandacht aan besteed. De redactie is verontst over het beperkte aanbod van kopij.

Commissie Heraldiek

De nieuwe gemeenten Leudal, Maasgouw, Onderbanken, Roerdalen, Roermond en Peel en Maas worden geadviseerd bij de keuze van de samenstelling van de nieuwe gemeentewapens en -vlaggen.

Sectie Monumenten

Bestuur en leden

Bestuursmutaties:

Tijdens de jaarvergadering van 7 maart werd A.J.G. Hendriks bij acclamatie tot bestuurslid gekozen in opvolging van wijlen A. Anderson.

Samenstelling per 31 december 2009:

A.F. Henrar, voorzitter, mw. drs. J.M.T. Janssen-Daniëls, vice-voorzitter, W. Jenniskens, pen-

ningmeester, A.J.G. Hendriks, secretaris (vanaf 14 september) en de leden drs. A.H. Jenniskens (waarnemend secretaris tot 13 september) en M.P.J. van den Brand.

De sectie telde per 31 december 2009: 338 leden.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zeven maal.

De Sectie Monumenten van LGOG werd op 4 november 1967 opgericht door het drietal Albert Corten, Jan Koreman en Harry Salden. Albert Corten, als enige nog levende van de drie, verdient speciaal gememoreerd te worden, omdat hij nog steeds actief aan onze activiteiten deelneemt. In november 1967 werd de door de initiatiefnemers opgestelde doelstelling door de leden goedgekeurd en vervolgens door het Bestuur LGOG bekrachtigd en in de Statuten en Reglementen van LGOG vastgelegd. Het eigen Huishoudelijk Reglement van de Sectie werd op 11 december 2000 in een extra bestuursvergadering te Sittard vastgesteld en vervolgens tijdens de Algemene Ledenvergadering over 2000 geaccordeerd. Het Huishoudelijk Reglement werd, samen met het Excursie-Reglement, laatstelijk gewijzigd op 7 maart 2009.

Activiteiten

7 maart	Excursie Landgoed Kasteel Daelenbroeck te Herkenbosch (20 deelnemers), tevens jaarvergadering sectie (13 deelnemers). De inleidende lezing en de rondleiding werden verzorgd door dhrn. Dorrepaal en Hermans, beiden lid van de Stichting Restauratie Burcht Daelenbroeck.
25 april	Kasteel en parochiekerk van Mheer en de parochiekerk van Noorbeek (61 deelnemers). Kasteelheer mr. Charles baron de Loë verzorgde persoonlijk een rondleiding in het kasteelcomplex. G. Gubbels verzorgde de rondleiding in de Sint-Brigidakerk van Noorbeek en de naburige kapel aan de Pley.
17 juli	Doornik en Antoing (42 deelnemers), o.l.v. J. Knoors.
8 oktober	Sint Agatha (kruisherenklooster) en Grave (stadswandeling en Museum Hampoort, inclusief de tentoonstelling <i>Grave 65 jaar bevrijd: Mobilisatie, Oorlog en Bevrijding</i>) (37 deelnemers).
24 oktober	Extra ledenvergadering sectie (Roermond) (32 deelnemers).

De extra algemene ledenvergadering stond nagenoeg geheel in het teken van de perikelen rondom de door het hoofdbestuur LGOG voorgestelde wijzigingen ten aanzien van de aanpassingen van het werkterrein van de sectie, de eventuele omvorming naar een commissie, de wijze waarop een en ander was gecommuniceerd en de wijze waarop besluitvorming had plaatsgevonden. Na een turbulente vergadering werd staande de vergadering een voorstel geformuleerd om het hoofdbestuur te verzoeken een (extra) algemene ledenvergadering bijeen te roepen om de voorliggende kwesties opnieuw te bespreken en de besluitvorming dienaangaande te heroverwegen. Dit voorstel werd door 28 aanwezigen ondersteund, waarmee statutair voldoende quorum was om dit voorstel ten uitvoer te brengen. Op 21 november vond de extra algemene ledenvergadering plaats.

Overzicht van de in 2009 tot LGOG toegetreden leden

Kring De Aldenborgh (Weert)

Dhr. E. Bijmans, Weert
Dhr. T.M. Burgers, Nederweert, gezinslid
Dhr. L.J.E. Crins, Weert
Mw. A.S. Dagnolo-Leurs, Weert
Mw. T. Dekkers, Roermond
Mw. A. Diks, Budel
Dhr. J.P.M. Driesskens, Weert
Mw. E.J.M. Driesskens-van de Kruijs,
Weert, gezinslid
Mw. E.M.J. van den Eijnden-Maas, Weert
Dhr. drs. J.A.P. Feijen, Nederweert
Dhr. W.H.G.A. Filott, Weert
Mw. A.M.J. Filott, Weert, gezinslid
Mw. R.C.G.G. van Gog, Nederweert
Dhr. M.L.G. van Gog, Ospel
Dhr. W. Haex, Weert, jeugdlid
Dhr. J.M.J.A. Houtman, Weert
Mw. C. Lamberigts, Ridderkerk
Dhr. J.M.T. Langers, Stramproy
Mw. C.M.T. Langers-Stals, Stramproy,
gezinslid
Dhr. H.H. Lenaers, Stramproy
Mw. M.J. Lenaers, Stramproy, gezinslid
Mw. A.C.M. Mueters, Weert
Mw. M. Stals, Weert
Dhr. L.J.M. Steijvers, Stramproy
Mw. N.J.M. Smeets, Stramproy, gezinslid
Mw. G.H.M. aan den Toorn, Weert
Dhr. A.P.H. Vanderfeesten MA, Weert,
gezinslid
Mw. M.M.L. Vanderfeesten-Verkoelen,
Weert, gezinslid
Dhr. mr. drs. W.M. Zijlstra, Weert
Mw. E.M.M. Zijlstra, Weert, gezinslid

Kring De Westelijke Mijnstreek

Dhr. J.M.H.H. Klinkers, Geleen
Dhr. J. Kramer, Sittard
Mw. M.H.A. Limpens-Kusters,
Munstergeleen, gezinslid
Dhr. J.G. Poell, Sittard
Mw. A.L.M.G. van Rens, Beek
Dhr. R.M.H. Renkens, Puth, jeugdlid

Mw. A.M.H. Smeets-Schepers, Sittard
Mw. Drs. R.M.C. Smeets, Delft
Mw. E.C.M. Tempelman-Derks, Sittard,
gezinslid
Dhr. drs. G.J. Tempelman, Sittard

Kring Land van Valkenburg en Heuvel-land

508 Grafische Produkties, Valkenburg a/d
Geul
Dhr. K.H.M. Donners, Wijlre
Dhr. W.J. de Haas, Eys
Dhr. J. Kees, Nuth
Dhr. H.M.P. Vliex, Gulpen

Kring Maas en Niers

Dhr. J.H.M. van Bergen, Ottersum
Dhr. M.H. Cuypers, Gennep
Dhr. W. Frederix, Bergen
Mw. C. Gotink, Gennep, gezinslid
Mw. T. Hermens-Artz, Ottersum
Mw. W.A.M. Jansen-Veekens, Gennep
Dhr. P. Tiebosch, Gennep
Mw. A. Tiebosch-de Kleijn, Gennep,
gezinslid
Dhr. L. Wouters, Gennep, gezinslid
Mw. H. Wouters, Gennep

Kring Maastricht

Mw. S.M.L. Boersma-Klijs, Maastricht,
gezinslid
Dhr. J.K. Bolleman, Maastricht
Dhr. R.J.M. Bosch, Maastricht
Mw. M.L.M. Bouwens-Crijns, Maastricht
Dhr. P. Bringmans, Veldwezelt (B)
Dhr. drs. R.J.P. van der Burgt, Eijsden
Mw. M. Crombag, Geulle, gezinslid
Dhr. H. Crombag, Geulle
Mw. S. Damen, Rekem-Lanaken (B),
jeugdlid
Mw. drs. M.D.F.G.M. Duijkers, Eijsden
Dhr. F.G.M. van Ekert, Maastricht
Dhr. G. Essers, Maastricht
Dhr. L.J.P.M. Frissen, Maastricht, erelid

Dhr. J. Fouraschen, Maastricht
 Mw. T.J. van Gemert-Verenga, Maastricht, gezinslid
 Dhr. Drs. J.L.J. Gerits, Bilzen (B)
 Dhr. B.M.H.H. Gerrits, Bassegne (B)
 Dhr. J.R.I. Giesen, Meerssen
 Dhr. mr. M.P.P.E. Groutars, Maastricht
 Mw. drs. F. Gudde-van der Hoog, Maastricht, gezinslid
 Dhr. mr. B.J.M. Gudde, Maastricht
 Dhr. mr. G.G.A. Houtakkers, Sittard
 Mw. H.A.M.T. Houtakkers-Ausems, Sittard, gezinslid
 Dhr. Ing. P.H. Houx, Maastricht
 Dhr. drs. F.L.J.F. Jadoul, Maastricht
 Dhr. W.F.M. Jeukens, Eijsden
 Mw. H. Kicken-Heemskerk, Maastricht, gezinslid
 Mw. T.J.K. Koops-Hax, Eijsden
 Mw. Y. Kos, Zichen-Zussen-Bolder (B)
 Mw. G. Menalda, Maastricht
 Mw. C.M. Muizelaar, Maastricht
 Mw. T. Olivers, Maastricht
 Dhr. P.G.J. Paquay, Eijsden
 Dhr. F.J.A.M. Pistorius, Neerharen (B)
 Dhr. H.G.J.M. Puts, Maastricht, gezinslid
 Dhr. L.H.J.M. van Reij, Maastricht
 Dhr. E.J.M. Rosier, Maastricht
 Dhr. F. Mes, Berg en Terblijt, gezinslid
 Dhr. A.J.H. Spauwen, Eijsden
 Mw. W.M.G.G.H. Sturmans-Duijsens, Maastricht
 Dhr. R.J.G. Ubachs, Maastricht
 Dhr. drs. H.J. Verschoor, Eijsden
 Mw. M.H.E. Vranken, Eijsden, gezinslid
 Dhr. N. de Warrimont, Noorbeek
 Mw. drs. M. van de Weerd-Baerveldt, Maastricht
 Dhr. L.D. Wijngaard, Margraten
 Dhr. C. Wolfs, Maastricht

Kring Parkstad Limburg

Dhr. T.E.M. Bevk, Brunssum
 Dhr. Prof. dr. C.A.B. Boucher, Ransdaal
 Dhr. M. van Dijk, Heerlen
 Dhr. Dr. B.C.G. Gho, Heerlen

Dhr. Drs. J.S.H. Gubbels, Heerlen
 Dhr. H.J.L.M. Holten, Kerkrade
 Mw. A.C.H. Jacobsen, Heerlen, gezinslid
 Dhr. Dipl. Ing. K.V. Jacobsen, Heerlen
 Dhr. J.L. Knoors, Kerkrade
 Dhr. Drs. H. Leenders, Heerlen
 Mw. M.C.E.R. Steffens-Severijns, Klimmen
 Mw. M. Wouters, Heerlen, gezinslid

Kring Roermond (nu: Gelders Overkwartier van Roermond)

Dhr. ir. H.T.G.E. Coolen, Roermond, gezinslid
 Dhr. T.P.H. Cox, Roermond
 Dhr. P.J.M. Driessens, Maasniel
 Dhr. G.A. van Gemert, Roermond
 Mw. C.D.M. Jacobs-Bushard, Horn
 Dhr. P. Kuypers, Roermond
 Dhr. R. Ligthart, Neer
 Mw. W. Ligthart-van Herpen, Neer, gezinslid
 Dhr. Drs. J.G.M. Maessen, Roermond
 Dhr. F.A. Straus, Roermond
 Mw. C. Straus-van Pol, Roermond, gezinslid
 Dhr. R.M.P.M. Strens, Roermond
 Mw. H.M. Thomassen-Sirvé, Roermond
 Dhr. J.H.M. Timmermans, Montfort
 Mw. A.E.L. Walschot-Reintjens, Herten
 Mw. P.E.C. Zondag-van Buggenum, Melick
 Dhr. E. Zwerver, Swalmen

Kring Ter Horst

Mw. G. Clabbers, Melderslo
 Mw. B. Dekkers-Linders, Sevenum
 Dhr. W. Dekkers, Sevenum, gezinslid
 Dhr. W. Driessen, Grubbenvorst
 Dhr. P.A.W. Hendrix, Horst
 Mw. L.J.C. Jakobs-Cuppen, Horst, gezinslid
 Dhr. H.L.M. Mulders, America
 Mw. C.H.P. Smits, Lottum
 Mw. J.G.M. Steegs-Seuren, Hegelsom, gezinslid
 Dhr. W.P.M. Steegs, Hegelsom
 Mw. G.M.J.M. van der Sterren, Boxmeer
 Dhr. M. van Vegchel, America

Kring Venlo

Mw. M.P.H.A. Caniëls, Venlo
Mw. C.M.J. van Dam-Brummans, Venlo, gezinslid
Dhr. G.M. van Dam, Venlo
Dhr. J.E.A. Ex, Lomm, gezinslid
Dhr. J.A.G. Geurts, Blerick, gezinslid
Dhr. H.J.H. Goertz, Venlo
Dhr. P.J.H. Hovens, Steijl
Dhr. P.S.T. Hubers, Venlo
Mw. P.G.M. Huijs-Flos, Tegelen, gezinslid
Mw. J.C.M. Knippels-Veelen, Belfeld
Mw. H. Rayer-Väth, Arcen
Mw. A.M.A. Schreurs-Janssen, Venlo
Dhr. W.J. Schreurs, Venlo, gezinslid
Mw. J.F.M. Theunissen, Venlo, gezinslid

Kring Venray en omgeving

Mw. R. Ates-Janssen, Ottersum
Dhr. L.J. Broers, Ottersum
Mw. A.M. Broers, Ottersum, gezinslid
Dhr. H.F. Coolen, Venray
Dhr. G.H. Cornelissen, Venray
Dhr. F. Elbers, Venray
Mw. V.J. Groeneveld-Thijssen, Venray
Dhr. G. Groeneveld, Venray, gezinslid
Mw. I. Grothauzen, Geijsteren
Dhr. N.J. Hovestad, Venray
Dhr. H.J.G. Huisman, Venray
Mw. M.A.H.M. Jansen, Venray
Dhr. T.A. Jansen, Venray, gezinslid
Dhr. J.W.M. Janssen, Oostrum
Dhr. G. Kateman, Venray
Mw. H.M.J.M. Manders, Venray
Dhr. I.H.M. Min, Venray
Dhr. A.C.A. van de Pas, Venray
Dhr. M.J. Pieters, Eindhoven
Dhr. A. Schoonbeek, Venray
Dhr. E.E.P. Simons, Oostrum
Mw. C.R.M. Simons-van de Venne, Oostrum, gezinslid
Mw. O. van den Broek, Nieuw Bergen
Dhr. J.E. Verbeek, Venray
Dhr. A.P. Versteeg, Venray
Dhr. F.M.J. Wilms, Venray

Overige persoonlijke leden Nederland (niet verbonden aan een Kring)

Mw. A.J. van Batenburg-Gooszen, Utrecht
Mw. C. van Eijk, Woerden
Dhr. Ir. B.M.G. Feron, Utrecht
Mw. Y.M.E. Franken, Badhoevedorp
Dhr. A.R.J. Kuitenbrouwer, Utrecht
Mw. C.F.M. Kuitenbrouwer, Utrecht, gezinslid
Dhr. W.J. Otto, Soest

Overige persoonlijke leden Buitenland (niet verbonden aan een Kring)

Dhr. I. Bovend'aerde, Hoogstraten (B)
Dhr. Dr. D. Lyna, Antwerpen (B)

Verenigingen, instellingen en instituten in Limburg

Museum Het Domein, Sittard
Steunpunt Archeologie & Monumentenzorg Limburg, Roermond
Stichting Ruimte Roermond, Roermond
Stichting Schatkamer Sint Servaas, Maastricht

Verenigingen, instellingen en instituten (buiten Nederland)

Archaeological Research & Consultancy, Geldermalsen

Verenigingen, instellingen en instituten (buiten Nederland)

Université Catholique de Louvain, Louvain La Neuve (B)

Register van plaats- en persoonsnamen

Geïndiceerd werd op basis van de teksten van de artikelen (p. 9-307), met uitzondering van de genealogische tabel op p. 48.

Persoonsnamen

- Aarts, B. 28, 36
Adalbero, bisschop van Metz (929-964) 32-33
Adalbert, voortzetter van Regino van Prüm 15-16
Adaldag, aartsbisschop van Bremen (936-988) 64
Adela 'van Hamaland' 13, 32, 43
Adelard 56
Adeline, vrouw van Goderan 24
Adema, Aemilius 121-122
Adolf van Nassau, koning (1292-1298) 36
Aefferden, François Albert van 141, 165-166
Aefferden, Jan 158
Aefferden, Mathias van 156-157
Albers, Hans 285
Albrecht (Albert), aartshertog, landvoogd 124, 148, 154
Alberts, drukkerij 232
Albertus van Vercelli 206
Aldborough, graaf 231, 252
Aletran, kanselier 56
Alpertus van Metz 31
Althan, generaal 265
Alva, hertog van 120
Amalrik, bisschop van Spier (913-943) 64
Amalung, bisschop van Verden (933-962) 64
Ammerlaan, Gregorius, o.carm 211
Amstel, Amelis van - van Mijnden 121
Anger 27
Ansborg, zie Osburg
Ansfried(en) 9-10, 14-15, 24-25, 31-33, 35-36, 40, 56-61
Ansfried I, graaf van de Betuwe 21, 24-26, 56
Ansfried II 26-27, 29, 32-33, 37-39, 41-43, 58, 60
Ansfried III, bisschop van Utrecht (995-1010) 14, 26-34, 36-40, 43, 58-61, 63
Appeldorn, Peter van 121
Arnold 9-10, 15, 27, 32
Arnoldts, M.J.D.G.O. 240
Arnulf 'van Karinthië', koning (887-896) en keizer (896-899) 11-12
Arnulf II, graaf van Vlaanderen (964-988) 56
Arnulf, markgraaf van Valenciennes (965-1011) 24, 56
Aufried, zie Ansfried
Baerten, Jean 36
Baexen, Werner van 148-150
Balderich, Hendrik van - genaamd Barich 189
Balderik I, bisschop van Luik (953/955-959) 28-29, 40-42, 45, 49
Balderik, bisschop van Utrecht (918-976) 13-14, 23-24, 26, 38-42, 45
Bardry, Jean François 163
Batthyany, Carl von, graaf 274, 281, 287-288, 307
Bauduin, Maria 291
Beauharnais, Josephine de, keizerin 211
Beaumont, Aegidius Josephus 166
Beck, André 79, 108-109
Beeckant, Jan van der 155-156
Beloutte, kolonel 268, 270

- Beltmeijer, Joachim 68, 70-72, 75, 85, 91-92, 101-102, 104-105, 108-109, 111
- Benedicta, dochter van Ansfried III 34
- Benedictus van Nursia 226
- Benschup, Melchior (van) 121, 162
- Berck, Jacob van 120-122
- Bergh, A.C. van den 138, 140-141, 160
- Bergh, Hendrik van den 187
- Bergh, van den, graaf 119
- Berkvens, A.M.J.A. 116-118
- Bernhard, bisschop van Halberstadt (923-968) 64
- Bernold, bisschop van Utrecht (1027-1054) 34
- Bernulf, vicevoogd van Stavelot (965-966) 23
- Berta, moeder van Arnulf van Valenciennes 24
- Besenval, Pierre-Victor de, baron 265
- Bettenhauss, kapitein 298
- Beverförde, von, Freiherr 92
- Bierens, Jacob 191
- Bloemaerts, Johan Godefroid 164
- Blommaert, Joost 156-157
- Bocholtz, Melchior, kanunnik 301
- Bochoms, Servaes 110-111
- Böckeler, Heinrich, mgr. 212, 249
- Boermans, Frans, mgr. 240
- Bogaerts, J.M. 140-141
- Bommel, W.J.G. van 249
- Bovens, Maria 212, 217
- Brauman, Herman Frantz 69, 71-76, 79-81, 84-87, 89, 90, 92-94, 101-102, 104-108, 110, 112
- Bree, Caspar Engelbert van 154
- Bree, Tilman van 154
- Brinkhorst, sj 241
- Broekhuysen, Bernard van 188
- Brouwers, Gisbert 173
- Brunhilde 234
- Bruno, broer van Otto I, aartsbisschop van Keulen en hertog van Lotharingen (953-965) 17-20, 22-23, 26-27, 29, 40-47, 53-55
- Burghard II, bisschop van Würzburg (932-941) 64
- Bus, Hendrik 168
- Bus, Johan 173
- Bussche, Emile van den 116
- Bylandt, Bertram van den 188
- Campo, Hubertine à 225
- Castermans 238
- Cerexhe-Polis, echtpaar 236
- Chrouet 272
- Claessen, Paul Hendrik 155
- Cobenzl, minister 137
- Coels, Mathilde von 211
- Coenegracht 238
- Collombon, Andries 238
- Correge, Johan François 153
- Couven, Johann Joseph (Cuven) 67-113 passim
- Cox, Gerard 156-157
- Cox, Hendrik 163
- Cranendonck, Johan 121
- Cranevelt, Joos van 120-122, 162
- Cuypers-Stoltzenberg, firma 254
- Dalberg, van, baron 131, 144
- Delcommune, Renier 238
- Del-Ruelle, P.L. 238
- Demollin-Lardinois, G. 249
- Deumens, A.L.I. 218, 249
- Deumens, kerkschilder 227
- Diamant, Magdalena 223
- Diederik 'van Kleefen Hamaland', graaf 13-32
- Diederik, graaf van Vlaanderen (1128-1168) 56
- Dierkens, A. 30, 32, 36, 38-39

- Dimitro, kapitein 283
 Dinther, Ivo van, o.carm 234
 Dodo, zie Ricfried
 Dols, J.M.A. 240
 Drosten, Maria 223
 Drummen, Sef 235
 Duffy, Christopher 258-259
 Dunghen, G.P.J. van 138, 140
 Dyenberch, Albert van 163, 173, 189
 Egidius van Orval 33-34, 36-38
 Elia, profeet 205-206, 239
 Emmo, zie Immo
 Engelbrecht, Martin 276, 292
 Engelist, autotradent 25
 Eremfried, graaf van de Molengouw (966)
 24-25
 Erenfried 22-23, 29, 39, 50, 56, 58, 60, 64
 Erenfried II (Ezzoon) 13, 51
 Erenfried, vicevoogd van Stavelot (943-
 959) 17-19, 22, 24-25, 39-40, 42, 49
 Erluin, abt van Gembloux (c. 940-987) 24,
 28-29, 58
 Ermenfried 18, 22, 24-25, 37, 56, 64
 Escaille, Henri de L' 295
 Everacrus, bisschop van Luik (959-971) 55
 Evergisel, bisschop van Minden (927-950) 64
 Everhard 60
 Everhard, graaf van de Auelgouw 24
 Everhard, hertog van Franken (918-939) 9, 12
 Eymael, L. 240
 Eynard 56
 Farabert, bisschop van Luik (947-952) 56
 Fasolino, Catharina 229
 Fastradus, zoon van Hildesindis 38
 Feron, Frans, mgr. 249
 Figueres, kapitein 283
 Flament, A.J.A. 35-36
 Flodoardus 22-23
 Folcker 26
 Folcwin, graaf van Hoei (963-975) 23, 37,
 55, 63
 Folmar 32
 Francken, baron, heer van Erkelenz 300, 307
 Franquini, kapitein 286
 Franssen, M. 224
 Frederik Hendrik, prins van Oranje 126, 187
 Frederik II 'de Grote', koning van Pruisen
 274, 277-278, 281-282
 Frederik van Bar, hertog van Opperlotharin-
 gen (959-978) 23, 51
 Frederik, aartsbisschop van Mainz (937-
 954) 64
 Frederik, hertog van Nederlotharingen
 (1046-1065) 51
 Fulcold 27
 Fumetti, secretaris 111
 Furen, Joris Hendrik 166
 Gallus, Nicolaas, o.carm 206
 Gaule, de, kanselier 126
 Gelissen, M.G.H. 249
 Gelre, Marcelis van 150
 Gendt, Willem van 121-122
 Geradts, Jan Lodewijk 115-116
 Gerberga, zuster van Otto I 9, 12, 14-15, 25,
 32-33, 49, 64
 Gevehard, graaf 25
 Gilkens, Jacob 162-163, 189
 Giselbert, graaf van de Ardennengouw 23
 Giselbert, hertog van Lotharingen (928-
 939) 9-10, 12-16, 18, 28, 32, 43, 45, 49, 55-
 56
 Gisla, grootmoeder van Wicbert 27-28, 30
 Goderan, voogd van Gembloux en van St.
 Servaas te Maastricht 24, 26, 29, 56
 Godfried 'de Gevangene', graaf van Verdun
 60
 Godfried 'met de Baard', hertog van Opper-
 resp. Nederlotharingen 13

- Godfried I, hertog van Nederlotharingen (959-964) 27
 Goossens, W. 116
 Gorissen, F. 13-14, 23-24, 26, 40, 42
 Gozelo, graaf van de Ardennengouw (965-991) 23, 55, 60
 Gozlin, graaf van de Bidgouw 33
 Gregorius XIII, paus 226
 Grosse, R. 30
 Gulpen, G.B. van en weduwe, drukker 229, 238, 240-241
 Guntram(nus) 55
 Gutshoven, Jacob van 145
 Gysseling, M. 36
 Habets, J. 36
 Haen, Hendrik Antoin de 156
 Haen, Arnold de 163
 Haenen, Petrus 239
 Haesen, H.J.H. 242
 Händel, Georg Friedrich 274
 Haren, Onno-Zwier van 298
 Haters, Jan 173
 Haters, Thijs 173
 Hatzfeldt, von, Graf 80, 94
 Heerma, Ludolph Harm Joseph de - de Holwinde 138-139, 149
 Heijden, J.Chr. van der 230
 Heijnen, Anna M.H. 215-216, 219
 Hemselrode, François Gaspar van 157
 Hendrik I 'de Vogelaar', koning (918-936) 12
 Hendrik, bisschop van Augsburg 25
 Hendrik, hertog van Lotharingen (940) en Beieren (947-955) 9, 12, 14-15, 45, 49
 Hendrik, zoon van Giselbert van Lotharingen 14
 Hennekens, Avertanus, ocd 215
 Henricx, Lens 173
 Herben, Chr. 242, 255
 Heresuint, zie Herswind
 Heribrand, zwager van Wicbert 30
 Hericindis 28
 Herinsinde, zie Herswind
 Herman I, hertog van Schwaben (926-949) 16, 46
 Herman, graaf 23, 25
 Herswind 35, 37-38, 40, 43, 62
 Hildeger 56
 Hildesindis, zie Hilsondis
 Hillen, P. 239
 Hilsondis 34-37
 Hilsuindis, zie Hilsondis
 Hiltiward, zoon van Ansfried I 26, 57, 63
 Hilwaris, Hildewaris, Hildewardis 36
 Hilzundis, zie Hilsondis
 Hoensbroek, van, raadsheer 152
 Hoensbroek, Jozef van, markies 138
 Hohmann, Theresia von Jesus -, ocd 248
 Hollewijn, Bèr 234, 253
 Hollmann, Isabelle 219
 Holthuysen, Johan van 188
 Hoofs, Firmius, ocd 246
 Hordt, De, graaf 258, 288
 Horne, Philips Emanuel, prins van 143
 Horst, kanunnik 84
 Houdaen, Vincent van 188
 Hubert, voogd van het domkapittel van Luik 55
 Hustinx, H.M.G. 240
 Hustinx, Hortense 213, 219, 248
 Hustinx, Henriëtte 219
 Hustinx, Leonie 213-214, 219, 241, 248-249
 Immed 53, 64
 Immed, zoon van Irimfried 13, 32, 42-43, 53, 64
 Immo 'van Waha' 42, 58
 Immo, graaf 16, 20, 22, 24
 Immo, listige 9-63 passim

- Immo, zie ook Irminfried, Ermenfried, Erenfried
- Innocentius IV, paus 207
- Irimfrid, graaf 25
- Irimfried, broer van bisschop Balderik van Utrecht 13-14, 23-24, 26, 38-45, 47, 64
- Isabella, aartshertogin, landvoogdes 124, 148
- Isenghien, prins van -, heer van Masmynes 191
- Jacobs, J.P.H. 212-214, 221-222, 224, 248-249
- Jan van Nassau 115, 120-122
- Janssen, Goert 187
- Janssen, Herman, pastoor 230
- Janssens, A. 140-141
- Janssens, B., pastoor 215, 224
- Janssens, Herman 127
- Janssens, S.B.E.M.J. 216-217, 249
- Johan, domproost van Luik 55
- Johannes van het Kruis 207, 222
- Johannes XXII, paus 226
- Jong, Jan de, kardinaal 228
- Joosten, H.J.F. 242
- Joosten, J.G.W. 215, 249
- Joosten, L.M.A. 215, 249
- Jozef II, keizer 118, 137, 139, 146, 279
- Karel 'de Eenvoudige', koning (898-923) 12
- Karel de Stoute 207
- Karel I 'de Grote', koning (968-800) en keizer (800-814) 10
- Karel II 'de Kale', koning (843-877) 10-11
- Karel III 'de Dikke', koning 11
- Karel Theodoor, keurvorst 300
- Karkel V, keizer 116-118, 148
- Karel VI, keizer 129, 131-133
- Karel VII, keizer (Karel-Albrecht van Beieren) 278
- Karel, graaf van Lotharingen (Lorreinen), landvoogd 276, 280-281, 283-284, 291-293, 306
- Karel, hertog van Nederlotharingen (977-991) 30
- Karel, koning van de Provence (855-863) 10
- Karel van Egmond, hertog van Gelder 118-119
- Keila, echtgenote van graaf Irimfried 42
- Kemp, Pierre 232
- Kerkhoff, Johannes a Cruce -, o.carm 233
- Ketteler, Anna Maria von 276, 280, 306
- Klausener, Paulus (Clausener) 73-74, 85, 101, 107, 110
- Klermondt, Johann Adam (Clermont) 67, 81, 97, 110
- Klinkenbergh, Céline, ocd 220
- Koch, A.C.F. 36
- Koenraad 'de Rode', hertog van Lotharingen (945-953) 17-20, 41, 43-44, 49, 52-53, 56
- Koenraad I, koning (911-918) 12
- Koenraad, zoon van ex-graaf Rudolf 25, 56
- Korte, Mauritius, ocd 215
- Küper, Niclaus 111
- Kurth, G. 13-14, 16-17, 20, 24, 42, 46
- Kusters, J. 215
- Labouré, Catharina 218
- Laer, P.D. van 239
- Lahaye 239
- Lambert, graaf van Leuven (c. 998-1015) 28, 31
- Lambert, mede-eigenaar van de kerk van Wietinne 28
- Lambert, vicevoogd van Stavelot (991) 23
- Lamberts, de, baron 297-299
- Langendorff, secretaris schepensbank Wittem 104
- Lantmeters, Hendrik, drukker 292
- Laurent, J.Th. 230
- Lemmens, Guillielmus, mgr. 233
- Lenaerts, Johannes 235

- Leo XIII, paus 210
 Leopold I, keizer 260
 Leopold II, keizer 239
 Levie, Simon 218
 Ligne, de, prins 71-72
 Linckens, N. 218
 Linders, J.G. 231
 Lodewijk 'de Jongere', (mede-)koning (876-882) 11
 Lodewijk 'het Kind', koning (899-911) 12
 Lodewijk I 'de Vrome', koning/keizer (814-840) 10
 Lodewijk II 'de Duitser', koning (843-876) 10-11
 Lodewijk II, keizer van Italië (850-875) 10
 Lodewijk IV 'van Overzee', koning (936-954) 9, 12, 14, 32, 49
 Lotharius I, (mede-)keizer (817-855) koning (843-855) 10, 49-50
 Lotharius II, koning van Lotharingen (855-869) 11, 49
 Lotharius, koning van Frankrijk (954-986) 49
 Löwendal, Woldemar von 264, 298
 Ludolf, hertog van Schwaben (950-953), zoon van Otto I 17, 41, 47
 Luytgens, Guilielmus Jospehus, kanselier 116, 137, 139-141, 146
 Maldeghem, van, graaf 131
 Maria Theresia, keizerin 118, 135-136, 177, 268, 275-279, 281-283, 292-295, 306
 Masteleyn, raadsheer 156
 Mathilde, koningin, echtgenote van Hendrik I 'de Vogelaar', moeder van Otto I 27, 29, 42, 46-47, 64
 Mathilde, moeder van Arnulf II 56
 Maurits van, prins van Oranje 123
 Mefferdatis, Laurenz 80-81, 110-111
 Meinwerk 53
 Mekerens, Coenrard van 121-122
 Mengels, Winand 258, 289-292
 Merwijck, W.A. Van 138, 140-141, 147
 Merwyck, Théodore Marie Joseph de, barones 263
 Michon, Elisabeth 215, 249
 Milliard 237
 Miraeus, A. 28
 Monna, A.D.A. 28, 30, 36
 Moonen, Stephanus 232
 Morees, A. 229
 Mulkens, Anna 214
 Napoleon 236
 Negrette, de, garnizoenscommandant 144
 Nevelung, broer van bisschop Balderik van Utrecht 13, 39-40, 42, 57
 Niel, Johan van 121
 Nijst, Elise 213, 219
 Nijsten, gezusters 239
 Nolet, sj 241
 Nonn, U. 24
 Norbertus van Xanten 208
 Notermans, W.A. 240
 Notker, bisschop van Luik (972-1008) 31
 Odilard, vicevoogd van Stavelot (943) 18
 Odilo, abt van Stavelot (938-954) 17-19, 53
 Odo 'van Parijs', koning (888-898) 12
 Öhrling, kapitein 283
 Olne, Anne Marie Cathérine d' 278, 301, 305
 Olne, Anne Marie Josephe d' 278, 301, 305
 Olne, Adrienne d' 261
 Olne, Guillaume d' 260
 Olne, Guillaume II Philipe d' 261
 Olne, Guillaume III Frederique d' 261, 263, 271-275, 279, 280, 293-295, 300-301
 Olne, Lambert Henri d', baron 257-307 passim
 Olne, Marie Jeanne Thérèse d' 261, 300
 Olne, Pierre-Mathieu d' 260

- Olne, Pierre Mathieu d', broer van Lambert Henri 262, 268
 Olne, Servais d' 260
 Oppen, Eugène van 232, 253
 Ormes, Arnold 71-72, 84, 89, 106-107, 111
 Osburg (Ansburg), moeder van Wicbert 29-30
 Otto 'van Verdun', hertog van Lotharingen (942-944) 14-15, 18-19
 Otto I, koning (936-962) en keizer (962-973) 9-10, 12, 15-17, 19, 24, 26-29, 32-33, 39-40, 45, 49, 53, 56, 64-65
 Otto II, keizer (973-983) 25, 30
 Otto III, koning (983-996) en keizer (996-1002) 21, 30, 33, 58
 Otto, hertog van Nederlotharingen (c. 995-1006) 30
 Ozanam, Frédéric 210
 Palffy, graaf 276
 Pallant, Gerard van 164, 194
 Paredis, J.A., mgr. 213, 232, 241
 Parma, hertog van 121, 123
 Pecci, Joachim 210
 Peters, Johannes, ocd 217
 Petit, Gerard 158, 164
 Philbert (Phylbert), kolonel/generaal 267, 272, 279-280
 Philips II, koning 120-121, 143
 Pipers, Michael 111
 Pirson-Frijns, Josephine 218
 Pius VII, paus 236
 Pius VIII, paus 230
 Pius IX, paus 241
 Plettenberg, Ferdinand von, graaf 67-76, 79, 81, 84-87, 89-90, 92, 94, 97-102, 104-113
 Plettenberg, Franz Joseph von, graaf 105
 Plönes, J.N. de 138
 Pluegmaekers, Willem, deken 258, 304
 Pluijm, Berthold van der, o.carm 224
 Poelman, Nolascus, o.carm 226
 Pollweiler, regiment 120
 Post, R.R. 228
 Rabangar 17
 Raet, A. de 140-141
 Raitz, familie - von Frenz zu Schlenderhan 72
 Ramaeckers, F.J.A. 138
 Rambert 17-18, 20-22
 Randenraedt, Cornelis van 154
 Rather, bisschop van Verona, en Luik 40-41, 49
 Rega, geleerde 289
 Regino van Prüm 15-16
 Regout, familie 240
 Reiners, Augustinus, ocd 225
 Reinier I 'Langhals', vader van Giselbert van Lotharingen en van Reinier II 12, 39, 49
 Reinier II, vader van Reinier III 13, 15-17, 21-22, 40, 49, 51-52
 Reinier III, graaf van Henegouwen, vader van Reinier IV 16-17, 21-24, 28, 40-45, 49, 51-53, 55-56
 Reinier IV, graaf van Henegouwen (998-1013) 30, 49
 Reinier, abt van St. Truiden 25
 Reinier, broer van Wicbert 30
 Reinier, graaf 25
 Reinsede, echtgenote van compater Ermenfried 56
 Reinvidis, zuster van Wicbert 30
 Renne, E.B. van der, griffier 137, 165
 Renne, G.C. van der 138
 Renne, H.A. van der 138, 140-141
 Reuter, Frederik Adolph 229
 Rhoe, Eva Thérèse Florentine de - d'Obsinich, barones 261, 264, 306
 Rhoe, de, baron 270
 Rhoe, de - d'Elmpt, majoor 280

- Ricfried (Tuto), jr. 42
 Ricfried alias Dodo, graaf van de Betuwe,
 vader van bisschop Balderik van Utrecht
 26, 38-39, 42, 47, 57
 Richer, graaf van de Luihgouw en
 Henegouwen 60
 Riga, M.Th.L.H. 214, 248-249
 Rismor 56
 Rismus, kanselier 56
 Robert (Rotbert) I, graaf van Namen (946-
 974) 22-23, 29-30, 47, 55-56, 60
 Roeland, M. 213
 Rotbert, aartsbisschop van Trier (931-956)
 26-27, 29, 33, 41, 53, 64
 Rothing, graaf, echtgenoot van Gisla 27
 Rouillion, jager 93
 Roumen, Joanna 223
 Roy, F. van 252
 Rudolf, broer van bisschop Balderik van
 Utrecht 42
 Rudolf, broer van Reinier III van
 Henegouwen 16, 24, 40, 44, 53, 55-56
 Rudolf, graaf 25, 56
 Ruotger, schrijver van de Vita Brunonis 20,
 41
 Rupprecht, rentmeester graafschap Wittem
 92
 Ruschenblatt, sj 241
 Russel, P.J.H. 211
 Russel, Theresia Josepha a Jesu (Marie
 Thérèse) -, ocd 211, 248
 Rüther, Ewald, o.carm 234
 Saint-Germain, graaf van 275
 Saint-Séverin d'Aragon, minister 299
 Saksen, Maurits van 264, 299
 Sanleen, Agger van 189-190
 Schenk, Gerard - van Nydeggen 189
 Scheres, huis - te Baarlo 259, 304
 Schiffers, Emil 211
 Schlaun, Johann Conrad 68-74, 76, 80-81, 83,
 87, 89-91, 101, 104, 106, 110-111
 Schlippenbach, Casimir von, graaf 258
 Schmitz, Sybille 285
 Schommers, Catharina 213, 219
 Schrieber, Hendrich 70, 85, 102, 104, 108,
 111-112
 Severijns, Joost - genaamd Meerssen 187
 Sibille, huishoudster 85
 Sieben-Palmaers 218, 221, 249
 Sieben-Vrancken 249
 Siegfried 56
 Sigebert van Gembloux 28-30, 58
 Sijben, J.B. 138
 Simon 60
 Smaal, Johannes 237
 Smeets, J.A.H. 239
 Soeters, A. 213
 Soiron, Matthias 72, 107
 Sondeijker, Frans 255
 Soreth, Johannes, o.carm 207, 210
 Spee, Heyliger 187
 Spierings, Kees 234
 Stalbergen, Leonard van 120-122
 Stalins, kanselier 179
 Starren, familie 240
 Stas 280
 Sternbach, von 234
 Stijns, Henricus 239
 Stock, Simon, o.carm 216, 226, 228, 232,
 236, 238-239, 243-244
 Stradforte, Antonetta de 213
 Sträter, firma 216
 Stratford, Emily 252
 Stratius, o.carm 210
 Strick, H.M., o.carm 231-232, 239, 252
 Stuckere, de, raadsheer 154
 Stuers, momboir 137, 140-141
 Sweyns, Johan Gerard 164-165

- Tackoen, Arnold 136
 Tallett, Frank 259
 Teresa van Avila 207, 213, 222, 229
 Thancmar, halfbroer van koning Otto I 12, 49
 Theresia van Lisieux 243
 Theresia, Dionysius a S. -, ocd 213
 Thiedradis, autotradent 25
 Thiethard, bisschop van Hildesheim (928-954) 64
 Thietmar, bisschop van Merseburg, kroniekschrijver 27, 29-30, 33-34, 36-38, 40, 57-58, 61-63
 Tillier, Jozefa von 276
 Timmermans, J.Th. 138
 Tonnaer, F. 36
 Trenck, Franz von der 257-307 passim
 Trenck, Friedrich von der 282, 304
 Trenck, Johanna Sofia von der 276
 Trips, von, baron 97
 Trips, generaal 288, 306
 Uda, nicht van koning Otto I en echtgenote van graaf Gozlin 33
 Udo, bisschop van Toul 32
 Uffelt, Joseph van 140
 Ulrich, bisschop van Augsburg (923-973) 64
 Unroch, graaf in de Maasgouw 31-32
 Unroch, graaf van Teisterbant 31-32
 Vaesen, Marie 223
 Vandergracht, koperslager 298
 Vanderkindere, L. 24, 28
 Vandermersch, patriottenofficier 137
 Vekene, van der, raadsheer 160
 Velde, Bonaventura van de, o.carm 231
 Veltman, Elisabeth 215
 Verheijen, Jacques 235
 Viefville, de, markies 262
 Vierssen, Goert van 121
 Voltaire 303
 Vos, Charles 243
 Vrancken, P.M., mgr. 241
 Vulbert, broer van Immo 'van Waha' 42, 65
 Wagener, Jan Joseph 167
 Waltger 32, 60
 Weber, Carl 252
 Werf, H. van der 249
 Werimont, Martin de 162-163
 Werinfried abt van Stavelot (954-986) 20
 Werner, graaf 18, 24, 52, 60
 Werts, Lambertus 108
 Wesenhagen, Dionys van 121-122
 Westerholt-Lembeck, Bernardine von 105
 Westrum, Dirk van 123
 Wevelinckhoven, Peter 156
 Wicbert stichter van Gembloux en vader van Ansfried III 27-30, 33, 47
 Widukind van Corvey 9, 14-16, 19-20, 38, 45, 51
 Willem IV, prins van Oranje 295-297
 Willem van Gulik 116, 118
 Willems, Christophorus, ocd 215
 Winckel, Tilman 165-167
 Winter, J.M. van 27-28, 30
 Wittenhorst, Bartholomeus 149
 Wouters, pastoor 238
 Wrd, Johan 121-122, 161
 Ymmo, zie Immo
 Zijp, A. 120, 153
 Zwentibold, onderkoning van Lotharingen (895-900) 12

Plaatsnamen

- Aalsmeer 210, 234
 Aken 17, 24, 40, 52, 67-69, 70-72, 77, 80, 90-92, 105-106, 109-110, 112, 119, 139, 207, 211-212, 221, 229, 248, 267, 270-274, 291, 298-299, 306
 Allstedt 51
 Amby 219
 Amstenrade, Kasteel 72
 Andernach 9, 14-16, 45-49
 Antwerpen 31, 60, 208, 229
 Ardennen, -gouw 21, 23, 220
 Arlon, gravenhuis van 51
 Arnhem 115-118, 120-123, 126, 142, 149, 198, 220
 Afferden 169
 Aldekerk 168
 Aldenpesch 169
 Arcen 169
 Arnstadt 19
 Asselt 168
 Atrin 21, 54
 Avila 222
 Baarlo 168, 291, 257, 259, 261, 270-272, 274-275, 278-280, 286, 289, 291, 293, 299, 301, 304, 306
 Baden (Oostenrijk) 268, 270, 305
 Baden (Zwitserland) 305
 Baden-Baden 305
 Beek 63, 208, 212, 251, 253
 Beesel 168
 Beieren 272, 275, 277-278
 Belfeld 168
 België 140, 232
 Berg aan de Maas 252
 Bergen 169, 229
 Bergen-op-Zoom 296-297
 Betuwe 13, 26, 39
 Bicht 58
 Birten 9, 15, 44-45
 Blerick 168
 Blitterswijck 169
 Bohemen 97, 268-269, 277-278, 281, 287
 Bonn 71, 73, 84, 89, 106
 Borgloon 291
 Boxmeer 207, 209-210, 226-228, 231, 249
 Brabant 32, 36, 115, 121, 134, 137-138, 147, 157, 166, 301
 Breberen 252
 Brempt 168-170
 Brestovac 276
 Brno (Brunn) 259, 282, 285, 294
 Broekhuizen 169
 Broekhuizenvorst 168
 Broeksittard 252
 Brunssum 252-253
 Brussel 115-119, 126, 131, 133-134, 136-137, 143, 146, 148, 151-153, 155-157, 159-161, 163-164, 169, 172-173, 176, 179, 183-184, 207, 213
 Buchten 252
 Cambridge 226
 Capua 25
 Cassallo 36, 63
 Charleroi 288
 Chateau-Salins 32
 Chèvremont 9, 14-15, 22-24, 27, 32-33, 38, 40, 43-47, 49-50, 54-55, 60, 232
 Chotusitz 277
 Cluny 208
 Condroz 17, 20-22, 40, 44, 49, 54
 Cotrone 25
 Cyprus 206
 Dahlum 51
 Dalenbroek 169-170
 Dalmatië 292
 Darnaugouw 27, 57
 Den Bosch 234
 Den Haag 122, 298
 Diest 288
 Doenrade 235
 Douai 262-263
 Dremmen 252
 Dresden 279, 305
 Duffelgouw 13, 39
 Duijsselstein 307
 Duisburg 16, 39, 51-52
 Duitsland, Duitse gebied 116, 120, 211, 259, 280-281, 286, 292, 304
 Duitse Rijk 162, 174, 232
 Düsseldorf 140, 286
 Echt 14, 168, 173, 208-209, 212, 235, 251-252
 Einighausen 252
 Ell 169-170
 Elmpt 168, 170, 306
 Elsloo 252
 Elten 13, 52, 141
 Empel 31
 Erkelenz 116, 120, 126, 128-129, 168, 300, 307
 Ernage 27

- Eschweiler, kasteel Palland (Palant) 80, 94, 109, 110
 Europa 10, 206-207, 240, 257, 277, 299
 Eygelshoven 211
 Eys 67, 71, 73, 76, 90-91, 93, 106-107
 Famenne 21
 Fontainebleau 170
 Fontenoy 281
 Franckenstein 268, 277
 Frankrijk 15, 63, 115, 129, 136, 139-141, 195, 206, 210, 225, 227, 236, 238, 245, 262, 264-266, 275-279, 287-288, 296, 298-299, 303
 Froidbermont 360, 304
 Fulda, abdij 25
 Gandersheim, stift 39
 Gangelt 252
 Geijsteren 169
 Geilenkirchen 252
 Geizelfurt aan de Niers 26
 Gelderland, Gelder, Gelre, Gelders Overkwartier 13, 115-203 passim, 306
 Geldern 13, 116, 123, 126, 128, 130, 137, 139-140, 168-169, 188-190, 207, 209
 Geldiona zie Mignat
 Geleen 208-209, 215, 219, 225, 232, 234, 246, 249-250, 253
 Gelmen 24
 Gembloux 14, 24, 26-30, 37, 47, 56, 58
 Gendt (Betuwe) 26
 Gilze 33
 Gorze, abdij 25, 28
 Grathem 169
 Grefrath 123, 168
 Grevenbicht 58, 252
 Gronsveld 109, 111
 Grubbenvorst 169, 207, 209
 Grusmithis 32
 Gulpen (Galoppe) 67, 92-93, 111, 107
 Gulpen, kasteel Neubourg 67-113 passim
 Haarlem 207, 247
 Hamaland 13, 32, 43, 51
 Hamb 169
 Haspengouw (Hasbanië) 21, 24-25, 29, 32, 52, 56, 60
 Havert 252
 Heel 169, 219
 Heerlen 208-209, 229-230, 232, 248
 Heerlerheide 235
 Heilige Land 206
 Helden 168
 Herongen 168
 Herten 169-170, 172
 Hettergouw 13, 26, 39
 Hilvarenbeek 36, 63
 Hilversum 216
 Hinsbeck 128, 168
 Hoei 14, 21, 23, 55, 247
 Hoei, graafschap 18, 20-21, 31, 34, 37-38, 54-56, 60, 63
 Hoensbroek 251-253
 Hoepertingen 291
 Hohorst, klooster 34
 Höngen 251-252
 Hoogstraten 286-287
 Horst 84, 150, 169, 188, 169
 Hörstgen-Frohenbruch 169
 Houthem 219, 248, 252
 Hulsberg 252
 Hulst 286
 Hunsel 168-169
 Ieper 207
 Ingenraij 261
 Ingolstadt 276
 Issoudun 254
 Italië 10, 25-26, 30-31, 50, 90, 264, 266, 275-276
 Jabeek 252
 Kanne 258, 289-290
 Kapellen 168
 Karmel, berg 205-255 passim
 Katert 169-170
 Kelpen 169-170
 Kempeland 35, 62
 Kempen 32
 Kessel, land van Kessel 128-129, 168-169, 187, 189, 304
 Kessel (B.) 36-37, 39
 Kesselt 306
 Kessenich 169-170
 Keulen 17, 22, 26-27, 49, 52, 64, 85, 112, 122, 139, 207, 211, 273, 275, 298
 Kevelaer 168, 254
 Koblenz 9
 Kölin 280-281
 Kornelimünster 32, 108
 Korsschenbroich 169
 Kreutzrath 252
 Krickenbeck 123, 128-129, 168, 187
 Kroatië 257, 265, 288, 292

- La Salette 225
 Lafelt (Laeffelt) 219, 223, 258, 293, 306
 Lechfeld 20
 Leenhof 229-230
 Leusden 34
 Leut 252
 Leuth 168
 Leuven 28, 31, 34, 153, 289
 Lille (Rijssel) 24
 Limbricht 252
 Limburg 36, 58, 105-106, 115-116, 140, 194, 205, 207-209, 229, 232, 234-235, 244, 246, 251, 253
 Limburg, hertogdom 13, 51, 195, 298
 Limmel 219
 Linne 32, 168
 Lisieux 225, 243
 Lobberich 168, 187
 Lobbes, abdij 28, 40
 Lomm 169
 Lommegouw 26-27, 57
 Loon, graafschap 13, 51
 Lorsch, abdij 26, 557
 Lotharingen 9-65 passim
 Lotharingen, Neder- 23, 27, 51
 Lotharingen, Opper- 23
 Lottum 169
 Lourdes 225, 249, 254
 Luik, bisdom 17, 21, 23, 25, 28-29, 31, 34, 38, 40-42, 44-45, 49, 52, 55, 56, 65
 Luik 32, 33, 37, 40-42, 50, 87, 125, 207, 209-211, 228, 232, 238, 242, 247, 260, 273, 275, 291, 297, 299, 301, 304
 Lutterade 251
 Maagdenburg, stift 42, 64
 Maas, Maasdal, -oever, -regio etc. 9-11, 24-25, 81, 121, 126, 128, 139, 169-170, 232, 259, 289-290, 302, 307
 Maasbracht 168
 Maasbree 168, 172
 Maasgouw 31-32
 Maasniel 169-170
 Maastricht 14, 16-17, 22, 29, 32-33, 40, 49, 72, 92, 107, 116, 120-121, 139-140, 195, 207-209, 211-215, 219-222, 224, 229, 232, 234-236, 238, 240, 242, 246, 248-250, 255, 257-259, 289-293, 298-302, 304-305, 307
 Maastricht, St. Servaas 16-17, 22, 29, 32, 46, 49, 258, 301-302, 304
 Malplaquet 277, 305
 Mamelis 225
 Mannheim 275, 300-301, 303
 Margraten 97
 Masalant, inferior 31
 Mechelen, Panhuis 110
 Mechelen, Grote Raad van 117, 128, 147, 176
 Medemblik 31
 Meerlo 169
 Meerssen, Verdrag van 11, 26, 49
 Meijel 169-170, 173
 Merkelbeek 208-210, 225-226, 233-235, 246, 251
 Middelaar 128, 168
 Middelbeek 306
 Mignat 26, 57
 Millen (D.) 252
 Millendonk 169
 Moezel 10-11
 Mollwitz 264
 Montfort 168-169
 Mündelheim 39
 Münster, Münster Kasteel Nordkirchen 71, 73, 94, 104, 106, 108, 228
 Munsterbilzen 207, 209, 304
 Namen 22-23, 27, 30, 55-56, 60, 101, 108, 132, 166, 247
 Nancy 32
 Napels 262, 304
 Nedercruchten 168-170
 Nederweert 123, 169-170
 Neerbeek 251
 Niers 26
 Nieuwkerk 168, 247
 Nieuwstadt 116, 168, 189, 252
 Nijmegen 57, 116, 123, 198, 210
 Nijswiller 91
 Nispert 109
 Nonnenwerth 223
 Noord-Brabant 234
 Obbicht 169-170
 Ocquier 21
 Ohé en Laak 168
 Oirlo 169
 Oirsbeek 252
 Oler 169-170
 Olne 260-261, 265, 271, 274-275, 278-279, 291, 295, 297-298, 301, 303-307

- Ooijen 169
 Oostrum-Spralant 169
 Opgeleen 252
 Orbetello 262
 Oss 210, 228, 251, 255
 Oud-Valkenburg 90
 Oud-Vroenhoven 242
 Ourthe 11
 Overcruchten 168-170
 Paarlo 208-209
 Palestina 205
 Papenhoven 169-170
 Paray-le-Monial 225, 254
 Partij 110
 Ponces (zie Ponza) 262
 Pont 168
 Ponza 304
 Posterholt 168, 192
 Praag 278
 Provence 10-11
 Provin 24
 Prüm 15
 Puth 251
 Reggio di Calabria 275
 Reichenau 43, 57
 Reims 25, 263
 Rhenen 52
 Rheurdt 168
 Ribemont 11, 49
 Rochefort 220
 Rocourt 281, 289-290
 Roermond 115-203 passim, 207-209, 211, 220, 229-230, 232-233, 251, 266, 286, 298
 Rome 206, 230, 240, 304
 Roosteren 168
 Saint-Hadelin 261
 Saksen 9, 15, 51-52, 57
 Salonnès 32-33
 Schaephysen 168
 Schaesberg 229
 Scherpenheuvel 237, 254
 Schin-op-Geul 229
 Schlenderhan 72
 Sevelen 168
 Sevenum 168
 Sibbe (Zip(per-)/cipper-) 97, 99
 Sicilië 206
 Silezië 264, 267-269, 277-278, 283, 287, 292, 305
 Sint Odiliënberg 31, 168
 Sint-Pieter 206, 211-212, 248
 Sint-Truiden 24-25, 32, 53, 55-56
 Sittard 208-210, 220, 229-232, 251-253
 Slavonië 276-277, 281, 284, 287, 293, 306
 Slenaken 67, 252
 Smakt, de 209, 225
 Soor 281
 Soumagne 261
 Soye-lez-Namur 26, 29, 56-57
 Spaubeek 252
 Stavelot 9-65 passim
 Stenden 168
 Stevensweert 119, 126, 129-130, 169, 229
 Steyn 306
 Straelen 116, 120, 126, 128, 168
 Strijen 34, 61
 Süsterseel 252
 Swalmen 168-169
 Sweikhuizen 251
 Swolgen 168
 Tegelen 232
 Teisterbant 31-32, 39, 59
 Thorn 9, 14, 30-31, 33-38, 40, 43, 47, 50, 61-63, 169
 Tielerwaard 31
 Tienen 288
 Tienray 169
 Tongeren 236, 291, 293
 Tönisberg 168
 Toul 32
 Toxandrië, gouw 31-32, 39
 Treebeek 226
 Trier 16, 26-27, 29, 33, 41, 52-53, 64
 Tudderens 252
 Twisteden 169
 Utrecht 27, 61, 120, 129
 Utrecht, abdij St. Paulus 34
 Utrecht, bisdom 13-14, 23-24, 26-27, 31, 33-34, 37-38, 40-42, 45-47, 57, 64-65
 Utrecht, Oudmunster, St. Salvator 23, 39, 64
 Utrecht, St. Maartenskerk 34
 Vaals 225
 Valenciennes 24, 56, 207
 Valkenburg 219
 Varik 31
 Veert 168
 Velden 169
 Velm 25, 56
 Veluwe 13, 122
 Venlo 32, 115-118, 123, 126, 128-131, 139, 141-142, 147-148, 153, 162, 169-170, 176, 185-186, 207, 272, 286, 297-299

- Venray 168, 172, 232
 Verdun 10-11, 13-15, 49, 60
 Vernum 168
 Verviers 209, 298
 Vic-sur-Seille 32
 Viersen 121, 168
 Vilvoorde 207, 247
 Vlaanderen, graafschap 56, 120, 279
 Vlaanderen, Raad van 115
 Vlaanderen, Zeeuws- 296
 Vlodrop 168
 Vrerer 236-237, 245, 253-254, 291
 Wachtendonk 116, 128, 168
 Walbeck 169
 Waldegg 265
 Waldfeucht 252
 Waldmünchen 285
 Wankum 168, 190
 Waterloo 240
 Weert 123, 128-129, 131, 137, 168-170, 210, 230-231, 253
 Wegberg 168-170, 172
 Wehr 252
 Weinmark 169
 Well 128, 169
 Wenen 132-133, 135-136, 159, 228, 264, 267-268, 272-273, 280-284, 287, 293-295, 303, 305
 Wessem 58, 123, 169-170, 252
 Wetten 168
 Wickrath 72, 169
 Wiettine 28
 Windraak 252
 Winternam 168
 Withuis (ahm weißen Haus) 109
 Wittem 67-68, 71, 73, 76, 89-91, 101, 104, 106-107, 110-111, 113
 Wyck (Wijck) 213, 217, 219, 224, 228, 235-237, 240-241, 243-245, 248, 301, 307
 Xanten 9, 14, 23, 39, 52, 64, 208
 Zenderen 210, 228
 Zutendaal (Sutendaal) 254

Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

(LGOG)

Bureau van het LGOG, Brusselsestraat 10 D
Postbus 83, 6200 AB Maastricht
Tel. 043-321 25 86 – Fax 043- 321 85 72 -
E-mail: info@lgog.nl – Website: www.lgog.nl
Openingstijden bureau: ma-vr 8.30 – 16.00 u.

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg,
Jaarboek 2008, deel 144

Redactie

prof. dr. P.M.J.E. Tummers (voorzitter),
dr. E.D. Steegen (secretaris),
R. Braad, dr. W. Hupperetz, dr. J.J. de Jong, dr. T.A.S.M. Panhuysen, drs. E.P.M. Ramakers,
drs. P.J. te Poel, dr. G.H.A. Venner

Redactieadres: Regionaal Historisch Centrum Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht,
043-328 55 65

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op enigerlei wijze in betrekking staan tot de geschiedenis van Limburg. Artikelen in elektronische vorm zenden naar de redactiesecretaris (zie ook redactie-adres). Bijdragen dienen conform de huisregels te worden aangeleverd. Richtlijnen voor auteurs zijn via de redactiesecretaris te verkrijgen. Illustraties dienen vrij van rechten te worden aangeleverd. Bij plaatsing van de bijdrage vervallen auteursrechten en de reprorechtvergoeding aan het LGOG.

© Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2009
issn 0167-6652

Vormgeving en druk

508 Grafische Producties bv, Valkenburg a/d Geul, www.508gp.nl

provincie limburg

Het werk van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap wordt in belangrijke mate financieel ondersteund door de Provincie Limburg

